BERNARD LEWIS

ORTADOĞU

HIRISTİYANLIĞIN BAŞLANGICINDAN GÜNÜMÜZE
ORTADOĞU'NUN İKİ BİN YILLIK TARİHİ

arkadaş

Bernard Lewis

ORTADOĞU

Kitabın Özgün Adı:The Middle East

İÇİNDEKİLER

	Önsöz	
1. KISIM	***Giriş***	1
2. KISIM	***Geçmiş***	
1	Hıristiyanlık Öncesi	23
2	İslamiyet Öncesi	. 37
3. KISIM	***İslamiyet'in Doğuşu ve Yükselişi***	
3	Kökenler	57
4	Abbasi Halifeliği	84
5	Bozkır Halklanmn Gelişi	97
6	Moğöllar'm Ardından	116
- 7	Barut İmparatorlukları	127
4. KISIM	***Kesitler***	
8	Devlet	153
9	Ekonomi	181
10	Seçkinler	207
11	Halk	238

12	Hukuk ile Din	253
13	Kültür	283
5. KISIM	***Modern Çağ***	
14	Mücadele	315
15	Değişim	331
16	Etki ve Tepki	353
17	Yeni Düşünceler	365
18	Savaşlar	385
19	Özgürlükler	415
	Notlar	453
	Kaynakça	458
	Takvim Hakkında	460
	Kronoloji	462
	Haritalar	470
	Dizin	481

ÖNSÖZ

Ortadoğu’nun tarihini tek bir ciltle anlatan, çoğunluğu İslamiyet’in ortaya çıkışıyla başlayan ya da Hıristiyanlık çağının başlangıcıyla sona eren birçok kitap yazılmıştır. Ben kitabıma Hıristiyanlığın ortaya çıkışı ile başlarken iki amaç güdüyorum,ilk amacım,İslam Devleti’nin kurulması ve Hz. Muhammed’in görevinin odağındaki İslamiyet öncesi Arabistan ile büyük Bizans ve Pers imparatorluklarını tarihteki mütevazı yerlerinden kurtarmaktır. Yüzyıllardır Ortadoğu’yu parçalayan ve paylaşan bu birbirinin karşıtı güçler yüzeysel bir yaklaşımı hak etmiyor doğrusu.

İkinci amacım ise, bugün tanıdığımız Ortadoğu ile bölgenin tarihi belge ve anıtları aracılığıyla tanıdığımız eski uygarlıkları arasında köprü kurmaktır. Hıristiyanlığın başlangıcında, başka bir deyişle Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasındaki dönemde, Pers İmparatorluğu’nun batısında kalan bölgeler Helenleştirme, Romalılaştırma ve Hıristiyanlaştırma süreçlerinden sırasıyla geçerken eski uygarlıkların tüm izleri olmasa da anılan kaybolmuştur. Kaybolan anıların bir bölümü modem çağ arkeologları ve doğu bilimcileri tarafından yeniden gün ışığına çıkarılmıştır.İlk çağ’ın sonlarından başlayarak Ortaçağ’dan modern Ortadoğu’ya kadar doğrudan süregelen bağlantılar dikkate değerdir.

Ortadoğu tarihinin kaleme alınması için yapılan ilk modem girişimlerde, tarihin derinlemesine ve kolay anlaşılmasında olmazsa olmaz değilse bile zorunlu olan siyasi ve askeri olayların tarihçesine önem verilmiştir. Tarihçilere teşekkürlerimle birlikte, çok gerekmedikçe siyasi tarihi anlatmadan, özellikle ekonomik, toplumsal ve en önemlisi kültürel tarih üzerinde durdum.Bu bakış açısıyla, çağdaş kaynaklardan yararlandım; tarihçeler,seyahatnameler, belgeler, yazıtlar, zaman zaman da öyküler ve şiirlerden alıntılar yaptım. Kaynakların var olan İngilizce çevirilerini kullandım, çevirisi olmayanları kendim çevirdim. Yazılı belgelerin yanı sıra, resimlerin katkısı da çok önemli oldu. Metinlerden ve hatta analizlerden çok da kolay elde edilemeyen görüşler sağladılar.

Böylesine önemli, zengin ve hareketli bir bölgenin iki bin yıllık tarihini bir kitap cildine sığdırmaya çalışmak, taşıdığı önemin büyük bir kısmına değine memeyi de beraberinde getiriyor. Bu konuda çalışan her araştırmacının kendi seçimini yapması gerekiyor. Benim de kendi kişisel seçimimi yapmam gerekti. Daha çok en özgün bulduğum olaylara, kişilere ve durumlara önem verdim. Ne kadar başarılı olduğuma siz okurlarım karar vereceksiniz.

Princeton Üniversitesi'deki genç araştırmacılar, David Marmer, Michael Doran, Kate Elliott ve Jane Baun'a bu kitabın hazırlanmasında ve sizlerle buluşmasındaki önemli katkılan için teşekkürlerimi ve takdirlerimi sunuyorum. Özellikle titiz, bilimsel ve eleştirel yaklaşımı için Jane Baun'a sonsuz teşekkürler.Asistanım Annamarie Cerminaro'ya kitabın ilk taslağından son durumuna kadar her aşamasındaki özenli ve sabırlı katkısı için teşekkür ediyorum. Kitabın resimlendirilmesi, editörlüğü ve yayınlanmasında değerli emekleri ve sabırları için Benjamin Buchan, Tom Graves ve dizini hazırlayan Douglas Matthews'e teşekkür ediyorum. Kitabın hazırlanma sürecini hızlandırmak ve sonucun niteliğini artırmak için çok çaba gösterdiler.

Katkıda bulunan herkese, kabul ettiğim tüm önerileri ve fikirleri için teşekkür ediyorum; kabul etmediklerim için ise kendilerinden özür diliyorum. Bundan da açıkça anlaşılacağı gibi, kitapta olabilecek tüm hatalar bana aittir.

BERNARD LEWIS Princeton, Nisan 1995

1. KISIM

GİRİŞ

Gün içinde herhangi bir saatte insanların, aslında yalnızca erkeklerin, bir masada oturup bir bardak çay ya da bir fincan kahve içerken yanında da sigaralarını tellendirdikleri, gazetelerini okuyup, tavla oynarken bir kenardaki televizyon ya da radyoya kulak verdikleri kahvehane ya da çayhanelere Ortadoğu'nun pek çok şehrinde sıkça rastlanır.

Ortadoğu'daki kahvehanelerde zamanlarını geçiren insanların dış görünüşleri Avrupa'daki,özellikle de Akdeniz Avrupası'ndaki kahvehanelerdeki insanlardan farklı değildir. Ancak elli yıl önce aynı yerde bulunan insanlardan çok farklı, yüz yıl önceki insanlardan ise bambaşkadır. Böyle bir fark, Avrupa'daki bir kahvehanede bulunan insanlar için de söz konusudur ama bu iki farklılık birbirine benzemez. Avrupalı'nın giyim, görünüş, tavır ve davranışlarında ortaya çıkan değişikliklerin neredeyse tamamı Avrupa kökenlidir. Birkaç istisnası olmakla birlikte, bu değişim toplumun kendisinden kaynaklanır; istisnalar işe yakın ilişkide bulunulan Amerikan toplumundan etkilenmiştir.

Ortadoğu'da gerçekleşen değişiklikler ise,bu durumun tam aksine dış kaynaklıdır. Ortadoğulu'nun kendi geleneklerine tümüyle yabancı toplumlardan ve kültürlerden kaynaklanmıştır.Kahvehanedeki bir masanın başında bir iskemleye oturmuş gazete okuyan adam, kendisinin ve daha önce de anne babasının yaşamlarını etkilemiş olan değişiklikleri taşımaktadır. Hali, tavrı, dış görünüşü, giyinişi ve davranışları, hatta kimliği ile modem çağlarda Batı'dan gelip Ortadoğu'yu etkisi altına alan son derece güçlü ve yıkıcı değişiklikleri simgeler.

Açıkça görülen ilk ve en belirgin değişiklik giyiniş biçimindedir. Geleneksel giysiler giymesi de olasıdır ama şehirlerde buna pek rastlanmaz. Genellikle Batı tarzında gömlek ve pantolon ya da günümüzdeki gibi tişört ve kot giyer. Giyinmek, özellikle dünyanın bu bölgesinde, yalnızca

örtünmek, soğuktan ve sıcaktan korunmak için değil, kimliğini tanımlamak, kökenini göstermek ve aynı gruptakilerce tanınmak için çok önemlidir.M.Ö.VII.yy'da peygamber Zephaniah'ın kitabında (1:8), Allah'ın "Kurban gününde tuhaf biçimde giyinen herkesi" cezalandıracağı yazıyordu. Museviler'in ve sonra da Müslümanların kitaplarında inananların inanmayanlar gibi giyinmemeleri, kendi ayırt edici giysilerini giymeleri buyrulur. "Onlar gibi olmamak için kafirler gibi giyinmeyin" genel bir uyarıdır.Hz.Muhammed'e atfedilen bir hadise göre "başörtüsü, inançsızlıkla inanç arasındaki sınır" olarak kabul ediliyor. Bir başka hadise göre, "diğerlerine benzemeye çalışan onlardan biri olur". Yakın zamanlara kadar, bazı yerlerde günümüzde bile, her etnik grubun, her dini zümrenin, her aşiretin, her bölgenin ve bazen de her meslek grubunun kendine özgü, ayırt edici bir giyiniş şekli vardır.

Kahvehanede oturan adamın (Türkiye dışında) hâlâ bir tür şapka, belki bir takke ya da daha geleneksel bir şey giymesi olasıdır. Osmanlı' dönemine ait mezarlıkları görenler, kişinin yaşarken giydiği başlığın mermerden yapılmış bir benzerinin mezar taşlarının üzerinde yer aldığını anımsayacaktır. Bir kadıya ait mezar taşında kadı sarığı, bir yeniçerinin mezar taşında katlanmış elbise koluna benzeyen özel yeniçeri başlığı bulunur. Mezar taşlarında kişinin yaşarken yaptığı mesleği simgeleyen başlık yer alır. Bir kişiyi mezarında da bırakmayan bir ayrımın, o kişi yaşarken ne kadar fazla önemli olduğu ortadadır. Yakın zamanlara kadar Türkçedeki "şapka giymek" deyimi İngilizcedeki "totum one's coat" (paltosunu ters yüz etmek)şeklindeki-eski bir deyimle aynı anlamda kullanılıyordu. Deyimin anlamı dininden dönmek, başka dine geçmekti. Günümüzde Türkiye'de şapka, kasket ya da dindarların giydiği başlık gibi pek çok türde şapka kullanıldığı düşünüldüğünde artık bu deyimin anlamını kaybettiği açıktır. Öte yandan Arap ülkelerinde Batı tarzında şapkalar nadir kullanılır, İran'da bile durum aynıdır. Giyinme tarzının, özellikle de şapkanın Batılılaşma süreci, Ortadoğu'nun modernleşme aşamalarını göstermesi açısından önemlidir.

Modernleşmenin gerçekleştiği pek çok alanda olduğu gibi giyimde de değişimin başlangıcı askeriye ile olmuştur. Batılı askeri üniformalar, reformcular açısından büyülü bir çekiciliğe sahipti. Müslüman hükümdarlar, savaş alanlarında ordularının kafir düşmanlar karşısında peş peşe yenik

düşmesiyle birlikte, istemeyerek de olsa düşmanlarının silahlarının yanı sıra, kurumlarını, Batı tarzında üniformalarını ve teçhizatlarını da benimsediler. XVIII.yy sonlarında Osmanlı ordusundaki ilk reform çalışmalarında Batılı silahları ve talim yöntemlerini benimsemelerinin gerekli olduğu düşünülse bile, Batılı üniformaları benimsemeleri gerekli değildi. Bu, askeri değil toplumsal bir seçimdi. Bu seçim, Libya ve İran İslam Cumhuriyeti de dahil olmak üzere tüm Müslüman ülkelerin modern orduları tarafından yapılmıştır. Batılı silahların ve taktiklerin etkileri ve güçleri nedeniyle tercih- edilmeleri bir zorunluluk olmuştur, ancak üniforma ve siperli kasket için herhangi bir zorunluluk olmadığı halde hâlâ giymektedirler. Bu tarz değişikliği, şiddete ve net olarak karşı çıkanlar için bile Batı kültürünün süregelen çekiciliğinin ve otoritesinin bir kanıtı olmuştur.

Askeri üniformalardaki en son değişiklik şapkada oldu. Çoğu Arap ülkesinde kahvehanedeki adamın bugün bile, desen ve rengiyle toplumsal ya da bölgesel aidiyetini simgeleyen geleneksel bir şapka giyiyor olması mümkündür. Başın örtülmesinin sembolik durumu açıkça ortadadır. Müslümanlar için önemli bir nokta da çoğu Avrupalı şapka tarzının siperli olması nedeniyle namaz kılmaya engel oluşuydu. Hıristiyanların aksine Müslümanlar, Museviler gibi bir saygı ifadesi olarak başları örtülü ibadet ederler. Müslüman ibadeti olan namaz, alın yere değerek secde etmeyi gerektir ancak şapkanın siperi bunu engeller. Ortadoğu’daki Müslüman orduları Batılı üniformaların neredeyse aynısını giymişler ancak uzunca bir zaman Batılı şapkaları giymeyip, geleneksel şapka tarzlarını sürdürmüşlerdir. XIX.yy'ın ilk önemli reformcularından Sultan Mahmud (padişahlığı 1808-1839) Arapçada “tarbış” adı verilen yeni bir şapka türünü, fesi getirmişti. Önceleri kabul görmeyen ve kafir icadı olarak görülen fes zamanla kabul edilerek Müslümanlığın bir simgesi haline geldi. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk tarafından 1925’te fesin kaldırılması da tıpkı kabul edilirken olduğu kadar sert tepkilere yol açtı. Toplumsal sembolizmin uzmanı olan Atatürk, fesin ve geleneksel erkek şapkalarının yerine Avrupa şapka ve kasketlerin giyilmesi yasasını koyarken, yaptığı şey kesinlikle bir otoritenin yersiz kaprisi değildi. Kendisi de, yanında olanlar da, ona karşı çıkanlar da verdiği bu önemli toplumsal kararın anlamını çok iyi biliyorlardı.

Bu türden bir değişim ilk değildi. XHI.yy’da Ortadoğu’nun Müslüman topraklan Moğollar tarafından fethedilmiş, Hz. Muhammed döneminden sonra ilk olarak Müslüman olmayan bir hükümdar başa geçmiş ve Müslümanlar askeri alanlarda Moğol yöntemlerini benimsemişlerdi.Moğolların himayesine hiç girmemiş olan Mısır’da bile Müslüman emirleri Moğollar gibi giyinmeye, onların teçhizatlarını kullanmaya ve Müslümanların adetleri saçlarını kısa kesmek olduğu halde, Moğollar gibi uzatmaya başlamışlardı. Müslüman ordularının Moğolların üniformalarını ve teçhizatlarını benimsemelerinin nedeni bugün giydikleri üniforma ve siperli şapkaları benimseme nedenlerine dayanıyordu. Bu neden, benimsedikleri şeylerin zamanlarının en önemli askeri gücünün dış görünüşünü ve taktiklerini simgeliyor olmasıydı. Moğolların üniformalarının, teçhizatların ve saç biçimlerinin etkileri 1315 yılına kadar sürmüştür. Ortadoğu’daki Moğol hakanlarının Müslümanlığı kabul etmelerinin ardından, Mısır sultanı askerlerin saçlarını kesmelerini, benimsedikleri Moğol tarzını bırakmalarını, geleneksel Müslüman giysilerini ve şapkalarını giymelerini emretmişti. Böyle bir değişiklik modem Müslüman ordularında henüz olmamıştır.

Askeriyeden sonra sarayda değişimler olmaya başladı. Sultanın giysileri Batıkların aynısı gibi görünmemesi için farklılaştırılmaya çalışılmış ama çok farklı olmayan yine Batı giysisi gibi görünen bir değişim geçirmişti. Sultan Mahmud’un askeri giyim reformundan önce ve sonra yapılmış iki portresi Topkapı Sarayı’nda yer almaktadır. Aynı ressamın yaptığı anlaşılabilen bu iki portrede II.Mahmud aynı atın üstünde,aynı açıdan görünür. Portrelerden birinde geleneksel Osmanlı giysileriyle,diğerinde pantolon ve ceket ile resmedilmiştir. Atatürk daima yaptığı gibi konuyu temelinden ele alarak “Uygar giysiler giyelim” derken neyi anlatmak istemiştir? Eski uygarlıkların giysileri neden uygar değildir? Atatürk’e göre uygarlık, modernliktir,yani Batı uygarlığıdır.

Sultandan sonra sarayda da Batık giyim tarzı etkili olmuştur. İlk ke2 o dönemde siviller için giyim kanunları konuldu ve uygulandı. Osmanlı saray memurlarının giymeye başladık-lan pantolon ve redingot, diğer memurlara da yayıldı. XIX.yy sonlarında artık Osmanlı topraklarındaki tüm devlet memurları;türlü pantolon ve ceketler giyiyorlardı. Giysilerdeki bu değişim,toplumsal yapının önemli bir değişim içinde olduğunun

göstergesiydi. Yeni giyim tarzı memurlardan sonra şehirlerde yaşayan halk arasında da benimsenmeye başladı. İran'da bu boyuttaki bir değişimin gerçekleşmesi zaman almıştır- Osmanlı'da da, İran'da da işçi sınıfının ve kırsal kesimde yaşayanların Batılı giysileri benimsemeleri uzun sürmüştür ve henüz tamamen benimsenmemiştir. 1979 İslam Devrimi'nden sonra bile İran Cumhuriyeti devlet adamları Batılı tarzı ceket ve pantolon giymişlerdir. Kravat takmayı benimsemeyerek Batılı geleneklere ve kısıtlamalara karşı koyduklarını göstermeye çalışmışlardır.

Kadınların giyiminde Batılılaşmaya ve modernleşmeye karşı direniş güçlü olmuştur. Değişim, çok sonraları yaşanmıştır, bugün de olduğu gibi, hiçbir zaman erkeklerdeki orana ulaşamamıştır. Müslümanların kadın ahlakı ile ilgili kuralları bu durumu oldukça kritik bir sorun ve sıkça gündeme gelen bir tartışma konusu haline getirmiştir. Atatürk bile erkekler için fesi ve geleneksel şapkaları yasakladığı halde, kesinlikle peçeyi yasaklamamıştır. Peçenin kaldırılmasını, erkeklerin başlıklarının kaldırılmasındaki gibi kanuni yaptırımlar değil, toplumsal baskı sağlamıştır. Kadın giyimindeki değişiklik süreci, başka konulardaki gibi farklı kadın gerçeklerini ortaya koymaktadır. Kahvehanede kadınlara nadiren rastlanır, onlar da çoğunlukla geleneksel giyim tarzına uygun olarak örtünmüşlerdir. Ama bazı ülkelerde, zengin olanların gittikleri pahalı otel ve kafelerde modern giyimli, başka bir deyişle Batılı tarzı giyinmiş kadınlara rastlanır.

Batı karşıtı, radikal ülkelerde giyimde gerçekleşen değişim, başka bir ciddi değişimi göstermektedir. Bu ülkelerde yaşayanların tamamen olmasa bile bazı Batılı giysileri giymesi gibi, devletler de yazılı bir anayasa, bir yasama meclisi ve çeşitli seçim biçimleri kullanarak Batılı tarzı ceket ve şapka giymiş olmaktadır. Eski İran'da veya kutsal İslami tarihlerinde yer almamasına rağmen, İran İslami Cumhuriyeti'nde durum böyledir: ”

Kahvehanedeki bir masa başında, bir sandalyede otururken bıraktığımız adama dönecek olursak, her iki eşya da Batı etkisinden gelen yeniliklerdir. Antik çağlarda ve Roma döneminde Ortadoğu'da masa ve sandalye kullanılırdı ama Arap fetihlerinden sonra yok oldular. Araplar ağacın az, tahtanın değerli olduğu bir ülkeden gelmişlerdi. Yün ve deri bol öldüğü için evleri ve tüm binaları döşemekte, giysileri yapmakta bunları kullanırlardı.

Halılarla kaplanmış minderlerde ve divanlarda (divan sözcüğünün kökeni Ortadoğu'dur) oturur, süslemeler yapılmış tepsilerde yemek yerlerdi. XVIII.yy’ın başında yapılan Osmanlı minyatürlerinde Osmanlı saray kutlamalarında Avrupalıların figürleri yer alır. Avrupalılar ceketleri, pantolonları ve şapkalarıyla birlikte üzerine oturdukları sandalyeleri ile Osmanlılardan ayrılırlar. Osmanlılar konukseverlikleri ile tanınırdı ve Avrupalı konuklarını sandalye ile ağırlamışlardı ama kendileri kullanmazlardı.

Kahvehanedeki adam şimdi kahvesini içerken sigarasını tüttürüyor. Sigara Batı, daha doğrusu Amerikan kökenlidir. Tütünün Ortadoğu’ya XVII. yy’ın başında İngiliz tüccarlar tarafından getirildiği ve çok kısa sürede popüler olduğu bilinmektedir. Kahve ise XVI.yy’da gelmiştir. Habeşistan’da çıkan kahve Güney Arabistan’a oradan da Mısır, Suriye ve Türkiye’ye gitmiştir. Türk tarihçileri kahvenin Kanuni Sultan Süleyman’ın zamanında (1520-1566) biri Halep’ten, diğeri Şam’dan gelen iki Suriyeli tarafından getirildiğini ve bunların İstanbul’un ilk kahvehanelerini açtıklarını söylemektedirler.-Kahve çok rağbet görmüştür, öyle ki Halepli kahvehane sahibinin üç yıl içinde beş bin altın kazandığı rivayet edilir. Kahvehane kültürünün oluşması, hem başkaldırıdan korkan devlet adamlarının, hem de bu tür keyif verici maddelerin İslam hukukuna aykırı olmasından kaygılanan din adamlarının telaşa kapılmasına yol açmıştı. l633’te Sultan IV. Murad kahveyi ve tütünü yasaklamış ve içenlerin öldürülmesini buyurmuştu. Tütünün destekçileri ve karşıtları arasındaki tartışmalar sürerken, 1634’te tütün tiryakisi olması nedeniyle görevinden alınarak sürgüne gönderilen baş müftü Mehmed Bahai Efendinin fetvasıyla tütün yasal ilan edildi. Aynı çağda yaşamış Osmanlı yazar Katip Çelebi tütünün yasallaştırılmasını kendi bağımlılığı yüzünden değil, yasak olanın daha çok istek doğuracağı ilkesinden ve halkın yararına yapıldığını söylemiştir.

Kahvehanedeki adamı gazete okurken ya da birinin okuduğu gazeteyi dinlerken görebiliriz. Gazete, tek tek kişileri ve toplumun tamamım etkileyen en genel ve büyük değişikliklerden biridir. Gazete, bölgenin büyük bölümünde, Ortadoğu’da en yaygın kullanılan dil olan Arapça dilinde basılır. Verimli Hilal’de (Mezopotamya-Suriye ve Ürdün bölgesi), Kuzey Afrika’da ve Mısır’da eski çağlarda konuşulan diller yalnızca dini

törenlerde ya da küçük azınlıklar arasında kalmak suretiyle yok olmuştur. Musevilerin dini ve edebi dil olarak korudukları, modern İsrail devletinde siyasi ve gündelik dil olarak yeniden kullanmaya başladıkları İbranice tek istisna olarak kalmıştır. İran'da konuşulan eski dilde değişiklikler olmuş ama yerini Arapça'ya bırakmamıştır. Ancak İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte Arap harfleri kullanılmaya başlanmış, çok sayıda Arapça sözcük Farsça'ya geçmiştir. Farsça'nın başına gelenler, Türkçe'nin de başına gelmiştir. Ancak reformcu Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, Türkçenin yazımında kullanılan Arap alfabesinin yerine yeni Latin alfabesini getirmiş ve böylece önemli bir kültürel değişimi gerçekleştirmiştir. Türki dil ailesinden dillerin konuşulduğu Sovyetler Birliğinin bazı eski cumhuriyetlerinde de Türklerdeki durumun benzerine rastlanır.

Antik çağlardan itibaren Ortadoğu'da yazıya rastlanır. Yazının bulunmasından önce kullanılan simge, işaret ve resim dizgelerinin geliştirilmesi ile bulunan ilk alfabenin ana vatanı Ortadoğu'dur. İbrani, Arap, Latin ve Yunan alfabeleri, Levant kıyısında (Doğu Akdeniz) yaşayan ve ticaretle uğraşan halkların ilk alfabelerinden kaynaklanmıştır. Alfabe ile metinlerin yazılması ve çözümlenmesi kolaylaşırken, VIII. yy'da Çin'den kağıdın gelmesi ile yazılı metinlerin üretimi ve yayılması çok daha hızlı olmuştur. Öte yandan, Uzakdoğu'da ortaya çıkan matbaa Batı'ya doğru ilerlerken Ortadoğu'ya uğramamıştır. Ancak matbaanın hiç bilinmiyor olmadığı, Ortaçağ'da kullanılmış bir tür tahta baskısı izlerinden anlaşılmaktadır. XIII.yy'ın sonlarında İran'ın Moğol hükümdarların kağıt para basma girişimleri, işçilere kağıt para ödeyip vergilerini altın olarak almak istedikleri için paraya karşı doğan güvensizlik nedeniyle başarılı olamamıştı. Matbaanın Ortadoğu'ya girişi Çin'den değil, Türkiye'den olmuştur. Kafir, ülkelerde olanlarla ilgilenmemeyi tercih eden Osmanlı tarihçileri, matbaanın icadı ile ilgilenmiş, Gutenberg;ve ilk matbaa makinesi ile ilgili birkaç satır bile yazmışlardı. Ortadoğu'ya matbaayı 1492'de İspanya'dan sürgün edilen İspanyol Musevileri'nin de getirdiğine ilişkin kaynaklar vardır. Matbaa ile birlikte, basılı kitaplarla Batı el sanatlarını, düşüncelerini, yeteneklerini ve bunları üretme bilgisini de getirmişlerdi.Museviler'den sonra Müslüman olmayan başka topluluklar da benzer etkilenmeye yol açmıştır. Bu etkinlikler, halkın tamamının kültürünü

etkileyecek denli güçlü olamamış ama başlangıç noktası olmuştur. Osmanlı arşivlerindeki vasiyetname belgelerinden,Avrupa'daki Arapça harflerle basılmış kitapları Müslümanların satın aldığı anlaşılmaktadır. XVIII.yy'ın başında İstanbul'da kurulan ilk Müslüman matbaasında Hıristiyan ve Musevi ustalar çalışmışlar.

Gazetelerin ortaya çıkışı çok sonra olduğu halde, Müslüman aydınlar basının olanaklarının ve elbette tehlikelerinin farkındaydılar. l690'da Fas'ın İspanya elçisi olan, Vezil-el Gassani lakaplı Muhammed ibn Abdül Vahab, gazetelerden "haberler yazdığı söylenen ama sansasyonel yalanlarla dolu yazılar basan yazı fabrikaları" olarak söz etmiştir.XVIII. yy'da Osmanlılar'ın;Avrupa matbaasını bildikleri ileri sürülmekteydi. Basın Ortadoğu'ya doğrudan Fransız Devrimi'nin bir sonucu olarak girmiştir. Ortadoğu'da basılan ilk gazete, 1795'te Fransız Elçiliği'nde basılmış olan Gazette Française de Constantinople'dir. Fransız vatandaşları için basılmış olmasına karşın, Fransız olmayanlarca da okunmuştur. General Botıaparte aracılığıyla Mısır'a ulaşmasından sonra Kahire'de Fransız gazeteleri ve resmi gazetelerin basımına başlanmıştır. Kahire'de Fransızlar tarafından Arapça bir gazete çıkarıldığı konusunda bilgiler olmasına karşın, bugüne kadar bu gazeteye rastlanmamış olması, gazetenin hayata geçirilmemiş olduğunu göstermektedir.

Geleneksel Müslüman toplumlarında hükümdarlar, önemli değişiklikleri çeşidi yollarla halka bildirirlerdi. Sikkelerin üzerindeki yazılar ve camilerdeki cuma hutbesi bu amaç için kullanılırdı. Sikkelerde ve hutbelerde hükümdarın adı geçerdi. Duada hükümdarlardan birinin adının söylenmemesi ya da yeni bir ad eklenmesi değişiklik olduğuna işaretti. Cuma hutbesinin devamında alman önlemler ve yeni politikalar anlatılırdı ve vergilerin kaldırılması kamu yerlerinde yazılı şekilde bildirilirdi. Saray şairleri hükümdar için övgü şiirleri yazarlardı. Bu şiirler kolay ezberlenebildiği ve hızla yayıldığı için halkla ilişkiler amaçlı olurlardı. Resmi tarihçilerin yayınladığı yazılı belgeler önemli olayları haber vermek amaçlı kullanılırdı. Osmanlı sultanlarının askeri başarılarını bildiren zafer mektupları olan fetihnameler başka bir halkla ilişki kurma yoluydu. Yazılı ve sözlü iletişimi yönetime destek için kullanma deneyimi olan Müslüman hükümdarlar, ithal bir yenilik olan gazeteyi de nasıl kullanacaklarını biliyorlardı.

Ortadoğu'da yerel bir matbaanın kurulması, çağdaş ve rakip olan iki önemli reformcu yönetici, Mısır'da Mehmed Ali Paşa ve Osmanlı Sultanı II. Mahmud tarafından gerçekleştirilmiştir. Başka konularda olduğu gibi bu konuda da Mehmed Ali Paşa öncü olmuş, Sultan Mahmud da bir paşanın yaptığını, bir padişahın daha iyi yapabileceği ilkesinden hareketle onu izlemiştir.Mehmed Ali Paşa önce Fransızca, sonra da Arapça resmi gazete ile Sultan II. Mahmud ise Fransızca ve Türkçe bir gazete ile işe başladı. Ortadoğu'da yayınlanan gazeteler, uzun bir zaman yalnızca resmi gazeteler oldu. O zamanın bir makalesinde, "Gazetenin amacı hükümetin karar ve emirlerini halka bildirmektir." sözleriyle anlatılan basının bu durumu ve işlevi, bölgede bugün de sürmektedir.

Gazete basımının Ortadoğu'daki tarihini yazmak oldukça zordur. Pek çok gazete birkaç sayı yayınlanıp kapanmış olduğundan tam bir arşiv bulunmamaktadır. Bilindiği kadarıyla, resmi olmayan ilk gazete 1840'ta İstanbul'da Türkçe basılan Ceride-i Havadis'tir. Gazetenin sahibi ve editörü, bir ferman elde eden ilk kişi olan William Churchill adında bir İngiliz'dir. Gazete belirli aralıklarla düzensiz olarak yayınlanmasına rağmen varlığını sürdürebilmiştir.

Ortadoğu'ya Kırım Savaşı ile gelen ve o zamana kadar görülmeyen bir iletişim sağlayan telgraf, gazete basımının dönüm noktası olmuştur. Churchill, Kırım Savaşı için bölgeye gelen İngiliz ve Fransız savaş muhabirlerinden biriyle anlaşmış ve raporlarım Londra'daki gazetesine göndermesini sağlamıştı.Churchill'in gazetesi, Ceride-i Havadis haftada beş gün çıkmaya başlamıştı. Böylece önce Türkler, sonra da diğer Ortadoğulular tütünden de, kahveden de daha fazla bağımlılık yapacak bir alışkanlığa kapılmış oldular. Kısa süre sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın dili Türkçe yerine, Arapça olan bölgeler için Arapça bir gazete çıkarıldı. Savaştan sonra, Arapça gazetenin yayını sona ererken, Türkçe gazetenin yaymı sürdü ve onu başkaları izledi.

1860'ta İstanbul'da Osmanlı hükümeti tarafından, yalnızca resmi bildirim amaçlı olmayan, aynı zamanda imparatorluğun içinden ve dışından haberler ve makalelerin bulunduğu, gerçek bir Arapça günlük gazete çıkarıldı. Aynı zamanlarda, Beyrut'ta Cizvit papazları da Arap ülkelerinin ilk günlük gazetesini çıkarmışlardı, emperyalistler ve misyonerlerin

oluşturduğu iki büyük tehlikeden şikayet eden Müslümanlar, bu açıdan haksız da sayılmazlar çünkü onlara günlük gazeteyi emperyalistler ve misyonerler vermiştir. Basının gelişmesi gazeteciler ve okurlar için beraberinde propaganda ve sansür olmak üzere iki önemli sorunu getirdi.

IX.yy sonları ile XX.yy başlarında, özellikle İngiliz işgalinin uygun koşullar yarattığı Mısır başta olmak üzere, günlük, haftalık ve aylık basında çok hızlı ve yaygın bir gelişme oldu. Mısır’da çıkan yayınlar Arapça konuşulan diğer ülkelerde yaygınlaşınca, bu ülkeler de kendi gazete ve dergilerini hazırladılar. Basının gelişmesinin etkileri çok büyük oldu. Hem ülke içinden hem ülke dışından sürekli haber alınabilmesi sayesinde, gazete ve dergileri okuyan ya da okuyanları dinleyen sıradan insanlarda, yaşadıkları şehir, ülke, kıta ve dünya hakkında öncesiyle karşılaştırılamayacak ölçüde önemli bir bilinçlenme oldu. Basın yeni bir siyasileşme ve toplumsallaşma da içeriyordu. Kırım Savaşı ile gelen tek yenilik basın olmamış, Batılı örneklere uygun belediyelerin oluşturulması, Batı tarzında devlet finansmanının, özellikle de kamu borçlanmasının getirilmesi gibi başka yenilikler de olmuş ve bunlar gazetelerde yazılmıştı.

Dilde de çok önemli değişiklikler olmuştu. Önce Türkçe ve Arapça’da, sonra Farsça’da, ilk gazetelerin resmi emirler gibi olan tarzından, sonraki yıllarda çıkan ve bugüne kadar gelen gazeteci tarzına doğru hızla bir ilerleme olmuştu. Modern dünyanın sorunlarını tartışmak için Ortadoğu gazetecilerinin artık yeni bir iletişim ortamı yaratmaları zorunlu olmuştu. IX.yy’daki gazeteler, Amerika İç Savaşı, Polonya'nın Rusya’ya direnmesi, Kraliçe Victoria'nın Parlamento’yu açış konuşması gibi haberleri veriyor ve bunları tartışıyorlardı. Bu tür haberleri verme ve tartışma gereği Ortadoğu’nun modem gazetecilik ve siyasi dilinin oluşmasında oldukça önemli bir etkendir. Daha da önemlisi, Ortadoğu’da daha önce hiç görülmemiş yeni ama çok önemli bir mesleğin, gazeteciliğin ortaya çıkmasıdır.

Günümüzde kahvehanede bulunan tek kide iletişim aracı gazete değildir. Kahvehanelerde mutlaka bir radyo ve televizyon bulunur. Ortadoğu’daki ilk radyo yayıncılığı, Londra’dakinden üç yıl sonra,1925’te Türkiye’de başlamıştır. Ancak iletişimleri başka ülkelerin denetiminde olan pek çok ülkede radyo yayıncılığının başlaması gecikmiştir. Radyo

yayıncılığı, Mısır'da 1934'te başlamış ve 1952 devrimine kadar önemli bir gelişme göstermemiştir. Türkiye 1964'te kurulan ve doğrudan devlet denetiminde olmayan bağımsız radyo yaym kurumu ile yine öncü olmuştur. Bir ülkede radyo yayıncılığının bağımsızlığı genellikle siyasi rejime koşuttur. İtalyan faşist hükümeti tarafından 1935'te Bari'den yapılan Arapça yayın ile dışarıdan doğrudan propaganda yayınları başlamıştır. Böylece, sırasıyla İngiltere, Almanya, Fransa, ABD ve SSCB'nin katıldıkları bir propaganda savaşı başlamıştı. Bu sırada, Ortadoğu ülkeleri de birbirlerine yönelik radyo yayınlan yapıyorlardı. Maliyeti televizyonun gelişini geciktirmiş olsa da, bugün televizyon Ortadoğu'nun her yerine girmiştir.

Okuryazarlığın önemli bir sorun olduğu bölgede kitle iletişiminin doğrudan konuşma yoluyla başlamasının devrimci bir etkisi olmuştur. 1979 İran Devrimi, Ayetullah Humeyni'nin nutuklarının kasetlerle dağıtılması ve emirlerinin telefonla verilmesi özellikleriyle dünya tarihindeki ilk elektronik olarak yürütülen devrimdir. Hitabet yeni bir boyut kazanmış, öncesinde hayal bile edilemeyecek kadar çok kişiye nutuk verme olanağı yaratmıştır.

Genellikle, radyo ve televizyon yayınlarını ülkenin hükümet biçimi ve hükümeti yöneten devlet ya da devlet başkanı yönlendirir. Büyük olasılıkla da kahvehane duvarında resmi bulunur. Batı tarzı demokrasiyi başarıyla alan ve uygulamakta olan az sayıda ülkede bu başkan demokratik yollarla seçilen bir liderdir. Bu ülkelerde medya devletin görüşleri kadar muhalefetin görüşlerini de aktarır. Ortadoğu'nun büyük bölümünde hükümdar genellikle otokratik bir hükümetin başkanıdır. Bazı ülkelerde otorite geleneksel ama ılımlıdır ve belli bir ölçüde görüş farklılıklarına izin verir. Bazı ülkelerde ise siyasi ya da askeri diktatörlerin totaliter düzenleri hüküm sürer ve medya totaliter bir fikir birliğini temsil eder.

Kahvehanede asılan resim, hükümetin biçimi ya da devlet başkanının otoritesi her nasıl olursa olsun, geleneklerden köklü uzaklaşmayı ve bir yenileşmeyi simgeler. 1721'de Fransa'daki Osmanlı elçisi bir yazısında gelenek olarak kralın başka ülkelerin elçilerine portresini verdiğini belirtmiştir. Ancak 'İslamiyet'te resmin günah olması nedeniyle" kendisi başka bir hediye istemiştir.[4] Öte yandan, portre bilinmiyor değildi.

Fatih Sultan Mehmed İtalyan ressamı Bellini'ye portresini yaptırmış, aynca İtalyan ressamlarının tablolarından bir koleksiyon oluşturmuştur.-Fatih'ten sonra yerine geçen ve daha dindar olan oğlu bu koleksiyonu kaldırtmıştır. Ondan sonra gelen sultanlar bu kadar titiz olmadıklarından Topkapı Sarayı'nda sultanların ve diğerlerinin geniş bir portre koleksiyonu vardır. Modem çağlarda-Şii ülkelerin Hz. Ali ve Hüseyin portrelerinden ve çok olmasa da Sünni ülkelerin lider portrelerinden tür İslam ikonografisi oluşmuştur. Eski Yunan ve Roma'dan itibaren Avrupa'da gelenekselleşen portreli sikkelere Ortadoğu'da neredeyse hiç rastlanmaz. Anadolu'daki birkaç küçük Selçuklu beyliğinin sikkelerinde emirlerin portreleri görülür ama bunlar da Bizans geleneklerinin taklidinden başka bir şey değildir.

Kahvehanede başka resimlere rastlanmaz ama çerçevelenip aşılmış bir Kuran ayeti ya da Hz. Muhammed'in bir hadisi kesinlikle bulunur. İslamiyet on dört yüzyıldır bölgeye hakim en büyük din olmuştur. Kuran'daki birkaç sure ile yapılan cami ibadeti kolay ve sadedir. Namaz, yaratıcıya, ilahi ve tek olan Allah'a bağlılıktır, bir dram ya da sır içermez. İslam geleneğinde şiir ve müziğe izin verilmez, heykel ve resim de puta tapma olarak kabul edildiği için yasaktır. Müslüman sanatında soyut ve geometrik şekiller tercih edilir, süslemelerde çoğunlukla sistematik yazılar kullanılır. Cami süslemelerinde yaygın olarak kullanılan Kuran ayetleri, evler ve kamu binalarının duvar ve tavan süslemelerinde de kullanılır. Batı kültürüne ait yöntemlerin ilk etkileri sanat alanında olmuştur. Batı'dan uzak ve Batı etkisine kapalı İran'da bile XVI.yy'dan sonra resimdeki gölge ve perspektif kullanımı, insan figürü çizimi Batı etkisinde kalmıştır. İslamiyet'in insan resmini yasaklamasına karşın, uzuca bir süredir Osmanlı ve İran sanatında var olan insan figürü özelleşip, kişiselleşmiş, klişe olmaktan çıkmıştı. Hükümdar portrelerinin para, pul ve duvarların üzerine konması hemen kabul görmez ve tutucu ülkelerde puta tapmaya girdiği düşünüldüğünden dine küfür sayılır.

Sanat dallarından tiyatro Ortadoğu'da pek etkili olamadığı halde, sinema oldukça etkili olmuştur. 1897'de İtalya'dan Mısır'a sessiz film getirilmiştir. Ortadoğu, I. Dünya Savaşı sırasında Müttefik askerlerin izlediği filmler sayesinde yeni bir iletişim aracını tanımıştır. 1917'de Mısır'da yerel filmler çekilmeye başlamış, 1927'de de ilk uzun metrajlı film gösterilmiştir. Bu tarih Ortadoğu'da sinema sanayisinin başlangıcı

olmuştur. Günümüzde sinema sanayisi sıralamasında ABD ve Hindistan'dan sonra üçüncü sırada Mısır yer alır.

Batıdan gelen yenilikler öyle yerleşmiştir ki, bunların batıdan alındıkları neredeyse unutulmuştur. Kahvehanedeki adam eğitimli, çok okuyan biriyse ve gözleri rahatsızsa, Ortadoğu'ya XV. yy'da gelen Avrupa icadı bir gözlük takıyordur. Kahvehanedeki duvar saati ve adamın kol saati, Avrupa'dan gelmiştir ve hâlâ Uzakdoğu'dan ya da Avrupa'dan gelmektedir. Geçen zamanın an be an ölçülebilmesi, toplumsal alışkanlıklarda günümüzde de süregelen önemli değişikliklerin belirleyicisi olmuştur.

Kahvehanedeki adam arkadaşları ile birlikte kahve içerken, ölçmesi gerekmeyen saatlerini bölgede çok eskilerden beri oynana gelen masa oyunlarına ayınr. Tavla en favori oyundur, eğitimli kişilerin tercihi satranççtır. Batı'ya Ortadoğu'dan giden bu oyunlardan satrancın Hindistan'da doğduğu bilinmektedir. İki oyun, İran'da İslamiyet'ten önce de oynanan oyunlardır. Her iki oyun, Ortaçağ'daki Müslüman din bilginlerinin irade ve kaderden hangisinin daha önemli olduğu konusundaki tartışmalarında prototip ve sembol idi. Hayat, her hamlesini oyuncunun seçtiği, öngörü ve ustalık sayesinde kazanacağı bir tür satranç mıdır? Hayat, sonucunu zarların saptadığı, kimilerinin şans, kimilerinin Allah'tan gelen önceden belli yazgı olarak kabul ettiği,'bir tür tavla mıdır?

Kahvehanede haberler ve konuşmalar ile birlikte' geleneksel ya da popüler Ortadoğu müziği dinlenir. Bir ölçüde Doğululaşmış Batı pop müziği de dinlenir ama Batı sanat müziğinin dinlenmesi pek olası değildir. Kültürel ve toplumsal açıdan en fazla Batılılaşmış öğeler arasında Batı sanat müziği pek benimsenmemiştir. Aralarında İsrail Musevileri[1] ve Lübnan Hıristiyanlarının olduğu Batılılaşmış toplumlarda Batı sanat müziği dinlenir. Türk operaları, bestecileri ve orkestralarının varlığı batılılaşmanın Türkiye'de müzik alanında da gerçekleştiğini göstermektedir. Sanat dallarından müziğin, özellikle de enstrümantal müziğin dile duyarlı olmaması farklı kültürlere kolayca girebileceğini düşündürse de Ortadoğu'da pek çok bölgede, Batı sanat müziği sınırlı bir dinleyici kitlesi bulabilmiştir. Bunun nedeni, Ortadoğu'nun şarkının çıkış yeri olması olabilir. Bu durum, değişimin Batı etkisinin daha önce başlayıp tamamlandığı mimari ve resimde, geleneksel biçimlerinin neredeyse

tamamen yok olduğu edebiyatta; roman, tiyatro ve hatta şiir gibi modem dünyanın genel şablonlarına uyan yapılardaki diğer sanatlarda ilginç bir çelişki yaratmaktadır. Batılılaşmanın en yaygın olduğu alanlardan biri sanatken, müzik en sonuncu ve en kısıtlı olduğu alandır. Aslında bir toplumun unsurları içinde müzik dışarıdan gelen bir yabancının anlayabileceği, kabul edebileceği ve uygulayabileceği en sonuncu unsur olduğu için bu da belki bir anlam taşımaktadır.

Ortadoğu’da bir kahvehaneye girildiğinde dikkati çekecek ilk şey hiç kadının olmamasıdır; eğer varsa onların yabancı olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Tüm masalar grup olarak ya da yalnız oturan erkeklerle doludur. Kadınların yaşamlarındaki değişiklikler erkeklerin yaşadıkları değişikliklere göre epeyce az olmuştur. Hatta bazı yerlerde geriye doğru değişiklikler de yaşanmıştır. Böylece ortaya eski ve köklü bir kültüre sahip bir bölge çıkmıştır. Bu bölge, fikirlerin, malların ve hatta orduların çıkış noktası durumundaki bir merkez olmuştur. Aynı zamanda da insanları kendine çeken bir mıknatıs olmuştur. Bu çekime kapılanlar hacılar, esirler, müritler, fatihler ve de hükümdarlar olmuştur. En önemlisi de bölge, uzak ülkelerin mallarının ve bilgilerin gelip Avrupa’ya gönderildiği bir pazaryeri ve bir köprübaşı durumuna gelmiştir.

Önceleri Avrupa'nın, sonra genel anlamda Batı’nın etkisi ile gerçekleşen değişim, modem çağlarda Ortadoğu’daki bilinçlenmenin temel kaynağıdır. Bölgede modem tarih, yabancı dünyanın tehdidi, çeşitli durumların ve etkilerin baskısı, zorunlu ve hızlı değişim, karşı çıkışlar ve tepkilerin olduğu bir seyir izler. Pek çok açıdan değişim köklü ve geri dönülemez olmuş, daha ileri götürülmesinden yana kişilerce desteklenmiştir. Bazı açılardan da değişim yüzeysel ve kısıdı olmuştur. Bugün, bölgede bu değişimleri tersine çevirip geri dönüşü yaygınlaştırmak isteyen radikal ve tutucu kesimler vardır. Bu kişiler, Batı kültüründen kaynaklanan değişimi, bölgenin başına gelen XIII. yy’daki Moğol istilasından bile büyük bir felaket olarak görmektedirler. Humeyni’nin Amerika Birleşik Devletleri’ni “Büyük Şeytan” olarak adlandırması, Batının etkisine karşı olanların tavrını açıkça göstermektedir. Şeytan emperyalist değil, ayartıcıdır. O fethetmez, tecavüz eder. Batı kültürünü yıkıcı ve tecavüz edici bir güç olarak görüp ondan nefret eden ve korkanlar ile onu, kültürler ve uygarlıklar arasındaki sürekli ve verimli alışveriş için yeni bir olanak olarak görenler arasındaki savaş

bugün de sürmektedir.Ortadoğu’daki bu durumun nasıl sonlanacağı belirsizliğini hâlâ korumaktadır.

2. KISIM

Geçmiş

1. BÖLÜM

HIRİSTİYANLIK ÖNCESİ

Bugün Ortadoğu adım verdiğimiz bölge, Hıristiyanlık çağının başlangıcında, iki büyük imparatorluk arasında, bölgenin yazılı tarihinin binlerce yılında, ne ilk ne de son olarak, paylaşılamayan bir yerdi. Bölgenin, Boğaziçi'nden Nil deltasına kadar uzanan Doğu Akdeniz kıyısındaki ülkeleri içine alan batı yarısının tamamı Roma İmparatorluğu'nun bir parçası durumuna gelmişti. Bu bölgenin eski uygarlıkları yıkılmış ve eski kentleri Roma valilerinin ya da yerli kukla prenslerin yöntemine girmişti. Bölgenin doğu yarısı, önce Yunanlılar'ın, sonra da Romalılar'ın "Pers İmparatorluğu", orada yaşayan halkın ise "İran" olarak adlandırdığı başka bir büyük imparatorluğa aitti.

Bölgenin siyasi haritası, hem dış görünüşü hem de temsil ettiği gerçeklik açısından, bugün olduğundan çok farklıydı. Ülkelerin adları gibi, üzerinde bulundukları topraklar da günümüzdekinden çok farklıydı. Bu ülkelerde yaşayan insanların çoğu, bugün oralarda yaşayanlardan farklı diller konuşmuş ve farklı dinleri benimsemişlerdi. Bugüne gelen bazı istisnalar ise, değişmeden korunan eski geleneklerden çok, yeniden farkına varılan eski uygarlıkları bilinçli anımsatma çabasıdır.

Pers-Roma imparatorluklarının rekabet ve egemenliklerinin sürdüğü çağda, kuzeydoğu Afrika ve güneybatı Asya haritası da, Roma, Makedonya ve Pers imparatorluklarının egemenlikleri altına girmeden çok daha önce, güçlü komşuları tarafından asimile olan eski Ortadoğu imparatorlukları ve kültürleri zamanındakinden çok farklıydı. Hıristiyanlık çağının başlangıçına dek, varlığını sürdüren eski kültürlerden, kendi eski kimliğinin pek çok şeyini ve eski dilini koruyarak kalan en eski kültür, kuşkusuz Mısır idi.

Tarih ve coğrafya açısından kesin sınırları çizilmiş olan Mısır, Nil nehrinin aşağı vadisi ile deltasını içine alır; doğu ve batı sınırlarında da deniz bulunurdu. Fethedilmeye başlandığında, Mısır uygarlığı binlerce

yıllıktı ve birbiri ardına İranlılar, Yunanlılar, Romalılar tarafından istila edilmesine karşın, kendi özel niteliğini büyük ölçüde korumuştu.

Eski Mısır dili ve yazısı bin yıllık süreçte pek çok değişikliğe uğradığı halde, dikkate değer bir süreklilik göstermiştir. Eski hiyeroglif yazısı ve onun halk arasında kullanılan el yazısı (demotic) Hıristiyanlık çağının başladığı yıllarda, yerlerini Kıpti yazısı alana dek kullanılmıştır. Kıpti yazısı,' eski Mısır dilinin Yunan alfabesine uyarlanarak çevrilen ve halk yazısından harfler eklenerek oluşturulan son biçimidir. Kıpti yazısına ilk olarak M.Ö.II.yy'da rastlanır ve M.S.I.yy'a kadar görülür. Mısırlıların Hıristiyanlığı benimsemeleriyle birlikte, önce Roma, sonra da Bizans egemenliğine giren Hıristiyan Mısır'ın milli kültür dili olur. Mısır'ın Müslüman Araplar tarafından fethi ve sonraki Müslümanlaştırma, Araplaştırma döneminde Hıristiyan kalan Mısırlılar bile Arapça'yı benimserler. Bunlara bugün de Kıpti denilmektedir ama Kıpti dili yavaş yavaş yok olmuştur ve günümüzde yalnızca Kıpti Kilisesi'nin ayinlerinde kullanılmaktadır. Tüm bu gelişmelerle Mısır yeni bir kimlik kazanmıştır.

Günümüzde de kullanılan Arapça adı "Mısır", Arap fetihleriyle birlikte gelmiştir. Bu ad, İbrani Tevratı ve diğer eski metinlerde geçen Mısır'ın Sami dillerindeki adlarıyla ilişki içindedir.Ortadoğu'nun Dicle ve Fırat uygarlığı olarak bilinen diğer bir nehir vadisi uygarlığı, Mısır'dan eski olsa bile, Mısır devletinin ve toplumunun birliğini de, sürekliliğini de gösterememektedir. Bölgenin güneyi, ortası ve kuzeyinde, Babiller; Asurlar, Akadlar, Sümerler olarak bilinen farklı dilleri konuşan, farklı halklar yaşıyordu. İbrani Tevrat'ında burası, Aram Naharayim, başka bir deyişle İki Nehrin Aramı olarak adlandırılır. Helen-Roma dünyasında ise aynı anlama geldiği söylenebilecek ***'Mezopotamya'*** adı verilmiştir.

Hıristiyanlık çağının ilk yıllarında, bölgenin güneyi ve ortası Persler'inin kesin egemenliğindeydi. Pers imparatorluğunun başkenti bugünkü Bağdat yakınlarındaki Ktesiphon kentiydi. Bağdat adı, "Tanrı verdi" anlamına gelen Farsça bir sözcüktür. Bağdat, yüzyıllar sonra Araplar'ın kuracağı yeni imparatorluk başkentinin olduğu yerdeki bir köyün adıdır. Irak, Ortaçağ Arapçası'nda, ülkenin bugünkü güney yarısının Takrit'in güneyinden denize kadar olan bölümünde bulunan bir eyaletin adı olarak kullanılıyordu. Kimi zaman bu eyalet, güneybatı İran'a sınırı olan

Irak-ı Acemi bölgesi ile karıştırılmaması için Irak-ı Arabi olarak adlandırılmıştır.

Zaman içinde, Kuzey Mezopotamya Pers, Roma ve bazen de yerel hanedanlar tarafından yönetilmiş olan paylaşılamayan bir bölge olmuştu. Bölge bazen de, sınırları güneyde Sina çölü, kuzeyde Toros dağlan, batıda Akdeniz, doğuda Arap çölü ile çizilen ve Suriye olarak adlandırılan bölgenin bir parçası olmuştu. Suriye sözcüğünün kökeni ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Herodot'a göre Suriye Asuriye'nin kısaltılmış biçimidir. Modem çağ bilim adamları bu sözcüğün kaynağı olabilecek bazı yerel yer adlar saptamışlardır. Suriye adı ilk kez Yunanca'da görülür ancak Helen öncesi metinlerde izine rastlanılmıştır.Bizans ve Roma resmi diline geçen bu Yunanca ad, VII.yy'da Arap istilasından sonra neredeyse tamamen kaybolmuştur. Avrupa'da, klasik bilgilere artan ilgi sonucu kullanılmaya başlanmıştır. Geçmişte Suriye adıyla bilinen bölge Arap, genel anlamda İslam dünyasında, Şam olarak adlandırılmıştı. Bölgenin en büyük şehrinin adı da Şam'dı. Suriye adı coğrafi yazılarda nadiren kullanılmıştır ve XX. yy'ın ikinci yarısında Avrupa'nın etkisiyle yeniden kullanılana kadar çok bilinmezdi.

1865'te Osmanlı yönetimi tarafından Şam vilayetinin adı olarak resmen benimsenen Suriye, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransız mandasının kurulmasıyla bu ülkenin adı olmuştur. Mezopotamya ve Suriye'ye yerleşen Aramlılar'm adından gelen Aram adı, bölgenin eski adlarından en çok kullanılanıdır. Mezopotamya "İki Nehrin Aramı" olarak anılır, kuzey ve güney Suriye ise "Şam Aramı" ve "Zoba (Halep) Aramı" olarak anılırdı. (bkz: 2 Samuel 8:6 ve 10:8)

Öte yandan Verimli Hilal'in batı kolundaki ülkelerin adları oralarda hüküm süren krallıkların ve yaşayan halkların adlandır. Bunlardan en çok tanınanı ve hakkında en çok belge bulunan Kenan, Tevrat'ta ve öteki eski meünlerde de anılan gü-, neyde yer alan topraklardır. İsraillilerim fethedip yerleştikleri topraklar "İsrailoğulları'nın toprakları" (Joshua 11:22) ya da "İsrail diyarı" (1 Samuel 13:19) olarak adlandırılmıştır. M.Ö. X. yy'da Süleyman'ın ve Davud'un hükümdarlıklarının yıkılmasının ardından, başkenti Kudüs olan güney Yahudiye, kuzey İsrail ve sonrasında Samiriye olarak anılmıştır. Güney ve Kuzey kıyı bölgelere Fenike ve Filistiye olarak

halklarının adları verilmiştir. Babilliler’in fetihleri sırasında kaybolan Filistinlilerin adları bir daha duyulmamıştır.

Bugünkü güney Lübnan ve kuzey İsrail bölgesinde Fenikeliler, Roma ve erken Hıristiyan çağına dek kalmışlardır. M.Ö. VT. yy’daki Pers fethinin ardından sürgünden dönenler Yehud olarak tanınan bölgeye yerleşmişlerdir. Romalılar ülkenin kuzeyine, güneyine ve ortasına Yahudiye, Galile ve Samariye adlarını vermişlerdir. Romalılar, bugün Ürdün nehrinin doğusundaki Necef ve Peraea adlarıyla bilinen, Tevrat’ın Edom’una atfen güneydeki çöle İdumea adını vermişlerdir.

Suriye ile Mezopotamya’da kullanılan Sami dilleri, kendi içerinde dil ailelerine ayrılmışlardır. Bunlardan en eski olan ve çoğunlukla Mezopotamya’da kullanılan Akadça dil ailesine bağlı diller arasında Babilce ve Asurca bulunmaktadır. Başka bir dil ailesi olan Kenan ailesi, Fenike dilini ve onun Kuzey Afrika kolu olan Kartaca dilini, Tevrat İbranicesi’ni içine almaktadır. Hıristiyanlığın başlangıç döneminde bu dillerden pek çoğu nereyse tümüyle kaybolmuş, onların yerine yine bir Sami dil ailesine bağlı ve birbirine çok benzeyen Arami dilleri geçmiştir. Fenike dili Kuzey Afrika kolonilerinde ve Levant limanlannda konuşulmaya devam ederken; artık Museviler’in ortak konuşma dili olmayan İbranice ise bir edebiyat, bilim ve din dili olarak yaşamaya devam ediyordu. Babilce ve Asurca tamamen kaybolmuştu. Arami dili uluslararası diplomasi ve ticaret dili olmuş, yalnızca Verimli Hilal ile sınırlı kalmayıp Mısır’da, İran’da ve bugünkü güney (doğu) Türkiye’de yaygın olarak konuşulmaktaydı.

Hıristiyanlık döneminin başlangıcında bölgeye giren Sami dillerinden sonuncusu Arapça, Arap yarımadasının kuzey ve orta bölümünde kullanılıyordu. Şimdiki Yemen’de yer alan güneybatının gelişmiş şehir kültürlerinde, güneydeki Arap kolonicilerinin Afrika'ya taşıdığı ve Güney Arapçası olarak bilinen Habeşçe’ye yakın başka bir Sami dili kullanılıyordu. VII. yy’da Arapça’nın bölgenin tamamında hakimiyet kurmasını sağlayan büyük Arap fetihlerinin öncesinde bile, kuzeyde Irak ve Suriye’ye Arapça konuşanların gelip yerleştiklerine ilişkin bulgular vardır. Verimli Hilal’de Arapça yerini Arami’ye bırakmıştı. Bugün de hâlâ Doğudaki kilise ayinlerinde ve uzak küçük birkaç köyde yaşamaktadır.

Günümüzde Türkiye olarak tanınan ülke, Ortaçağ'da doğudan Türklerin buraya gelişine kadar bu ad ile anılmıyordu, sonrasında bile sadece Avrupa'da bu adla biliniyordu. Hıristiyan çağının başlarında bölge için Anadolu, Asya ve Küçük Asya adlan en yaygın kullanılanlardı. Bunlar Ege Denizi'nin doğu kıyılarını anlatıyordu ve sonra da çeşitli yollarla doğuya yayılmıştı. Ülke genellikle bölündüğü krallık, şehir ve eyaletlerin adlarıyla anılırdı. Bölgede hakim dil olan Yunanca, başlıca iletişim aracıydı.

"Anatolia" adı, İtalyanca "Levant", Latince "Orient" sözcükleriyle aynı anlamdaki (güneşin doğması) Yunanca bir sözcükten gelmektedir. Bu adlar, tanıdıkları dünyanın sınırları doğu Akdeniz topraklan olan halkların görüşlerini taşımaktadır. Daha sonraları çok uzaklarda, çok daha büyük bir Asya olduğunu öğrenen Akdeniz halkları, kendi Asya'larına "Küçük Asya" adını vermişlerdir. Yüzlerce yıl sonra da "Doğu" 'Takın" ve Batı ufuklanndan çok daha uzakta bir Doğu ile tanıtıldığında "Orta" Doğu doğmuştur. Yeni daha Uzakdoğu ülkelerinden en önemlisi Batı'nın Persia olarak adlandırdığı İran idi.

Persis ya da Persia adı bir ülke ya da milletle değil, bir eyalete aittir. Pers ya da Fars, adı verilen körfezin doğusundaki eyaletin adıdır. Persler bu adı tüm ülkeye vermeseler de bölgenin dilini kullanmışlardır.Perslerin kullandığı ve 1935'te tüm dünyada kabul edilen "İran" adı, "Arilerin ülkesi" anlamına gelen ve Hint-Ari halkların ilk göç zamanlarından kalma eski Farsça'daki "Aryananı" sözcüğünden türemiştir.

Ortadoğu'nun dini haritası, dil ve etnik haritasına göre daha kanşıktır. Eski tannlardan pek çoğunun ölmüş ve unutulmuş olmasına karşın ilginç ve farklı şekillerde yaşatılanlar da vardı. Ortadoğu halklarının yaşadıkları göçler ve fetihler sonucunda, önemli bir gücü olan Helen kültürü ve Roma yönetimi sayesinde ortaya yeni inanışlar çıkmıştır. Romalılar arasında, Roma'da bile bazı Doğu kültleri kabul görmüştü. Ortadoğu'nun yeni hakimleri Küçük Asya'dan Frigya'lı Kibele, Suriye'li Adonis ve Mısır'lı İsis destekçi kazandılar.

Eski tanrıların ve kültlerin tümünden vazgeçilmesi ve yerlerini tektanrılı iki dünya dininin alması, binlerce yılı alan uzun bir sürede değil, yüzyıllara sığan kısa bir sürede gerçekleşmiştir. İslamiyet ve Hıristiyanlık, bölgede art arda çıkan ve birbirinin rakibi olan iki yeni dindi. VII. yy'da İslamiyet

ortaya çıkışını ve başarısını, büyük ölçüde Hıristiyanlığın ortaya çıkmasına ve yayılmasına borçludur; tıpkı Hıristiyanlığın da kendinden önceki felsefi ve dini akımlara borçlu olduğu gibi. İslam ve Hıristiyan uygarlıkları Ortadoğu'nun eski geleneklerindeki ortak köklere dayanmaktadır.

Tektanrıcılık tamamen yeni bir düşünce değildi. M.Ö. XIV. yy'da Mısır firavunu Akhenatonün ilahilerinde tektanrıcılık düşüncesine rastlanır ama bu tür düşüncelerle sık karşılaşılmadığından etkileri yerel ve geçicidir. Ahlaki tek tanrıcılık ilk kez Museviler tarafından dinin önemli bir parçası haline getirilmişti. Museviler'in ilkel aşiret dini inançlarından evrensel tektann-cılık inancına geçişleri İbrani Tevratı'nın kitaplarına yansımıştır. Aynı zamanda bu kitaplarda, puta tapan, çok tanrılı komşularının kendilerini bu inançları yüzünden nasıl dışladıkları da anlatılmaktadır.

Modem çağlarda, gerçeği bulduklarına inananlar, ona kendi başarıları sayesinde ulaştıklarına kolayca inanırlar. Ne var ki eski çağlardaki dindarların böyle bir düşünceye inanmaları mümkün değildi. Tek tanrı gerçeğine yalnızca kendilerinin sahip olduğunu düşünen Museviler, Allah'ı seçmiş oldukları fikrini kesinlikle düşünmeyerek, mütevazı bir biçimde, Allah tarafından seçilmiş olduklarına inanmışlardır. Aslında bu seçimleri onlara bir ayrıcalık değil, sorumluluk yüklüyor; hatta bazen taşınması çok güç bir yük getiriyordu: "Dünyadaki tüm halklar arasında yalnızca sizi bildim. Bu nedenle tüm günahlarınız için sizi cezalandıracağım." (Alnos 3:22)

Tek bir evrensel tanrıya inanan ve tapan yalnızca Yahudiler değildi. Doğuda, İran yaylasında iki akraba halk, Persler ve Medler, eski paganizmlerini bırakmış, eninde sonunda iyiliğin kazanacağma ve tek bir tanrının kötülükle savaştığına inanmışlardı. Bu dini görüşün ortaya çıkışının peygamber Zerdüşt ile olduğu bilinmektedir. Pers dilinin en eski biçiminde yazılmış Zerdüşt kaynaklarında Zerdüşt'ün öğretilerine rastlanmıştır. Zerdüşt'ün ne zaman yaşadığına ilişki bir bilgi bulunmamasıyla birlikte bu konudaki tahminler yaklaşık bin yıllık farklarla yapılmaktadır. Zerdüşt dininin en çok yayıldığı dönem M.Ö. VI. ve V. yüzyıllarıdır. Birbirlerinden habersizce Allah'ı arayan bu iki halk, kendi yollarında gitmeyi sürdürmüşlerdir. Onları bir araya getiren M.Ö. VI. yy'daki önemli olaylar, yüzyıllarca dünyayı sarsacak sonuçlar doğurdu.

Babil kralı Nabukadnezar, M.Ö. 586'daki fetih savaşlan ile Kudüs'ü ele geçirmeyi başardı. Musevi tapınağını ve Yahuda krallığım yıktıktan sonra o zamanki geleneklere göre, esir aldığı halkı Babil'e gönderdi. Bu yüzyılın sonraki yıllarında, o zamanki Suriye topraklarına ve çevresinde hüküm süren yeni Pers imparatorluğunun kurucusu Med'li Kiros, Babil krallığını fethetti. Bu topraklarda yaşayan fethedilmiş halklar arasından bir grupla fethedenlerin inançlarında bir benzerlik olduğu görüldü. Kiros, Museviler'in İsrail topraklarına geri dönmelerine müsade etti. Kudüs'teki Tapınağı devlet bütçesi ile yaptırttı. Tevrat'ta Kiros'a Musevi olmayan bir hükümdara, bundan da öte Musevi-ler'e gösterilebilecek en büyük saygı gösterilmiştir. Babil'deki tutsaklığın ardından yazılmış olan İsa'ya kitabının son bölümünde şunlar yazar: "Koreş çobanım ve tüm isteklerimi gerçekleştirecek: Yeruşalim ve tapınağın temelleri atılacak." (İşaya 44:28)

Babil'deki esaretin öncesinde ve sonrasında yazılan Tevrat kitaplarının inanışlarında ve düşüncelerinde, bir bölümü İran'ın dini düşünce yaşamının etkisinden kaynaklanan önemli farklar vardır. En önemlileri; öldükten sonra yargılanma, cennette ödüllendirilme, cehennemde cezalandırılma düşüncesi; insan-lann da rol aldığı iyilik ve kötülük güçleriyle Allah ve Şeytan arasındaki kozmik mücadele düşüncesi; kutsal tohumdan çıkıp zamanı geldiğinde iyilikle kötülük arasındaki savaşta iyiliğin zaferi kazanmasını sağlayacak bir kurtarıcının geleceği düşüncesidir. Tüm bu düşünceler, Museviliğin son döneminde ve Hıristiyanlığın ilk döneminde de çok önemiydi.

Musevi-Pers ilişkisi siyasi sonuçlar da içermekteydi. Kiros, Museviler'e iyilik yapmış, onlar da Kiros'a bağlılıkla hizmet etmişlerdir. Sonraki yüzyıllar boyunca hem yurtlarındaki hem de Roma hakimiyetinde bulunan başka ülkelerdeki Museviler'in, Roma'nın Pers düşmanlarıyla yakınlık ve işbirliği içinde olduklarından şüphe duyulmuştur.

Alman filozof ve tarihçi Kari Jaspers M.Ö. 600 ile 300 arasındaki yılları, birbirleriyle ilişkileri olmayan, birbirlerinden uzak ülkelerde yaşayan halkların entelektüel ve manevi gelişimleri açısından "mihver dönemi" olarak nitelendirmiştir. Bu dönem, İran'da Zerdüşt'ün ve önemli havarilerinin, İsrail'de peygamberlerin, eski Yunan'da filozofların, Hindistan'da Buda'nın, Çin'de Konfüçyüs'un ve Lao-Tse'in birbirlerini

tanımadan yaşadıkları yıllardır. Hindistan'dan gelen Budist misyonerler, Ortadoğu'da birtakım etkinliklerde bulunmuşlar ancak tanınıp etkili olamamışlardır. Kiros ve ondan sonra gelenler döneminde Persler ile Museviler arasında karşılıklı iyi ilişkiler kurulmuştur. Bu halefler topraklarım Küçük Asya'nın Ege kıyılarına kadar genişletmişler, Yunanlılar ile olan ilişkileri ve çatışmaları sayesinde, Pers İmparatorluğu'nun çeşitli halklarıyla ortaya çıkmaya başlayan Yunan uygarlığı arasında köprü kurulmuştur. Yunan uygarlığının din yerine bilime ve felsefeye dayanmasına rağmen Yunan bilim adamlarının ve filozoflarının fikirlerinin, Ortadoğu'nun, dahası dünyanın sonraki dini uygarlıkları üzerinde çok önemli etkileri olmuştur.

Eski çağlardan itibaren Yunan paralı askerleri ve tüccarları Ortadoğu'nun çeşitli yerlerini keşfederek, bu yabancı diyarlardan Yunan bilim adamlarının ve filozoflarının entelektüel ilgilerini çekecek bilgiler getirmişlerdi. Pers İmparatorluğu'nun genişlemesiyle Pers hükümetinde Yunan yeteneklerinden faydalanma olanağı doğmuştu. Makedonyalı Büyük İskender'in (M.Ö. 356-323) Makedon hakimiyetini ve Yunan kültürel etkinliğini Orta Asya'ya, İran'a, Hindistan sınırlarına ve güneyde Suriye üzerinden Mısır'a kadar yayan doğu fetihleri yeni bir çağın başlangıcı olmuştur. Büyük İskender öldükten sonra, Suriye, İran ve Mısır'da üç krallık kurulmuştur.

İskender'in fetihlerinin öncesinde de İran ile ilgili bilgileri olan Yunanlılar'ın fetihlerin sonrasında Mezopotamya, Suriye ve Mısır'ı tanıma şansları olmuştur. Bu topraklarda, kurdukları siyasi üstünlük sonunda Romalılar tarafından yıkılmış olsa da, kültürel üstünlükleri Roma döneminde bile sürmüştür. M.Ö. 64 yılında Romalı general Pompey Suriye'yi ele geçirmiş, çok kısa bir süre sonra da Yahuda'yı fethetmiştir. Antonius ve Kleopat-ra'nın M.Ö. 31'de Aktium savaşındaki yenilgilerinin ardından Mısır'ın Greko-Makedon hükümdarları da Roma hakimiyetine girmişlerdir. Roma hakimiyetinin ve Helen kültürünün büyük zaferine karşı koyma cesaretini yalnızca Persler ve Museviler gösterebilmiş ve bu direnişin çok çeşitli sonuçları olmuştur.

Arşak adlı biri, M.Ö. 247 yıllarında Yunan yönetimine karşı başarılı bir isyan başlatarak tarihte, geldikleri yerin ya da kabilelerinin adıyla Partlar

olarak bilinen bağımsız bir Hanedanlık kurdu. Makedonya hakimiyetini tekrar kurma girişimlerinin ardından Partlar varlıklarını sürdürdüler. Siyasi bağımsızlıklarını genişleterek Roma'nın karşısında tehlikeli ve güçlü bir rakip olmaya başladılar ama Yunan kültürel etkisine açık kaldılar. Partlar, Zerdüşt inancını tekrar canlandıran Sasani hanedanlığının kurucusu Ardeşir (M.S. 226-240) tarafından yıkıldı. İran'da hakimiyetin, hükümetin, toplumun bir parçası ve devlet dini haline gelen Zerdüştlük, devlet baskısıyla dini sınıf ve hiyerarşik din adamlığı oluşturan; karşıt inançların belirlenmesi ve bastırılmasıyla uğraşan tarihteki ilk devlet dini sayılabilir. Bu açıdan Sasaniler'in uygulamaları gerek Partların gerekse imparatorluk Roma'sının büyük hoşgörüsüyle önemli bir çelişki yaratmaktadır.

Zerdüşt dini ve rahipliği devletle olan sıkı bağı nedeniyle büyük bir güç kazanmış ancak devletin yıkılmasıyla birlikte de zarar görmüştür. Zerdüşt rahipliği kurumu Pers İmparatorluğu ile birlikte yok olmuş, Arap fetihleriyle imparatorluğun yıkılması Zerdüştlüğün uzun bir çöküş dönemine girmesine yol açmıştır. İslam döneminde İran'ın kültürel ve siyasi yaşamının yeniden dirilmesi sürecinde çöküşten kurtulamamıştır. İran'da İslamiyet'in yayılışına karşı direnişi Zerdüşt rahipliği değil, muhalefet ve baskıya alışkın olan Zerdüşt karşıtları göstermiştir.

Zerdüşt karşıtı düşüncelerden bazılarının Ortadoğu'da ve genel anlamda tarihte çok önemli yerleri olmuştur. Bunlardan en iyi bilineni, Roma İmparatorluğu'nda, özellikle askerler arasında, çok benimsenmiş olan ve İngiltere'de bile kabul gören Mitraizm'dir. Ondan daha çok bilineni ise Maniheizm'dir. Mani, 216 ile 277 yılları arasında yaşamış, Zerdüşt ve Hıristiyan düşüncelerinin birleşiminden oluşan bir din kurmuştur. Mani 277'de şehit olmuş ama dini yaşamını sürdürmüş, hem Avrupa'da hem Ortadoğu'da Hıristiyan ve Müslüman baskılarına direnmiştir. Zerdüşt karşıtı düşüncelerden daha yerel nitelikli ama çok önemli olan bir başkası Mazdak'tır. VI. yy başlarında İran'da yaşamış ve bir tür dini komünizm kurmuş, İslamiyet'te daha sonraki muhalif Şii hareketlere esin kaynağı olmuştur.

İran'ın dinlerinden biri olan Zerdüştlük, imparatorluğun kültürel dünyası dışında yaşayanlara ciddi olarak açılmamıştı. Başlangıçta etnik kökenli olan uygar eski dinlerin tümü gibi bu da olağan bir durumdu.

Zamanla siyasi nitelik kazanan, sonra da kültlerini sürdüren siyaset ile birlikte çöken bu dinlerin tek bir istisnası vardır. Antik çağlarda tek bir din siyasi ve coğrafi üssü yok edildikten sonra ayakta kalabilmiş, ikisi de olmadan köklü bir kendini değiştirme süreciyle yaşamayı sürdürmüştür. Önce İsrailoğulları, ardından da Yahuda halkının Musevi oluşları bu şekilde olmuştur.

Museviler, Röma'ya ve Yunan'a karşı olan siyasi direnişlerinde başarı gösterememişlerdir. Başlangıçta Makabiler altında Suriye'nin Makedonyalı hükümdarı karşısında başarılı olmuşlar ve bir süreliğine Yahuda'daki krallıklarının bağımsızlığını elde etmişlerdir. Ancak Roma'nın gücüne karşı koyamamışlar ve bazı Persler'in yardımıyla peş peşe gerçekleştirdikleri başkaldırışların tümü bastırılmış, sonunda sindirilip köle haline gelmişler, başrahipleri ve kralları Roma'nın kuklaları olmuştu. Yahuda, Romalı bir valinin hakimiyetindeydi. 66 yılında başlayan en önemli başkaldın zorlu bir mücadelenin sonunda, isyancıların yenilgisi ile sonuçlanmıştı. Romalıların 70 yılında Kudüs'ü fethedip Babil esaretinden kurtulanların yaptığı ikinci tapınağı yıkmaları bile Musevi direnişini durdurmayı sağlayamamıştır. 135'teki Bar-Kohba isyanının ardından Romalılar Musevilerden mutlaka kurtulmaya karar verdiler. Daha önce Babilliler'in yaptığını Çaparak Musevilerin büyük çoğunluğunu esir alıp sürgüne gönderdiler ama bu sefer onların imdadına yetişecek bir Kiros yoktu. Museviler'in tarihi adlan dahi silindi, Kudüs'e Aelia Capitolina adı verildi ve yıkılan Musevi Tapınağı'nın yerinde Jüpiter'e bir tapınak yapıldı, Samariya ve Yahuda adları kaldırıldı ve ülkeye çoktan unutulmuş olan Filistinliler'in adı verildi.

Aşağıdaki eski bir Musevi metni Musevi ve başka Ortadoğu halklarının Roma imparatorluk yönetiminin faydalarını ve zararlarını nasıl gördüğünü açık bir biçimde anlatmaktadır. Bölüm ll. yy'da üç hahamın konuşmalarından alınmıştır:[1]

Haham Yahuda dedi ki: "Bu insanların (Romalılar) eserleri ne de güzel. Pazarlar, köprüler, hamamlar yapmışlar." Haham Yose sessiz kaldı. Haham Simeon Bar- Yohai yanıtladı: "Tüm yaptıklarını kendi gereksinmeleri için yaptılar. Fahişelerini yerleştirmek için pazar yerleri, kendilerini güzelleştirmek için hamamlar, vergi toplamak için köprüler yaptılar." Yahuda konuşmalarını yetkililere anlattı ve yetkililer şu kararı

verdiler: “Bizi öven Yahuda övülsün. Sessiz kalan Yose, Seforis'e sürgün edilsin. Bizi suçlayan Simeon idam edilsin,"

Romalılar, -Museviler ve Yunanlılar, birbirlerine benzeyen önemli bir yönleriyle antik çağlarda yaşayan diğer insanlardan farklıydılar- İşte bu benzerlik ve farklılıkların onların gelecekteki uygarlıktan biçimlendirmelerinde büyük etkisi olmuştur. Ortadoğulular dünyanın başka yerlerinde yaşayanların da yaptığı gibi kendi grupları ile başkalarınınkini kesin sınırlarla ayırırlardı.Böylelikle grup saptanırken yabancılar grup dışında bırakılırdı. Gruplaşma ve yabancıyı dışlama, insanoğlunun içgüdüsel davranışıdır; hatta çeşitli hayvan türlerinde de görülmektedir.

Grubun içindekiler ile dışındakiler arasındaki değişmez ayrım ya akrabalık ya kan ya da günümüzdeki etnik kavramı ile * belirlenir. Eski çağlarda iki halk, Museviler ve Yunanlılar birbirlerini farklı şekillerde adlandırırlar: Yunanlılar onlardan olmayanları “barbar”, Museviler de kendilerinden olmayanları “gentile” olarak adlandırırlar. Aslında bu adlar büyük engelleri simgelerdi ama yine de bunlar aşılmaz değillerdi. Bu özellikleriyle akrabalığa ya da kana bağlı olan daha genel ve ilkel ayrımlardan farklıydılar. Tarafların karşılıklı olarak Musevi din ve. kanunlarını, Yunan dil ve kültürünü benimsemeleriyle engeller aşılabilir, hatta kaldırılabilirdi bile. İki grup da yeni üye aramazlardı ama kabul etmeye de hazırlardı. Hıristiyanlık çağının başlarında, Ortadoğu’da Yahudileşmiş gentile’lere ve Helenleşmiş barbarlara rastlanırdı.. Eski dünyada Museviler’in ve Yunanlıların diğer halklardan farklı bir yanları da düşmanlarına merhamet göstermeleriydi. Tevrat'ın Yunus kitabında Asur’un Ninova halkı için kaygılanılması ya da Pers savaşlarına katılmış olan Yunan tiyatro yazan Aeskilus’un yenilgiye uğrayan Persler’in acılarını paylaşarak betimlemesi çarpıcı örneklerdir.

Romalılar kendilerine dahil olma fikrini öyle genişletmişlerdi ki bir ortak imparatorluk yurttaşlığı kavramına kadar ilerletmişlerdi. Yurttaşlık kavramını geliştiren Yunanlılar olmuştu. Yurttaş hükümetin kurulmasına ve yürütülmesine katılma hakkı olan kişiydi. Yunan şehrinin üyeliği, şehrin kendi üyeleri ve onların yerine gelecek olanlarla sınırlıydı. Yabancı bir kişi yalnızca o şehirde yaşayan yabancı konumuna erişebilirdi. Başlangıçta Roma yurttaşlığı da benzer biçimdeydi ancak belirli süreçler sonucunda

Roma yurttaşlarının görevleri ve haklan tüm imparatorluk eyaletlerine genişletilmişti.

Musevi dininin, Helenistik kültürün ve Roma devlet sisteminin erişilebilir olması birlikte Hıristiyanlığın doğmasını ve yayılmasını sağlamıştır. Birkaç yüzyıl sonra, farklı yöntem ve içeriği ile İslamiyet ikinci evrensel din olarak doğmuş ve aynı görevi üstlenmiştir. İnançları ve amaçları aynı olan, aynı bölgede yan yana yaşayan iki ayrı dünya dininin çatışması kaçınılmaz olmuştur.

2. BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ

Hıristiyanlık çağının yaklaşık ilk altı yüzyılını, yani Hıristiyanlığın doğuşundan İslamiyet'in doğuşuna kadar geçen süreyi, hem uygarlıkların hareketlerindeki hem de yaşanan olaylar zincirindeki önemli gelişmeler şekillendirmiştir.

İlk gelişme ve birçok açıdan en önemli olam, Hıristiyanlığın yükselmesi, benimsenmesi ve yaygınlaşması, Persler ve Museviler dışında Hıristiyanlıktan önceki tüm dinlerin yok olması kaybolması, en azandan batmasıdır. Klasik Helen-Roma paganizmi bir süre yaşamış, hatta imparator Julian'ın hükümdarlığı süresince (361-363) son kez alevlenmiştir. Bu dönemin IV. yy başlarına kadar olan ilk yarısında Hıristiyanlık, Roma sistemine protesto olarak büyümüş ve yaygınlaşmıştır. Hıristiyanlık zaman zaman hoşgörü ile karşılansa da çoğunlukla yargılanması nedeniyle devletten ayrılması ve kendi kurumunu, Kilise'yi kurması zorunlu olmuştur. Kilise kendine özgü yapısı, sistemi, hiyerarşisi, liderliği, yönetimi, yasaları ve mahkemeleri ile zamanla Roma dünyasının tamamına hakim olmuştur.

Hıristiyanlık,imparator Konstantin'in(311-337)Hıristiyan olmasıyla Roma İmparatorluğu'nu ele geçirmiş, bir bakıma da Hıristiyanlık imparatorluğun eline geçmiştir. Sonrasında Roma devleti Hıristiyan olmuştur. Yeni dinin yayılması otorite ve ikna ile sağlanmıştır. Roma'nın büyük gücü, Justinien döneminde (527-569) yalnızca Hıristiyanlığın diğer dinlere üstünlüğünü sağlamak için değil, Hıristiyanların ayrıldıkları çeşitli düşünce akımlarının devlet onaylı öğretiyi benimsemesini sağlamak için de kullanılmıştır. O günlerde artık birden çok Kilise vardı. Bu kiliseler teolojik öğretilerde anlaşamadıktan gibi, kişisel, bölgesel ve de milliyetçi bağlarla bağlıydılar.

İkinci önemli gelişme, Roma İmparatorluğu'nun güç merkezinin batıdan doğuya, Roma'dan Konstantin'in doğu başkenti yaptığı Konstantinopolis şehrine taşınmasıdır. 395'te İmparator Teodosius'un ölmesinin ardından, İmparatorluk Konstantinopolis'ten yönetilen doğu ve Roma'dan yönetilen batı olarak ikiye ayrıldı. Çok geçmeden Batı imparatorluğu art arda gelen barbar istilaları sonucunda yıkıldı. Doğu imparatorluğu zorlukların üstesinden gelerek bin yıl daha varlığım sürdürdü.

Bugün çoğunlukla Doğu imparatorluğu için kullanılan Bizans adı, eskiden Konstantinopolis şehrinin olduğu yerde bulunan bir yerleşimin adından gelen ve modem bilim adamları tarafından bulunan bir addır. Asla Bizanslılar kendilerine Bizanslı demezler, Romalı derlerdi. Roma hukukunun uygulandığı, bir Roma imparatorunun hükümdarlığında yaşarlardı, tabii küçük farklarla... İmparator ve tebaası dinsiz değil Hıristiyandı ve Bizanslıların kendileri için kullandıkları Romalı adı, Latince'deki "romanı"' sözcüğünden değil, Yunanca'daki "rhomaioi" sözcüğünden geliyordu.

Bazı Yunan yazıtlarında "hegemonia ton Rhomaion" (Romalılar'ın egemenliği) için dua ediliyordu. Persler'in yıktığı ve Romalılar'ın tekrar kurduğu Edessa prensliğinin prensi Yunanca "Philoromaios" (Romalılar'ın dostu) unvanını almıştı. Yunanca, gücünün en parlak olduğu zaman bile Roma İmparatorluğu'nda ikinci dil olarak kalmışken, Doğu Roma İmparatorluğu'nda birinci dil olmuştu. Latince varlığını sürdürmeyi başarmıştı. Bizanslı Yunanlılar'ın ve yüzyıllar sonra halifelik Arapça'sında Latin terimlerinin izleri görülmüştür. Yunanca, uzunca bir zarpan kültürün yanı sıra devletin de dili olarak kullanılmıştır. Doğu eyaletlerinde varlığım sürdüren Yunanca- dışındaki diller ve edebiyatlar, Kıpti, Arami dilleri, Arapça, Helenistik bilim ve felsefeden önemli ölçüde etkilenmiştir.

Üçüncü önemli gelişme, yüzyıllar önce, Büyük İskender ile Mısır ve Suriye imparatorluklarında başlamış olan Ortadoğu'nun Helenleşmesidir. Yunan kültürü, Roma devletini de Hıristiyan Kiliselerini de etkileyerek daha çok yayılmıştır. İskender ve haleflerinin Roma Sezarlarınınkinden çok farklı olan Yunan monarşileri Doğu Roma devletinin hükümet kurumlarını etkilenmiştir. İlk Hıristiyanlar, Yunanlıların eskiden beri

ilgilendikleri, Museviler’i ve Romalılar’ı pek rahatsız etmeyen felsefe konularına ilgi göstermişlerdir. Hıristiyanların kutsal kitabı Yeni Ahit, Yunanca yazılmıştı. Eski Ahit’in de yüzyıllar önce İskenderiye’de yaşayan ve dilleri Yunanca olan Museviler için yazılmış Yunanca çevirisi vardı.

Geçmişteki değişikliklerin etkisiyle gerçekleşen önemli bir başka gelişme'de, bugün güdümlü ekonomi olarak adlandırılabilecek ekonominin, devlet otoritesiyle planlanma ve yönetilme düzeninin süregelen gelişmesidir. Nehir vadisi toplumlarında, özellikle de Mısır’da böylesi bir siyasi gelişme olağandı. Mısır’da, İskender’in generallerinden birinin kurduğu Ptolemeus hanedanında ileri düzeye ulaşmış bir güdümlü ekonomi vardı. Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında, özellikle de III.yy’dan itibaren devlet ticaret, sanayi, üretim ve hatta tarım alanlarında etkinlik göstermeye başlamıştı. Devlet dışındaki özel girişimcilerin ekonomik etkinlikleri, devlet tarafından denetlenmiş, bir devlet ekonomi politikası oluşturulup uygulanmaya çalışılmıştır. Devlet pek çok alanda özel girişimcilerle ticareti tercih etmeyip kendi olanaklarını kullanmıştır. Örneğin ordu, silah, donatım ve kimi zaman da üniforma gereksinimlerini devlet girişimlerinden sağlamıştır. Genellikle ordunun erzağı vergi olarak toplanıp askerlere tayın olarak verilirdi. Devletin ekonomik etkinliklerinin giderek artması özel girişimcilerin çalışma alanlarını büyük ölçüde kısıtlamıştı.

Devletin artan müdahalesi tarım alanında da olmuş, yavaş yavaş tarım alanları azalmıştır. Devletin, topraklarını terk eden, toprak sahiplerini ve köylüleri maddi olarak ve başka bazı özendirmelerle topraklarında kalmaya ikna etme çabaları ve bu konudaki kaygısı, imparatorluğun çoğu bugüne kadar gelen kanunlarına da yansımıştır. Bu durum, ekonomik müdahaleciliğin önemli savunucularından Diocletian (284-305) döneminden, İslami fetihlere, yani ekonomik güç ve işlevin tekrar sağlanmasına kadar, III.ile VI.yy’lar arasında, büyük bir sorun olmuştur.

Bizans ve Pers imparatorlukları,VII.yy’ın ilk birkaç on yılında yaklaşan İslamiyet dalgasına kapılmış olsalar da, kaderleri çok farklı olmuştur. Araplar Bizans ordularını ağır yenilgilere uğratarak pek çok eyaletlerini ele geçirdikleri halde, Küçük Asya'nın merkez eyaleti Yunan ve Hıristiyan kalmıştı. Öte yandan imparatorluğun başkenti Konstantinopolis aldığı

saldırılara rağmen, onu denizden ve karadan koruyan surlarıyla ayakta kalmayı başarmıştı. Bizans imparatorluğu gücünü kaybederek küçülmeye başlamasından sonra bile yedi yüzyıl dilini,' kültürünü ve kurumlarını özgün biçimleriyle sürdürerek yaşamıştır.

İran'ın kaderi çok daha farklıydı. Fethedilen yalnızca dış eyaletleri olmamış, başkenti ve topraklarının tamamı da fethedilerek yeni Arap-İslam imparatorluğuna dahil olmuştu. Mısır ve Suriye'deki Bizanslı iş adamlarının Bizans'a kaçma şansları vardı ama İran'ın Zerdüşt destekçilerinin Müslüman yönetimine girmekten ya da gidebilecekleri tek yere, Hindistan'a göçmekten başka seçenekleri yoktu. İran'daki Müslüman hakimiyetinin ilk yüzyıllarında eski dil ve eski yazı, küçük bir azınlık dışında, kullanılmayarak unutuldu. Anglo-Saxon dilinin İngilizce'ye dönüşmesi sürecinde yaşandığı gibi fetih dili bile değiştirdi. İran'ın İslamiyet'ten önceki tarihi, modern çağlarda eski Pers yazılarının çözümlenmesi çalışmalarıyla araştırılmaya başlanmıştır.

İran İmparatorluğu tarihinde Hıristiyanlık çağının ilk altı yüzyıllık bölümünde, Sasani ve Part dönemleri olmak üzere iki büyük dönem vardır. İlk Sasani hükümdan Ardaşir (226-240) Roma'ya yeni bir dizi savaş açmıştır. Ondan sonra gelen I. Şahpur (240-271) savaşta Roma İmparatoru Vaieriani esir almış ve Valerian esarette ölmüştür. 1. Şahpur övündüğü bu başarısının resimlerini İran'daki çeşitli dağların kayalanna yonttuımuştur. At üstündeki Pers şahının, yerdeki Roma imparatorunun boynuna ayağını koymuş olduğu bu resimler hâlâ durmaktadır.

İslam halifeliği ortaya çıkana kadar bölge tarihine egemen olan siyasi durum, Pers-Roma, sonrasında da Pers-Bizans rekabetiydi. İslamiyet ise bir rakibini ortadan kaldırmış, diğerine de önemli ölçüde gücünü kaybettirmişti. Bu sonuca büyük etkisi olan sonu gelmek bilmeyen savaşlar bir istisnayla kesintiye uğramıştır. Bu istisna, yüz yıldan fazla süren Uzun Barış'tır.Şahpur (383-388) 384'te Roma ile barış yapmıştır. 421-22 yıllarındaki ufak bir sınır çatışması hariç, VI.yy'ın ilk yıllarına kadar bir daha savaş olmamış, bu tarihlerde başlayan ilk savaş kısa aralıklarla 628'e kadar devam etmiştir. Bu sıralarda da çok yakında bu iki düşmanı gölgede bırakacak yeni bir güç doğmaya başlamıştır.

Modem ve Ortaçağ tarihçilerine göre bu savaşların temel gerekçesi toprak olmuştur. Romalılar bu dönemde Persler'in egemenliğindeki Ermenistan ve Mezopotamya üzerinde hak iddia ediyorlardı. Romalılar imparatorları Trajan'ın fethettiğini söyledikleri bu topraklan istiyorlardı, bu da Romalılar'ın, Persler'in, sonra da Müslümanların ortak öğretilerine göre buralar üzerinde kendilerine sürekli hak tanıyordu. Ayrıca Bizanslılar, Mezopotamya ve Ermenistan halklarının büyük çoğunluğu Hıristiyan olduğundan Hıristiyan imparatoruna bağlı olmaları gerektiğini öne sürüyorlardı. Persler de M.Ö. 525'te Kiros'un oğlu Kambiz'in fethettiği Filistin, Suriye ve Mısır'da bile hak iddia ediyorlardı. Bu topraklan savaşlar sırasında zaman zaman ele geçirdiler. Buralarda Persler ya da Zerdüştler yoktu ama onlara sempati duyan Hıristiyan olmayan gruplar vardı.

Modem tarihçiler toprak dışındaki başka nedenleri de bulup belgelemişlerdir. Bunların en önemlilerinden biri Doğu ile Batı arasındaki ticaret yollarını ele geçirme arzusudur. Akdeniz dünyası için Çin'den ipek, Hindistan ve Güneydoğu Asya'dan baharat olmak üzere Doğu'dan yapılan iki ithalat büyük önem taşımaktaydı ve bu malların ticareti çok yaygınlaşmıştı. Roma yasalarında ticareti müdahaleden koruyacak önlemlere yer veriliyordu. Bu ticaret Roma ve Bizans'ın, Çin ve Hindistan uygarlıklarıyla ilişkide olmasını sağlıyordu.

Ülkeler arasında ne düzenli bir ilişki ne de ziyaret bulunuyordu ama her ikisinden de ithalat yapılıyordu. Romalılar ve sonra da Bizanslılar bu ithalat için altın ödüyorlardı. Hint baharattan ve Çin ipeğine karşılık Akdeniz dünyasının verilebilecek bir şeyi yoktu. Altın her zaman geçerliydi ve çok miktarda Roma altını Akdeniz havzasına yapılan ithalatın karşılığı olarak Doğu Asya'ya gönderiliyordu. Bu arada, belirli dönemlerde hükümranlıklarını Orta Asya'ya yayan Persler, ipek ticaretinin çıkış noktasındaki hakim güç olarak aracılık yapıyorlar ve bu sayede büyük kâr elde ediyorlardı. Roma dünyası Doğu'ya altın akışından şikayetçi oluyordu ama yine de bu ölçüde bir kayba dayanabilmişti.

Akdeniz'den doğuya giden en kısa yolun Persler hakimiyetindeki topraklardan geçmesi nedeniyle, Pers silahlarının olmayacağı başka yollar bulamak hem ekonomik hem de stratejik açıdan yararlı olacaktı. Çin'den sonra Avrasya bozkırlarındaki Türk topraklarından Karadeniz ve Bizans

topraklarına veya Hint Okyanusu'ndan geçerek güney denizlerine giden yollar var olan alternatiflerdi. Bu yollar, Basra Körfezi ve Arabistan'a veya Kızıldeniz'den sonra Mısır ve Süveyş kıstağından geçerek Akdeniz'e ya da Yemen'den Batı Arabistan kervan yollarıyla Suriye sınırlarına uzanıyordu.

Başta Roma'nın ve daha sonra Bizans'ın çıkan, Hindistan ve Çin ile dış ticaret bağları yaratmak ve korumak, bu sayede Persler hakimiyetindeki orta bölgelerden uzak durmaktı. Öte yandan Pers İmparatorluğu transit yollardaki durumundan faydalanarak Bizans ticaretini denetim altında tutup barış zamanında kâr sağlamak, savaş sırasında da yolu kapatmak istiyordu. Bu da her iki imparatorluğun, kendi sınırlan dışındaki topraklarda etkin olabilmek için sürekli mücadele halinde olmaları anlamına geliyordu.

İki bölgede, tüm bu diplomatik, ticari ve nadiren de askeri müdahalelerin etkisi de küçümsenemeyecek derecedeydi. Bu durumdan ilk önce kuzeyde Türk beylikleri ve aşiretleri ile güneyde Arap beylikleri ve aşiretleri etkilenmişti. Ne Araplar'ın ne de Türkler'in bölgenin eski uygarlıkları üzerinde önemli bir etkileri olduğuna dair kanıt bulunmamaktadır. Ancak daha sonradan gelen istila dalgalarında ortaçağlarda İslamiyet'in merkezi olan topraklardaki etkileri önemli olmuştur.

Hıristiyanlık çağının ilk altı yüzyıllık döneminde Araplar ve Türkler henüz imparatorluk sınırlarının dışında, barbar ya da yan barbar olarak çöllerde ve bozkırlarda yaşıyorlardı. Romalılar ve Persler, imparatorluklarını genişletirken bile çöl ya da bozkır topraklarını ele geçirmekle ilgilenmemişler, hatta onlarla yakınlık kurmamaya özen göstermişlerdi. IV. yy Romalı tarihçisi Suriyeli olan Ammianus Marceilinus bozkır halkları için şunları söylemiştir:[1]

"Tüm bu bölgelerin halkları vahşi ve savaşçıdır. Çatışma ve savaş onlara keyif verir Onlar için savaşta ölenler en mutlu kişilerdir. Dünyadan doğal ölümle ayrılanları korkaklıkla suçlayıp hakaret ederler. (XXI)

Ammianus Marceilinus, güneydeki çöl halklarını "dost da, düşman da olamayacak Araplar" sözleriyle anlatmıştır (XIV, 4.1). Bu komşuların silah gücüyle fethedilmesi tehlikeli, maliyetli ve zordu. Bu yüzden, iki imparatorluk da yaptıkları maddi, askeri ve teknik yardımlar, verdikleri

unvanlar ile bu halkları kendi yanlarına çekmeye çalıştıkları, genel imparatorluk politikası şekline getirilecek bir yol izlediler. Kuzeyin ve güneyin aşiret reisleri bu durumu kendi çıkarlarına kullanarak, bir birinin bir ötekinin, bazen ikisinin birden yanında oldular. Kimileri kervan ticaretinden elde ettiği servet ile kendi şehirlerini ya da krallıklarını kurdular, imparatorlukların uydularıymış gibi, bazen de müttefikleri olarak siyasi rol üstlendiler. Bu imparatorluklar çıkarları doğrultusunda sınır beyliklerini ele geçirip doğrudan hakimiyet altına almışlarsa da, genellikle dolaylı hakimiyeti ya da müşteri devlet konumunu tercih etmişlerdir.

Bu çok eskiden kalan ilişki türünün kökeni şüphesiz antik çağa uzanmaktadır. Romalılar M.Ö. 65’te Romalı Pompey’in bugün Ürdün Haşimi krallığında bulunan Petra’daki Nabat başkentine yaptığı ziyaretle çöl politikalarının başlangıcını yaptılar. Nabatiler’in yazılı dilleri ve kültürleri Arami olduğu halde kendilerinin Arap olduktan bilinmektedir. Petra vahasında bir kervan şehri kurdular, Romalılar da onlarla kuracakları ilişkinin dostça olmasını doğru buldular. Petra, Roma eyaletleri ile çöl arasındaki tampon ülke, Güney Arabistan,ve Hindistan ile ticaret yollarına ulaşmak için çok önemli bir komşuydu. M.Ö. 25’te İmparator Augustus Yemen’i fethetmek için bir ordu göndererek başka bir politika denedi. Romalılar’a Kızıl deniz'in güney ucunda bir köprübaşı yaratarak Hindistan yolunu Roma’nın doğrudan hakimiyetine almayı amaçlıyordu. Fetih başarılı olamadı ve Romalılar oraya bir daha sefer düzenlemediler. Yeniden Arabistan içlerine ordularını göndermeyi denemediler, hatta barış sırasındaki ticari, savaş sırasındaki askeri gereksinimleri nedeniyle çöldeki sınır devletleriyle ve kervan şehirleriyle iyi ilişkiler kurmaya başladılar.

Romalıların bu politikası Arap sınır beyliklerinin sayısında büyük bir artışa yol açtı. Bunların birincisi Petra idi, en önemlilerinden biri de şimdi güneydoğu Suriye’deki Tadmur olan Palmira idi. Palmira Suriye çölündeki bir kaynağın etrafında bulunuyordu. Çok eski çağlarda orası bir ticaret ve yerleşim şehriydi, Palmiralılar’ın. Fırat üzerinde Dura’da bir merkezleri bulunduğu için Akdeniz ile Mezopotamya ve Körfez çöl ticaret yolu üzerinde söz sahibi olmaları, onlara bir ölçüde stratejik ve ticari önem sağlıyordu.

Benzer durum, iki imparatorluğun ve Karadeniz’le Hazar Denizi’nin kuzeyinde, Çin’e uzanan Orta Asya yolu üzerinde de geçerliydi. Bu bölgedeki Orta Asya aşiretleri arasında I.yy'ın son çeyreğinde Çin’in otoritesine karşı başkaldırılar olmaya başladı. Bu başkaldıranların liderleri arasında olan ve Çin tarihçileri tarafından “Hiung Nu” olarak adlandırılan halkın, Avrupa tarihindeki Hunlar oldukları bilinmektedir. Pan Chao adlı Çinli general Çin’den Orta Asya’ya gerçekleştirdiği seferle başkaldırıyı durdurarak Hiung Nu’ları ipek yolu üzerinden atmıştır. Bu kez Çinliler daha da ileri giderek, sonraları adı Türkistan olan, bugünkü Özbekistan ile batı komşularını içine alan bölgeyi fethettiler. Pan Chao buradan iç Asya ipek yolunu Çin’in denetimi altına aldı ve Kan Ying adlı elçisi önderliğinde bir heyeti Romalılarla görüşmeleri için batıya yolladı. Heyetin 97’de Basra Körfezi’ne ulaştığı bilinmektedir.

Roma İmparatoru Trajan'ın Ortadoğu’da yayılma politikasını açıklamada, Doğu’nun bu ve diğer diplomatik ve askeri etkinlikleri yardımcı olmaktadır. 106’da Trajan, Roma ile Petra eski ilişkisine son vererek şehri fethetti. Artık Nabatiler’in ülkesi Provincia Arabia adlı bir Roma eyaleti oldu ve Basra’da bulunan bir Roma Lejyonu tarafından yönetilmeye başladı. Trajan, Roma gemilerinin Akdeniz’den Kızıldeniz’e geçebilmelerini sağlamak için Nil Nehri’nin kanallarını ve kollarını birleştirip İskenderiye’den Clysma’ya dek uzanan bir suyolu yaptırdı. 107’de Hindistan’a bir Roma elçisi gönderildi, kısa bir süre sonra da Doğu Suriye sınırından Kızıldeniz’e bir yol açıldı.

Tüm bu olayların iki imparatorluk arasındaki savaşı başlatan Partlar’ı haklı olarak endişelendirdiği görülmektedir. Trajan 114’te başlattığı bir seferde iki imparatorluğun paylaşamadığı en önemli bölgelerden Ermenistan’ı işgal etti. Bağımsız Hıristiyan bir hükümdar olan Edessa prensi ile anlaştıktan sonra doğuya doğru Dicle’den geçerek llö’da şimdiki Bağdat yakınındaki büyük Pers şehri Ktesiphon’u fethetti. Bu sırada Yahudiye’de büyük bir isyan çıkması bir tesadüf gibi görünmüyor. 117’de Trajan’ın ölümü üzerine yerine geçen Hadrian, Provincia Arabia dışında doğuda işgal edilen eyaletlerden çekildi.

Trajan’ın bölgede yayıldığı 100 yıllarında, Arap yarımadası yaklaşık olarak şu durumdaydı: İç bölgelerde dışarıdan ve içeriden hiçbir otorite

yoktu, öte yandan batıda Roma ve doğuda Part imparatorluklarıyla çeşitli ilişkileri olan küçük beyliklerle çevrilmişti. Beylikler Arabistan'dan Yemen'e, oradan da deniz yoluyla Doğu Afrika ve Hindistan'a uzanan ticaret yollarıyla geçiniyorlardı.

Roma'nın Petra'yı hakimiyetine alması önemli bir politika değişikliği olmuş ve o dönemin güçler dengesini bozmuştu. Romalılar bundan sonra da Palmira'da benzer bir politika uyguladılar ama en sonunda bundan vazgeçerek bilinmeyen bir tarihte Palmira'yı imparatorluklarına dahil ettiler.

İran'da Sasaniler'in ortaya çıkması ve bölgede daha militan ve merkezi bir düzenin kurulması ile durum tekrar değişti. Persler de Arabia'nın kuzeydoğu sınırlarında birkaç beyliği aldılar. Persler, III. yy ortalarında eski bir Arap merkezini,Hatra'yı ortadan kaldırdıktan sonra, doğu Arabistan'ın Körfez kıyısı boyundaki bölgelerini işgal ettiler.

Roma tarihçilerine göre III.yy'ın üçüncü çeyreğinde Zenobia adındaki (büyük olasılıkla Arapça Zeyneb) kadın hükümdar, Palmira'nın bağımsızlığını tekrar kazanması için son çabayı harcamıştır. İmparator Aurelian'ın gönderdiği Roma ordusu Zenobia'yı yenmiş ve Palmira bir kez daha imparatorluğa katılmıştır.

Bu sırada Arap yarımadasının uzak güneyinde önemli değişiklikler yaşanmaktaydı. Tarım alanları olan ve hanedan monarşileriyle yönetilen şehirleri olan Güney Arabistan, yan çöl olan kuzeyden oldukça farklıydı. Ancak monarşiler yıkılmış, yerini Himyaritik monarşi adı verilen yeni bir düzene bırakmıştı. Batıdan Habeşler ve doğudan Persler olmak üzere bölge dış etkilerin çarpışma noktası olmuştu. Habeşistan'da başlayan militan Hıristiyan monarşisi, Kızıldeniz'in diğer tarafındaki gelişmelere doğal olarak ilgi gösteriyordu. Persler de onlar için birbirinden farklı olmayan Hıristiyan ya da Roma etkisine direnmeye her zaman hazır durumdaydılar.

- Bu süreçte, eski dünyanın büyük ekonomik çöküşünden, özellikle III. yy'dan sonra ticaretin sonlanmasından Akdeniz uygarlığının bu uzak ileri karakolları bile etkilenmişlerdi. Bulunan Roma sikkelerinin azalmış olması bunun bir göstergesidir. 217'de Hindistan'da ölen Caracalla'dan sonraki sikkelerden neredeyse hiç bulunamamıştır. Bu da IV. ile VI. yüzyıllar

arasında Arabistan’ın karanlık bir dönem yaşadığını göstermektedir. Bu dönem, bedevileşme ve yoksullaşma çağı olmuştur. Bu döneme değin var olan tarım gerilemiş, kurulan merkezler azalmış ve deve göçerliği yaygınlaşmıştır. İslamiyet'in ortaya çıkmadan hemen önceki zamana ilişkin ilk Müslüman öyküleri bu dönemi çok net olarak anlatmaktadır.

Arabistan’ın gerileyişinin nedenleri arasında her iki imparatorluğun ilgilerinin yok olması da göz önüne alınmalıdır. İran ve Roma barışının sürdüğü 384 yılından 502 yılına kadarki uzun sürede her iki imparatorluk da Arabistan’a, vahalarından ve çöllerinden geçen pahalı, uzun ve tehlikeli ticaret yollarına ilgi göstermemişti. Ticaret yollannın yönü değişmiş, teşvik yardımları sona ermiş, kervan trafiği durmuş ve şehirler terk edilmişti. Ticaretin son bulmasıyla göçebeliğin başlaması, kültür ve yaşam standardım düşürmüş ve çok uzun süreden soma ilk kez Arabistan’ı uygar dünyadan soyutlamıştı. Bu durumdan, Arabistan'ın daha gelişmiş olan güneyi de etkilenmiş, buradaki göçebe aşiretler daha iyi otlaklar aramak için kuzeye göç etmişlerdi. Arap toplumunda göçebelik daima önemli olmuştur ama artık daha da öne çıkmıştır. Müslümanlar bu dönemi “Cahiliye” olarak adlandırırlar ve bu dönem ile Aydınlık Çağ yani İslamiyet ile aralarındaki çelişkiye dikkat çekerler. Bu dönem, yalnızca sonradan gelecek olanlara göre değil, daha öncekilere göre de çok karanlıktı. İslamiyet’in ortaya çıkması bu açıdan bir restorasyon olarak düşünülebilir ve gerçekten de Kuran’da Hz. İbrahim’in dininin restorasyonu olduğu belirtilmektedir.

Hz.Muhammed’in doğduğu VI.yy’da her şey yeniden değişti.En önemlisi Persler ve Bizanslılar’ın yüz yıllık barış sürecinden sonra yeniden çatışmaya başlamaları ve bugün neredeyse sonsuz bir savaşa dönüşmesidir. İki imparatorluk savaş ve rekabet halindeyken bu mücadelenin bir nedeni olarak Arabistan bir kez daha ortaya çıktı ve Arap halkları yeniden her iki tarafın da saygı ve ilgilerini kazandılar. Nehir vadilerinden Basra Körfezi’ne inen yol, barış döneminde, Akdeniz dünyasından Doğu’ya giden en elverişli yoldu. Uzun bir kısmı su üzerinde geçen bu yol ötekilerle karşılaştırıldığında hem daha ucuz, hem de daha güvenliydi ama Bizanslılar ile Persler yeniden savaşmaya başladığında durumu değişti. Mezopotamya ve Körfez yolu Bizanslılar açısından çok sakıncalıydı. Bu yol, Persler tarafından savaş sırasında askeri hareketle, iki imparatorluk arasındaki barış

sayılabilecek zamanlarda ise ekonomik baskılarla her an kapatılabilirdi. Bunun için Bizanslılar,Persler'in ulaşamayacakları uzaklıkta başka yollar bulma politikasını benimsediler.

Önceden de olduğu gibi güney çöl ve denizleri ile kuzey bozkırları olmak üzere iki önemli seçenek vardı. Karadan Asya yolunun tercih edilmesi, Orta Asya bozkırlarının hanları ile Bizans imparatorlan arasında ilginç pazarlıklara yol açtı.Türk hanları Konstantinopolis'e elçilerini göndermeye başladılar. Bizans tarihçilerine göre, daha kurnaz olan bazı hanlar hem Bizans'a hem de Perslef'e elçi göndermişlerdir. Ancak hanlar genellikle Bizanslılar'ı ihanetle suçlamışlardır. Bizans tarihçisi Menander, 576'da geçen bir olayı şöyle anlatmıştır:[2]

Bir Bizans elçisi bana güven mektubu verirken, han tarafından kendisiyle iş yaparken düşmanlarıyla da yapmakla suçlanmıştı. Han, parmaklarını ağzına alıp şunları söylemişti: "Sen bir aldatması ve on tane dili olan o Romalılar'dan değil misin? Şimdi ağzımda olan on parmağım kadar dilin var senin ve birini beni, ötekini Avarlar'ı kandırmak için kullanıyorsun... Kurnaz sözlerle ve hile yaparak herkesi aldatıyorsun... Ama bir Türk 'ün yalan söylemesi tuhaf olur ve görülmemiştir de..."

Kuzeydeki ve güneydeki patronlar ile müşteriler birbirlerini oldukça iyi anlarlardı. VI.yy başladığında, güney yolu hem Persler'in ulaşamayacağı uzaklıkta olduğu, hem de çeşitli seçenekler sunduğu için kuzey yolundan daha önemli olmuştu. Eski kaynaklara göre, ilgili tarafların politikalarını ve uygulamalarını ortaya koyan şöyle bir tablo çıkmaktadır: Bizans, Pers denetiminden uzak bir Hindistan yolu açmış ve yolu açık tutmuştur. Persler de bu iletişim hattını önlemek ve kesmek için uğraşmışlardır. Bu arada yol üzerindeki çeşitli halklar bu durumdan kâr sağlamaya çalışmışlar, kendi çıkarları için yolu açık tutmak ama Bizanslılar'ın da yolun denetimini ve tekelini ele geçirmesini engellemek istemişlerdir.

O dönemdeki pek çok olay bu örneğe uygun gelişmiştir. Hem Bizans hem de Pers tarafında uç beyliklerinin yeniden ortaya çıkmaları bunlardan biridir. Bizans'ın çöl sınırında bugünkü Ürdün'ün olduğu yerde Arap Gassani beyliği, İran tarafında da Hira beyliği bulunuyordu. İkisi de

Arap’tı, ikisi de Ara-mi kültürüne sahipti, ikisi de Hıristiyan’dı ama siyasi olarak biri İran’a, diğeri Bizans’a bağlıydı.

Yaklaşık 527’de Bizans İmparatoru Jüstinyen, Hira’ya savaş açmaları için Gassaniler’i ikna etti. Böylece Bizans ile İran’ın;başrollerde olduklan bir savaş başlamış oldu. Gassani beyine unvanlar verildi ve Roma İmparatorluğu’nun “partici”si ilan edilerek Konstantinopolis’e davet edildi. Roma silah ve eğitmenleri ile birlikte yeterli miktarda da Roma altını verildi. Pers tarafında olanlarla ilgili çok fazla bir bilgi bulunmamasına karşın, orada da aynı şeylerin olduğu anlaşılmaktadır.

Sina Yarımadası’nın güney köşesinin açıklarındaki Yotabe olarak adlandırılan küçük Tiran adasının tarih sahnesine çıkması, bu dönemin ikinci önemli gelişmesidir. Eski çağlardan bu yana adada transit ticaretle uğraşan insanlar tarafından' kurulan küçük bir yerleşim merkezinin olduğu anlaşılmaktadır. 473’te adadaki bir aşiret reisinin Konstantinopolis’i ziyaret ettiği ve onun ardından, bazen imparatorluğun dostu bazen de düşmanı olarak görülen diğerlerinin olduğuna ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Adada yaşayanlar hakkında Musevi olduklarına ilişkin bilgiler vardır ama eski Museviler’den mi, sonradan Museviliği seçenlerden mi ya da Yahudi ülkesinden yeni gelenlerden mi oldukları açık değildir. Kızıldeniz’de ticaret yapan ada halkı başlangıçta bağımsızdı ve Bizans’a düşmanlardı. VI. yy’da Kızıldeniz ticaretinin ilerlemesiyle birlikte, ada Bizans denetimine girdi ve kolaylık olması için bir Gassani beyine bağlandı.525’te birtakım ilginç gelişmeler oldu. Tiran-Yotabe Musevileri denetim altına alındılar ama Kızıldeniz’in güney ucunda Himyarites kralının Museviliği seçmesiyle yeni Museviler ortaya çıktı. Böyle.ce Arabistan’ın kuzeybatı köşesinde yüzyıllardır ilk defa bir Yahudi krallığı kurulmuş oldu. Kızıldeniz’in iki köşesinde, her ikisi de Kızıldeniz ticareti yapan, her ikisi de Pers destekçisi politika benimseyen bir Yahudi varlığının aynı anda ortaya çıkmasının birbiriyle ilişkili olması gerekir. Bizans öncelikle İran’a yönelik bir politika izliyordu. Bizans eylemleri yalnız İran’ı hedef almıyordu, Kızıldeniz’in bir ucundan diğer ucuna değin Bizans üstünlüğünü ve ticaret tekelini elde etmek, yerel güçleri boyunduruk altına almak ya da yok etmek amacına hizmet ediyordu. Kuzeyde Arap dostlanndan aldıkları yardımlarla bu işi kendileri yapıyorlardı ama güneyde böyle bir olanak bulamadıkları için Yemen’deki Museviler’e ve onların doğusundaki Persler’e karşı Bizans

ile ittifakta olan Hıristiyan devleti Habeşistan’ı kullanmak istediler. O dönemde Habeşistan, Hindistan’a kadar giden gemileri ve Arabistan yarımadasında bulunan askerleriyle uluslararası ticari güç durumundaydı. Ha-beşler yeni Hıristiyanlıklarının heyecanı içinde Bizanslı elçileri hevesle karşıladılar.Ne yazık ki Habeşler kendilerine verilen görevde başarılı olamadılar. Başlarda Güney Arabistan’daki son bağımsız devleti yıkıp yok ederek ülkeyi Hıristiyanlar’a ve başka dış etkilere açık hale getirmeyi başarmalarına karşın, bu zaferlerini devam ettirecek güçleri yoktu. Yemen’den öteye gitmek isteyerek 507’de kuzeye giden kervan yolu üzerindeki Yemen ticaret merkezi Mekke’ye saldırı düzenlediler. Ancak yenilgiye uğrayarak Yemen’deki yerlerini Persler'e bıraktılar.

Hz.Muhammed’in doğduğu yıllarda Yemen’in başında bir Pers satrapı bulunuyordu ve ülke tamamen Persler’in denetimi altındaydı. Kızıldeniz’in güney köşesine yerleşen Pers gücü, Bizans’ın Doğu’ya ayrı ve açık bir ticaret yolu açma politikasını başarısızlığa uğratıyordu. Bununla birlikte konunun önemini tümüyle azaltan başka bir gelişme olmuştu. Yüzyıllardır ipek üretimi Çin’de özenle bir sır olarak saklı tutulmaktaydı ve ipekböceğinin ihraç edilmesi ölümle cezalandırılıyordu. Ancak iki Nesturi keşişinin 552’de Çin'den Bizans’a ipekböceğinin tohumunu kaçırmayı başarmalarından sonra Küçük Asya’da VII .yy’ın ilk yıllannda ipekböceği yetiştirme işi gelişmişti. Çin'de üretilen ipekliler daha kaliteli ve güzel olduğu için daha çok tercih ediliyordu ama artık Çin’in bu konudaki dünya tekeli sona ermişti.

VI.yy iki rakip imparatorluğun zayıflaması ve geri çekilmeleri ile tamamlandı. Arabistan’dan atılan Habeşlerin, Habeşistan’daki rejimleri de sarsıldı. Bir süre daha direnen Persler, ülkelerindeki taht kavgaları ve Zerdüşt dini içindeki tartışmalar nedeniyle başlayan büyük dini sorunlar yüzünden önemli ölçüde güç-kaybetmişlerdi. Öte yandan, Bizans Jüstinyen’in hükümdarlığının ardından sorunlar yaşamaya başlamıştı ve Bizans Hıristiyanlığı büyük kilise tartışmaları ile sarsılıyordu. Arabistan yarımadasının son bağımsız güç merkezleri durumundaki güney beylikleri, yerlerini yabancıların işgallerine bırakarak ortadan kalkmışlardı.

Bu olayların tümü Arap yarımadasını önemli derecede etkilemişti. Bu gelişmelerin ardından Arabistan’a yanlarında yeni yöntemler, düşünceler ve

ürünler getiren çok sayıda yabancı yerleşmişti. Arabistan’dan geçen ticaret yollan, tüccarlar ve ürünler, devam eden Pers-Bizans mücadelesinin sonucu olarak çoğalmıştı. Yine kuzeyde sınır devletleri ortaya çıkmış, imparatorluk efendilerine bağlı olmuşlar ancak Arap ailesi içinde kalmaya devam etmişlerdi.

Dışarıdan gelen bu etkiler Araplar içinde çeşitli tepkilere yol açmıştı. Bunlardan bir bölümü maddi kaynaklıydı. Daha sonra karşılaşacakları olaylar açısından çok değerli bir ders olan silah, zırh kullanmayı ve dönemin askeri yöntemlerini öğrenmişlerdi. Önceden hiç bilmedikleri şeyleri getirmeye başlayan tüccarlar ilerlemiş toplumların zevkleri ile tanışmışlardı. Kendilerinden ilerideki komşularının din ve kültürleriyle ilgili bilgi sahibi olan Araplar, bir ölçüde entelektüel, hatta manevi bir etkilenme de yaşamışlardı. Yazıyı öğrenerek yeni bir alfabe oluşturmuşlar ve dillerini yazmaya başlamışlardı. Dışarıdaki yeni düşünceleri almışlar, en önemlisi, ilkel paganizme sahip olan ve yetersiz buldukları dinlerinin yerine başka bir din arayışına girmişlerdi.

Ulaşabilecekleri uzaklıkta birkaç din bulunuyordu. Hıristiyanlıkta büyük bir ilerleme olmuştu. Hem Bizans, hem de İran sınırlarındaki Arapların çoğunluğu Hıristiyan olmuştu ve güneydeki Yemen ve Najran’da da Hıristiyanlar vardı. Museviler özellikle Yemen'de, ama Hicaz’ın başka yerlerinde bulunuyorlardı. Bunların bazıları Yahudiye’den gelmiş olan göçmenlerin torunlarıydı, bazıları ise yeni Musevi olanlardı. VII.yy'da Arabistan’daki Museviler ve Hıristiyanlar tamamen Araplaşmışlar ve Arap toplumunun bir parçası olmuşlardı. Pers dinlerini benimseyen pek olmamıştı. Dinin fazlaca milli olması nedeniyle Persler dışındakilere çok çekici gelmemesini ilginç bulmamak gerekir.

İlk İslam tarihçilerine göre, Arapça’da Hanifi denilen bir grup puta tapınmayı bırakmışlardı ama o dönemin rakip dini öğretilerinden hiçbirini benimsemeye de hazır değillerdi. Hanifiler yeni İslam dinini ilk kabul edenlerdendir.

3. KISIM

İslamiyet'in Doğuşu ve Yükselişi

3. BÖLÜM

KÖKENLER

İslamiyet’in doğuşu, kurucusu, ilk kabul edenleri ve inananları ile ilgili bilgiler yalnızca İslam hadisleri, metinleri ve tarihi anılardan edinilebilmektedir. İslamiyet’in dış dünya tarafından fark edilmesi ve dışarıdan bakanlarca ele alınması uzun zaman sonra olmuştur. Bu açıdan İslam tarihi de, Hıristiyanlık, Musevilik ve insanlığın diğer büyük dinlerinin tarihleri gibi tarihçiler için sorun olmuştur. Ortaçağ’daki en titiz dindar Müslüman ilahiyatçılar bile dini öğretinin doğruluğunu ve mükemmelliğini tartışmasız kabul ettikleri halde, kişisel biyografik ve tarihi hadislerin doğru olup olmadığını sorgulamışlardır. Bu tür kısıtlamaları olmayan çağdaş eleştirici ilahiyatçılar da daha başka sorunları gündeme getirmişlerdir. İslam tarihinin başlangıç dönemine ait başka belge, metin ve yazıt gibi bağımsız kanıtların bulunamamış olması nedeniyle bu dönem geleneksel görüşler çerçevesindeki sorunlarıyla bilinecektir.

Müslümanlar açısından her şey kesin ve açıktır. Müslümanların tarihsel bilincinin 'merkezinde,Hz.Muhammed’in görevi, savaşımı ve sonundaki zaferi, Müslüman dünyasının oluşması, inananlann ve Hz. Muhammed’den sonrakilerin yaşadıkları, Kutsal Kitapta geçenler ve insanların sonrakilere aktarılan anılan yer almaktadır. Müslüman inanışına göre Abdullah’ın oğlu Muhammed kırk yaşma doğru Peygamber olmuştur. Bir Ramazan ayı gecesi Hira dağında uyumakta olan Hz. Muhammed’e Cebrail görünerek “Oku!” demiştir. Hz. Muhammed önce duraklamış, sonra Cebrail üç kez daha aym şeyi söyleyince, “Neyi okuyacağım?" diye sormuştur. Cebrail, “Yaratan Rabbinin adıyla oku! O insanı bir kan pıhtısından yarattı. Oku! Rabbin en büyük cömertliğin sahibidir. O’dur kalemle yazmayı öğreten. O, insana bilmediğini öğretti.” Bu cümleler Kuran’ın doksan altıncı suresinin ilk beş ayetidir. Kuran, Arapça bir sözcüktür, “okuma, ezberleme”

anlamlarına gelir ve İslam inancına göre Allah'ın Hz. Muhammed’e indirdiği vahiyleri içerir. Bu ilk ayetlerden sonra Hz. Muhammed’e pek çok vahiy inmiştir, Hz. Muhammed aldığı vahiyleri doğduğu yere, kendi halkına götürmüş ve artık puta tapmamalarını evrensel bir tek tanrıya tapmalarını söylemiştir.

Hz.Muhammed, 571 yılında Batı Arabistan’daki Hicaz bölgesinin küçük vaha şehri Mekke’de Kureyş Arap aşiretinde dünyaya gelmiştir. O yıllarda yarımadanın büyük bölümü yalnızca birkaç kervan yolu ile dağınık vahanın olduğu bir çöldü. Ha lk çoğunlukla göçebeydi, deve, koyun, keçi-yetiştirerek, bazen de rakip aşiretlere, vaha ve sınır halklarına yaptıkları baskınlarla geçiniyorlardı. Bir kısmı olanak buldukları yerlerde küçük çapta tarımla uğraşır, bir kısmı da dış dünyadaki gelişmeler tüccarları, Arabistan’a gönderdiğinde ticaret yaparlardı. Roma ile Persler arasında VI.yy da çıkan savaş sayesinde Akdeniz ile Doğu arasındaki kervan yolunun küçük şehirleri kısa süreliğine tekrar hareketlenmişlerdi.Mekke de bu şehirler arasında yer alıyordu.

Görevinin ilk yıllarında Hz. Muhammed’e önce ailesi, daha sonra da geniş çevreler inandılar. Mekke’deki ileri gelen aileler, bu yeni düşünceleri ve kaynaklandıkları yeni oluşumu şüpheyle karşıladılar ve muhalif oldular. Onlar için Hz. Muhammed ve öğretisi gerek maddi gerekse dini yönden, hem kendi otoriteleri hem de varolan düzen için ciddi bir tehditti. Geleneksel biyografiler, bazı Müslümanların baskı ve zulüm yüzünden memleketlerini terk ederek Kızıldeniz’in diğer yanındaki Habeşistan’a sığındıklarını anlatmaktadır.Hz. Muhammed ilk Çağrı’dan on üç yıl sonra, yaklaşık 622’de, Mekke’nin 350 kilometre kuzeyinde bir başka vahadaki küçük Yesrib şehrinden elçilerle bir anlaşma yapü. Yesribliler Hz. Muhammed ile beraberindekileri iyi karşıladılar, ondan anlaşmazlıklarında ara bulucu olmasını istediler, onu ve onunla birlikte Mekke’yi terk edecek olanları savunmayı önerdiler. Hz. Muhammed ilk önce yaklaşık altmış aileyi gönderdi, o yılın sonbaharında da kendisi gitti. Hz. Muhammed ile yanında olanların Mekke’den Yesrib’e göçlerine “hicret” denir ve Müslümanlar hicreti Hz. Muhammed’in peygamberliğinin nişanı olarak kabul ederler. Sonraları bir Müslüman takvimi yapılır ve Arap takviminin başlangıcı hicret olur. Yesrib İslam dininin ve topluluğunun merkezi haline

geldi ve zaman içinde yalnızca El-Medine (Şehir) denilmeye başlandı. Yeni topluluğa da Arapçada topluluk anlamına gelen “ümmet” adı verildi..

Hz. Muhammed Mekke’deki, şehir yöneticilerinin başlangıçta umursamazlıklarına, sonrasında da düşmanlıklarına direnmişti. Medine’de dini yetkinin beraberinde siyasi ve askeri yetkileri de alarak yöneten kendisi oldu. Medine’deki yeni Müslüman devleti, kısa bir süre sonra Mekke’deki puta tapan yöneticilerle savaşmaya başladı. Sekiz yıl süren savaş sonunda Hz. Muhammed Mekke’yi aldı.

Bunun sonucunda, Hz. Muhammed’in hayatı ile ondan önceki peygamberlerin, Musa ve İsa'nın hayadan arasında önemli bir fark oluştu. Hz. Musa'nın vaat edilmiş topraklarına girme izni yoktu, halkı ilerlerken o ölmüştü. Hz. İsa çarmıha gerilmişti ve Romalı imparator Konstantin, Hıristiyanlığı benimseyip inananlarına güç verene kadar Hıristiyanlık bir azınlık dini olarak kalmıştı. Hz. Muhammed ise vaat edilen topraklarını ele geçirmiş, yaşarken güç ve zafer elde etmiş, peygamberlik otoritesinin yanında siyasi otorite de kullanmıştır. Allah’ın Peygamberi olarak getirdiği dini vahiy vardı ve bunu öğretiyordu. Bununla birlikte Müslüman ümmetinin lideri olarak yasalar yapıyor, diplomasiyi yönetiyor, vergi alıyor, adalet dağıtıyor, savaş ve barış kararı veriyordu. Başlangıçta bir topluluk olan ümmet, artık bir devlet olmuştu, bir süre sonra da imparatorluk olacaktı.

8 Haziran 632 tarihinde yaşamını yitiren Hz. Muhammed’in peygamberlik görevi de tamamlanmış oldu. Müslümanlar açısından onun peygamberliğinin amacı, ondan önceki peygamberler tarafından getirilen ama daha sonra çarpıtılmış ya da terk edilmiş olan gerçek tek tanrıcılığı tekrar canlandırmak, puta tapınmayı yok etmek ve Allah’ın en son vahyini getirmekti. Müslüman inancına göre o sonuncu Peygamberdi ve ölümüyle birlikte Allah’ın insanlığa gönderdiği vahiyler tamamlanmıştı. Bir daha başka bir peygamber ve vahiy gelmeyecekti.Böylece manevi görev tamamlanmıştı ama Kutsal Yasayı devam ettirme ve tüm dünyaya yayma amacını taşıyan dini görev hâlâ son bulmamıştı. Bu amacın tam olarak gerçekleştirilebilmesi, bir devlet içinde siyasi ve askeri güç kullanılarak yani egemenlik ile mümkün olacaktı.

Hz. Muhammed, hiçbir zaman ölümlü bir insandan farklı olduğunu iddia etmemişti, o Allah'ın Peygamberi ve Allah'ın kullarının lideriydi ama bir insandı ve ölümlüydü. Bununla ilgili olarak Kuran da şunları söyler: “Muhammed yalnızca bir peygamberdir. O da kendinden önceki peygamberler gibi ölümlüdür.”

Peygamber ölmüştü ve yerine başka bir peygamber gelmeyecekti. Müslüman ümmetinin ve devletin lideri artık yoktu, yerine birinin gelmesi gerekliydi. Bu acil gereklilik karşısında peygamberin yakınındakiler, aralarından birini seçtiler. Bu da,Müslümanlığı ilk kabul edenlerden ve en saygın kişilerden biri olan Ebubekir'di. Ebubekir liderliği için, Arapça'da hem halef hem vekil anlamına gelen Halife unvanını seçti. Anlamı çok açık olmayan bu unvan, bazılarına göre Halifet-ül Resul-Allah yani Allah'ın peygamberinin halefi, bazılarına göre de Halifet-ül Allah yani Allah'ın vekili demekti. Ebubekir'i devletin başına getirenler bunu düşünmemiş olsalar da, büyük halifelik kurumu, yani İslam dünyasının en üstün egemen makamı böylelikle kurulmuş oldu.

İslam halifeliğinin ilk dönemleri hakkındaki bilgiler Peygamber hakkındakileri de olduğu gibi yalnızca İslam kaynaklarından edinilmiştir. Öteki ülkelerin tarihçileri, yeni devlet ve dinin ortaya çıkması ve ilerlemesi ile ilgili ilk bilgileri epeyce sonra vermişlerdir. Müslümanlar arasında bilgiler nesiller boyunca sözle iletilmiş, çok daha sonra yazıya geçirilmiştir. Bilgiler bozularak ve değiştirilerek aktarılmıştır. Bunun doğal nedeni insan hafızasından kaynaklanan hatalar olmuştur (aslında bu sorun okuryazar olmayan bir toplum için bugün olduğundan daha az önemli olurdu), ancak başka bir önemli neden de ilk Müslümanlar arasındaki birçok bireysel, ailevi ve mezhep ayrılıkları ve tartışmalarıdır. Bu yüzden, savaşların sırası ve sonuçları gibi en temel gerçekler bile çeşitli anlatımlara göre değişmektedir.

Müslüman tarihçiler, peygamber öldüğü zaman, İslamiyetin henüz Arap yarımadasındaki bazı bölgelerle sınırlı olduğunu belirtmektedirler. Müslümanlığı kabul eden Araplar da, Verimli Hilal sınırlarını biraz aşmış olsalar bile, sınırlıydılar. Kuzey Afrika, Güneybatı Asya ve İslam topraklarında, yani, ileride Arap dünyası olacak yerlerde henüz başka dinlere inanılıyor, başka diller konuşuluyor ve başka hükümdarlara itaat

ediliyordu. Bölgenin tamamı Hz. Muhammed'in ölümünden yüz yıl sonra insanlık tarihindeki en hızlı ve en dramatik değişikliğe sahne olacaktı. VI.yy'ın sonlarında artık dış dünya yeni bir din ve güç ile tanışmıştı. Halifelerin Müslüman imparatorluğu bazen Asya'da Hindistan ve Çin sınırlarını aşıyor, batıda Güney Akdeniz kıyılarından Atlantik Okyanusu'na, güneyde Afrika'daki kara insanlarının, kuzeyde Avrupa'daki beyaz insanların ülkelerine kadar ilerliyordu. İmparatorluğun devlet dini İslamiyet'ti ve Arapça hızla diğer dillerin yerine geçerek gündelik yaşamda kullanılan başlıca iletişim aracı oluyordu.

Günümüzde, İslamiyet'in başlangıcından on dört yüzyıl sonra, Arap imparatorluğu çoktan yok olmuştur. Ancak yalnızca batıda Avrupa, doğuda İran ve Orta Asya hariç, Araplar'ın fethettikleri tüm ülkelerde Arapça çeşitli biçimleri ile hâlâ halk dilidir. Edebi Arapça da kültür, ticaret ve hükümetin temel iletişim aracı olarak varlığım sürdürmektedir. Din dili olarak Arapça, konuşulduğu ülkelerden çok uzaklara, sonralan da Arap fetihlerinin sınırlarının ötesine ve Asya ile Afrika'nın Arap hakimiyetine girmemiş yerlerine kadar gitmiştir.

İslam dini ile Arap imparatorluğunun yayılmasında, fethedilen ülkelerde yaşayanların da payı olmuş, bu halklar hızla İslamiyet! kabul etmiş ve bayrağı altında girmişlerdir. Batıda Kuzey Afrika Berberileri başlarda Arap saldırılarına şiddetle karşı koymuşlar ancak sonunda onlara katılarak İspanya'nın fethine ve kolonileştirilmesine yardım etmişler, daha sonra da onlar Sahra'nın güneyindeki siyah insanları İslâmlaştırmış ve sömürge yapmışlardır. Doğuda imparatorluktan yıkılmış ve din hiyerarşisi zayıflamış olan Persler, İslamiyet'te yapı ve anlam bulmuşlar, yeni dinlerini Orta Asya'nın karma İran ve Türk halklarına götürmüşlerdir. Ortada yer alan ve uzun süredir Bizans ve Pers imparatorluklarının hakimiyetinde olan Verimli Hilal'in dili Aramice, dini Hıristiyan olan halkları ile Mısır'ın dili Kıptice olan Hıristiyanları, bir imparatorluktan, diğer bir imparatorluğun hakimiyetine girmişler ve yeni efendilerinin eskisinden daha iyi niyetli ve hoşgörülü olduğunu görmüşlerdi.

İslamiyet'e geçiş süreci bu ülkelerde daha kolay yaşanmıştı. Araplar'ın vergileri, özellikle Müslümanlar için Bizans'ınkinden çok daha azdı. Arap devleti, Konstantinopolis yönetimindeki Ortodoks olmayan Hıristiyanlar'a

ve kiliselerine çıkarılan zorlukları göz ardı ediyor, aynı kanunlar dahilinde tüm Hıristiyan-lar'a hoşgörülü davranıyordu. Parttar ve pagan Roma imparatorları zamanında dini hoşgörü gören, Sasaniler ve Hıristiyan Bizanslılar zamanında ise zulüm gören Musevilerin durumu Müslüman Arap devletinde çok daha iyiye gitti.

Arap devleti yöneticileri ve ordu komutanları genellikle Medine ve Mekke vaha şehirlerinden oluyordu ama yine de çöl kökenlerinden çok uzaklaşmamışlardı. Fetihlerde zafer kazanan Arap orduları çoğunlukla çöl insanlarından oluşuyordu. Araplar'ın fetih savaşları, genellikle çöl gücünü ustaca kullanma stratejisine dayanıyordu. Bu, daha sonralan Batı'nın deniz insanlarının kurduğu imparatorlukların deniz gücünü kullanmalarına benzer bir yöntemdi. Araplar için kendi evleri gibi otan çöl, düşmanları için öyle değildi. Çöl Araplar için tanıdık, dost ve kolay erişilebilir bir yerken, düşmanları için ıssız, tehlikeli, korkutucu ve uzaktı. Nasıl bir kara insanı denizden korkarsa onlar da çölden korkuyorlardı. Araplar çölü acil durumlarda sığmak, başarı kazandıklarında zafere giden yol ve ikmal,mesaj, destek gönderme amaçlı bir iletişim yolu olarak kullanıyorlardı. Aynca Arap imparatorluğunun Afrika ile Asya'yı birbirine bağlayan Süveyş kıstağından geçen bir çöl yolu otan Süveyş Kanalı da bulunuyordu.

Araplar fethettikleri her ülkede, çölün hemen kenarında ana askeri üslerini ve yönetim merkezlerini kuruyorlardı. Şam gibi yerini beğendikleri bir şehir olursa hemen onu başkent yapıyorlardı. Ancak genelde yeni merkezler kurmaları gerekiyordu. Bu merkezler de imparatorluk ve stratejik gereksinimleri karşılamak üzere garnizon şehirler haline geliyorlardı. Bunlardan en önemlileri İran'da Kum, Irak'ta Küfe ve Basra, Tunus'ta Kayrevan ve Mısır'da Fustat'tı.

Bunlara, sınır anlamındaki eski bir Sami sözcüğü olan Arapça "mısr" (çoğulu amsar) adı verilirdi. Bu ad Tevrat İbranicesi'nde, Aramice ve Arapça'da Mısır'a verilmiştir. Bölgelerin yönetiminde ve Araplaştırılmasında Amsar'in merkezi bir önemi vardı. Başlangıçta Araplar kurdukları imparatorluğun küçük ve tecrit edilmiş bağımsız bir azınlığıydı. Amsar'da Arap öncüleri ve dili egemendi. Her Amsar'ın merkezinde bulunan askeri kantonlara Arap savaşçı-sömürgecileri aşiret düzeni içinde yerleşmişlerdi. Merkezin etrafında bulunan dükkan

sahipleri, zanaatkarlar ve öteki esnaf olmak üzere yerel halktan kişiler, Arap yöneticilerin, askerlerin ve ailelerin gereksinimlerini karşılarlardı. Zamanla bu dış şehirler yerleşme, zenginlik ve değer alarak büyüdüler ve Arap devletine hizmet eden yerli memurları da içlerine aldılar. Bu memurlar zorunlu olarak Arapçayı öğrendiler ve Arapların davranışlarından, zevklerinden ve düşüncelerinden etkilendiler.

Genelde, İslamiyetin fetihler aracılığı ile yayıldığı ileri sürülür. Fetihler ile birlikte sömürgeleştirme, İslam dininin yayılmasını önemli oranda etkilemişse de bunu iddia etmek yanlış olur çünkü fetihlerin temel savaş amacı İslamiyeti zorla kabul ettirmek değildi. Üstelik Kuran bu konuda çok kesindir: “Dinde zorlama yoktur.” (2:256). Bu sözler çoğunlukla, tek tanrılı bir dine inanan ve İslam’ın onayladığı kutsal kitaplara saygılı olan kişilerin dinlerini İslam devleti ve kanunlarına uygun olarak uygulamalarına müsaade edileceği şeklinde anlaşılmıştır. Öte yandan fethedilen ülkelerde yaşayanlar İslam dinini kabul etmeleri için düşük vergiler ve benzeri şeylerle teşvik ediliyorlardı ama zorlanmıyorlardı. Arap devleti bağımlı halkları Araplaştırmaya ve özümsemeye de çabalamıyordu. Tam tersine, ilk fetihlerde Arap olanlar ile Arap olmayanlar (sonradan İslamiyeti kabul edip Arapça konuşmaya başladıkları halde) arasındaki güçlü toplumsal engeller korunmuştu. Arap olmayan erkeklerle Arap kadınların evlenmelerini hoş karşılamaz, yeni Müslümanlar’a kendileriyle aynı ekonomik, siyasi ve toplumsal haklan vermezlerdi. Ne var ki İslamiyet’in ikinci yüzyılında gerçekleşen devrimci değişikliklerle Arap ayrımcılığı sona ermiş, böylelikle Araplaştırma süreci hız kazanmıştır.

Arap imparatorluğunun askeri fetihlerinden daha çok, fethedilen yerlerde yaşayanları Araplaştırması ve İslâmlaştırması şaşırtıcıdır. Arapların askeri ve siyasi üstünlük dönemi çok kısa sürdü ve kısa süre sonra imparatorluklarının kontrolünü, hatta kendi yarattıkları uygarlıklarının liderliğini başkalarına bıraktılar. Yine de hukukları, dinleri ve dilleri hakimiyetlerinin devam eden anıtı olarak kaldı ve bugün de hâlâ duruyor.

Aslında büyük değişiklik özümleme ve sömürgeleştirme çalışmaları ile birlikte gerçekleşmişti. Arap fetihlerini güdüleyen güçlerinden biri olarak kurak Arabistan yarımadasının nüfusunun fazlalığı genel kabul gören bir görüştür. Krallığın ilk zamanlarında pek çok Arap eski imparatorlukların

yıkılmış surlarını aşıp fethettikleri verimli topraklara göç etmişlerdi. Araplar önce egemen asker sınıfıyla bir işgal ordusu, üst düzey memurlar ve toprak sahiplerinden oluşan yönetici bir azınlık olarak gelmişlerdi. Daha önceki yönetimlerin devlet topraklarına ve fetihlerden kaçan göçmenlerin topraklarına Arap devleti tarafından el konulmuştu. Arap devleti bu geniş topraklan Araplar'a dağıtıyor ya da çok uygun şartlarla kiraya veriyordu. Bu topraklara yerleşen Araplar, topraklarında kalan yerli sahiplerinden daha az vergi veriyorlardı. Garnizon şehirlerde yaşayan zengin Arap toprak sahiplerinin topraklarını yerli halk işletirdi.

Arap etkisi, gerek doğrudan, gerek İslamiyet'i benimsemiş olan ve çoğunluğu orduya hizmet eden yerli nüfus aracılığıyla şehirlerden çevredeki kırsal bölgelere yayılıyordu. Yerli dönmelerin, toplumsal ve ekonomik açıdan istedikleri eşitlik, safkan Arap oldukları iddiasında olanlarca kabul edilmezken, onlar yine de artan bir hızla fatihlerin dillerini ve dinlerini benimsiyorlardı.

İslam egemenliğinin ilk yüzyılındaki siyasi ve askeri değişiklikler, önemli toplumsal ve ekonomik değişiklikleri de beraberinde getirmişti. Tüm fetihlerde olduğu üzere Arap fetihleri ile kamu, özel ve kilisenin sahip olduğu donmuş haldeki büyük zenginlikler tekrar piyasaya sürülmeye başladı. İlk Arap tarihçilerinin aşın masraf ve zengin ganimet öyküleri vardır. X.yy yazarlarından el-Mesudi fetihlerde ele geçirilen büyük zenginliklerden söz etmiştir. Mesudi, Halife Osman'ın öldürüldüğü gün özel varlığının yüz bin dinar (Roma ve Bizans altını) ve bir milyon dirhem (Pers gümüş sikkesi) olduğunu, mülklerinin de yüz bin dinar hesaplandığını ve pek çok at ile deve bıraktığını söyler. İslamiyet'i ilk kabul edenlerden ve erken İslam tarihinin önemli kişilerinden El-Zübeyr ibn ül-Avvam, Irak'ta Küfe ve Basra'da ve Mısır'da Fustat ve İskenderiye'de evlere sahipti. Mesudi, o dönemde (Hicri 332/ miladi 943-44) onun Basra'daki evinde tüccarların ikamet ettiğini söyler. Öldüğünde hesap edilen varlığı nakit elli bin dinar, bin kadın ve erkek köle, bin at ve söz konusu şehirlerde pek çok evdi. Aynı kaynakta, Peygamber'in yakınlarından Talha ibn Ubeydullah el-Taymi'nin Kufe'de büyük bir evi olduğundan, Irak'taki topraklarından günde bin dinar ve el Şara bölgesindeki topraklarından ise bundan daha çok gelir elde ettiğinden söz edilir. Ayrıca Medine'de tuğla ve tik ağacından yapılmış bir de evi vardı. Yine aynı kaynağa göre ilk

Müslümanlar'dan Abdül-Rahman ibn Avf yüz at, bin deve ve on bin koyuna sahipti. Öldüğünde varlığının dörtte biri seksen dört bin dinardı. Zayd ibn Tabit öldüğünde, baltalarla parçalanan altınlar ve gümüşler ile yüz bin dinarlık mal mülke sahipti. Yala ibn Munya öldüğünde yanm milyon dinar ve üç yüz bin dinarlık arazi ve çeşitli maddi eşyaları vardı.[1]

Şüphesiz, bu inanılmaz servetler, çok abartılmıştır ama yine de, bir fatih soylular sınıfının çok fazla varlıklarının olduğunu, gittikleri ileri ülkelerin tüm zevklerinden ve olanaklarından faydalandıklarını ve varlıklarını keyifle harcadıklarını göstermektedir.

Yeni düzen, sadece Araplar'ı değil, onlarla birlikte pek çoklarını da refaha kavuşturamamıştı. Tarihi metinlerde, edebiyatta ve özellikle de çağdaş şiirde gerek bireylerin gerekse de toplumsal grupların, zamanın siyasi, toplumsal ve dolaylı olarak ekonomik gerilimlerine rastlanmaktadır. Bir fetih ve yeni bir devlet düzeni, önceden iktidar ve servet tekeline sahip olan önemli grupları yerlerinden etmesi kaçınılmazdır.Herhalde böyle bir değişikliğin etkisi doğudaki eski Pers eyaletlerinde, batıdaki eski Bizans eyaletlerinden daha fazla görülmüştür. Mısır ve Suriye'deki yerlerinden olan Bizanslı iş adamları eski topraklarıyla halklarını yeni efendilerine bırakarak Bizans başkentine çekilebilirlerdi. Ancak Pers iş adamlarının kaçacak yerleri yoktu. İmparatorluklarının başkentini Araplar ellerine geçirmişti ve birkaçı dışındakiler oldukları yerde kalarak yeni devlet düzeninde kendilerine bir yer bulmaya çalışmak zorundaydılar.

* Bu yüzden Perslerin eski ayrıcalıklı ve yönetici sınıfının, İslam kültürüne ve devletine Bizans şehirlerinin halklarının yaptığından daha önemli katkıları olması olağandı.

Başlangıçta Pers yönetici sınıflarının yeni devlet düzenine uyum göstermiş, ayrıcalıkları ve görevlerinden bir bölümünü korumuş oldukları anlaşılmaktadır. Ancak Arap iktidarının güçlenmesi, Arap aşiretlerinin büyük çoğunlukla İran'a yerleştirilmeleri, sayıları zamanla artan İranlı Müslümanların Araplarla eşit haklara sahip olmak istemeleri ve aslında daha çok da şehirlerin büyümesi sonucunda, yeni düzenlemeler yapılmış ve bunlardan kaynaklanan yeni çatışmalar olmuştu. Eski Bizans topraklarında şehir hayatı eskisi gibi kalmış, değişim daha az olmuştu. Müslüman

şehirlerin bu hızlı ve ani artışı beraberinde, daha az şehirleşmiş olan eski Pers İmparatorluğu'na çatışma ve gerilim getirmiştir.

İslamiyet'in ilk zamanlarında İslam toplumunun birliği ve Arap devletinin istikrarı için en önemli tehdit gruplar arasındaki rekabetten kaynaklanmıştır. Bu rekabet, Arap olanla, Arap olmayan Müslümanlar, hatta Müslümanlar ile ötekiler arasındaki ayrılıklardan doğmamış; kuzey-güney Arabistan kökenli aşiretler, erken-geç gelenler, durumları iyi-kötü olanlar, özgür bir Arap ailenin çocukları ile özgür bir Arap baba ve yabana cariyenin çocukları arasında yani Araplar ile Araplar arasında doğmuştur. Öte yandan, zafer kazananların yenilenler üzerindeki haklarım uygulamaları, giderek yan Araplar'ın sayısını artırıyordu..

Bu çatışmalar, Arap tarihinde bazen dini ya da aşiret kökenli, bazen de kişisel çatışmalar şeklinde anlatılır. Şüphesiz tümü önemli çatışmalardır ancak arada başka sorunların da olduğu açıktır. Bazı Arap grupları arasında devam eden ve çoğu kez sert olan düşmanlık, bir süre sonra Arap olmayan Müslüman halkın da katıldığı bir dizi iç savaşa yol açmıştı.

Roma ile İran arasındaki Ortadoğu ticaret yollarının paylaşılamaması durumu, Arap imparatorluğunun kurulması ile son bulmuştu. Büyük İskender'den sonra ilk kez Orta Asya'dan Akdeniz'e kadar Ortadoğu'nun tamamı tek bir imparatorluk ve ticaret düzeni altına girmişti. Bir dönem Bizans altını ile İran gümüşü beraber dolaşımda kalmıştı ve iki para arasındaki kur oram ilk İslam hukuku için önemli bir konu olmuştu. Bu nedenle de İslam pazarlarında sarrafların önemli bir yeri vardı.Çok miktarda nakit paraya sahip yeni yönetici sınıfın ortaya çıkmasıyla sanayi ve ticarette büyüme gerçekleşti.Tıpkı Ortaçağ Avrupası'nın Vikingler'i gibi, Ortadoğu'nun Arap fatihleri de paralarını sarayın ve soyluların özel ilgileri olan üstün kaliteli tekstile yatırdılar. Bu ekonomik gelişmeye, özel malikanelerin, sarayların, kamu binalarının, camilerin yapılması ve yüksek maaş alan askerlerle öteki yerleşimcilerin çok ve çeşitli gereksinimlerinin karşılanması da önemli bir katkı yapmış olmalıdır. Büyük olasılıkla, hızla büyüyen şehirlerdeki huzursuzluk fakirlikten çok kırgınlıktan kaynaklanıyordu. İçlerinde zengin, yetenekli, hem de iktidar sahibi kişilerin olduğu yan Arapların kırgınlıklarının nedeni devletin ve toplumun üst düzeylerine alınmamalarıydı. Başta Persler olmak üzere Arap

olmayan dönmeler, kendilerine verilen alt statüden memnun değillerdi ve yeni dinlerinin evrensellik mesajının anlattığı eşitliği istiyorlardı.

Bu çatışmalar ve ayrılıklardan başka, Müslüman topraklarının büyük ve hızlı genişlemesi de gerilim yaratıyordu.Böylece imparatorluğun ve devletin sürdürülmesi, yönetilmesi fazlasıyla zorlaşıyor ve ilk halifeler zor ve aşılmaz sorunlarla karşılaşıyorlardı.

Raşidun olarak anılan ilk dört halife miras yoluyla değil, seçimle başa gelmiştir ve Sünni Müslümanlar onların dönemlerinden altın çağ olarak söz ederler. Dini ve ahlaki rehberliklerinin kutsallığı Hz.Muhammed'inkinden sonra ikinci olarak kabul edilir. Dört halifenin ilki dışındaki üçü katledilmiştir. İkinci halife Hz. Ömer ibn el-Kattab'ı durumundan şikayetçi olan bir Hıristiyan köle öldürmüştür. Üçüncü halife Hz. Osman ile dördüncü halife Hz. Ali, Müslüman Arap isyancılar tarafından öldürülmüşlerdir. Hz. Muhammed'in ölümünden yirmi beş yıl sonra, toplum, şiddetli muhalefetle parçalanıyor, devlet de isyan ve iç savaşlarla sarsılıyordu. Tüm olaylar fethedenlerle fethedilenler, yeniyle eski Müslümanlar arasında değil, Araplar arasında meydana geliyordu.

Kısa süre iktidarda kalan Hz. Ebubekir'in, ölümünden sonra, Hz. Ömer'in 634'te başlayan on yıllık- iktidarı, İslam devletinin ve hatta İslam toplumunun ortak tarih bilincinin oluşmasında çok önemlidir. Hz. Ebubekir'in ölüm döşeğindeyken Hz. Ömer'in halife olmasını istediği genel kabul gören bir görüştür. Hz. Ömer, Ashab tarafından hemen kabul edilmiş ve iktidarı süresince önemli bir muhalefet ile karşılaşmamıştır. Yalnızca Hz. Muhammed'in amcasının oğlu ve kızı Hz. Fatıma'nın eşi olan Hz. Ali'yi destekleyenler muhalifi olmuştur. Bu muhalefetin nedeni, bazıları açısından bir aday olarak Hz. Ali'nin üstün özellikleriydi, bazıları açısından da onun yasal hakkı olmasıydı. Ancak Arap dünyasının büyük çoğunluğu Hz. Ömer'in halifeliğini kabul etmiştir. Hz. Ömer yalnızca birlik ve beraberliği sağlamakla kalmayıp ileride imparatorluk hükümetinin sistemi olacak temeli de atmıştır. Getirilen yeni bir unvanın, otoritedeki değişikliğin göstergesi olmuştur. Hz. Ömer'e halife unvanı ile birlikte "Emir ül-Müminin" unvanı da verilerek siyasi,askeri ve dini otoritenin sahibi olduğu gösterilmiştir. Halifeler en çok bu unvanı kullanmışlar ve halifelik kurumunda bu makam bir ayrıcalık olmuştur.

Hz. Ömer elli üç yaşındayken öldürülmüştür ve kendisinden sonra gelecek kişiyi seçmemiştir. Ölüm döşeğindeyken As-hab'dan ileri gelen altı kişilik bir şura toplayıp aralamadan birini halife seçmek için görevlendirdiği söylenir. Mekke'nin büyük Ümeyye (Emeviler) aşiretinden ve ilk müminlerden oluşan Mekke soylu sınıfının tek temsilcisi olan Hz. Osman, şura tarafından halife seçilmiştir.îlk halifeler, büyük bir askeri güce ve düzenli bir orduya bile sahip değillerdi, Arap aşiretlerinden toplanan askerler orduyu oluşuyordu. Halifeler askeri güçleri ile değil daha çok Peygamber halefi olduklan için ve kişilik özelliklerine gösterilen saygı ile hüküm sürüyorlardı.

Hz. Osman'ın kişilik özellikleri, kendisinden önceki iki halifenin kazandığı saygınlığı kazanamamıştı. Hz. Muhammed'in ölümünden on yıl sonra dini bağ zayıflamaya başlamıştı ve Mekke soylu sınıfı aralarından birinin halife olmasının fırsatla-nndan yararlanmaya çalışarak durumu daha da zorlaştınyordu. Göçebe aşiretleri daima rahatsız eden otorite baskısı daha dayanılmaz bir duruma geliyordu.

Hz. Osman- 644 yılında halifeliğe getirildi. Yüzyılın ortalarında batıda Mısır ve Suriye, doğuda İran ve Irak'ın büyük bölümünü Müslümanlar ele geçirmişti. 654-55'te Müslüman donanması Bizanslılara karşı büyük bir deniz zaferi kazandı. Pers imparatorluğu yıkıldı. Savaşın geçici olarak durması, aşiretleri kendi istekleri ve hoşnutsuzlukları üzerinde durmaya yöneltti ve böylece Arap aşiretlerinin hareketleri iç savaşlara yol açtı.

656 yılında, Mısır'daki Arap ordusundan gelen bir grup isyancı şikayetlerini iletmek için Medine'ye geldiklerinde Halife Osman'ı öldürerek ilk iç savaşı başlatmışlardı. İsyancılar 17 Haziran 656'da evine saldırdıkları halifeyi ağır yaraladılar ve bu saldırı ile ardından gelen çatışmalar İslam tarihinde bir dönüm noktası oldu. İlk kez bir İslam halifesi Müslümanlar tarafından öldürüldü. Müslüman ordularının arasında kıran kırana bir savaş başladı.Hz. Ali isyancılar tarafından halife seçildi.

Hz. Muhammed'in amcasının oğlu ve kızının eşi Hz. Ali ibn ebu Talib, çok yönlü ve karmaşık ilk İslam iç savaşında önemli bir rol oynamıştır. Hz. Ali, Hz. Muhammed'in kızı Fatıma'nın eşiydi ve pek de dikkat çekici özelliklere sahip değildi. Böyle bir akrabalık ilişkisi çok eşliliğin geçerli olduğu bir toplumda önem taşımazdı ama İslamiyet öncesi Arap

uygulamasına göre Peygamber'in akrabası olması nedeniyle, onun dini ve siyasi otoritesinin bir bölümünü devralmak üzere aday olabilirdi. Konumu ve kişilik özellikleriyle kendi başına güçlü bir aday değildi. Öte yandan, Müslümanlar'ın çoğu, seçimle gelen halifelerin yarattığı düş kırıklığı nedeniyle Muhammed'in bir akrabasının başa geleceği yeni bir devlet düzeninin İslamiyet'in asıl özüne dönüşü sağlayacağını düşünerek Hz. Ali'yi destekliyorlardı.Bunlar, başlangıçta "Şiatül Ali" (Ali'nin partisi) olarak, sonra da Şii'ler olarak anıldılar.

Neredeyse tamamı çatışmalarla geçen beş yılın ardından, 66l'in Ocak ayında Halife Ali de öldürüldü. Bu sefer katil isyancı askerler yerine, radikal bir dini grubun temsilcisiydi. Bu olay ikinci bir önemli örnek olmuştu.

Suriye eyaletinin valisi Muaviye ibn Ebu Sufyan'ın liderliğindeki grup birinci İslam iç savaşında zafer kazanan taraf oldu. Muaviye'nin konumu oldukça güçlüydü. Öldürülen Halife Osman'ın amcasının oğlu olan ve Emeviler'in Mekke kolundan gelen Muaviye'nin, İslam hukukuna ve Arap geleneklerine göre, akrabasının öldürülmesine karşı misilleme isteme hakkı vardı.Onu Hz. Ömer vali yapmıştı ve görevine başlaması son iki halifenin meydan okumalan ve rekabetlerinden önceydi. Suriye valisi olarak Bizans Hıristiyan ve İslam dünyaları arasında becerikli ve disiplinli bir ordusu vardı ve kazandığı savaş deneyimiyle güçlenmişti.

Hz. Ali öldürüldükten sonra oğlu Haşan, birçoklarının kendisini yeni lider olarak görmesine rağmen, halifelik iddiasından vazgeçerek, Suriye'de halife ilan edilen ve tüm'imparatorluk tarafından tanınan Muaviye'nin egemenliğine girdi. Muaviye'nin halifeliği ile İslam tarihinde Emevi halifelik dönemi başladı. Ondan sonra da halifelik, bir ilke olmamakla birlikte daima babadan oğula geçerek Emevi hanedanında kaldı. Muaviye hayattayken oğlu Yezid'i veliahtı olarak göstererek sonraki halifelere bir örnek oluşturdu.IX.yy yazarlarından biri öyküsünde bu davranışın önemi çok açık anlatmıştır:

'Halk Muaviye'nin önünde toplanmışken, Yezid hatipler tarafından Halife ilan edildi. Halktan bazıları memnun olmayınca, Udra aşiretinden biri ayağa kalkarak kılıcını kınından çekti ve' "Müminlerin Lideri odur"deyip Muamye'yi işaret ettikten sonra Yezid'i gösterdi ve "O

öldükten sonra, bu olacak" dedi. "Eğer itirazı olan varsa, o zaman da bu!" dedi ve kılıcım çıkardı. Muaviye, "Hatiplerin prensisin sen" dedi adama.[2]

Yüz yıl bile sürmeyen Emeviler'in halifeliklerinin ardından, Arap İslam tarihi geleneğine uygun biçimde yazılan tarihlerde sert eleştiriler yapılmıştır. Şiiler'e göre Emeviler zorba ve gaspçıydı. Halifeliği asıl haklan olan Hz. Ali ve oğlundan zorla alıp onların soyundan olanları öldürerek İslamiyet'in gerçek mesajını reddetmiş ve yozlaştırmışlardır. Sünni tarihçilere göre de Emeviler gaspçıydılar, amaçları ve yöntemleri dini kaynaklı değil, dünya işleriyle ilgiliydi.

Klasik tarihçilere göre Emevi hükümdarlığı, onlardan önceki doğru yolda yürüyen hükümdarların halifelikleri ile onlardan sonra gelen ilahi olarak benimsenmiş halifeler arasında bir "krallık" olmuştur. Emeviler'e düşman olan Arap tarihçiler Muaviye'nin politik ve diplomatik becerisine iki anlama da gelebilecek biçimde iltifat ederler.

Modern araştırmacılarsa, Emeviler'e daha olumlu bir açıdan bakarlar. Özellikle tehlikeli ve yıkıcı iç savaşlar sırasında İslam devletinin ve toplumunun kararlılığını ve sürekliliğini korumuş olan önemli hükümdarları haklı bulurlar.

Bu görevi Emevi halifeleri bir dizi uzlaşma ve düzenlemeyle yerine getirerek birliği sağlamışlar, fetih yapmayı sürdürmüşler, imparatorluğa özgü toplum, kültürü ve yönetim yapısının temelini hazırlamışlardır. Bunu yaparken îslami mesajının özünden bir ölçüde uzaklaşmayı göze almışlardır. Hükümdarların öldürülmesi ve iç savaşlar yüzünden dini sadakat ve dini otorite bağının saygınlığı neredeyse yok olacak kadar azalarak yerini Emevi halifelerinin yarattığı "Arap krallığı" ya da daha doğrusu, Arap yükselişine bıraktı. Yalnızca anne ve baba tarafından saf Arap olanlara ayrıcalığın ve iktidarın en üst düzeylerine gelme olanağı tanınıyordu. Babası Arap olan, annesi Arap olmayan çoğunlukla da köle olan Yan Araplar, yalnızca belli makamlara gelebiliyorlar, en üst düzeylere çıkamıyorlardı. Örneğin, Emevi prensi Maslama, Emevi halifelerinin en büyüklerinden birinin oğluydu ve başarılı bir komutandı ama annesi bir köle olduğu için tahttan uzak kalmıştı.

Yarı Araplar'dan sonra Arap olmayan dönmeler, onlardan sonra da nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslüman olmayanlar geliyordu. Ancak Arap olmayanlar, Müslümanlığı benimsemiş olup olmamalarına bakılmaksızın, askeri ve siyasi yönetimde yer alamamalarına rağmen Emeviye hükümetinde çok önemli roller oynuyorlardı. Sonraki tarihçilerin Emeviler'i suçladıktan bir uzlaşmayla vergi ve yönetim gibi çeşitli konularda Îslami görüşlerden vazgeçilerek merkezde ve de eyaletlerde îslami halifelik tarafından çökertilen imparatorlukların yapısına, yöntemlerine ve özellikle de personeline dayalı bir hükümet düzeni kurulmuştu.

Çok zor geçirilen bu süreç, ahlaki ve silahlı direnişlere yol açmıştır. Silahlı direnişleri, Emevi halifeliğini dini açıdan eleştiren, tarikat şeklindeki iki grup gerçekleştirmiştir. Bunlardan biri Hariciler'di. Haricilik, Hz. Ali yanlılarından küçük bir .grubun ilk iç savaşta ondan ayrılarak ona karşı çıkmasıyla başlamıştı. Hz. Ali'yi bunlardan biri öldürmüştü. Hariciler, Emeviler'e ve onlardan sonra gelenlere muhalefet etmeyi sürdürdüler. Hariciler aşiret bağımsızlığının en aşın noktasında duruyorlardı. Kendilerinin verdiği ve istediklerinde geri alabilecekleri onaylarından kaynaklanmayan bir otoriteyi kabul etmiyorlar ve doğumu ile kökeni ne olursa olsun, müminler tarafından seçilecek her müminin halife olabileceğini iddia ediyorlardı. Şiiler'in görüşleri tam tersineydi ve halifeliğin Hz. Muhammed'in soyundan gelenlere ait ilahi bir hak olduğunu ileri sürüyorlardı. İki taraf da kurulu düzeni yıkıp yerine yeni ve daha gerçek İslamcı bir düzen kurmaya yönelik ve çoğunlukla tehlikeli isyanlar çıkarıyordu.

Bu isyanlardan biriyle ikinci iç savaş başladı. İsyan askeri ve siyasi etkisi açısından küçük olmasına karşın, dini ve de tarihi açıdan çok büyük bir öneme sahiptir. 680'de Hz. Ali'nin oğlu ve Hz. Muhammed'in torunu Hüseyin, Irak'taki bir isyanın önderliğini yaptı. Kerbela'da Muharrem ayının onuncu günü Hüseyin'in ailesi ve destekçileri bir Emevi gücüyle girdikleri savaşta yenildiler. Savaşta ve sonrasında yetmişten fazla kişi öldürüldü, bu gruptan yalnız Hüseyin'in oğlu Ali ölmedi ve olayı aktarabildi. Şiiler'in İslam tarihi görüşlerini değiştiren Kerbela katliamı nedeniyle Muharrem ayırım onuncu günü Şiiler'in dini takvimine önemli bir gün olarak geçti. Bu günde Şiiler, Hz. Muhammed'in

ailesinin şehit olmasını, öldürenlerin kötülüklerini ve kurtaramayanların pişmanlıklarını anmak için özveri, kefaret ve suçluluk temalı dini törenler düzenlerler. Şii ve Sünni Müslüman öğretileri arasındaki farklar, Hıristiyanlığın rakip kiliselerini bölen farklardan çok daha az ve önemsizdir. Şiiler'in zulüm ve şehitlik duygulan, yüzyıllar boyunca gaspçı kabul ettikleri hükümdarların egemenliğinde bir azınlık şeklinde yaşamaları, Sünni devlet ile aralarında psikolojik bir engel oluşturmuş, bu yüzden siyasi, dini tavır ve davranışlarında farklılık yaratmıştır.

Kerbela katliamı siyasi bir parti olan Şia'nın dini bir mezhebe dönüşmesini hızlandırdı ve ikinci iç savaşa şiddet ve kırgınlık kattı. Yeniden Halifelik toprakları yıllar boyu süren bir savaşla parçalanmasında Araplar'ın dışındakilerin de katkısı oldu. Bu nedenle Ali yanlılarının isyanı o anda olmasa da, daha sonra en tehlikesi olmuştur. 685 yılında başa gelen Emevi halifesi Abdülmelik'in karşısındaki en ciddi tehdit Abdullah ibn al-Zübeyr ve Muşab kardeşlerin isyanı oldu. 683 yılında Abdullah Hicaz'da kendini halife ilan etti, bir süre gücünü Irak'a dek yaydı imparatorluğun öteki eyaletlerinde de bir ölçüde tanındı.Abdülmelik ancak Abdullah'ın 692 yılında ölmesinin ardından muhalefetin üstesinden gelerek, monarşik olmaya yolunda ilerleyen devlet gücünü hakim kılmayı başardı.

Abdülmelik (685-705) ve ondan sonra gelenlerin en başarılısı olan Hişam (724-743) zamanında Arap tarihçiler tarafından "düzenleme ve örgütlenme" olarak tanımlanan çok önemli gelişmeler oldu. Persler'den ve Bizans'tan alman eski yönetim sistemine yeni bir imparatorluk düzeni getirildi. Yönetim ve muhasebe dili olarak Yunanca ve Farsça'nın yerine Arapça geçti. Arap tarihinde bu reformları Abdülmelik'in gerçekleştirmiş olduğu kesin kanıtlan ile sunulur. 694'te Abdülmelik yeni bir halifelik altını yaptırmasının büyük yankılan oldu. Roma imparatorlarından miras alınan bir Bizans yöntemi olan altın sikke dünyada başka kimsede yoktu. Araplar'ın o güne dek yalnızca gümüş sikkeleri olmuştu, bunları da eski Pers ve Bizans eyaletlerinde buldukları darphanelerde basılırlardı. Altın sikkeler eskisinden çok farklı değildi ve yalnızca hükümdarların değişmesiyle değişiyorlardı. Araplar, Bizans'tan altın sikke ithal etmeyi de sürdürüyorlardı. Bizans imparatoru, Abdülmelik'in attın dinarlarını bir meydan okuma olarak gördü ve buna savaşla karşılık verdi. Altın sikkelerin üzerindeki Kuran ayetleri bu meydan okumayı açıkça göstermiştir:

Allah'tan başka tanrı yoktur, Hz. Muhammed onun resulüdür. (9:33) Allah birdir. Allah uludur. O doğurmamış ve doğurulmamıştır. (112:1-3)

Bu Kuran ayetleri, Hıristiyan öğretilerine doğrudan meydan okuyordu ve hicretin 720 yılında (691-92) Abdülmelik tarafından Kudüs’ün ibadet tepesinde yaptırılan Kubbet-üs Sahra’da da yer alıyordu. Cami ve yazıtları dini bir amacı gösterirken,üzerinde halifenin adının olduğu kilometre taşları ile yapılan yeni yollar da bir imparatorluk amacını göstermekteydi. Para ise her iki amaca da hizmet ediyordu. Artık Bizans İmparatorluğu’nun ve Hıristiyanlığın iddialarına meydan okuyacak yeni bir evrensel devlet ve dünya dini ortaya çıkmış oluyordu.

İslam tarihindeki ilk büyük dini bina, yarımdaki Mescid-ül Aksa ile beraber. Kubbet-üs Sahra’dır. Artık uyarlama, ödünç alma ve düzeltme zamanı geride kalmış, yeni bir dönem başlamıştı. Emevi halifeleri Pers ve Roma imparatorluklarından bağımsız yeni bir evrensel devletti ve İslamiyet, Hıristiyanlığın devamı değil, yeni bir evrensel dindi. Kubbet-üs Sahra’nın konumu, şekli, en çok da süslemeleri amacım açıkça göstermektedir. Boyutu ve şekliyle Hıristiyan kilisesiyle yarışarak onu geçmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır. Cami İslamiyet’ten önceki dinler Hıristiyanlık ve Musevilik için dünyadaki en kutsal yerde, Kudüs’te yapılmıştı.

Kudüs’ün seçilmiş olması önemli bir noktadır. Kuran’da Kudüs’ten hiç söz edilmemiştir. İlk Müslüman metinlerinde Kudüs „ adı kullanılmamış, Abdülmelik’in kilometre taşlan konusunda olduğu gibi ondan söz edilirken, şehirdeki Musevi ve Hıristiyan izlerini silmek amacıyla Romalılar’ın verdiği Aelia adı kullanılmıştır. İslamiyet’in ilk mabedi için Kudüs’te seçilen yer daha da önemlidir. Cami hem Hıristiyanlığın hem de Museviliğin kutsal tarihindeki önemli olaylarının geçtiği Tapınak Tepesi’ne yapılmıştır. Musevi inancına göre Hz. İbrahim oğlunu oradaki kaya üzerinde kurban etmek istemişti, aynı yerde daha sonra da Süleyman tapınağının mihrabı bulunmaktaydı. Abdülmelik camiyi buraya yapürarak, onun son dinin mabedi olduğunu, Süleyman’ın tapınağının yerine geçmesiyle de Hıristiyanlar’a ve Museviler’e vaat edilen vahiylerin devam ettiğini ve onların yanlışlarının düzelttiğini anlatmak istemiştir.

Caminin içini süslemek için seçilen ayetler ve diğer yazılar da bu amaçlan desteklemektedir. Özellikle “La ilahe illallah” ayetinin sıkça

yinelenmesi, Hıristiyanlar'ın Teslis öğretisinin reddedildiğini anlatmaktadır ve bu öteki yazıtlarda da görülmektedir:

"Oğlu ve ortağı bulunmayan Allah 'a şükürler olsun ki O'nun kendini koruyacak kimseye ihtiyacı yoktur!"

112. sure sıkça yinelenen bir başka yazıttır: ***"O, Allah'tır, tektir. Allah'tır, uludur. O, doğurmamış ve doğurulmamıştır.O'nun eşi ve benzeri yoktur, olamaz.*** "Başka bir ayet de önceki vahiyleri alanlar için bir uyandır (Kuran 3:18-19):

"Ey inananlar! Dininizde aşırılık yapmayın: Allah hakkında yalnızca gerçeği söyleyin. Meryem'in oğlu İsa, Allah'ın gerçekten peygamberiydi... Allah'a ve peygamberlerine inanın. "Üç" demeyin. Bundan vazgeçin, sizin için en iyi olan budur. Allah tektir, oğlu yoktur."

Başka bir ayet de yanlış yolda olan Musevileri ve Hıristiyanları uyarmaktadır (Kuran 3:18-19):

"Allah 'tan başka Allah yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de bunu ikrar etmişlerdir. Evet, mutlak güç ve hikmet sahibi Allah 'tan başka ilah yoktur. Allah'ın nezdinde hak dini İslam'dır... Allah'ın ayetlerini inkar edenler

bilmelidirler ki, Allah 'ın hesabı çabuktur."

Bunların dini anlamlarının yanında siyasi anlamları da vardır. Yalnızca din imparatorluğu haldi yapar ve dini imparatorluk devam ettirebilir.Allah,resulü Muhammed ve halifesi aracılığıyla dünyaya yeni bir düzen göndermiştir. Abdülmelik yeni din ile bu dinin dünyadaki liderine adanmış olan yapısıyla İslam ile müjdeci dinler arasındaki ilişkiyi doğruluyor, bununla birlikte yeni dinin diğer dinlerin düştüğü yanlışları düzeltmek ve üstlerine çıkmak üzere gönderildiğini net olarak ifade ediyordu.

Abdülmelik'in ardından başa gelen oğlu halife Velid de Büyük Şam Camii yaptırırken aynı düşüncelerden yola çıkmış olmalıdır.X.yy coğrafyacısı el-Mukaddesi ilginç bir konuşmadan söz eder:[3]

'Amcama bir gün dedim ki: Halife Velid'in Müslümanlar'ın parasını Şam camiine harcaması yanlıştı. Bu parayı su depolarının, kalelerin ve

yolların tamirine harcaması çok daha uygun ve yararlı olurdu. Amcam şöyle yanıtladı: Oğlum, böyle düşünme. Velid önemli bir şey yaptı.Hıristiyanların ülkesi Suriye'nin güzel ve çekici kiliselerle dolu olduğunu görünce, Müslümanların bu kiliselere ilgi göstermemesi için dünyanın harikalarından biri olan bu camiyi yaptırdı. Abdülmelik de kilisenin büyük ve hakim kubbesini görünce, onun Müslümanlar'ın etkileyeceğinden korkmuş ve bir kayanın üzerine Kubbet-üs Sabra'yı yaptırmıştı. "

Büyük olasılıkla bu büyük cami ve onun Süleyman'ın tapınağını anımsatması' nedeniyle bir dönem Kudüs, tapınağın Tevrat'taki adı İbranice Baytha-Mikdaş'la akrabalığı açıkça görülen Beyt al-Maqdis adı ile tanındı. Sonraları bu ad, Aelia daal-Quds, "kutsal şehir" olarak tarımdı. Kuran'da bir ayet (17:1) Allah'ın bir gece Hz. Muhammed'i Mekke'deki Mescid-i Haram'dan en uzak camiye (Arapçası el-Mescid ül-Aksa) götürdüğünü yazar. Eski bir görüşe göre "en uzak cami"cennette, başka bir görüşe göre ise Kudüs'tedir. Müslümanlar ikinci görüşü benimsemişlerdir. Bu ayet Kubbet-üs Sahra'da bulunmaz. Eski başka bir hadisle de İslamiyet'te Kudüs'e kutsallık tanınmaması tam bir çelişki oluşturmaktadır. Bu hadis yalnız Mekke ile Medine'nin kutsal olduğunu söylemektedir. Bu tartışma yüzyıllarca devam etmiş ve modern çağlarda Kudüs'ün de kutsal olduğu görüşüne varılmıştır.

Amman'ın seksen kilometre doğusunda Ürdün çölündeki bir av köşkü olan Kuseyr Amra'daki bir duvar resmi daha siyasi bir mesaj vermektedir. Tahmini olarak VII. yy'dan kalan resimde, altı tane kafir hükümdar oturmuş durumdaki halifeye itaat ederken resmedilmiştir. Hem Arap hem Yunan alfabesiyle yazılmış olan hükümdarların adlarından dördü açıkça okuna-bilmektedir: Sezar, Bizans imparatoru; Roderik, Arapların 711 yılında yenilgiye uğrattığı İspanya'NIn son Vizigot kralı; Krezüs, Pers İmparatoru ve Habeşistan imparatoru. Diğer iki resim bozulduğu için tanınmayacak haldedir ama bunların bir Türk ya da Hint prensi ve Çin imparatoruna ait olma ihtimali vardır. Bu resimlerin ilginç olan yanı, o dönemde yenilgiye uğratılmış krallar hor görülen esirler şeklinde gösterildiği halde, burada itaat eden hükümdarlar şeklinde gösterilmesidir. Ancak bu defa anlatılmak istenen fetih değildir (Habeşistan ve Çin fethedilmemişti),

İslamiyet’in üstünlüğünün, Müslüman halifesinin liderliğinin ve herkesin efendisi olduğunun dünya hükümdarları tarafından kabul edildiğidir.

Son Emeviler zamanında halifelerle danışmanları miras aldıkları bazı parasal sistemleri yeni bir İslami vergi sistemi haline getirmek için uğraştılar. Sonraki belgelere göre tüm Emeviler tarafından “kral” kabul edilen, “dindar halife" Ömer ibn Ab-dülaziz’e bir anahtar rolü verilmiştir. Ancak bu durumdan şikayetler' tükenmek bilmemiş, yarı Arapların ve Arap olmayan Müslümanların sayılarının, hızla artmasıyla birlikte olumsuz görüşler de. çoğalmıştı.

Edebiyatta da sıkça görülen bir anlayışa göre, silahlı" direniş yapmayan ve alternatif bir öğreti iddiasında olmayanlar arasında bile, İslam tarihi yanlış bir yöne girmişti ve toplumun liderleri tarafından günaha yönlendiriliyordu. Gerçekten dindar bir Müslüman açısından bu durum aşağılayıcı ve değersiz gördüğü devlet hizmetinden geri çekilmişti. Devrimci bir değişikliğin tam sırasıydı ve İslamiyet’in yükselişi derin anlamıyla bir tür devrim niteliği taşıyordu. Yeni din var olan öğretilerin ve kiliselerin ötesindeydi. Ondan önce gelen iki dinin devamı değildi. Onları aşan bir kitap getirmişti. Fetihlerle birlikte başa geçen yeni hükümdarlar eski dini, toplumsal ve siyasi düzeni yıkarak yerine yenisini getirmişlerdi. İdeal İslam'da ruhban sınıfı, kilise, krallar, soylular, ayrıcalıklı sınıflar bulunmuyordu. Ancak dine gerçekten inanmış olanların onu bilinçli olarak kabul etmeyenlerden, erkeğin kadından ve efendinin köleden üstün olması şeklinde bazı doğal ve toplumsal gerçeklikler vardı. Yeni din, bu eşitsizlikleri bile yumuşatıyor ve insancıllaştırılıyordu. Eski dünyanın tam tersine İslamiyet’te köle artık mal değil insan olarak görülüyor, hukuki ve ahlaksal bir statü kazanıyordu. Henüz kadınlar çok eşlilik ve cariyelikten kurtulamamışlardı, öte yandan da sahip oldukları mülkiyet haklan Batı’da modern çağlara dek görülmemişti. Müslüman olmayanlar bile çeşitli toplumsal ve maddi zorluklan olmasına karşın Ortaçağ’da,hatta günümüz Hıristiyanlığında bile görülmeyen bir güvenlikten ve hoşgörüden yararlanıyorlardı.

Arap savaşçılarının fetihlerde kazanılan ganimeti, eşit olmasa da, paylaşma ilkeleri vardı. Çoğunluğu daha fazla ve bazen de çatışan ayrıcalıklar talep eder ve bunları elde ederlerdi.Aşiretler, vahalarda,

otlaklarda yaşayanlar, büyük malikaneler, Mekke tüccarları da büyük şehirlerin zengin ticaret olanaklarından faydalanmak istiyorlardı. Halife hükümetlerine, özellikle de üçüncü halife Hz. Osman'a yöneltilen şikayetle İslam'ın gereksinimlerinden daha çok, bu grupların gereksinimleriyle ilgiliydi.

Her çeşit otorite göçebeliğin verdiği özgürlüğe alışkın insanlara yabana geliyor, sıkıntı veriyordu. Devletin ve yöneticilerinin artan güçleri İslamiyet'in asıl mesajına bir ihanet olarak görülüyordu. Dindarlara ve isyancılara göre amacı İslamiyet'e hizmet etmek olan halifelik bu mesajı sürdürmek ve yaymak için kurulmuştu ve ona otoritesini sağlayan, Müslümanların özgür iradeleriyle verdikleri ve geri alabilecekleri onaylarıydı. Onların çoğunluğuna göre devlet ise, İslamiyet yerine devleti ve öteki alanları, İslamiyet'in yıkıp yerlerini aldığı eski imparatorlukların yöntemlerine hızla daha çok benzeyen yöntemlerle yöneten zengin ve güçlü küçük insan gruplarının çıkarlarına hizmet eder durumdaydı. Bazıları bu olayı meşru otoriteye karşı bir başkaldırı eylemi olarak görüyor ve yasalara göre en ağır biçimde cezalandırılması gerektiğini düşünüyorlardı. Bazılarına göre de, bu bir cinayet değil, infazdı ve İslam toplumunun en üst makamını kötüye kullanan (Şiiler'e göre gaspeden) birine verilmesi gereken adil bir cezaydı. Bu tartışma, sonraki yüzyıllar boyu çeşitli biçimleriyle Müslüman siyaset kuramını ve uygulamasını etkileyecekti.

İlk zamanlarda halifelik, kimin nasıl hüküm süreceği, asıl İslam'ın tanımı ve tekrar canlandırılması konuları ortaya atılmıştır. Yalnızca devletin güçlendirilmesi toplumun birliğini sağlayabilirdi, öte yandan da güçlenen İslam devletinin İslamiyet'in etik ve toplumsal inançlarından pek çok ödün vermesi gerekmişti. Bu süreçte sert ve sürekli bir direniş oldu. Direniş isyancıların iktidarı ele geçirmeleri açısından bazen başarılı oldu ama zafer isyancıların da, devletin de olsa, her durumda devletin gücü daha da pekişerek İslami devlet idealinden uzaklaşıp eski Ortadoğu tarzındaki merkezi otokrasiye doğru bir'adım daha gidiyordu. Direniş döneminde birtakım dini mezhepler ortaya çıktı. Bu mezheplerin farklı öğretileri ve destekçileri olduğu halde, ortak amaçlan İslamiyet kurucularının köklü etkinliğini geri getirmekti. Başlangıçta Müslüman ve Arap yaklaşık olarak aynı anlama gelirken, yaşanan dini mücadeleler bir Arap iç savaşıydı. Sonralan ise, İslamiyet fethedilen topraklarda yaşayan halklar arasında

giderek yayılmış ve dönmelerin bu hareketlerde etkinlikleri hızla artmış, bazen de hakim rol almışlardır. İslam imparatorluğundaki büyük köklü hareketlerin tümünün İslamiyet'e karşı değil, İslamiyet'in içinde olması, İslami düşüncenin süregelen devrimci gücünün ve evrensel çabasının bir kanıtıdır.

743 yılında Hişam'ın ölümünün ardından gelen dört kısa hükümdarlık ile Emevi halifeliğinin hızlı sonu gelmiştir. Çıkan aşiret kavgaları, yoğunlaşan Şii ve Harici mezhepçiliği ve İran'ın doğudaki Horasan eyaletinde başlayan güçlü yeni bir muhalefet sonucunda halifelik Suriye'de bile sorgulanan, diğer yerlerde ise önemsenmeyen bir duruma gelmiştir. Sonuncu Emevi hükümdarı II.Mervan (744-750) yetenekliydi ama hanedanı kurtarabilmesi için artık çok geç olmuştu. Doğuda İslamiyet tarihinde yeni bir hanedan, yeni bir güç ve yeni bir çağ doğmaya başlamıştı.

4. BÖLÜM

ABBASÎ HALÎFELÎĞÎ

Azat edilmiş Pers bir köle ve militan bir mezhebin lideri olan Ebu Müslim 9 Haziran 747 tarihine karşılık gelen Hicri 25 Ramazan 129 tarihinde, İran'ın doğu eyaleti Horasan'da kara isyan bayraklarını açü. Ebu Müslim ve ondan öncekiler neredeyse otuz yıldır eylemlerine devam ediyor, dinsiz Emeviler'i suçluyor, Hz. Muhammed'in akrabalarının, özellikle amcası Abbas'ın soyundan gelen Abbasiler'in iddialarını sürdürüyorlardı. Ebu Müslim'in hazır bir dinleyici kitlesi vardı. İran'daki Müslüman halk Emevi hakimiyetinin neden olduğu eşitsizliklerle eziliyordu. Uzun bir zaman ikamet ederek yarı yarıya Persleşen Arap ordusu ve yeni yerleşimciler, isyancılar zafer kazanmak üzereyken bile aşiret kavgalarına devam ediyorlardı. Ebu Müslim, çok geçmeden hem Araplann ve Arap olmayanların desteği sayesinde Horasan'ı ele geçirip İran üzerinden batıya doğru eski Irak eyaletine yürüdü. 749'da orduları Fırat'ı geçtiler ve başka bir Emevi gücüne karşı da zafer kazandılar. Kufe'deki askerler mezhebin lideri Ebul Abbas'ı halife ilan ederek ona el-Saffah unvanını verdiler. 749 ve 750'de Suriye'de ve Irak'ta kazanılan başka zaferler Emeviler'in sonu hazırladı. Böylece kısa sürede yeni halifenin otoritesi İslam imparatorluğunun tamamına yayıldı.

Sonucu Abbasi halifelerinin Emeviler'in yerine iktidara gelmesi olan bu mücadele sıradan bir hanedan değişimi değil, İslam tarihinde bir devrimdi.

Gerek-İslam gerek de Batı tarihçileri, Abbasi zaferinin bu özeliğini kabul etmiş ve konuya açıklık kazandırmak' için çok çaba harcamışlardır. Tarihin milli ve de ırkçı kuramlarının etkisinde kalanlar, Abbasiler'in iktidara gelmelerini, İranlılar'ın Araplara karşı kazandıkları bir zafer,

Emevi Arap Krallığı’nın devrilmesi ve İranlaşmış İslamiyet etiketiyle yeni bir İran imparatorluğunun doğması olarak görmüşlerdir.

Hem isyan öncülerinin hem de yeni devlet düzeninin önde gelenleri arasında İranlılar’ın çoğunluğu ve Abbasi siyasi kültüründe güçlü bir İran öğesinin olması ilk bakışta bu görüşü destekleyecek bazı göstergelerdir ama sonraki araştırmalarla tarihçiler Araplar’ın yenilgisi ve İranlılar’ın zaferi kuramları başta olmak üzere bazı önemli konuları değiştirmişlerdir.19.yy’da Batılı ve 20.yy’da İranlı bazı bilim adamları “İran Milli Bilinci”nin ifadesi biçiminde düşünülen Şiiliğin kökeninin gerçekte Arap olduğunu ortaya koymuşlardır. Güney Irak’tâki karma nüfusta Şiilik çok güçlüydü. Şiiliği İran’a Arap sömürgecileri getirmiş ve uzun zaman destek olmuşlardı.

İranlılar’ın yanı sıra Araplar da Abbasi yanlısı harekette bulunuyordu ve aralannda komutanlar, liderler de yer alıyorlardı. Ebu Müslim’in isyanı Araplara karşı değil, Emevi yönetimi ve Suriye üstünlüğüne karşıydı. Kuşkusuz etnik düşmanlıklar etkili olmuş ve kazananlar arasında İranlılar’ın önemli bir yeri vardı. Ancak bu hareket hilafet üzerinde hak iddia eden bir Arap içindi ve bir Arap hanedanı başa geçmişti. Kazanılan zaferin ardından devletin üst düzey görevlere Araplar getirilmiş, Arapça tek kültür ve devlet dili olarak kalmıştı. Arap toprakları mali açıdan ayrıcalıklıydı ve toplumsal açıdan Arap üstünlüğü öğretisi devam ettiriliyordu. Araplar yalnızca iktidar gücünden değil, artık başkalarıyla ve özellikle de yarım kan kardeşleriyle paylaşmak zorunda kaldıkları iktidarın olanaklarından olmuşlardı. Emeviler zamanında devletin en üst düzey görevleri, yalnızca anne baba tarafından Arap olanlara verilirdi; Abbasiler zamanında hükümdarın gözdesi olarak saygınlık ve güç kazanılan halifelik sarayında yükselenler, yalnızca yarım kan Araplar değil, İranlılar ve başkalarıydı da. Arap krallığının ömrü, Arap savaşçılarının ayrıcalıklı sınıf konumundan uzaklaşma-lan ve hem başkentte hem de eyaletlerdeki özerk yerel hanedanlarda Türkler’in iktidara geçmesiyle sona erer.

Devrimlerin çoğunda olduğu gibi büyük değişiklikler çok yavaş gerçekleşmiş ve hem siyasi değişikliklerden önce hem de sonra gelmiştir. Son Emevi halifesi H. Mervan’ın annesi bir Kürt köleydi, I. Abbasi halifesi el-Saffah’ın annesi özgür bir Araptı, bu yüzden de kardeşi yerine o tercih edilmişti. Ancak annesi bir Berberi köle olan kardeşi, ondan sonra yerini

almıştır ve el Mansur (754-775) adı ile çeşitli yönlerden Abbasi yüceliğinin kurucusu sayılmıştır. Birkaç istisna hariç onun yerine geçenlerin ve sonraki Müslüman hanedan liderlerinin babalan çoğunlukla ünlü ve hükümdar, anneleri de genelde adsız ve yabancı kölelerdir.

Abbasi zaferinin önemini zaferi kazandıran hareketten çok, onu izleyen değişikler göstermektedir. İlk sıradaki ve en önemli değişiklik başkentin, yüz yıl boyunca Emeviler'in hüküm sürdüğü Suriye’den, eski Ortadoğu’nun büyük kozmopolit imparatorluklarının ağırlık merkezi olan Irak’a taşınması olmuştur.I.Abbasi halifesi el-Saffah, Fırat üzerinde geçici bir başkent kurmuş, ondan sonraki halife el-Mansur da, Dicle’nin batı kıyısında yeni bir kalıcı başkent kurmuştu. Yeni başkent, eski Sasani Pers başkenti Ktesiphon'un yakınlarında ve ticaret yollarının kavşağında yer alıyordu.

Resmi adı Medinet-ül Salam (Barış Şehri) olan yeni başkent, genellikle daha önce aynı yerde bulunan küçük Bağdat şehrinin adıyla anılıyordu. İslam dünyasının büyük bölümünün liderleri olarak Abbasi Hanedanı halifeleri beş yüz yıl -boyunca Bağdat’ta hüküm sürdüler. Başlangıçta imparatorluğun gerçek hükümdarları olan halifeler, sonraları hızlı bir siyasi yıkımın ardından, etkin güç başkalarının genelde de askeri hükümdarların elindeyken sözde hüküm sürdüler.

Abbasiler, iktidarı kendilerinden önce ve sonra gerçekleşen devrimci bir hareketin sonucunda ele geçiren başkaları gibi, bir süre sonra onlara destek olanların istekleri ve amaçlan ile imparatorluğun ve hükümetin gereksinimleri arasında bir tercih yapmak zorunda kaldılar. Uzlaşmayı ve sürekliliği tercih ettiler. Bazı kırgınlık ve kızgınlıklarla uğraşmak zorunda kaldılar, Abbasi zaferinin mimarı Ebu Müslim ile yakınında bulunanların pek çoğu öldürüldü. Yaptıkları bu tercih aşınlık yanlılarını ve radikalleri uzaklaştırmış ve kendilerine başka çıkış yolları aramalarına yol açmıştır. Ancak bu tercihleri Müslümanların çoğunluğunu memnun etmiş ve El Mansur’un yabancı savaşlarla iç isyanlan bastırmasını sağlamış, parlak ve uzun bir hükümdarlık döneminde Abbasi devletinin temellerini atmasına olanak tanımıştır.

Bu görevi yerine getirirken El Mansuria Abbasi egemenliğinin ilk elli yılında önemli bir etkisi olacak İranlı olarak bilinen Bermekiler adlı bir aile yardım etmişti. Bermekiler, aslında Belh şehrindeki Budist rahiplerin

soyundan gelen Orta Asya İranlıları idi. Halid el-Bermeki, Bağdat kurulduktan kısa süre sonra el Mansur'un başveziri olmuştu. Onun yerine,onun soyundan gelenler vezirler olarak, 803'te Harun Reşid'in hükümdarlığında gözden düştükleri zamana dek imparatorluğu yönetip geliştirmişlerdir.

Başkent İran'daki eski uygarlık merkezleri civarına nakledilmişti. Arapların iktidardaki tekeli son bulmuş ve ileri gelen yöneticilerin arasında İslâmlaşmış İranlılar yer almaya başlamışlardı. Siyasette daha fazla deneyimli olan îranlılar yönetimin her konumunda bulunuyorlardı, devletin yönetimi yalnızca halifenin üstün otoritesine bağlı olan vezirlerdeydi. Böylece doğal olarak İran'ın etkisi daha da arttı.

Sasani gelenekleri yeniden hayata geçirildi, Sasani metinleri Arapça'ya çevrildi, devlet yönetiminde ve saray törenlerinde Sasani-Pers örnekleri alındı. Bu durum, Arap aşiret geleneğinden büyük ölçüde uzaklaşılması anlamına geliyordu. Ancak bu;gelenek her iki durum için de yeterli bir kılavuz değildi. İlk kez İslam devletinde Pers örneğine göre kalıcı ordunun kurulmasıyla, hanedanın artık Arap aşiretlerinden gelen askerlere bağımlı olmaması, başkentte Arap etkisini daha da azalttı.

İlk Abbasi halifeleri pek çok açıdan kendilerinden öncekilerin politikalarını geliştirerek devam ettirdiler. Son Emeviler zamanında açıkça ortada plan bazı değişikliklere hızla devam edildi. Bundan böyle halife Arap aşiret reislerinin istikrarsız onaylarıyla hüküm süren bir Arap "süper şeyhi" değil, eski Ortadoğu tarzında bir otokrattı. İlahi kökenli olduğunu ileri sürdüğü, otoritesini silahlı güçleriyle sağlıyor, hızla büyüyen ve geniş bir bürokrasi sayesinde hüküm sürüyordu. Bu noktada,Abbasiler Emeviler'den daha güçlü olmalarına karşın, dini bir hiyerarşinin ve feodal sınıfların desteği olmadığı için eski despotlardan daha güçsüzdüler. Bir de inançlarının temel bir kuralına uygun olarak kaldıramayacakları ve değiştiremeyecekleri ilahi bir kanuna bağlıydılar.

Halifeler bu durumun telafisi ve güçsüzleşen Arap etnik bağının yerine geçmesi için İslam muhafazakarlığını ve kimliğini vurguladılar; farklı insanların yaşadığı büyük imparatorluklarına ortak bir din ve kültür birliği sağlamak için uğraştılar. Sasani örneğinden hareketle halifeliğin işlevlerini ve otoritesini dine dayandırdılar, kabul gören ilahiyatçıların

yönlendirmesiyle devlet düzenini resmi bir din temsilcileri sınıfıyla desteklemeye çalıştılar. Bu toplumsal açıdan ruhbanlıktı. Bu amaçlan doğrultusunda halifeler kutsal Medine ve Mekke şehirlerini yeniden kurdular, Irak'tan buralara haçlı seferleri yaptılar. Bazı Müslüman mezhepleriyle bu dönemde pek çok taraftar kazanmış olan Maniciliği araştırmaya başladılar. Halife el-Memun (813-833) ve ondan sonra gelenler Mutezile adlı dini ekolün öğretisini devletin resmi öğretisi olarak benimsetmeye çabaladılar ve öteki öğretilere inananlara zulmettiler. Ancak bu çabalan başarılı olamadı ve başkaldıran Türk askerlerine karşı destek arayan el-Mütevekkil (847-861) Mutezile öğretisinden vazgeçerek genel Sünni görüşünü benimsedi. Sünni ulema ve Sünnilik, adaletli Sünni bir halife varken bile, öğretilerinden taviz vermeden, hükümdarın istediğine direnecek ve üstesinden gelecek güçteydi. Başarılı olamayan Devletçi İslami girişim bir daha denenmedi.El-Mütevekkil'den sonra Abbasi!er en koyu dindarlığı resmi olarak kabul ettiler ve sonra da hiçbir hanedan açıkça İslam dini kurumuna öğreti dayatmayı denemedi.

Abbasi gücünün ulaştığı en tepe nokta olarak kabul edilen Harun Reşid'in hükümdarlığı dönemi (786-809), aslında çöküşün ilk izlerini de taşımaktaydı. Bu izlerden biri, ondan önceki hükümdarlar zamanında halifeliğin siyasi otoritesinin taşrada hızla zayıflamasıdır. Abbasi hakimiyetini yalnızca ismen tanıyan, Batıdaki Kuzey Afrika ve İspanya (756-800), kendi kendilerini yöneten hemen hemen bağımsız ülkelerdi. Bağdat'tan gönderilen Türk valisi Ahmed bin Tulun bağımsızlığını ilan;edip iktidarını Suriye'ye de taşıyınca 868'de Mısır da düştü. Onun hanedanından sonra aynı kökenli diğer bir Türk hanedanı başa geçti ve kısa bir dönem dışında Mısır, bir daha Bağdat'tan yönetilmedi. Mısır'da bağımsız bir siyasi gücün oluşması ve zaman zaman Suriye'de de hüküm sürmesi sonucunda Irak ve Suriye arasında kimsesiz bir bölge ortaya çıktı ve çöl kıyısında yaşayan Bedevi Araplar yitirdikleri bağımsızlıklarını yeniden kazanmak için buraları işgal ettiler. Bedevi Araplar, Suriye ve Mezopotamya'nın iskan edilmiş bölgelerine de girip şehirleri ele geçirerek geçici hanedanlar kurmaya başladılar.

Bu yıkım doğuda daha farklı şekillerde oldu. Harun Reşid'in hükümdarlığı döneminde Bermekiler'in ortadan kaldırılması ve Harun Reşid'in iktidar dizginlerini ele geçirmesiyle sonuçlanan iç karışıklıklar

sırasında Abbasi halifelerle İranlı destekçilerin ittifakı sarsıldı. Harun Reşid öldükten sonra oğulları el-Memun ile el-Emin arasında çıkan çatışmalar iç savaşa dönüştü. El-Emin’in gücü Irak’ta ve başkentte, el-Memun’un gücü de İran’daydı. Bu iç savaş İranlılar ile Araplar arasında milli bir savaşa dönüştü ve zaferi İranlılar kazandı. Aslında bu Irak ile İran arasındaki milli bir rekabetten daha çok, önceki dönemin toplumsal çalkantılarının devamıydı. Memun doğu desteğine de güvenerek başkenti Bağdat’dan Merv’e taşımak istedi ama Bağdat ve hak halkının güçlü muhalefetiyle karşılaşarak vazgeçmek zorunda kaldı. Bundan sonra İran emellerinin çıkış yolu yerel özerk hanedanlar oldu. 820’de Memun’un İranlı generali Tahir, Horasan’da hemen hemen bağımsız bir hanedan kurarak Sünni İslam’ın başı olarak halifenin sözde hakimiyetini kabul eden çok sayıda kişiye hükümdarlıklarındaki ülkelerde gerçek otoriteden mahrum olacakları bir örnek oldu.

Halifelerin doğu ve batı eyaletlerindeki güçleri bir bakıma “de facto" liderlere hükümdarlık diploması tanımaktan öteye gidemedi ve Irak’ın metropol eyaletindeki otoriteleri hızla azalmaya başladı. Bağdat’tan geçen değerli ticaret yollarının denetimi elinde olduğu sürece imparatorluğun siyasi bölünmesi durmuş, kültür ve ticaretin gelişmesi sürmüştür. Öte yandan başka tehlikeler gelişmeye başlamıştı. Sarayın aşırı harcamaları ve şişkin bürokrasi nedeniyle sürekli bir mali kriz çıkıyordu. Taşradan elde edilen gelirlerinin kaybedilmesi, altın ve gümüş madenlerinin tükenmesi ya da yabancılara kaptırılması sonucunda mali kriz büyüyordu.

Para akışı sorununa çözüm arayan halifeler, yerel valilere vergi toplama yetkisi verdiler. Vergi toplamaya başlayan valiler,bir de valiliklere ordu komutanlarının getirilmesiyle, kısa sürede İmparatorluğun gerçek hükümdarları haline geldiler. Halifeler, Mutasım (833-842) ve Vasık (842-847) dönemlerinde kendi generallerinin kuklalan gibiydiler. Generaller istedikleri gibi halifeyi indirip yerine başkasını geçiriyorlardı.

X.yy’ın başlarında halife otoritesi tümüyle son bulmuştu. Irak valisi ibn Raik’e, amir el ümera (Komutanlar Komutanı)unvanının verilmesi bunun göstergesidir. Şüphesiz bu unvan Bağdat askeri komutanının öteki bölgelerdeki önceliğini belirtmeyi amaçlıyordu ama aynı zamanda ona halifeye rağmen üstün yönetme yetkisi tanıyor, halife de devletin ve dinin

resmi başı, İslamiyet'in dinsel birliğinin temsilcisi olarak kalıyordu. Batı İran'da bağımsız bir hanedan devletinin hükümdarı olan İranlı Şii Büveyh ailesi 17 Ocak 946 tarihinde başkenti işgal etti. Artık halife kendi şehrinin efendisi değildi, daha da kötüsü,Sünni İslamiyet'in liderliği bir Şii'nin denetimine geçmişti. Şiiler yalnızca faydalı olacağı için halifeyi yerinde bırakıyorlardı. Sonralan Şiiler'in yerine gelen Sünni hükümdarlar zamanında da halifenin bağımlılığı sürdü.

Bu tarihten itibaren 1258 yılında Moğollar'ın şehri ele geçirmesine kadar halifelik bir unvan, Sünni îslami birliğin resmi sembolü ve asıl hükümranlığı sürdüren pek çok askeri yöneticiyi meşrulaştıran bir otorite halini almıştır. XII. yy'ın sonunda ve XII.yy'ın başındaki kısa bir süre hariç, halifeler hükümdarların kuklaları olmuşlardır.

Büveyhoğulları'nın Bağdat'a gelmesi, halifeliğin siyasi evriminde önemli bir dönüm noktası olmakla kalmaz, aynı zamanda Ortadoğu tarihinde "İran İntermezzosu" adı verilen önemli bir dönemi de başlatır. IX.yy'da Arap gücünün zayıflaması ve XI,yy'da Türk gücünün kalıcı biçimde yerleşmesi arasındaki dönemde İran'da milli bir canlanma başlamıştır.Bu canlanma İranlı desteğini almış İran hanedanlarına dayanıyor, İran topraklarında gerçekleşiyor, en önemlisi de, İran milli kültürünü ve ruhunu yeni bir İslami biçim şeklinde ortaya çıkarıyordu. Doğu İran'da ortaya çıkan ilk bağımsız İranlı Müslüman hanedanını (821-873) doğuda Safeviler (867-903) ve Samaniler (875-999), kuzey ve batıda Büveyhiler (932-1055) takip etmişlerdir. Bu hanedanların hepsi Müslüman'dı. Yine de bazıları Arap İslami ideallerine sahiplerdi ve İran kültürüne ilgisiz kalıyorlardı. Ancak olayların gelişimi ve gördükleri destek onları bir tür İran rönesansının gönüllü veya gönülsüz koruyucuları yapıyordu. İçlerinde en etkin olanı Samaniler'in Buhara'daki başkentleri İran kültürel canlanmasının merkezi olmuştu. Çoğu Samani hükümdarının döneminde Farsça resmi dildi. Hükümdarlar İranlı bilim adamlarını ve şairleri destekliyorlardı. X;XI.yy'da Arap harfleriyle yazılan, İslam dini ve geleneğinden etkilenmesine rağmen özellikle İranlı olan yeni bir İran edebiyatı doğdu.

İran için bir canlanma dönemi olan Büveyhiler dönemi, Şiiliği de canlandırmıştır. Ancak her iki dönem de çoğunlukla yanlış tanımlanmıştır.

Abbasi halifeliğinin kurulması Şii liderliğinde önemli bir değişikliğe neden olmuştu. Emeviler döneminde Şiiler, Müslüman toplumunun başına geçme iddialarını, Hz. Muhammed’in akrabalığına dayandırırken kızı Fatıma ile olan bağı değil, amcasının oğlu Ali’nin soyundan gelmeyi neden göstermişlerdi. Böyle olunca da Hz. Ali'nin Fatıma’dan başka eşlerinin soyundan ve hatta Peygamber ailesinin diğer-"kollarından gelenler de hak iddia etmeye başlamışlardı. İktidar iddiaları bir Şii mezhebinde başlayan Abbasiler’in durumu da böyleydi. Hz. Ali soyundan gelen iddiaları Abbasi kuzenleri tarafından benimsenince Hz.Muhammed’in soyumdan Fatıma yoluyla gelmeye daha çok önem verildi ve bu zaman içinde Şiiler’in en önemli dayanakları oldu. Hz. Ali ve Fatıma’nın oğullan, torunları ve onların soyundan gelenler Şiiler arasında “İmamlar"olarak biliniyordu. Altıncı Fatımi imamı Cafer el-Sadık’ın, 765’te ölmesiyle taraftarları iki büyük gruba ayrılarak oğullan İsmail ile Musa'nın imamlık iddialarını desteklediler. Musa’yı destekleyenler, Hz. Ali’den sonra on ikinci kuşağa kadar Musa ile onun soyundan gelenleri, İslam dünyasının gerçek imamları olarak kabul ettiler. Musa çok belli olmayan bir şekilde kayboldu ve on ikinci imam olarak dönmesi hâlâ beklenmektedir. Sünni İslam ile aralarında ufak farklar olan on iki İmamcıların öğretileri genelde ılımlıdır.

İsmail’i destekledikleri için İsmailiye olarak bilinen diğer grup, Emevi döneminin daha önceki Şiiliğinin aşırılıkçı öğretilerini miras alarak bunları değişen yeni durumlara uyarlamışlardı. Sanayinin gelişmesi, ticaretin yaygınlaşması, devletin bozulması ve askerileşmesi, şehirlerin, genişlemesi, toplumun artan çeşiüiliği ve karmaşıklığı imparatorluğun gevşek toplumsal yapısı için taşınması zor bir yük oluyor ve genel bir tatminsizliğe yol açıyordu. Entelektüel yaşamın gelişmesi, düşünce ve kültür çatışmaları toplumun teokratik düzenine karşı tepkilerin doğal ifadesi şeklindeki bölücü eylemlerin çıkmasını ve artmasını teşvik ediyordu. IX. yy’ın sonunda ve X.yy’ın başlarında bu gerilim kopma noktasına ulaştı. İslamiyet’in hükümdarları, İsmailiye taraftarlarının ihanete teşvik eden vaazları ve Bağdat’taki barışçı mistiklerin ve moralistlerin daha hafif ama etkili eleştirileri,

Doğu Arabistan ve Suriye-Mezopotamya’da Karmatiler’in silahlı isyanları ile karşı karşıya kaldılar. Doğu Arabistan’daki isyancılar tecrit edilirken, Suriye ve Mezopotamya’daki Karmati isyanları güçlükle

bastırıldı. Ancak İsmailiye yanlıları Yemen'de kazandıktan kalıcı zaferle iktidara gelmeyi başardılar.

Yemen’den Kuzey Afrika’ya elçiler gönderdiler ve 908 yılında kızı Fatıma’nın soyundan geldiği için Hz.Muhammed’in akrabası olduğu iddiasıyla birinci Fatımi halifesi olarak İsmaili Ubeydullah’ı tahta çıkaracak kadar başarılı oldular. İlk üç Fatımi halifesi yalnızca Kuzey Afrika’da hüküm sürdü ama dördüncü halife el-Muiz 969 yılında Mısır’ı ele geçirerek Kahire şehrini yeni başkent olarak kurdu.

Böylece Ortadoğu’da ilk kez Abbasi yetkisini ismen bile tanımayan, üstelik kendi halifeliklerini ilan eden bağımsız ve güçlü bir hanedan başa geçti ve tüm İslam dünyasının liderliği konusunda Abbasiler’e meydan okudu. Bunlar Sünni halifeliğinin kuramsal temelini bile kabul etmiyorlardı. Fatımiler dini, askeri ve siyasi eylemlerinin yanı sıra, doğu ticaretini Basra Körfezi’nden Kızıldeniz’e taşıyarak Irak’ı zayıflatıp Mısır’ı güçlendirmek için başarılı bir ekonomik politika izlediler.

Fatımiler çok geçmeden Suriye, Filistin ve Arabistan’da da etkinlik gösterdiler. Güç ve etkinlik yönünden bir dönem Bağdat’taki Sünni halifelerini gölgede bıraktılar. Halife el-Mustan-sir’in (1036-1094) hükümdarlığı sırasında Mısır’da Fatımi dönemi en üst noktasına ulaşmıştı ve Fatımi İmparatorluğu Kuzey Afrika'nın tümünü, Batı Arabistan’ı, Mısır’ı, Suriye’yi ve Sicilya’yı içine alıyordu. Fatımi yanlısı bir general 1056-57’de Bağdat’ı ele geçirdi ve Fatımi halifesinin hükümdarlığı Abbasi başkentinin minberlerinden duyuruldu. Ancak bir yıl sonra halife Bağdat’dan kovuldu ve Fatımiler’in gücü zayıflamaya başladı.Bu çözülme sivil yönetimde başladı ve Kahire’de bir dizi askeri otokratın ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Fatımi halifelerinin artık güçleri tükendi ve emirlerin kuklaları haline geldiler ve zamanla mezhep yanlıların desteğinden de oldular. Sonunda rejimleri yıkıldı ve Mısır yeniden Sünni hakimiyetine girdi.

Fatımiler’in Mısır’daki devlet düzeni en üst noktasında öncekinden çeşitli açılardan farklıydı. En üstte bulunan halife, mutlak bir hükümdardı ve taraftarlarının inancına göre Allah’ın seçtiği bir aileden geliyor ve ilahi iradeyle hüküm sürüyordu. Merkezi ve hiyerarşik hükümeti bürokratik, askeri ve dini olmak üzere üç kola ayrılıyordu. Bürokratik ve askeri kolu bir

sivil olan vezire bağlıydı. Din işleriyle de özel olarak görevlendirilen yetkililer ilgileniyordu. İsmailiye propaganda örgütünden ve yüksek okullardan sorumlu olan bu bölümün modern tek partili devletlerde partininkine benzer bir rol oynadığı görülmektedir. Propaganda kolunun hâlâ Bağdat'daki Abbasi halifesinin sözde denetimindeki doğu eyaletlerinde geniş bir ajan ordusu vardı. Bu propaganda çeşitli alanlarda etkinlik göstermiştir. Irak'tan Hindistan sınırına kadar sürekli çıkan ayaklanmalar İsmaili ajanlarının eylemlerini göstermekteydi.

Fatımi döneminde Mısır'da önemli bir ticari ve sanayi gelişme de olmuştur. Askeri gruplara ve Nil'in düzensizliğine bağlı birkaç kıtlık dönemi hariç büyük bir refah sağlanmıştı. Fatımi hükümetleri imparatorluklarının refahı ve etkinliğinin yayılması için ticaretin önemli olduğunu en baştan görmüşlerdi. Vezir Yakub ibn Kilis ondan sonraki hükümdarların da sürdüreceği ticari bir atılım yapmıştı. Mısır'da ticaret Fatımi döneminden önce sınırlı ve azdı. Fatımiler sanayi kollan ve çiftlikler kurmuş ve Mısır ürünlerinin ihracına başlamışlardı. Bunun yanı sıra, özellikle Avrupa ve Hindistan başta olmak üzere geniş bir ticari ilişkiler ağı kurmuşlardır. Batıdaki eski Tunus günlerinden kalma İtalyan site cumhuriyetleri ile ilişkilerine devam etmişlerdir. Batı ile Mısır arasında önemli bir deniz ticareti vardı ve doğu Akdeniz Fatımi filolarının denetimindeydi. Fatımiler doğuda Hindistan'la önemli ilişkiler kurmuşlar ve egemenliklerini Kızıldeniz'in iki yanına genişletmişlerdir. Hindistan ticaretinin önemli bir kısmı Fatımiler'in Sudan kıyısındaki Aydhab limanından geçerdi. Mısırlı tüccann gittiği her yere İsmaili misyonerler de giderdi ve kısa süre sonra İspanya ile Hindistan'daki Müslümanlar arasında aynı düşünceler görülmeye başlamıştı.

Fatımiler Abbasiler'e karşı son zaferlerini kazanmayı başaramadılar. 1094 yılında Fatımi halifesi el-Mustansir'in ölümünün ardından güçleri azalarak artık Abbasiler için önemli bir tehlike olmaktan çıktılar. Başarılı olamamalarının nedenlerinden biri de Şii enerjisinin On iki İmamcılar ile îsmaililer arasındaki çatışmaya harcanması oldu. Bu sonuncuların, aralarında İran'ın pek çok yerel hanedanının da olduğu önemli bir taraftar kitlesi vardı. Fatımiler'in Bağdat'a yönelttikleri en büyük tehdit sırasında Abbasiler'in On iki İmamcı Şii Büveyh emirlerinin egemenliğinde olması ilginçtir. Büveyhiler, Şii oldukları halde halife olarak bir Alevi'yi başlarına

geçirmediler (On ikinci imam;yetmiş yıl önce kaybolmuştu) ve Abbasiler’in egemenliğini tanıyormuş gibi yaparak onları Sünni dünyasında politikalarına araç olarak kullandılar.

5. BÖLÜM

BOZKIR HALKLARININ GELİŞİ

XI.yy başlarken İslam toplumu ve devletinin, içten içe gücünü kaybetmeye başladığım gösteren belirtiler vardı. Aslında bunlar, imparatorluğun bir grup özerk bölgesel hanedana bölünmesi; halifelerin başkentlerinde bile saygınlık ve güç kaybetmesi; Bizans'tan ve Sasani İran'dan devir alman temeller üzerinde İslam imparatorluğunun kurduğu siyasi ve idari düzenin tamamen yıkılması şeklinde XI. yy'dan önce de görülmeye başlamıştı. İslami devletin ve halifelerin gerçek gücü askeri otokratların başa gelmesiyle yok olmuş ve Sünni İslamiyet'in başı olarak halifenin dini konumu fazlasıyla değer kaybetmişti. Halkın büyük çoğunluğu diğer mezhepleri benimsemişler ve İran'dan Mısır'a kadar uzanan imparatorluğun büyük bölümü, hatta halifelerin şehri bile Şii general ve beyler tarafından yönetilmeye başlamıştı.

Ekonomik yaşamın çöküşünün belirtileri daha sonra ortaya çıkmıştır. Büveyhiler merkezi eyaletlerin refahını ve düzenini biraz daha sürdürdüler. Fatımiler Ortaçağ'da Mısır'ın tarihindeki en büyük refah dönemini başlatmışlardı ama doğuda, daha sonra da Mısır'da zorluklar artarak sürüyordu. Çin ile eskiden çok kazançlı olan ticaret, o ülkedeki iç karışıklıklar nedeniyle azalarak son bulmuştu. VIII.,IX.ve X.yy'da Rusya ve Baltık devletleriyle gelişen ticaret de azalarak XI. yy'da tamamen sona ermişti. Değerli madenlerin azalmasıyla imparatorluktaki ticaret dar boğaza girmiş ve yan feodal bir ekonominin gelişmesi hız kazanmıştır.

VIII., IX. ve X. yy kültürel yaşamda büyük bir entelektüel gelişmeye sahne olmuştu. Ekonomideki gelişmenin sonucunda, şehirlerin büyümesi, zevki, ilgisi ve boş zamanı olan bir şehirli nüfus oluşmuştu. Yunan felsefe ve bilim yazınının Arapça'ya çevrilmesi "İslam Rönesansı" kavramını

ortaya çıkarmıştı. Yunan bilgisi ve Pers bilgeliğine karşı bir tepki olarak, geleneksel ve Sünni İslam özdeşleştiği eski Arap edebiyatım yenilemiş ve zenginleştirmişti ama bu kültürel gelişme güvenli ve sürekli değildi. Bir şehir kültürü olmasına karşın, şehirli nüfusun yalnızca bir kısmıyla sınırlıydı. Geleneksel İslami yaşayışla ve geleneklerle ilişkisi de yüzeysel ve belirsiz kalmıştı.

XI. yy'da ve XII. yy başlarmda içerideki ve dışarıdaki düşmanların neredeyse aynı andaki saldırılarıyla imparatorluğun ne kadar güçsüz olduğu görüldü. Avrupa'daki Hıristiyan güçler İspanya ve de Sicilya'da saldırıya geçerek Müslüman egemenliğindeki büyük topraklan ele geçirdi ve sonunda Haçlılar Yakındoğu'ya girdi. Berberiler arasında Afrika'da başlayan yeni bir dini hareket, Kuzey Afrika ve İspanya'da bir Berberi imparatorluğunun kurulmasını sağladı. Yukan Mısır'da bulunan iki büyük Bedevi Arap aşireti Hilal ve Süleyrn, oradan çıkıp Tunus ve Libya'yı geçerek Kuzey Afrika'ya bir daha hiçbir zaman tamamen kurtulamadığı büyük bir yıkım yaşattılar. Halifeliğin kuzey sınırı daha önceki yüzyıllarda Hazar baskınları ve Bizans saldırıları ile gücünü kaybettiğinden Hıristiyan Gürcüler Karadeniz'den Dağıstan tepelerine dek giden bir Gürcü imparatorluğunu tekrar kurarak oradan Müslüman topraklarına girmeye başlamışlardı.

Doğudan büyük Asya bozkırlarının Altay halklarıyla gelen istila dalgası sürekli etkileri açısından en önemlisiydi. Müslümanlar ile Türkler'in karşılaşmaları ilk kez imparatorluğun doğu sınırlarında olmuştu.Bir süredir,asker olarak yetiştirmek üzere köle olarak Türk çocuklarını getiriyorlardı. Bu kölelere, ev işlerinde ve ekonomik amaçla kullanılanlardan ayırmak için,Arapça'da sahibi olan anlamına gelen Memluk adını veriyorlardı. Türk köleler ilk kez Abbasiler'de, hatta daha da önce imparatorlukta olmuştu ama yaygın olarak halife Mutasım (833-842) döneminde kullanılmışlardır. Mutasım tahta çıkmadan önce Türk askeri kölelerinden büyük bir güç oluşturmuş, daha sonra da doğu eyaletlerinden topladığı verginin bir bölümüne karşılık çok sayıda köle almıştı. Mutasım'dan sonra Türk asker ve komutanları daha çok kullanılmaya başladı. Zaman içinde bu Türkler İranlılar'ı ve Araplar'ı ordudan dolayısıyla da siyasi yaşamdan uzaklaştırdılar. Türkler askeri sınıfı ele geçirerek ve İslam devlet düzeninin de giderek askerileşmesi ile bin yıl

sürecek bir egemenlik kurma fırsatı yakaladılar. Bir Türk asker kölesi daha 868'de Müslüman Mısır'da ilk bağımsız hanedanı kurmuştu. Mısır'da bundan sonraki devlet düzenlerinin çoğu Türk kökenli oldu. İran'da milli hanedanlar bir dönem daha sürdü ama en uzun ömürlü ve önemlisi olan Samanoğulları'nda da zamanla Türk askerleri artmaya başladı. Sonunda da Samanoğulları hizmetindeki bir Türk köle tarafından kurulan Gazneliler Türk hanedanı (962-1186) yerlerine geçti.

Bunlar paralı asker ya da köle olarak Müslüman devle derin hizmetine girip daha sonra da yerlerine geçen asker grupları ya da tek askerlerdi. 960'da İslam sınırları dışındaki Türk Karahan-lılar hanedamnın halkıyla birlikte Müslüman olması farklı önem taşıyan bir olay olmuştu. O zamana dek Müslüman olanlar, yalnızca gruplar ya da kişilerdi. Bununla ilk kez, bir Arap tarihçisine göre sayılan iki yüz bin çadın bulan bir halk, Müslüman olmuştu ve Siri Derya'nm dışındaki topraklarda ilk Müslüman Türk krallığı kuruluyordu. Karahanlılar, İslamiyet'i kabul ettikten sonra İslam öncesi Türk geçmişlerini unutarak kendilerini Ortadoğu İslam uygarlığıyla özdeşleştirmişlerdir.

Türkler'in yeni dinlerini bir bütün olarak benimsemeleri, en başından beri Türk İslamiyeti'nin belirleyici bir özelliği olmuştur. Türkler, milli kimliklerini İslamiyet'e gömerek îranlılar'ın ve Araplar'ın asla yapmadıkları bir şeyi yaptılar. Bunun nedeni, hem puta tapmanın ve İslamiyet'in sınırlarında karşılaştıkları bu dinin basit inanç yoğunluğu, hem de İslamiyet'i kabul etmelerinin onlan dinsiz akrabalarına karşı girişilen bir Cihad'a çekmesidir. İranlılar'ın eski İran'ın geçmişteki zaferlerinden gurur duymalarının ya da Araplar'ın putperest Arabistan'ın kahramanlık günleri anılarının benzeri bir durum Türkler'de görülmemiştir. İslamiyet öncesi Türk tarihindeki devletler, uygarlıklar, dinler ve edebiyat, birkaç halk şiiri dışında unutulup gitmişti. Türk adı, Batılılar için olduğu kadar Türkler için de Müslüman ile eşdeğer olmuştu. Türkler'in İslamiyet'e bağlılıklarının ciddiliği ve gerçekliği gibisine başka hiçbir halkta rastlanmamıştır. Bu yüzden, Türk hanedanlarının koruması altında büyük bir Sünni canlanmasının başlayıp yayılması hiç şaşırtıcı değildir.

Fatımi halifeliği, XI.yy'da Mısır'dan Batı Arabistan'a ve Suriye'ye dek uzanan büyük bir güçtü ve iktidarı, çöl kökenli yerel Bedevi hanedanlarıyla

paylaşıyordu. Irak ve Batı İran'da İran hanedanları hüküm sürüyordu ve bunlardan en önemlisi olan Büveyhiler orta eyaletlerde yer alıyordu. Doğuda Samanoğul-lan'nın mirası, Amu Derya'nın güneyinde Gazneliler, kuzeyinde de Karahanlılar olmak üzere iki hanedan arasında paylaşılmıştı. Her iki hanedan da Türk olmalarına karşın birbirlerinden çok farklıydı. Gazneliler başmda bir Türk generali ve Türk Memluk ordusu olan tipik bir Müslüman devletiydi. Karahanlılar ise hanın özgür Türk aşiretlerini yönetimi altında birleştirdiği bir Türk devletiydi.

Bu dönemdeki iki büyük Türk göçü ile Ortadoğu'nun ve bir süreliğine de Doğu Avrupa'nın görünümü değişmiştir. Kuzeyde, Siri Derya'nın ilerisinde Oğuz Türkleri, onların da ilerisinde İrtuş ırmağı yakınlarında Kıpçaklar bulunuyordu. Kıpçaklar Siri Derya'ya kadar ilerleyerek Oğuzlar'ı oradan kovdular. Sonra da batıya doğru gittiler, Güney Rusya'yı aşarak Polovestler ve Kumanlar olarak bildikleri Doğu Avrupa'ya girdiler. Oğuzlar yurtlarından atıldıktan sonra İslam topraklarına göç ettiler. Adlarını kendilerine öncülük eden aileden alan Selçuklular, bu göç dalgalarının en önemlisiydi. Selçuk ile ailesi İslam topraklarına X. yy'ın sonlarında girmiş, Buhara'ya yerleşerek İslamiyet'i benimsemişlerdir. Topladıkları ordularla çeşitli Müslüman hanedanlarına hizmet eden Selçuk ailesinin oğullan, sonuncu hanedan olan Gazneliler'den ayrılıp onlara karşı başlattıkları mücadelede başarılı oldular. Selçuk'un torunları Tuğrul ve Çağrı,Türk ordularını Horasan'a sürdüler ve Gazneliler'i yenerek büyük şehirlerini aldılar.

Kısa süre sonra Selçuklular kendileri için hareket etmeye başladılar ve 1037 yılında Nişabur ve Merv camilerinde adlarına hutbe okundu. Sonrasında Doğu İran'ı geçerek batıya doğru ilerlemeye başladılar ve hızla büyüyen ordulanyla Batı İran'ı fethettiler. 1055 yılında Tuğrul'un ordusu Bağdat'a girdi ve son Büveyh emirlerinin elinden şehri aldı. Artık yeni bir İslam imparatorluğu doğmuştu. 1079 yılında Selçuklular, Filistin ile Suriye'yi yerel hükümdarlardan ve gerileyen Fatımiler'den aldılar. Bizans'tan Anadolu'nun büyük bir bölümünü alarak İranlılar'ın ve Araplar'ın yapamadıklarını yaptılar. Bundan itibaren Anadolu bir Müslüman Türk toprağı olarak kaldı.

Ortadoğu'da yeni bir düzen kuran Selçuklu fetihlerinden sonra, bölgenin büyük kısmı ilk Abbasi halifeleri döneminden bu yana ilk kez tek bir otorite altında toplanmıştı. Selçuklular Sünni Müslüman'dı ve halifeleri sözde hükümdarlar olarak korudular. Bununla birlikte hakimiyetleri altındaki toprakları genişleterek ve İslam'ın sözde lideri olmalarını bile kabul etmeyen bölücü rejimleri ortadan kaldırarak halifeliğin gücünü artırdılar ama imparatorluğun gerçek hükümdarları Büyük Selçuklu Sultanlarıydı. Tarihçiler, 1055 yılında Tuğrul'un Bağdat'ı fethetmesinin ardından aldığı Sultan unvanım, hakimiyetlerini halifelik dışında sürdüren Büveyhiler ve Gazneliler gibi daha önceki hükümdarlara atfederler. Ancak bu unvanı resmen kullanan ve paralarının üzerine yazdıran ilk hükümdarlar Selçuklu sultanlarıdır. O zamandan beri en üstün gücü elinde bulunduranlar için bu unvan kullanılmaktadır.

Büyük Selçuklu Sultanları,XI. yy'ın ikinci yarısında, halifeliğin Güneybatı Asya'daki topraklarının hemen hemen tamamı ile Anadolu'dan oluşan birleşik bir imparatorluğu hakimiyetleri altına aldılar. 1092 yılında III.Büyük Sultan Melikşah öldükten sonra oğullan arasında iç savaş çıktı ve Selçukluların fethiyle duraklamış olan siyasi bölünme, bu kez de Selçuklu ailesinin çeşitli kollan ya da subayları tarafından devam ettirildi. Bunların en önemlileri Irak, Suriye, Anadolu ve Kirman'daki Selçuklu monarşileriydi ve tümü Horasan'daki Büyük Sultana bağlıydılar.

Bu çekişme ve güçten düşme zamanında 1096 yılında Haçlılar Levant'a girdiler. Müslüman dünyasındaki dağınıklık nedeniyle ilk otuz yıl istilacıların işleri kolaylaştı. Çok geçmeden Haçlılar Suriye'den Filistin'e girdiler ve Trablus, Edessa (Urfa), Antakya ve Kudüs'te Latin feodal prenslikleri kurdular. Haçlılar'ın bu ilk zaferleri yalnız Akdeniz'in kıyı bölgeleriyle sınırlıydı. İç kısımlardaki çöle ve Irak'a bakan topraklarda tepkiler oluşmaktaydı. Halep ve Şam'daki Selçuklu beyleri pek bir şey yapamadılar ama hareketin gerçek gücü daha doğudan geldi. 1127 yılında,Selçukluların hizmetindeki Türk subayı Zengi, Musul'u ele geçirdi ve Kuzey Mezopotamya ile Suriye'de güçlü bir Müslüman devleti kurdu. Oğlu Nureddin 1154 yılında Şam'ı ele geçirerek Suriye'de tek bir Müslüman gücü oluşturdu ve Haçlılar'a karşı ilk önemli orduyu çıkardı.

İki taraf da, Fatımi halifeliğinin yıkılmak üzere olduğu Mısır'ın denetimini almak için mücadele ediyordu. Batı'da Selahaddin olarak bilinen, Salah el-Din adındaki Kürt subayı hem Fatımiler'in veziri hem de Nureddin'in çıkarlarının temsilcisi olarak Mısır'a gönderildi. 1174 yılında Nureddin öldükten sonra Selahaddin, Müslüman Suriye'yi ele geçirdi ve Haçlılar'a karşı 1187'deki cihada hazırlandı. 1193 yılında öldüğünde Kudüs'ü almıştı ve Haçlılar'ı dar bir kıyı şeridi hariç her yerden çıkarmıştı. Haçlı devletlerin bir yüzyıl direnebilmeleri, Selahaddin'den sonra gelenlerin aralarında Suriye-Mısır imparatorluğunu bölmeleri sayesinde mümkün oldu.XIII.yy'da Memluklar tarafından kurulan bir Suriye-Mısır devleti Suriye'nin diğer devletlerinin ve haçlıların sonunu getirdi.

Anadolu'nun Türkler tarafından işgali Büyük Selçukluların belirli bir hareketiyle değil, göçebe boylar ile gerçekleşmiştir. Fethin ardından yeni eyaleti düzenleme görevi Selçuk beyi Süleyman ibn Kutalmış'a verildi.XII.yy sonlarında da Anadolu'da, merkezi Konya (İkonium) olan güçlü bir Türk beyliği kuruldu. XIV. yy başlarına dek Anadolu Selçuklular'ının çeşitli şekillerde hakimiyeti altında bulundurduğu Orta ve Doğu Anadolu yavaş yavaş Türk toprağı haline geldi. Doğudan gelen Türk göçmenler de gelince, Yunan Hıristiyanlığı yerini Türk ve Müslüman uygarlığına bıraktı.

Doğudaki Selçuklu devletleri, süregelen mücadeleler ve huzursuzlukla gücünü kaybetmiş, yeni iç ve dış düşmanlarla karşı karşıya kalmışlardı. Kuzeydoğudaki bir bozkır halkı olan Karahitaylar da İslamiyet sınırlarında belirmişlerdi. Moğol soyundan olan Karahitaylar Çin'den geliyorlardı ve ilerideki çok daha büyük bir düşmanın öncüleriydiler.XII.yy ortalarında Karahanlılar'dan Maveraünnehr'i alarak Amu Derya'dan Yenisey ırmağına ve Çin sınırlarına dek uzanan büyük bir imparatorluk kurmuşlardı. 1141 yılında Selçuklu Sultanı Sencer, Katavan Bozkırı Savaşı'nda bu dinsiz istilacılara yenik düşerek kaçmak zorunda kaldı. Müslüman ordularının uğradığı bu yenilgi Hıristiyan Avrupası'na kadar giderek Haçlılar'ın yıkılan umutlarını diriltti. Göçebe Türk boylan arasındaki isyanlar Selçuklu gücünün yok olmasına yol açtı. 1157 yılında Sencer'in ölümü ile imparatorluğun hakimiyeti sarsıldı, çoğunluğu eski Selçuklu subaylarının hükümdarlığında olan küçük devletlere bölündü. Bir süreliğine Bağdat'daki halife bile bağımsızlığına tekrar kavuşarak Sünni İslamiyet'in eski

başkentinde bir halifelik devleti kurdu. Daha doğuda, Aral Gölü'nün güneyindeki Harzem'in Türk valisi Büyük Selçukluların topraklarını miras alabilecek bir devlet kurdu ama kısa süre ayakta kalabildi.Türk askeri ve siyasi üstünlüğünün güçlenmesi ve Türk göçleri ile geçen bu dönemde hükümette, toplumsal yaşamda, kültürde, dinde ve ekonomide önemli değişiklikler gerçekleşti.

Selçuklular yönetimde büyük ölçüde İranlılar'a ve oturmuş olan İran bürokrasisine dayanıyorlardı. Büyük vezir Nizamülmülk dönemin en önemli kişilerinden biridir. Ondan önceki dönemin iltizam (Osmanlı Devletinde kamu gelirlerinin kiralanmasına dayalı vergi sistemi) uygulamasındaki feodalizme yönelimini geliştirerek sistemli bir hale getirmiştir. Önceki dönemin yanlış uygulamaları para yerine toprağa dayanan yeni bir yönetsel ve toplumsal düzene doğru köklü bir değişiklik yaşadı. Subaylara tımar olarak Toprak verildi, onlar da belirli sayıda silahlı asker yetiştirdiler. Tımarlar yalnızca vergi üzerinden komisyon alma hakkı ile birlikte, gelirlerin kendileri üzerinde de hak sahipliği veriyordu. Devlet tarafından Şeriat'ın izin verdiği kelle ve toprak vergileri dışında sayıları hızla artan vergiler getirmişti.Böyle bir dönemde toplumsal bir sarsıntı yaşanması kaçınılmazdı. Türk yönetici sınıfın ortaya çıkmasıyla, İran soylu sınıfı yerinden oldu ve giderek fakirleşti. Basılan para miktarının azalmasıyla esnaf ve tüccar zorluk yaşamaya başladı.

İsmaili Şiiler muhalefetin başım çekiyorlardı ama şimdi kökten değişmiş yeni bir muhalefet ortaya çıkmıştı. 1094 yılında Fatımi halifesi el-Mustansir öldükten sonra İsmaililer ikiye bölündüler. Bir grup el-Mustansir'in Kahire tahtının veliahtı küçük oğlunu, diğer grup daha önce İskenderiye'de öldürülen büyük oğlunu tanıdılar. Başlarında Haşan Sabbah bulunan İran İsma-ilileri yeni Fatımi halifesini kabul etmeyip Kahire ile ilişkilerini kestiler ve inanışlarına yeni bir düzenleme getirerek Selçuklu topraklarında yeni bir şiddet ve radikal muhalefet hareketine giriştiler. Genellikle Haşan Sabbah'm reformcu İsmaili mezhebine, büyük olasılıkla tuhaf davranışları yüzünden "Haşha-şi" olarak anılmaktadır. İngilizce'de bu sözcükle ses benzerliği olan, Haçlılar'ı öldüren anlamındaki "Assassins" sözcüğü kullanılmaktadır.

1090 yılında Haşan Sabbah, Kuzey İran'da ıssız dağlar arasındaki Alamut’u fethetti. Alamut Kalesi’nde ve Suriye’de kurulan üslerinde tarikatın üstadlan tarafından sadık ve fanatik bir taraftar grubu kuruldu. Gizli ve esrarengiz bir İmam için Müslüman prenslere ve krallara yönelik suikast ve terör kampanyası başlattılar. Üst düzey Müslüman devlet adamları ile generalleri ve 1092 yılında Nizamülmülk “Büyük Üstadlar” tarafından öldürüldüler. Haşhaşi terörü XIIL yy Moğol istilalarının ardından durduralabildi ve İsmailiye küçük bir tarikat haline geldi.

Haşhaşiler’in eylemleri, Şiiler’in Sünni halifelik ve kurumunu yıkmayı amaçlayan son ciddi girişimlerdi. Bu süreçte ortaya çıkan büyük Sünni canlanması İslami yaşamı, düşünce ve edebiyatı etkiledi. Sünni canlanmasının kökleri geçmişin derinliklerine uzanmaktadır. Dini kurumlar uzunca bir süreden beri devletten ayrılmış ve öğreti, hukuk, eğitim ve toplumsal kurumlardaki önceliklerini kıskançlıkla sürdürmüştü. Ayrıca tüm bunları kendi iç mantığına göre geliştirerek, hükümetin ve devletin gereksinimlerinden ve baskılarından ancak dolaylı biçimde etkilenmişti. Bu durumun birtakım avantajları olmuştu ama yine de tehlikeli bir koordinasyon eksikliği içeriyordu. Çeşitli grupların iktidar mücadeleleri ve ordu komutanlarının zaferleri, devlet ile tebaa ilişkisini yalnızca vergi ve güce dayalı hale getirince, devletle din arasında artan bir gerilim olmuştu. Halk ile aynı etnik kökenden gelmeyen askeri sınıfın halktan ayrılması ve Sünniliğin klasik siyasi kurallarını kabul etmeyen mezhepçilerin en üst yetkileri ele geçirmeleri bu gerilimi daha da artırdı. Hükümdar ile tebaanın arasındaki son kişisel ve ahlaki bağların kopması sonucunda teokrasi kökenli toplumda İslamcı gelenek büyük bir krize girdi. Hükümet mezhepçiler ve askerlerin yönetimine bırakılırken, kamu yönetimi de mesleki ve kültürel niteliği daha çok İslamiyet öncesi kaynaklara dayanan bir kalemiye sınıfına bırakıldı. Dini alanda bile Sünni öğretinin alternatifi olan çeşitli mezhepler ortaya çıkarak özellikle şehirlerde büyük destek gördü.

XI.yy başlarında, Müslüman dünyasının Şii yönetiminde bulunmayan tek önemli bölgesi Sünni Müslüman Gazneliler’e ait Horasan’da da Sünni canlanması başladı. Gazneli Mahmud’u (hükümdarlığı 999-1030) yanlarına çekmek üzere Şiiler’in kararlı ama başarısız çabaları oldu ama Gazneli Mahmud, Şii aleyhtan Sünni canlanmasının öncüleri olan Kerami

mezhebini destekledi. Görevi Gazneliler'den Selçuklular devralarak Sünni canlanmasını batıya, Bağdat ve ilerisine götürdüler. Sünniler, Selçuklular'ın Bağdat'ı ele geçirmelerini Şii Büveyhiler'den kurtuluş olarak gördüler.

Sünni canlanmasının bilinçli ya da bilinçsiz olarak üç amacı vardır. İlki, Şii devlet düzenlerini yıkıp tekrar halifeliği getirmektir. İkincisi, Şii düşüncelerinin meydan okumasına karşı Sünni savunması yapmak ve yaymaktır. Üçüncü ve en zor olanı ise, İslam'ın siyasi yaşamının içine din kurumunu dahil etmektir.

İlk amaca hemen hemen tamamen ulaşılmıştır. Doğuda Büveyhiler ve diğer Şii hanedanları yıkılarak Sünni İslam'ın siyasi birliği elde edilmiştir. 1171 yılında Fatımi halifeliğinin kaldırılmasının ardından, Orta Asya'dan Afrika'ya kadar olan İslam topraklarında okunan hutbelerde Bağdat'daki Sünni halifenin adı duyurulmuştur. Militan Haşhaşiler bile yenilmedikleri halde dağlarındaki kalelerine kapanmışlar ve Sünni düzeni devirme amaçlarına ulaşamamışlardır.

Türkler'in bunların olmasını sağlayan siyasi tutarlılıkları, dini ciddiyetleri ve askeri güçleri, onlara İslam dünyasına kafiri yenme gücünü, Anadolu'yu İslamiyet için fethetme gücünü ve Batı Hıristiyan dünyasının saldırılarını püskürtme gücünü vermiştir.

Şiiler'e karşı da başarılı bir mücadele vermişlerdir. Bu mücadele, Horasan'da Sünniliğin siyasi olarak yeniden doğuşuyla başlamıştır. XI. yy başlarında Sünni din ve hukuk adamları, Fatımiler'in Kahire ve başka yerlerde kendi davaları için dini propagandacılar yetiştirdikleri İsmaili misyoner okullarını örnek alarak medreseler açmışlardır. Nizamülmülk, Selçuklu fethinin ardından Bağdat'da bir medrese açmış, sonra da medreseler imparatorluğun tüm şehirlerine yayılmıştır.

Medrese sistemi, Salahaddin ve ondan sonra gelenler tarafından Mısır'a yayılmıştır. Bu din okullarında, Sünni öğretmenler tarafından Fatımi Mısır'ın okullarından ve daha radikal olarak Haşhaşiler'in gizli elçilerinden gelen öğretilere bir Sünni yanıtı hazırlandı ve yayıldı.

Artık Sünni zaferi neredeyse tamamlanmıştı. Büveyhiler'in ve Fatımiler'in güçsüzlüğü ve kötü yönetimi nedeniyle iki tür Şiilik de inanılırlığını yitirmişti. Şiiliğin ruhsal içeriğinin büyük bölümü popüler

dindarlık düzeyinde Sofiliğe kaydı. Sofiler, bir yandan Sünni saflarında kalırken, bir yandan da Sünni devlet ve hiyerarşisinin soğuk dogmacılığı karşısında halkların sezgisel ve mistik dinlerini anlattılar.

Dini kurumlar yalnızca canlanmadılar, aynı zamanda ilk İslam devletindeki konumlarından çok daha iyi bir yere ulaştılar. Eski çağlardaki kalemiye sınıfının yerini, Medreselerde yetişen yeni Sünni bürokrasisi aldı. Din adanılan hiyerarşileri içinde, ilk kez siyasi ve toplumsal düzenin ana unsurlarından biri haline geldiler.

Türkler, en baştan bu yana kendilerini İslami gücü ve inancı koruyup ilerletmeye adadıkları militan özelliklerini hiç yitirmediler. Kafir dünyasına karşı Doğu sınırlarında başlattıkları bu militan özelliklerini, Batı sınırlarına taşıyarak Hıristiyanlık dünyasına karşı da kullandılar. İslamiyet Doğulu kafirler ve Batılı Hıristiyanlık ile birlikte içerideki din .düşmanlarına karşı Savunulduğu sırada halifeliği de denetimi altına almıştı. Bu sancılı, uzun ve başarıyla sonuçlanan mücadele Türk egemenliği döneminde İslam kurumlarını ve toplumunu da etkilemiştir. Din, Selçuklular zamanında devlet ve yönetim yapışım etkilemeye başlamış, Sünni hiyerarşisinin saygınlığı, gücü, örgütlenmesi, devlet memurlarının bile dini eğitimden geçmesi ve bireysel dindarlıkları hızla artmıştı. Dini kurumun öğretileri kural haline gelmiş, tutarlılığı artmış, etkisi hem halk hem de devlet içinde yaygınlaştırmıştı. Din ile siyasi otoritenin bütünleşmesi Osmanlı sultanları zamanında gerçekleşmiştir.

Bu arada, İslamiyet’e karşı o zamana dek var olanların tümünden çok daha tehlikeli bir tehdit hazırlanmaya başlamıştı. Moğol beyi Timuçin, Cengiz Han unvanı ile uzak kuzeydoğu Asya'da zor bir mücadelenin ardından göçebe boylarını bir araya getirerek Moğolistan’ın başına gelmişti. 1206 yılında, Cengiz Han Moğol boylarının tamamını Onon Nehri kaynağında bir toplantıya çağırdı. Bu toplantıda, o dokuz at kuyruklu beyaz bayrağını açtı, boylar da ona karşı olan bağlılıklarını bir kez daha yinelediler ve Dev Moğol imparatorluğu kurulmuş oldu.

Kalan Moğol ve putperest Türkler ve de güney Sibirya’daki orman aşiretleri bile izleyen yıllarda boyunduruk altına alındılar. Bozkır halkları Cengiz Han tarafından büyük bir istilaya hazırlandı. 1218 yılında kuzeydoğu Asya’yı avucunun içine aldıktan sonra batıya yöneldi. Generali

Cebe Noyan'ın başında olduğu Moğol orduları Karahitaylar'ın ülkesini istila ederek Siri Der-ya'ya kadar tüm topraklan alarak Harizm Müslüman Türk Şah-lığı'na komşu oldular. Yeni yılın başlarında Moğolistan'dan gelen bir kervan, Siri Derya ırmağı üzerindeki sınır şehri Utrar'da Harizm valisinin emriyle pusuya düşürülerek neredeyse tamamı Müslüman olan 450 tüccar kılıçtan geçirildi.

Cengiz Han'ın intikamı çok büyük ve ani oldu. 1219 yılında ordularım İslam topraklarına sürdü. 1220 yılında Semerkand,Maveraünnehir ve Buhara'nın tamamını ele geçirdi. Moğollar ertesi yıl hiçbir zorluk yaşamadan Amu Derya'yı geçtiler, Nişabur'u ve Merv'i alarak Doğu İran'ı istila ettiler.

1227 yılında Cengiz Han'ın ölümünden sonra kısa bir duraklama yaşandıysa da, kısa süre içinde yeni han saldınyı sürdürmeye hazırdı. 1230 yılında Harizm devleti ve ordusunun kalıntılarına yeni bir saldırı yapıldı. 1240'da Moğollar Batı İran'ı ele geçirmiş, Ermenistan, Gürcistan ve Kuzey Mezopotamya'ya girmişlerdi. 1243 yılında Anadolu Selçuklu sultanının ordularını da yenilgiye uğrattılar.

Yüzyılın ortalarında batıya doğru yeni bir hareket planlandı ve uygulanmaya başladı. Cengiz'in torunu Hülagu o sırada Pekin'de hüküm süren Büyük Han'ın buyruğu ile Mısır'a kadar tüm İslam topraklarını ele geçirerek Amu Derya'yı geçti. Birkaç ay içinde uzun saçlı Moğol atlıları karşılaştıkları tüm direnişleri,hatta daha önce kalelerinde her türlü saldırgana karşı koymuş olan Haşhaşiler'i bile ezerek İran'ı baştan aşağı geçtiler.

Sonunda Moğol orduları 1258'de Bağdat'a yöneldiler. Son halife Mutasım boşuna ve kısa bir direnişin ardından merhamet istedi. Şehri yakıp yağmaladılar ve 20 Şubat 1258 tarihinde halife ile ailesinden buldukları herkesi öldürdüler. Böylece beş yüzyıldır Sünni İslam'ın başı olan Abbasi Hanedanı softa erdi.

Yıkılışında bile hâlâ İslam'ın birliğinin simgesi ve hukuki merkezi olan büyük tarihi halifelik kurumunun ortadan kaldırılması, yalnızca devletin ve hükümranlığın dış görünüşlerinde değil, bozkır halklarının son büyük istila dalgasının yol açtığı değişimle önceki yüzyıllardan farklı kanallara yönelen

İslam uygarlığı açısından da İslam tarihinde bir çağın sonu olmuştur.Ancak halifeliğin yıkılışının moral etkileri bazılarının söylediği kadar büyük olmamıştır, çünkü halifelik uzun süredir etkinliğini kaybetmişti. Moğolların tek yaptığı zaten ölmüş olan bir şeyin hayaletini ortadan kaldırmak olmuştu. Askeri ve siyasi güçler açısından halifeliğin yok olması pek fark etmemişti. Sultanlık İslam devletlerinin tümünde hukukçular ve dini kurumlar tarafından kabul edilmiş ve eskiden halifelerin olan dini unvanları sultanlar almaya başlamışlardı.

Moğol istilasının etkileri yol açtığı zararın boyutları ve yaygınlığı açısından da abartılmıştır. Moğol istilası klasik İslam uygarlığının çürümesi, hatta sonrasında Ortadoğu’da görülen toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasi başarısızlıkların tümünün nedeni olarak gösterilmişti. Ancak tarih, dikkatlice ve günümüzdeki savaş deneyimleriyle birlikte değerlendirildiğinde, varılan yargılar yumuşamış ve bu görüş ya büyük oranda değişmiş ya da tamamen terk edilmiştir. Artık Moğol istilasının yıkıcı etkilerinin eskiden düşünüldüğü kadar büyük ve kalıcı, hatta yaygın olmadığı sonucuna varılmıştır. Modem standartlara göre hiç şüphesiz önemsiz sayılabilecek Moğol fetihleri o çağda gerçekten yıkıcıydı. Bazı bölgeler tamamen yakılıp yıkılmış ve insansız bırakılmıştı. Ancak Moğollar o dönemde ve de ondan sonra Arap kültürünün ana merkezi olan Mısır’ı işgal edemedikleri için Mısır dolaylı olarak etkilenmişti. Yalnızca baskınlara uğrayan Suriye, 1260 yılındaki Ayn Jalut savaşında, Mısır Memluk ordusunun Moğollar’ı kesin bir yenilgiye uğratmasından sonra, Mısır sultanlığına bağlanarak Moğol saldırılarından korunmuştu. Anadolu, İran’daki Moğol varlığı tarafından pek çok açıdan tekrar biçimlenmiş ama yine de en büyük ve son İslam imparatorluğunun beşiği olmuştur. İran en fazla zararı gördüğü halde, ülkenin tamamı etkilenmemişti. Moğollar’a kendi istekleriyle boyun eğen güneydeki yerel hanedanların istilacılar tarafından yağmalanmayan şehirleri gelişmeyi sürdürmüştür. Eski Persis olan Fars yine İran milli yaşantısının odak merkezi olmuş ve Eski Persepolis’in elli kilometre ilerisindeki Şiraz, Moğollar’dan sonra Pers kültürünün canlanmasına tanıklık etmişti. Şair Hafız (1320-1389) ve Sadi (1184-1291), gök bilgini Kutbeddin (ölümü 1310) ve pek çok kişinin İran mimarisinin en büyük başarısı olarak gördükleri Meşhed’deki Gevher Shad

camisini inşa eden Qawam al-Din (ölümü 1439) dönemin önemli kişilerindendir.

İran'ın istila edilen bölgelerinde de hızlı bir yenilenme gerçekleşmiştir. Fethin ilk şokundan sonra Moğol hanları İran'da siyasi istikrarlı bir döneme izin vermişlerdir. Şehir yaşamının, ticaretin ve sanayinin yeniden kurulmasını teşvik etmişler, yararlı bilim olarak düşündükleri şeyleri geliştirmişlerdir. 1295 yılında İslamiyet'i benimsemelerinin ardından İslam edebiyatını bile desteklemişlerdir. XTV.yy'da Müslüman hanlar görkemli dini yapılar inşa ettirmişlerdir. Bir bakıma Moğol fetihleri Ortadoğu'nun sallanmakta olan uygarlığına yeni bir yaşam vermeye yardımcı olmuşlardır. Doğu Akdeniz ve İran uygarlıklarını bir devlet altında birleştiren ilk Arap fatihler yeni bir kültürel ve toplumsal ilişki çağı başlatmışlardı. Benzer biçimde,Moğollar da Ortadoğu ve Uzakdoğu uygarlıklarını ilk kez bir tek hanedan altında bir araya getirerek ticaret ve kültür üzerinde etkili olmuşlardır. Moğollar'ın Avrupa ile yeni ve karşılıklı faydalar sağlayan ilişkilere kapılarını açmaları sonucunda pek çok Avrupalı, Ortadoğu'da Müslüman olmayan hükümdarların olmasını fırsat bilerek Çin'e giden karayolunu keşfe çıktılar. İranlı tarihçi Raşidüddin'in (1247-1318) Cami el-Tevarih, farklı uygarlıklar arasındaki bu ilişkilerin bir meyvesidir. Bir hekim ve vezir olan Raşidüddin Museviliği bırakıp Müslümanlığı seçmişti. Olcaytu han ve Gazan han onu evrensel bir tarih derlemesi yapmak üzere görevlendirmişlerdi. Raşidüddin aralarında Keşmirli bir Budist keşiş, bir Frank keşişi, bazı İranlı bilim adanılan kabile geleneği uzmanı bir Moğol ve iki Çinli bilim adamının olduğu bir ekip kurdu. Bu ekiple birlikte İngiltere'den Çin'e uzanan geniş bir dünya tarihi yazdı. Raşidüddin ve hanları kendi uygarlıkları dışına çıkan evrensel bir tarih yazma konusunda Avrupa'dan beş yüz yıl önce davranmışlardı.

Moğol İstilaları Irak'a kalıcı zararlar vermiş, Irak ve Bağdat, İslam dünyasındaki merkezi konumlarına bir daha kavuşamamışlardır.- İstilanın sonucunda öncelikle sivil hükümet devrilmiş, sonra da ülkenin refahının, hatta varlığının bağlı-olduğu hassas su kanalları çökmüştür. Yeni devlet düzeninin denetimi ele geçirmesiyle İran'da refah ve düzenin yeniden sağlanmasına karşın, Irak'taki yıkım sürmüştür. İran'ın Moğol hükümdarları, başkenti Azerbaycan'da kurmuşlar, yaşadıkları Tebriz büyük ve zengin bir şehir haline gelmiştir. Irak bir sınır eyaleti olmuştu; Bedeviler

Moğollar'ın açtıkları gediklerden buraya giriyor ama Moğollar gittiği halde onlar kalıyordu. Fırat ve Dicle vadisi, batıda çelik ve kum duvarıyla Akdeniz ülkelerinden kopartılmış, doğusunda bağlı bulunduğu Pers merkeziyle çevrelenmiş ve artık Doğu ile Batı ticareti için bir yol olmaktan çıkmıştı. Ticaret kuzeye ve doğuya doğru Anadolu ile İran'a, batıya ve güneye doğru da Mısır ve Kızıldeniz'e yön değiştirmişti. Böylece Irak ile halifelerin şehri gözden düşmüştü.

Halifeliğin yıkılmasından sonraki dönemde Ortadoğu'nun iki büyük kültür bölgesi arasında bir bölünme yaşandı. Kuzeyde merkezi İran yaylasında olan, batıda Anadolu ile Osmanlı Türkleri'nin Avrupa'da fethettikleri topraklara, doğuda Orta Asya'ya ve Hindistan'ın yeni Müslüman imparatorluklarına uzanan İran uygarlığı yer alıyordu. Bu ülkelerde din ve dilbilimlerinin, hukukun dili Arapça'ydı, ancak Arap edebiyatı çok az biliniyordu. "İran İntermezzosu'' sırasında başlayıp Türk hanedanları döneminde-sürerek Moğollar ve sonrasında yeni bir rönesans yaşayan Müslüman İran gelenekleri sanatsal ve edebi yaşama egemendi. İran'ın doğusu ve batısında, Orta Asya ve Anadolu'da Türkler arasında Pers klasiklerinden etkilenen ve beslenen yeni edebiyatlar ve diller doğuyordu.

İran bölgesinin güneyinde, batıdan ve güneyden Afrika kıtasına inen yollarıyla yeni bir merkez olan Mısır ile Arapça konuşan eski uygarlık merkezleri ve ihmal edilmiş Irak eyaleti bulunuyordu. Buralarda bazı Pers etkilerine sanatta, özellikle de mimaride rastlanmasına rağmen Pers dili ve edebiyatı- pek bilinmiyordu ve edebi kültür, eski Arap edebiyatı çizgisinde ilerliyordu.

Moğollar ve Türkler siyasi açıdan her yerde egemendi. Akdeniz'den Orta Asya ve Hindistan'a kadar uzanan ülkelerde Moğol ya da Türk hanedanları hüküm sürüyorlardı. Memlukler'in Suriye Mısır İmparatorluğu bile Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak ülkesinden getirtilen.Türk Memlukler'den oluşan bir yönetici sınıfın idaresinde bulunmakta ve savunulmaktaydı. Daha sonra da Çerkezler ve Kafkaslardan gelen başkaları onlara yardım etmişler, hatta bazı yerlerde yerlerine geçmişlerdi.

İki bölge arasındaki giderek büyüyen bu siyasi çatışma ve kültür çeşitliliği çağında birleştirici ana unsur dindi. Özellikle Selçuklular döneminde Gazali'nin Sünnilik ve mistikliği uzlaştırmasından sonra kendini

Sofi şekliyle ortaya çıkıyordu.XI.yy’da Sünni canlanması İslâmî birleştirmek üzere epeyce yol almıştı ama henüz görevini tamamlamamıştı.Sıra göçebelere ve kırsal bölgelerde yaşayanlara gelmişti. Göçebeler sivil hükümetin yıkılarak büyük halk kitlelerinin harekete geçtikleri bir çağda çok önem kazanmışlardı.Sofizm özellikle Türk boylarım çok etkilenmişti. Türkler ilk kez, çoğunluğu Türk olan ve inançları, dini öğretilerin karmaşık dogmatikliği ile ilişkili olmayan mistikler tarafından İslamiyet’e sokulmuşlardı. Gazalinin uzlaşması sayesinde teoloji ile mistiklik iç içe girmeye başlamıştı. Din bilimciler ile halkı kafirlerin fetihleri ve hakimiyetleri yakınlaştırmıştı. Sonrasında ibadet ve inanç biçimlerinde çok farklılıklar, kimi zaman aralarında çatışmalar olmakla beraber,Sofiler de dogmacılar da aynı Sünni dini uygulamışlardır.

Sofi kardeşliği, XII.yy’dan itibaren insanlığın büyük bölümü için dini yaşamın karakteristik ifadesi olmuştur. Sofilik, İslam birliğinin birleştirici unsuru, dini duygu ve bağlılığın temel ifadesi, giderek de entelektüel kültürün, hatta siyasi gücün kaynağı haline gelmiştir. Modem çağ başlarında, Müslüman Ortadoğu'ya egemen olma rekabeti içindeki iki güç olan İran ve Türkiye’nin başındaki hanedanlar, kökenlerinden gelen Sofi örgütlerin ve ideallerin büyük ölçüde etkisinde kalmışlardır.

6. BÖLÜM

MOĞOLLAR'IN ARDINDAN

Halifeliğin yıkılışı ve Moğol fetihlerinin ardından Müslüman Ortadoğu'da İran, Türkiye ve Mısır olmak üzere üç büyük güç merkezi ortaya çıktı. İran başlangıçta putperest, sonrasında Müslüman olmuş, öte yandan da Moğol kimliği ve geleneğinin önemli unsurlarını koruyan Moğol hanlarının hakimiyetindeydi. Türkiye, Müslüman Türk beylerinin hakimiyetindeydi, sonra bir dönem Moğol hakimiyetini kabul etmiş ve Moğol İranı'nın kültüründen büyük ölçüde etkilenmişti. Mısır, çoğu Türk olan Memluk sultanlarının hakimiyetindeydi ve Moğol istilasına direnişinde başarılı olmuş, ancak pek çok açıdan dünyanın o dönemdeki efendilerinin etkisinde kalmıştı. Ortadoğu'nun kenarındaki Orta Asya ve Rusya'da kalan öteki iki Moğol hanlığı, Moğol dünyasının politikalarında ve İslamiyet'i seçtikten sonra da Ortadoğu politikalarında rol almışlardır.

İran başlıca güç merkeziydi. Bağdat'ı fethettikten sonra kuzeybatıya çekilen Hülagu Han ve sonraki seksen yılda onun yerine gelenler İran etrafındaki toprakları yönetmişlerdir. Üstünlüklerini kabul ettikleri Moğolistan Büyük Hanlarına bağlılıklarının göstergesi olarak İran'ın Moğol Hanlarına bölge hükümdarları, îlhan anlamında İlhanlılar deniliyordu. İlhanlılar İran'ı genel olarak barışçı bir siyasetle yönetmişler ve Müslümanlığı seçmeden önce bile tüm dinlerin mensuplarına eşit hoşgörü göstermişler, eşit olanaklar tanımışlardır. İlhanlılar'ın temel dış politikaları fetihlerini batıya doğru genişletmekti. Anadolu'da Selçuklu sultanlarını yenmişler, Anadolu beyliklerini -Kendilerine bağlamakla ve bir işgal bölgesiyle yetinmişlerdir. Memluk sultanlığına karşı daha büyük bir mücadele vermişlerdir. 1259 yılında Hülagu Tebriz'den yeni bir kampanya

yürütmeye başlayarak Ermenistan ve Yukarı Mezopotamya'yı geçip, güneye Suriye'ye yönelerek Halep ve Şam'ı ele geçirdi. Ancak 1260 yılının Eylül ayında, Filistin'deki Ayn Calud'da bir Moğol öncü baskın birliği Baybars adlı bir Kıpçak Türkü'nün komutasındaki Mısır Memluk ordusu tarafından yenilgiye uğratıldı. Suriye'nin tamamı Mısır ordusu tarafından tekrar ele geçirildi. Bunun ardından Moğollar Suriye'yi almak için çok uğraştılar ama her defasında Memlukler tarafından geri püskürtüldüler.,

Bu dönemde Hıristiyan Avrupa ile Moğollar arasında ilginç ama sonuç alınamayan diplomatik ilişkiler yaşanmıştır. Bu ilişkiler ortak düşmanları Müslümanlar'a iki cepheden savaş açmayı amaçlıyordu ama girişimlerinden bir sonuç alınamadı. Mısır Sultanı olan Baybars ile Rusya'daki Moğol devletinin hanı Berke ile aralarında bir ittifak yaptılar ve Berke bağımsızlığını ilan edip Müslüman oldu. İleride Altınordu Hanlığı olarak tanınacak ülkesi, Kıpçak Türk nüfusa sahip bir İslam devleti olma yolunda ilerliyordu.

İran ile Mısır çatışması on yıllar boyu, Gazan Han'ın İslamiyet'i kabul etmesinden sonra bile sürdü ve sonunda 1323 yılında barış anlaşması yapıldı. Bu sırada İlhanlı krallığı da onlardan öncekilerin kaderini yaşıyordu. 1336 yılında İlhanlı hükümdarı Ebu Said öldükten sonra İran tekrar yerel hanedanların yönetimindeki küçük devletlere bölündü. Ancak bu devletlerin ömürleri kısa oldu. Orta Asya'da da Moğollar'ın başına Timur geçti ve Harizm ile Maveraünnehir'i aldıktan sonra, İran'a girerek yedi yıl içinde ülkenin tamamını ele geçirdi. İki kez Altınordu hanım yenilgiye uğrattı ve Hindistan'ı bastı, Irak'ı yerel hanedanın elinden alarak hakimiyetine kattıktan sonra Suriye'yi geçip Memluk sultanına egemenliğini kabul ettirdi. Anadolu 1394 ve 1400 yıllarında Timur'un istilasına uğradı. Timur 1402 yılındaki Ankara savaşında Osmanlılar'ı ağır bir yenilgiye uğratarak Osmanlı sultanı Bayezid'i esir aldı ve 1405 yılında Çin istilasına hazırlanırken öldü.

Moğol kökenli Türkleşmiş ve İslâmlaşmış bir aşirette doğan Timur'un toplumsal geçmişi oldukça mütevazıydı. Cengiz Han'ın hanedanından bir prensesle evlenmişti. Karma Moğol ve Türk ordularına Moğollar hakimdi ama ordu çoğunlukla Türkler'den oluşuyordu. Timur'un önceki Moğol

hükümdarlarının tersine, dindar bir Müslüman olduğu söylenir ya da bu onun iddiasıdır. Gerçekleştirdiği büyük yıkımlar sırasında İslam dinine ait binalara ve çalışanlara gereken saygıyı göstermeyi unutmamıştır. Fetihleri Hülagu'nun fetihlerinden daha yıkıcıdır ve Altay istila dalgalarının sonuncusu olmuştur. Ölümüyle,X.yy başlamış olan bozkır halklarının büyük hareketi son bulmuştur ama boyların akını devam etmiş, daha da Önemlisi Ortadoğu'daki göçebe halklar şehir yaşamına ve uygarlığa girmeyi sürdürmüşlerdir.

Timur büyük bir fatihti ama bu başarısını imparatorluklar kurmada bir gösterememişti ve ölümünün ardından geniş toprakları dağılmıştır. Osmanlılar ve Memlukler, Anadolu ve Suriye'deki hakimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Karakoyunlu ve Ak-koyunlu adlarında iki Türkmen boyu Batı İran, Mezopotamya ve Doğu Anadolu'nun denetimlerini ele almayı başarmışlardı. Timur'un soyu hakimiyetlerini ancak Doğu İran'da ve Maveraünnehir'de sürdürebilmiştir. Başkentleri Buhara, Semerkand, özellikle Herat parlak bir uygarlığın merkezleri haline gelmiştir. Timur hanedanı zamanında mimaride, sanatta, hem Farsça hem de-doğu Türk dillerinde edebiyat ve bilim alanlarında büyük başarılar kazanılmıştır. Türk dilinin büyük klasik çağı olan bu dönemde yazılan eserler Konstantinopolis'ten Uzakdoğu ve Hindistan'a dek tüm Türk halklarının kültürel gelişimini kalıcı bir biçimde etkilemiştir.

Sonuçta Arapça konuşulan ülkelerde ağırlık merkezi Irak'tan Mısır'a kaymıştır. Haçlılar döneminde Irak, güçsüz ve örgütten yoksun olması, hem istilacılar hem de tüccarların geleceği Akdeniz'e uzak olması nedeniyle bir Müslüman üssü olma olasılığı yoktu. Alternatifi tek bir ırmağın suladığı vadiden oluşması nedeniyle merkezi bir hükümet gerektiren öteki ticaret yolu Mısır'dı. Zaman içinde Mısır Haçlılar'ı Yakındoğu'dan atan yeni fetih savaşlarının üssü haline gelmişti. Memlukler İlhanlI ordularını püskürtüp Arap dünyasının büyük bölümünü Moğol istilasından kurtarmalarını sağlayan kaynakları Mısır'dan elde etmişlerdi.

XII.yy ortalarında Selahaddin'in kurduğu Eyyubi hanedanı denetimi yitiriyor, etkin güç Türk Menllukler'in eline geçiyordu. Eyyubi sultanlığının Mısır'daki son krizi, Fransız Kralı IX. Louis tarafından düzenlenen haçlı seferi sırasında, 1250 yalında Sultan'ın ölümüyle başladı.

Sultanın cariyesi Şajar al-Durr'un(İnci Ağacı) kriz sırasında sağduyusu sayesinde Müslüman devletinin ve ordusunun istikranın korudu. Sultanın ölümünü gizleyerek oğlu Turan Sultan Mezopotamya'dan dönünceye dek onun adına emirler verdi. Kısa sürede Turan Şah Haçlı ordusunu yenilgiye uğrattı. Kral Louis canım ve taraftarlarından bazılarını kurtarmak için aldıklarını geri verdi ve yüklü bir tazminat ödemek zorunda kaldı. Turan Şah'ı da Baybars komutasındaki Memlukler öldürdü ve Eyyubi meşrutiyeti görüntüsü vermek » için Şajar al-Dun'u sultan ilan ettiler. Ancak bu anlamlı hareketleri Suriye'nin Eyyubi beylerine hanedanlarının Mısır'da devrildiği gerçeğini kabul ettiremedi ve hemen ardından yeni kadın "sultan" tahttan inmesini isteyen beyler koalisyonu ile karşılaştı. Bağdat'taki halife bile tüm bu olan bitenlerle doğrudan ilgilenmediği halde bir kadının tahta çıkarılmasına itiraz etti. Üstüne üstlük bu kadın kendi haremindendi ve onu Mısır sultanına hediye etmişti. Halife Suriyeli Eyyubi beylerini destekleyerek Mısır'daki Memlukler'e kendilerine bir sultan seçmelerini buyurdu. Bir Mısır tarihçisine göre halife Memlukler'e "Eğer içinizde seçecek bir erkek kalmadıysa söyleyin, biz size göndeririz."[1] demişti,

1260 yılında, Memluk generali Baybars, son Eyyubi'nin ölümünün ardından çıkan karışıklıkta sultanlığını ilan etti. Baybars da Selahaddin gibi Müslüman Mısır ile Suriye'yi bu kez daha kalıcı olacak şekilde tek bir devlet altında birleştirdi. Yeni devletin doğudaki ve batıdaki dış düşmanlarını yenerek yeni bir toplumsal düzen kurmaya başladı. Selahaddin, Bağdat'taki Abbasi halifesinin hakimiyetini resmi olarak kabul etmiş ve Mısır'ın Sünniliğe döndüğünü açıklamıştı.Baybars,Bağdat'taki Moğol fatihlerden kaçan bir Abbasiyi kabul edip halifeliği Kahire'ye getirdi ve onu ilk gölge halife ilan etti. Bu gölge Kahire halifeleri tamamen güçsüzdüler ve tek işleri tahta çıkan yeni sultan için tören düzenlemekti. 1517 yılında Osmanlı Türkleri'nin Mısır'ı ele geçirmeleriyle halifelikleri sona erdi.

Baybars ile haleflerinin yarı feodal Memluk sistemi,Eyyubiler'in Suriye ve Mısır'a getirdikleri Selçuk sisteminden bir uyarlamaydı. Sistem Moğol deneyiminden ve Mısır'da yaşamaya devam eden Moğol göçmenlerinden etkilenmişti. Moğollar'ın İslam direnişinin bu kalesinde bile önemli bir

saygınlığı vardı. Bir dönem Memlukler Moğol silahlanın, yöntemlerini ve hatta davranışlarını ve giysilerini taklit etmişlerdir.

Bir Memluk subayı ömrü boyunca ya da daha kısa bir süreliğine bir tımara sahip olurdu. Genellikle topraklarında oturmaz, Kahire’de ya da tımarının olduğu bölgenin büyük şehrinde otururdu. Sistemde gelir mülkiyetten daha çok önemli olduğu için Batı feodalitesinde olduğu gibi malikaneler, şatolar ya da güçlü yerel otoriteler gelişmemiştir.

Memlukler satın alınmış köleler olarak Mısır’da öğrenim ve eğitim görmüşlerdi. Başlangıçta bunlar Karadeniz’in kuzey kıyılarından gelen Kıpçak Türkleri’ydi ama sonraları aralarına Moğol asker kaçakları, başka ırklardan insanlar, Yunanlılar, Kürtler, Çerkezler, hatta Avrupalılar bile karışmışlardır. Hakim olan sınıfın dili Türkçe ya da Çerkezçe’ydi ve çoğu, bazı sultanlar bile, Arapça bilmezlerdi. Baybars ve ondan sonra gelenlerin geliştirdikleri Memluk devleti, askeri ve sivil şeklinde çok ince düzenlenmiş bir çifte yönetimin kontrolündeydi.İkisinin de başında sivil kadrolu Memluk subayları yer alırdı. 1383 yılma dek Memluk sultanlığı çoğunlukla babadan oğula geçmiştir. Bu yıldan sonra Çerkez ya da İkinci Memluk sultanlığında tahta geçenler. en güçlü komutanlar olmuştur. Bir sultan öldüğünde, tahta geçecek gerçek sultan belirlenene kadar kısa süreliğine oğlu babasının yerine geçerdi.

Mısır için, Avrupa ile yaptığı ve Avrupa'nın Ortadoğu aracılığıyla Uzakdoğu ile yaptığı ticaret, gerek ticari açıdan gerek de kazandırdığı gümrük vergileri açısından büyük önem taşıyordu. Memluk hükümetleri güçlü oldukları zamanlarda, Mısır'a bir ölçüde refah sağlayan bu ticareti koruyup teşvik etmişlerdi.

Ne var ki, Baybars tarafından savuşturulan Moğol tehdidi henüz tamamen yok olmamıştı.-1400 ve 1401 yıllarında Timur’un Türk-Moğol güçleri Suriye’ye girerek Şam’ı yağmaladılar. Moğollar’ın ardından gelen veba, çekirge sürüleri ve başıboş kalmış Bedeviler onların bıraktıklarım tamamladılar. Memluk sultanlığı askeri ve ekonomik gücüne inen bu darbelerden bir daha asla tamamen kurtulamadı.

XV.yy’daki mali ve ekonomik zorluklar, transit ticaretten elde edilebilecek en fazla parayı kazanmaya yönelik yeni bir mali politikayı da

beraberinde getirdi. Bu politikaya yönelik olarak başlıca yerel ve transit ürünlerin tekelleştirilmesi yöntemi benimsendi. Avrupa yükselen fiyatlara tepki gösterdi ve bu durum Mısır'ın ekonomik yaşamını çok uzun vadeli olarak etkiledi.

Orta ve Doğu Anadolu, Konya veya Anadolu Selçuk sultanlarının yönetimindeydi ve git gide bir İslam devletine dönüşerek Yakın ve Ortadoğu'daki İslam uygarlığının ayrılmaz bir parçası haline gelmişti. Selçuk monarşisinin gelişmesi sonucunda, ülkeyi fethetmiş ve sömürgeleştirmiş olan aşiretlerin ve göçebelerin siyasi bağımsızlıkları kısıtlanmış, halkın inancı, din adamları tarafından oluşturulan bir hiyerarşinin denetimi altına alınmıştı. Müslüman hukukçular, bürokratlar, din adamları, esnaf ve tüccarlar yeni sömürgeleşen topraklara yerleşmiş ve klasik İslam'ın şehirli uygarlığını getirmişler, kırsal bölgelere de İslam devletinin ve yaşamının geleneksel örneklerini benimsetmişlerdi.

Selçuk devletinde Moğol istilasının şokuyla onarılmaz yaralar açılmıştı. Yaklaşık yarım yüzyıl çabaladı ama XTV yy başlarında yıkıldı. Merkezi devlet otoritesinin çökmesi ve Anadolu'ya Moğollar'dan kaçan yeni Türk göçebe akınlannın başlaması sonucunda sınırlarda tekrar savaşlar çıktı.XIII.yy sonları ile XIV.yy'da, Batı Anadolu'nun siyasi ve askeri yaşamına sınır boyundaki savaşçılar, dinde de dervişler hakim oldu. Batı Anadolu'nun tamamına Türk ve Müslüman hakimiyetini yayan Bizans'a karşı yeni bir dalga başladı.

Yeni fetihleri paylaşan beyliklerden güçlü ve büyük bir imparatorluk durumuna gelen yalnız biri oldu. Bu beyliğin adı XIV.yy'ın ilk çeyreğinde başında olan kurucusu Osman Beyden gelmektedir. Beylik, Bizans'ın Bithynia sınırlarında ve Konstantinopolis'in savunma hatlarının çok yakınında yer alması nedeniyle daha büyük görevler üstlenip, daha büyük olanaklara sahip olmuş ve başka yerlerden destek bulabilmiştir. Osman Bey ve onun yerine geçenler, Bizanslılar'a karşı sürekli bir sınır savaşı sürdürmüşlerdir. 1326 yılında fethettikleri Bursa'yı hızlı bir şekilde büyüyen devletlerine başkent yapmışlardır. .1354 yılında Çanakkale Boğazı'nı geçerek Avrupa'ya giren Osmanlı güçleri, birkaç yıl sonra Gelibolu'yu, daha sonra da yüz yıl süresince Avrupa'daki başlıca üsleri durumuna gelecek Edirne'yi ele geçirmişlerdir. Sırplar ve Bulgarlar ile

yapılan özellikle Meriç (1371) ve Kosova (1389) savaşlarıyla Balkan yarımadasının büyük bir bölümü Osmanlı yönetimine girmiş,girmeyenler de bağlı olmuşlardı. Bunun sonucunda da Bulgaristan, Sırbistan ve Makedonya'da kazanılacak zaferler hızlanmış oldu.

Osmanlılar Avrupa sahnesine yalnızca askeri yoldan çıkmamışlardır. Avrupa'ya yerleşmelerinin ardından, ticari rakipleri Venediklilerle savaş durumundaki Cenevizliler, Osmanlılar'dan askeri yardım talep etmişler, karşılık olarak da mali yardım teklif etmişlerdi. Çağdaş Bizans tarihçisi Kantakuzenos şunlan söyler: "...Cenevizliler çok miktarda para vaadinde bulunarak, bu iyiliklerinin sonsuza kadar Ceneviz halkının ve senatosunun kalplerinde kalacağını bildirdiler." 1352 yılında yapılan ilk Osmanlı-Ceneviz ticari anlaşması ile Avrupa ve Ortadoğu tarihinin başlıca konularından biri tekrar onaylanmıştır.

Osmanlının dördüncü padişahı 1.Bayezid (1389-1401) tahta çıktığı sırada imparatorluk Avrupa'da ve Asya'da önemli topraklara sahipti. Bayezid ülkesine yeni bir karakter kazandırmayı amaçlayan oldukça hırslı bir kişiydi ve doğuya yönelip Türk beyliklerini art arda yenerek Anadolu'nun tamamını hakimiyeti altına aldı. Osmanlı padişahları, genel bir yaklaşımla en başından beri "sultan" unvanını kullanıyorlardı. Bayezid bunu özelleştirerek, Kahire'deki "halife"den "Rum Sultanı" olarak tanınmasını istedi. Anadolu Selçuk sultanlarının bu eski unvanları,Anadolu'nun eski İslami monarşisinde ve hatta Ortadoğu İslam İmparatorluğu'nda da iddia taşınması anlamına geliyordu. Bayezid'in 1396 yılında Niğbolu'da Balkanlar'ı kurtarmaya gelen Batı Avrupa şövalyelerini yenmesi onu teşvik etti. Ama ondan daha güçlü bir fatihle karşılaşmıştı. 1402'deki Ankara savaşında Timur tarafından yenilgiye uğratılıp esir düşen Bayezid,intihar ederek yaşantıma son verdi. Osmanlı topraklan, Bayezid'in sultan olduğu zamanki sınırlarına dek daralmıştı. Oğulları arasında da bir iç savaş tehdidi belirdi ve büyük olasılıkla toplumsal kökenli olan bir dervişler isyanı başladı. 1. Mehmed 1413 yılında kardeşlerini yendi. 1. Mehmed ve ondan sonra gelenler bir süre daha çeşitli kesimlerin isyanlarıyla uğraşmak zorunda kaldılar.

1. Mehmed tahta kaldığı süre boyunca, Osmanlı devletini eski durumuna getirmek ve pekiştirmekle uğraştı. Oğlu II. Murad döneminde

(1421-1444 ve 1446-1451) önemli ve büyük değişiklikler gerçekleşti. Yeni topraklar ele geçirildi ve Avrupa’da Sırplar, Macarlar, Yunanlılar ve Haçlılar karşısında büyük zaferler elde edildi. Anadolu’da ise daha önce Bayezid tarafından fethedilen yerler bir kez daha alındı. Sonrasında barış ve güçlenme dönemine girildi. Osmanlılar gerçek anlamda bir İslam saray yaşamı oluşturdular ve yazarları, şairleri, Müslüman bilginlerini desteklediler. Bu dönemde, edebiyatta Türk milli bilincinin ortaya çıkması dikkat çekici bir gelişmedir. Sultan Murad bu bilinci teşvik etmiş, şiir bile yazmıştır. Sultan Murad zamanında' Oğuzlar’ın tarihi ve efsaneleri araştırılmıştır. Osmanlı hanedanını Türk aşiret geleneğine ve efsanelerine bağlayan, kökenini Oğuz Han'a kadar vardıran araştırmalar yapılmıştır.Müslüman hanedan devleti ilkesine bağlı ve Osmanlı hanedanına sadık olan güvenilir komutanların ortaya çıkışı ile birlikte tüm bu yeni saray ve hanedan düşünceleri desteklenmiştir.

XIV.yy sonlarına doğru başlayan, 1430 yılından sonra da düzenli biçimde devam eden Hıristiyan halk arasından Osmanlı ordusu ve devlet hizmetinde görevlendirilmek üzere devşirmelerin toplanması Osmanlı hanedanının gücüne güç katmıştır. XVEI. yy İngiliz tarihçi Wılliam Seaman’m çevirisine göre,XVI.yy Osmanlı tarihçilerinden Hoca Efendi olarak da tanınan Sadeddin,devşirme sistemini şöyle anlatmıştır:[3]

"Sultan vezirlerinden dinsizlerin içinden askerliğe uygun cesur ve çalışkan gençlerin seçilip Müslüman yapılmasını istemiştir. Sultanın bu iş için görevlendirdiği kişiler farklı ülkelerden yaklaşık bin kafir çocuğu toplayıp asker olarak eğiteceklerdir Bu dinsiz gençler dindar kişilerin yanında olacaklarından gönüllerine İslamiyet’in ışığı dolacak ve sahte dinin kirinden arınacaklardır.”

Bu sayede Hıristiyan halkın enerjisi ile dervişlerin ruhu Osmanlı hanedanına hizmet edecekti. Selçukluların siyasi ve dini değişiklikleriyle düzenlenen Sünni İslam modellerine göre gelişen devlet ile hâlâ sınır boyları geleneğinin hakim olduğu ordu arasındaki birleşme sorunlarına uygun bir çözüm getirilmiş oldu.

Osmanlı devletinde İslam dini kurumu olgunluk dönemine ulaşmış, Sünni devletiyle tam bir bütünleşme gerçekleşmiştir.Artık İslamiyet gerçek bir kurumsal yapıya kavuşmuştu. Şeriatın onayladığı en üst dini otoritenin

başkanlığında, belirli güçleri ve görev olan profesyonel ve eğitimli din adamlarının hiyerarşisi söz konusuydu. İleri derecede maddi uygarlığa sahip olan bir Müslüman devletinde, İslam Şeriatı'nı ülkenin etkin hukuku yapmak için gösterilen tek ciddi çaba Osmanlılar'a aittir. Osmanlılar, din bilginlerine ve yargıçlarına daha önce eşi görülmemiş otorite, güç ve statü vermişlerdi.

1451 yılında II.Mehmed, babası Sultan Murad'ın yerine geçti. Yeni sultana coğrafi olarak ikiye bölünmüş bir imparatorluk miras kalmıştı. Artık Anadolu Ortadoğu İslam uygarlığı ile yeniden biçimlenmiş ve bu uygarlığa benzemiş eski bir İslam toprağı olmuştu. Henüz ele geçirilen Rumeli, hâlâ bir sınır boyuydu ve sınır boylarında yaşayanların davranış ve idealleri ile dervişlerin mistik inançlarının etkisi altındaydı. Eski ve yeni iki başkent Bursa ile Edime arasında yeni bir bağ kurmak gerekiyordu. Sultanın tahta geçmesinin iki yıl, kuşatmanın başlamasının yedi hafta ardından 29 Mayıs 1453 tarihinde yeniçeriler tarafından Konstantinopolis'in yıkılmış surlarına son bir saldırı gerçekleştirildi. Son Konstantin, askerleri ile birlikte savaşırken öldü. Hilalli bayrak, Ayasofya'nın kubbesine dikildi, sultan da imparatorluk şehrine yerleşti.

7. BÖLÜM

BARUT İMPARATORLUKLARI

Müslümanların yüzyıllardır sahip olmak istedikleri Konstantinopolis'i ele geçirmeleriyle birlikte son parça da yerine oturmuş oldu. Sultan II. Mehmed, bu fethin ardından Fatih adını aldı. Fatih Sultan Mehmed, Asya ile Afrika'nın ve onları şekillendiren iki geleneğin birleşmesini tamamlamış oldu. Sınır savaşçıları beyliği bir imparatorluk olurken, lideri de imparator olmuştu. Bu zaferle Osmanlı-Sultanlığı İslam'ın Batı'ya yönelmesinde aldığı öncü rolünü kesinleşiyor ve İslam dünyasında önemli ölçüde saygınlık kazanmasını sağlıyordu.

Sultan II. Mehmed'in padişahlığında bundan sonraki dönem Avrupa ve Asya sınırlarına düzenlediği fetihlerle geçti. Avrupa'da Mora'dakİ son Rum despotluklarını aldı, Sırbistan ve Bosna'yı Osmanlı topraklarına kattı ve Yunan adalarının çoğunu ele geçirdi. Asya'da Cenevizlilerden Amasra'yı, Müslüman beyinden Sinop'u ve Yunan imparatorundan Trabzon'u aldı. Ancak daha doğuya ilerlemeyi ya da Müslüman hükümdarlara karşı savaş açmayı asla istemiyordu.

Sultan II. Mehmed, 1473 yılındaki savaşla kendisine meydan okuyan Doğu Anadolu ve Mezopotamya Türkmen hükümdarı Uzun Hasan'ı yenilgiye uğrattı. Ancak bu zaferini ilerletmeye çalışmadı. Bunun nedenleri,XVI.yy tarihçisi Kemalpaşazade'nin yazmış olduğu sultanın bir konuşmasında şöyle anlatılmıştır: "Bu saldınsı yüzünden Uzun Hasan'ın cezalandırılması doğru olandı çünkü İslam'ın büyük sultanlarının hanedanlarının yok edilmesi doğru olmazdı." Asıl önemli olan, sultanın,Avrupa'daki önemli işi olan cihada engel olmasıydı."

Öte yandan Osmanlı sultanları güney ve doğu sınırlarının ötesinde önemli değişikliklerin olduğu Müslüman topraklarına ilgisiz kalamazlardı.XIII.yy'ın ortalarından itibaren Mısır ve Suriye'de hüküm süren Memluk sultanlığının yıkılışı bu değişikliklerden biriydi. Son zamanlarında Mısır sultanlığı bir tür Arap Bizansı haline gelmişti. Kuzeyde ve doğuda, Anadolu ve İran yaylasında, İslamiyet'in kültürel ve siyasi liderliğini ele geçirmiş olan Türkler ile İranlılar arasında yeni devletler ve toplumlar ortaya çıkıyordu. Genellikle Türkler ve İranlılar'ın kendi dilleriyle adlandırılan yeni bir uygarlık oluşmaya başlıyordu. Suriye ve Mısır'da, artarak doğudan gelen büyük etkilere rağmen eski düzen korunabilmişti. Eski İslam kültürü Arapça şekliyle çok uzun yıllar sürmüştü. Ülkeyi savunan Memluk askerleri Nil vadisini istilalara karşı korumuşlardı.Çoğunluğu Memlukler'in oğulları ve onların yerine geçenlerden oluşan Suriyeli ve Mısırlı yetkililer devleti yönetmiş, bununla birlikte de klasik İslam mirasını korumuş ve yorumlayarak zenginleştirmişlerdi.

Suriye-Mısır sultanlığı, Timur'la yapılan savaş, kötü mali yönetim yüzünden kaynakların kuruması, kuraklık, açlık ve veba, Memluk düzeninin ve toplumunun çökmesi başta olmak üzere çeşitli dış etmenlerle ve iç savaşlarla fazlasıyla güç kaybetmişti.

Son darbeler de kuzeyden ve batıdan olmak üzere dışarıdan alındı.Bunlardan biri, Portekizliler'in doğu sularına gelmesi sebebiyle ekonomikti. Portekizliler, Avrupa ile Hindistan arasında oluşturdukları doğrudan deniz yolları sayesinde Mısır ticaretinin önüne geçtiler. Bu durumun gelecekteki etkileri eskiden düşünüldüğü kadar büyük olmayacaktı.XVI.yy'da Levant'ta ticaret çok önemli canlanmalar olmuştur.Ne var ki,durumun yarattığı ilk'etkiler oldukça önemliydi. Memluk sultanı Kansuh el-

Guri (1500-1516) zamanında ticaretin ve gelirlerin azalması krize yol açtı. Venedikliler'in teşvikiyle Hindistan'a bir Mısır filosu çıkardı. Başta birkaç başarı kazanan filoyu Portekizliler yenilgiye uğrattı. Bunun ardından Portekizliler Hint okyanusundaki Müslüman ticaret gemilerini yok etmeye başladılar, hatta Portekiz gemileri Basra Körfezi ve Kızıldeniz'e kadar ilerlediler.

Kuzeyden ise tehlikeli bir askeri darbe alındı. Memluk ile Osmanlı sultanlarının ilişkileri bir dönem dostluk içinde sürmüştü ama XV.yy'ın ikinci yarısında bozulmaya başladı. İki devlet, 1485 ile 1490 yıllan arasında savaştılar. Çoğunlukla Memlukler'in Osmanlılarca karşı üstün olduğu savaşlarda kesin bir sonuç elde edilemedi.

Askeri denge hızla Osmanlılar yararına değişiyordu. Bu değişiklikte, Osmanlılar'ın büyük bir etkinlikle ve hızla ateşli silahlan benimsemeleri büyük önem taşıyordu. Memlukler ise yeni ateşli silahlara karşı istekli değillerdi. Osmanlılar'ın topraklarında madenler bulunuyordu ama Memlukler'in topraklarında madenleri olmadığı için ithal etmek zorundaydılar. Ancak bu somut zorluklardan çok daha önemli olanı, Memluk emirlerinin, eskinin onurlu ve yasal silahlarına sahip çıkarak ateşli silahları ve kullananları değersiz görmeleriydi. Son zamanlarında Memlukler'in birkaç umutsuz ateşli silah edinme çabaları olmuştur. Silahları,siyah köleler ile Memlukler'in yerlilerden olan çocuklarından oluşan özel askeri birliklere ve paralı yabancı askerlere verdiler ama bunlar yeterli değildi. Osmanlılar'ın tüfekli piyade ve topçuları Memlukler'in mızraklı süvari ve okçularından çok daha üstündü.

Osmanlılar'ın Memlukler'e yapılacak son saldırıdan önce daha fazla tehlikeli başka bir Müslüman düşmanla savaşmaları gerekiyordu. Konstantinopolis'in fethinden yarım yüzyıl sonra Osmanlılar'ın karşısına Hıristiyan değil, Müslüman bir rakip çıktı. Bu da İran'ın yeni Safevi hanedanı şahlarıydı. Bunlar köklü bir Şii hareketinin ardından başa gelerek yüzyıllardan beri ilk defa Akdeniz ile Orta Asya ve Hindistan kapıları arasındaki bölgenin tamamını içine alan güçlü bir birleşik devlet kurmuşlardı. Kaynağı radikal Şii öğretileri olan ve Osmanlı sınırlarının kuzeybatısına yerleşen bu militan yeni güç, Türkiye'de bir tehdit ve de meydan okuma olarak görülüyor, İran ve Anadolu yaylalarının hükümdarları arasındaki eski rekabetinin tekrar dirilmesine dini bir nitelik kazandırıyordu. İran'da bulunan milyonlarca Sünni belki de halkın çoğunluğunu oluşturuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda en azından yüz binlerce Şii bulunuyordu ve bunların da doğudaki yeni Şii rejimine eğilimleri olabilirdi. Safevi şahı ve Osmanlı sultanı, birbirleri açısından kesinlikle hoşgörü gösterilmeyecek olan gaspçı ve din düşmanlarıydı. Safevi ailesinin Türk kökenli olması ve Türk olan Anadolu'da geniş bir

destek görmesi Osmanlılar’a yönelik bu tehdidin ciddiyetini daha çok artırıyordu.

Osmanlılar’ın bu tehdide tepkileri erkenden geldi. 1502 yılında Sultan Bayezid Anadolu Şiileri’nin Anadolu’dan Yunanistan’a sürülmesini buyurdu ve îran sınırındaki güçlerine seferberlik ilan etti. 1511 yılında Orta Anadolu’da Osmanlılar’a karşı tehlikeli bir Şii isyanı başladı. Yaşlı sultan ertesi yıl tahttan çekilerek yerini ileride adı Yavuz Sultan Selim olacak olan oğlu I.Selim’e (1512-1520) bıraktı. Çok geçmeden Sultan Selim ile Şah İsmail arasındaki düşmanlık ve rekabet savaşa dönüştü. İki hükümdar arasında savaştan önce oldukça sert yazışmalar olmuştur. Bu yazışmaları, sultanın kültürlü beylerin dili Farsça ile, şahın ise aşiret ve kırsal kökenlerinin dili Türkçe ile yapmış olması dikkat çekicidir.

Savaşta Osmanlılar zafer kazandı. İran ordusu, 23 Ağustos 1514 tarihinde iki imparatorluğun sınırlan arasında yer alan Çaldıran ovasında, Osmanlı yeniçerileri ve topçusu tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı. 7 Eylül 1514’te sultan, İran’ın başkenti Tebriz’i ele geçirdi. Yavuz Sultan Selim, bu zaferinden sonra, kendinden önceki sultan II. Mehmed gibi doğuya yönelmedi. Şahı yenilmiş ve güçsüz bir durumda ama yine İran’da bir Şii devletinin lideri olarak bırakarak Türkiye’ye döndü. Bundan sonra iki imparatorluk arasında zorlu ve uzun bir çatışma başladı. Bu mücadele sırasında, İran’da Sünniler’in, Türkiye’de Şiiler’in kanlı bir biçimde bastırılmaları ortak nefreti ve korkuyu şehit olanların kanıyla beslemiştir.

Tüm bu yaşananlar İslam’ın liderliği ile Ortadoğu’nun denetimi elde etmek uğrunaydı. Mücadele yalnızca savaş meydanlarında değil, Şii ve Sünni inançlarının arasındaki propaganda savaşıyla da sürdürüldü ve Osmanlılar’ın sınırlı zaferleriyle son buldu, Osmanlılar İran imparatorluğunu tümüyle yok edemediler, ancak sınırlayabildiler. Böylece güneyde Arapça konuşulan ülkelerin Osmanlı topraklarına katılması fırsatı doğdu. Osmanlılar, 1516-17 yılları arasındaki bir savaşla son iki buçuk yüzyıldır Suriye, Mısır, ve Batı Arabistan’ı egemenliğine almış olan Memluk sultanlığını yok ederek, bu ülkeleri ele geçirdiler. Bu yeni toprakların alınmasıyla birlikte Osmanlı hakimiyeti, güneyde Afrika ve Arabistan’da Kızıldeniz'in iki kıyısına, doğuda Hint Okyanusu’na, batıda Fas sınırına kadar Kuzey Afrika’da, sonra da XVI. yy’da Irak'a kadar

genişledi. Bu sırada Osmanlılar, uzun süren bir mücadelenin ardından İranlı hükümdarlarının elinde bulunan Irak'ı ele geçirmiş ve Osmanlı ordularını Basra Körfezi'ne kadar indirmişlerdi. Kutsal Medine ve Mekke şehirleri de dahil olmak üzere İslamiyet'in merkezi toprakların hakimi artık Osmanlı sultanlarıydı. Kutsal şehirlerin hakimiyeti ile saygınlıktan, merkezi toprakların hakimiyeti ile de sorumlulukları artıyordu.

Osmanlılar, İranlılar'ı yola getirip, Memlukler'i yıktıklarına göre artık Avrupa'daki savaşa dönebilirlerdi. İmparatorluk Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) gücünün en üst noktasına ulaşmıştı. 1526 yılındaki Mohaç Savaşı'nda Macaristan krallığı ordusu Osmanlılar tarafından bozguna uğratıldı. Kemalpaşazade Osmanlı zaferini şöyle kutlamıştır:[2]

"Muhteşem ordular, ateş gibi parıldayan kılıçlarıyla ölüme mahkum ancak yine de cesur kafirlere saldırdılar. Tıpkı bir savaş bayramındaki şarap kadehleri gibi kırmızı renkteler, başları erguvan çiçekleri gibi, gözleriyse birer akik taşı ve elleri de mercan gibi parıldıyor... Savaş, gökyüzü kan kırmızısı oluncaya dek sürdü... "

Kral zorlu bir savaşın ardından yenilir:

"Sultanın buyruğuyla yeniçeri tüfekçileri düşmana ateş açtılar... Ve o anda yüzlerce batta binlerce düşmanı cehenneme gönderdiler... Kral da hem bu dünyayı hem de öbür dünyayı kaybetmişti. "

Bu zaferin ardından Kanuni Sultan Süleyman'ın orduları Macaristan'ı geçerek 1529 yılında Viyana'yı ilk kez kuşattılar. Doğuda Hint Okyanusu'nda Osmanlı donanmaları Portekizlilere meydan okuyorlardı. Müslüman deniz gücü, batıda Kuzey Afrika'nın denetim altına alınmasıyla Batı Akdeniz'e kadar ilerlemiş, Atlantik Okyanusu'na ve Batı Avrupa kıyılarına baskınlar yapmaya bile başlamıştı. Hıristiyan dünyasını bir kez daha İslamın yayılması tehdidiyle karşı karşıyaydı. Haçlı seferleri son bulmuş ve cihad tekrar başlamıştı. Elizabeth döneminde Türkler'in tarihini yazan Richard Knolles, Türk imparatorluğuna "Dünyanın şimdiki belası" derken Avrupa'daki ortak görüşü ifade ediyordu.XVI.yy Türkler'in doruğa ulaştıktan sonra gerilemeye başladıktan yüzyıl olmuştur. Orta Avrupa'da ilk Viyana'yı alma çabasından sonra yüz elli yıl sürecek ama sonuçsuz kalacak kanlı bir mücadele başladı. Bu dönem 1683 yılındaki ikinci Viyana

kuşatılmasıyla sona buldu. Bu kez, kesin ve tam bir yenilgi alan taraf Türkler olmuştu. Osmanlılar'ın doğuda önce Mısır, sonra Irak'taki üslerinden denizdeki güçleri devam etti. Osmanlı valileri bir süre Afrika Boynuzu ve Yemen'e yerleştirdiler. Avrupalı Hıristiyan düşmanlarını korumak isteyen yerel Müslüman hükümdarlar Güneydoğu Asya'ya bir Osmanlı topçu birliği yollamışlardır. Ne var ki, tüm uğraşlar boşaydı, Portekiz ile öteki Batılı savaş gemilerinin karşısında Osmanlı donanması bile güçsüz kalıyordu. Osmanlılar'ın yerel Müslüman hükümdarlardan aldıkları desteğe rağmen, Batı Avrupa'nın güçlenmeye devam eden donanmaları karşısında Güney ve Güneydoğu Asya'dan çekilmeleri zorunlu oldu.

Osmanlılar, 1571 yılındaki İnebahtı deniz savaşıyla da Akdeniz'de ilk büyük yenilgiye uğradılar. Sadrazam Lütfi Paşa Kanuni Sultan Sülayman'a deniz gücü sorunuyla ilgili şunları söylemiştir: "Karaya hükmeden çok olmuştur. Kafirler denizde bizden üstünler. Onları yenmeliyiz."[3]

İnebahtı Savaşı, Hıristiyan Avrupa tarafından büyük bir zafer şeklinde kutlandı. Ancak bu zafer, Osmanlı donanmalarının Asya denizlerinde yenilgiye uğratılıp yok edilmesinin yanında çok da önemli değildi. Kısa sürede Osmanlılar Akdeniz'deki deniz güçlerini çoğaltmışlar, böylelikle Avrupa'daki topraklarını saldırılara karşı koruyabilmişlerdir. II.Sultan Selim (1566-1574) ile sadrazamı Sokollu Mehmed Paşa'nın İnebahtı'da batırılan gemilerin yerine yeni bir donanmanın yapılmasıyla ilgili konuşması, bir Türk tarihçisi tarafından şöyle aktarılmıştır: "Sultan yeni donanmanın maliyetini sorduğunda sadrazam, "İmparatorluğumuz o kadar güçlüdür ki, istersek atlastan yelkenleri,ibrişimden halatları ve gümüşten çıpaları olan bir donanma inşa edebiliriz."[4] demişti.

Gerçekten de donanma yeniden yapılarak Müslüman deniz gücü Yakındoğu ve Kuzey Afrika'da üslendi. Sonra da XVII.yy'da Akdeniz'e hakim olmayı ve Atlantik'e açılmayı sürdürdü. Hıristiyan Avrupa'ya oranla, İslam dünyasının gerçek gücü önemli derecede zayıflamıştı, ancak Osmanlı askeri gücü sayesinde hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar bu gerileyişin henüz farkında değillerdi.

XVI.yy ortalarında, Kanuni Sultan Süleyman'ın sarayındaki Kutsal Roma împaratorluğu'nun elçisi Busbecq, büyük bir Osmanlı gücü altında

yaşan Hıristiyan Avrupa konusundaki endişelerini şöyle ifade etmiştir:[5]

"Bizim lehimizde yalnızca İran hareket etmektedir ve düşman bize saldırmaya hazırlanırken arkasındaki tehlikeye dikkat etmelidir... İran yalnızca kaderimizi geciktirir bizi kurtaramaz. Türkler İran'la işlerini bitirince, Doğu 'nun tüm desteğiyle boğazımıza sarılacak. Bunun için ne kadar hazırlıksız olduğumuzu söylemeye dilim varmıyor.'

Osmanlılar "İran ile hesaplaşmadılar." 19.yy başlarına kadar doğu komşuları ve rakipleriyle mücadeleyi sürdürdüler ama artık Türkiye de, İran da Batı'yı tehdit edecek halde değillerdi.

Mısır Memluk sultanlarının yaptığı gibi İran hükümdarları da ateşli silahlara pek sıcak bakmadıklarından, başlangıçta bu silahlan almak için çok istekli değillerdi. Onlar da tıpkı Memlukler gibi Osmanlı tüfekçilerini ve topçusunu görünce yanıldıklarının farkına vardılar. Ancak Memlukler'den farklı olarak yıkılmamış ve aldıkları dersleri uygulama olanağı elde etmişlerdi. XVI. özellikle de XVII. yy'da İran şahları ordularına tüfek ve top almışlardı. Venedik, Portekiz ve İngiltere önemli ikmal kaynakları olmuştur.

İranlılar başlangıçta istekli olmamalarına rağmen, silah üretimini ve kullanımını kısa sürede öğrendiler. 24 Eylül 1572 tarihinde Venedik elçisi Vincenzo di Alessandri'nin Onlar Konseyi'ne verdiği raporda açıkladığı gözlemi söyledin[6]

"Kullandıkları silahlar mızrak, kılıç ve arkebüzdür ve silahları tüm diğer ülkelerin silahlarından daha üstün, çelikleri de daha iyidir.Arkebüzlerin namlularının uzunluğu çoğunlukla altı karıştır ve yaklaşık olarak üç onstan biraz daha hafif olan gülleler atarlar. Bunları yaylarını çekmeyi ya da kılıçlarım kullanmayı aksatmadan kolayca kullanırlar. Kılıçlarına gerek duyana dek eyerlerinde asılı tutarlar. Arkebüzü sırtlarına astıkları ve kılıçlarını ellerinde tuttuklarından bir silahı kullanmaları ötekini engellemez. "

Kılıç, yay ve ateşli silahı neredeyse aynı anda kullanabilen İranlı süvarinin resmedildiği tablo, gerçekleşen değişikliklerin karmaşasını başarıyla simgelemektedir.XVI. ve XVII.yy'da ateşli silahlar İran hükümdarları tarafından istenmeyerek de olsa kullanılmaya başlanarak,

askerlerinin çoğunluğunu bu silahlarla donatılmıştır. Kuşatmalarda, onlar kadar yoğun olmamakla birlikte tıpkı Osmanlılar gibi top kullanıyorlardı. Sahra topçusunu kısıtlı ve genellikle de etkisiz bir şekilde kullanıyorlardı.

Şah Abbas. (1587-1629), Şah İsmail'den sonraki hükümdarlardan en ilginç olanıdır. Şah Abbas'ın Osmanlı modeline göre yeni bir piyade ve topçu birliği kurması yaptığı en önemli iştir.1598 yılında yirmi altı kişiyle İran'a gelerek uzun süre şahın hizmetinde bulunan Robert ve Anthony Shirley adlı İngiliz kardeşler, bu birliğin kurulmasında Şah Abbas'a yardım etmişlerdir.Şah Abbas ilk olarak, İran'ın doğu eyaletlerinde pek çok şehri ele geçiren Orta Asya özbekleri'ni durdurdu. Bunu başarabilmek için de Osmanlılar ile barış yaptı ve Gürcistan, eski Safevi başkenti Tebriz ile Azerbeycan'ı onlara bıraktı. Özbekler'e uyguladığı başarılı politikası sayesinde doğudaki kaybetmiş olduğu yerleri geri aldı ve yeniden gözünü batıya dikti. 1603 yılında Tebriz'i alarak ilerlemeyi sürdürdü ve daha önce Osmanlılar tarafından fethedilmiş olan Irak topraklarının büyük bölümünü ele geçirdi, l6l6 yılında Hindistan'da Surat'ta çalışmaya başlayan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, Şah Abbas hükümdarlığı zamanındaki önemli bir diğer olaydır. Portekizliler o döneme dek İran'daki Batılı ticaretin neredeyse tamamını ellerinde bulunduruyorlardı, ancak İngilizlerin bu girişimini durdurmayı başaramadılar. 1622 yılında İngiliz tüccarları bir Iran ordusunun, 1514 yılından bu yana Portekizliler'in elinde olan Basra Körfezi'ndeki Hürmüz'ü ele geçirmesine yardım ettiler. Bu olay için yazılan bir destan ile İran ordusunun, bu başarısı kutlandı.

"Büyük" olarak anılan Şah Abbas dönemi Safevi çağının zirvesiydi. Portekiz, Hollanda ve İngilizler arasındaki Batılı güçlerin Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'ndaki rakip durumlarının, şahın yakalayıp faydalanmada gecikmediği avantajları vardı. 1597 yılında Şah Abbas başkenti tekrar taşıdı, daha önce de Tebriz'den Kazvin'e taşmıştı. Başkenti bu defa, doğudaki ve batıdaki düşmanları olan Özbekler'e ve Türklerce karşı harekatlarını daha yakından izleyebileceği ve daha merkezi bir konumdaki İsfahan'a taşıdı, İsfahan'da Şah Abbas zamanında yapılan yeni yapılar şehre kalıcı bir güzellik kattı ve orada yaşanların "İsfahan nısf-ı cihan" (Isfahan dünyanın yansıdır) diye gururlanmalarını doğruladı.

Safevi hanedanı, Şah Abbas öldükten sonra hızla çökmeye başladı.Osmanlılar Şah Abbas’ın onlardan geri aldığı yerleri ve Bağdat’ı yeniden aldılar. İran'ın doğudaki komşuları olan Afganlar ve Özbekler saldırılarına devam ettiler. Kafkasya sınırlarına Kazakların akınlar yapmaya başladıkları sırada, ilk Rus heyeti 1664 yılında İsfahan’a girdi.

O sırada kuzeyde uzun dönemde büyük önem kazanacak birtakım gelişmeler oluyordu. 1480 yılında Moskova çan Büyük İvan, Rus tarihçileri tarafından “Tatar boyunduruğu” olarak adlandırılan durumdan, bağımlılıktan ve haraç vermekten sonunda kurtulmuştu. Ruslar tıpkı Batıdaki Portekizler ve İspanyollar gibi, ancak daha başarılı bir şekilde ülkelerini Müslüman egemenliğinden kurtarmış ve eski efendilerini kendi topraklan-na geri göndermeye başladılar. Uzunca bir uğraştan sonra 1552 yılında Volga Tatarları’nın başkenti Kazan’ı ele geçirdiler. Bundan sonra da bölge daima Rus yönetiminde kaldı. Ruslar, Volga üzerinden aşağı inerek 1556 yılında Hazar kıyısındaki Astrakhan limanını aldılar. Artık Ruslar Volga ırmağının tamamını ele geçirmişler ve Hazar Denizi’nde bir köprübaşına sahip olmuşlardı. Güneye indikleri sırada Müslüman düşmanlarının çoğunu yenmişlerdi ve Osmanlı Kırım Tatar topraklarına doğru ilerliyorlardı.Bu tehlikenin farkında olan Osmanlılar karşı koymaya çalışıyorlar ama sonuç alamıyorlardı. Osmanlılar’ın bir sefer düzenleyip Astrakhan’ı alma ve donanmalarını Karadeniz’den Hazar’a çıkartmak için Volga ile Don ırmakları arasında bir kanal açma planlan da gerçekleşemedi. Bir süre daha Kırım'ın Tatar hanları Ruslar’a direnerek Osmanlı sultanlarına bağlı kaldılar. Bu süre boyunca Karadeniz Tatar ve Türk denetimi altında bulundu. Çoğunluğu gıda maddesi ve Doğu Avrupalı kölelerden oluşan önemli bir ticaret İstanbul ile Kırım arasında sürdü.

Öte yandan Ruslar da ilerlemeye devam ediyorlardı. XVIL yy’da Astrakhan, Ruslar’ın kuzey Kafkasya'nın bağımsız Müslüman devletlerine doğru yayılma merkezleri haline geldi. Sonra da Volga ve Don ırmaklarının ağızları arasındaki Rus imparatorluk eyaletinin yönetim merkezi oldu. 1637 yılında, Karadeniz’deki Türk Azak deniz kalesi bağımsız hareket eden Don ;Kazakları tarafından fethedildi. Don Kazakları kaleyi yıllarca Türk kara ve deniz saldırılarına karşı ellerinde bulundurdular,sonra da Rus çarına hediye ettiler. Ancak Osmanlı İmparatorluğu ile savaşa girme tehlikesini göze

alamayan Rus çan bu hediyeyi kabul etmek istemedi.Karadeniz'e gidecek Rus yolu henüz açık olmamakla birlikte artık belliydi.

1602 yılında Kutsal Roma imparatoru ile Osmanlı sultanı arasında yapılan Zitvatorok Antlaşması önemli bir değişikliğin göstergesiydi. Antlaşma Habsburg ve Osmanlı imparatorluklarının sınırını çizen ırmağın üzerindeki bir adada imzalanmıştı.Bu anlaşma, eskiden yapılanlar gibi zaferi kazananın başkentinde dikte ettiği bir barış olmamış, eşitler arasında tam da sınırda yapılan bir uzlaşma olmuştur. Bu değişikliği simgeleyen başka bir şey de, o güne dek Türk belgelerinde "Viyana kralı"şeklinde küçümsenen Habsburg hükümdarı için Osmanlı sultanına ait "padişah" unvanının kullanılmasıydı.Osmanlılar'ın Avrupa'ya girdikleri ilk zamanlarda gerçek anlamda bir antlaşma da görüşme de yapılmamıştı. Dini bir görev olan ve İslam ile kafir düşmanları arasında sürekli yapılan savaşlar, ara sıra barışlarla dururdu. Bu barışlar da Osmanlılar tarafından yenilen düşmanlarına İstanbul'da dikte edilirdi. Sonuç olarak Zitvatorok Antlaşması koşulların değiştiğini gösteriyordu. Dolayısıyla kavramlar ve yöntemler de değişmişti.

İstenmeden verilen eşitlik ödünü ile başlayan XVII. yy bir yenilginin kesin olarak kabul edilmesiyle son bulmuştur. Hıristiyan ve Müslüman dünyalarında askeri ve siyasi güç dengesindeki değişiklik oldukça yavaş olduğu için derslerin çıkarılması, anlaşılması ve uygulanması zaman almıştır. Ekonomik eşitsizlik hemen kavranmamıştı, ancak kavranışı çok derin ve kesin olmuştu. Avrupa'nın ticaret merkezleri, dolayısıyla da güç merkezleri okyanuslardaki keşiflerin sonucunda Akdeniz'den Atlantik'e, Orta ve Güney Avrupa'dan Batılı denizci devletlere kaymıştı.

Batılılar, Ortadoğu'da ve başka bölgelerdeki İslam devletleriyle olan alışverişlerinde önemli üstünlüklere sahipti. Atlantik fırtınalarına dayanacak şekilde yapılan gemileri, Müslümanlar'ın Akdeniz ve Hint Okyanusu'ndaki gemilerinden oldukça ağır ve büyüktü. Gemi yapımcılarının tasarladığı, Atlantik'te eğitim almış kaptanların yönettiği bu gemilerin manevra yetenekleri çok daha fazlaydı ve çifte avantaja sahiplerdi: Barış zamanında daha fazla yükle daha uzaklara daha düşük maliyetlerle gidebiliyorlar, savaş zamanında da daha fazla top taşıyorlardı. Batı Avrupa'daki denizci devletler, Güney ve Güneydoğu Asya ile Orta Amerika'daki tropik ülkeleri

sömürgeleştirip önceden hiç bilinmeyen ya da Avrupa’da yetişmeyen ürünler yetiştirmişlerdi. Bu devletler, ekonomilerindeki gelişmeler ve Amerika’dan gelen altın sayesinde, Ortadoğu pazarlarına oldukça geniş bir ürün çeşidi sunmaya başlamışlardı.

Ekonomik kültürde de hızla artmaya devam eden farklılıklar, ticari alandaki değişiklikler kadar önemliydi. XVI. yy’da ve sonrasında Avrupa devletleri üretici güdümlü ekonomiler ve merkantilist politikaların yönlendirmesiyle, ticaret şirketlerini koruyarak ekonomik enerjilerini yoğunlaştırmaya ve ticari etkinliklerini artırmaya başlamışlardı. Endonezya ve Hindistan’a yalnızca tüccar olarak değil, yönetici olarak da yerleşen Batı Avrupalılar,denizdeki güçleri sayesinde baharat ve başka önemli ürünlerin Afrika ile Asya arasındaki ticaretine hakim olmuşlar, böylelikle ticari etkinliklerinin kapsamı önemli ölçüde büyümüştü.

Yalnızca Batı’nın yükselişi, iki dünya arasındaki ekonomik dengedeki değişikliği açıklamada yeterli olmayacaktır. Müslüman gücündeki gerilemenin nedenlerini görmek için iç değişiklikleri dikkate almak gerekmektedir.

Çağdaş Avrupalı gözlemcilerin XVI.yy’ın ilk yarısında en görkemli dönemini yaşayan klasik Osmanlı sisteminde etkin ve merkezi bir mutlakiyetçilik modelini ve örneğini görmelerine şaşırmamak gerekir. Eski Avrupa sisteminde yerleşmiş ayrıcalıklara sadık kalanlar için sultanlık keyfi ve kaprisli korkunç bir güçtü. Öte yandan Avrupa'nın milli devlette aydınlanmış kral despotizmi çağını sabırsızlıkla bekler de Türkiye’de disiplinli bir modem monarşi olduğunu düşünüyorlardı.

Makyavel ve başka Avrupalı siyasi düşünürler Fransız kralının güçsüzlüğünü Türk sultanının gücüyle karşılaştınrken her iki ülkede de zaman içinde bu iki hükümdarın rollerini tersine çevirecek süreçler başlıyordu. Fransa’da iş adamları sarayın ileri gelenleri durumuna gelecek, özerk bölgeler idari bölgeler olacaktı. Kral halkı ve ülkesi üzerinde “Devlet Benim" diyecek ölçüde güç ve otorite kazanacaktı.

1520 yılında Kanuni Sultan Süleyman’a Hz. Osman'ın kılıcı verildiğinde, Karadeniz’den Hint Okyanusu’na, Macaristan’dan İran sınırlarına dek büyük bir imparatorlukta kusursuz bir mutlakiyetçi

hükümetin efendisi olmuştu. Gücü Şeriatın değiştirilemez hükümleriyle sınırlıydı ama mutlak gücünü de Şeriattan alıyordu. Adeta sultanın özel köleleri olan hükümet ve ordu,yani yönetenlerle savaşanlar, halk karşısında ayrıcalıklı ve bağışıklığa sahiptiler ama sultanın iradesi karşısında herhangi bir hakları yoktu. Eski kadroların yerine mütevazi kökenlerden gelen yeni köleler getiriliyor, böylece de güç merkezlerindeki babadan oğula geçen aristokrasinin gelişmesi önleniyordu. Öte yandan sultana geri alınabilen tımarlarla bağlı olan feodal sınıf da tarımı geliştirip kırsal alanın refahını sağlayacak ölçüde güvenlikteydi.

XVI.yy'da Avrupa'yı yeni siyasi ve ekonomik gelişme yollarına iten büyük tehdit, Osmanlı İmparatorluğu açısından herhangi bir zorluk çıkarmadığı için bir motivasyon da yapmıyordu. Avrupa devletleri arasında yalnızca Türkiye, yeni savaş makinesini organize edecek ve finansmanını yapacak merkezi denetime, insan gücüne, toprağa ve kaynağa sahipti. Avrupa ülkeleri, yoğun bir çalışma ve ilerleme çağına başlıyorlardı, öte yanda Türkler ise rahatlarını bozmuyor, hareket etmiyor, dolayısıyla da geri kalıyorlardı.

Osmanlı tarihçilerine göre, İmparatorluğun çöküşü Kanuni Sultan Süleyman'm ölümüyle başlar. Gerçekten de XVI.yy'ın ikinci yarısında Osmanlı kurumsal yapısındaki çözülmenin ilk belirtileri ortaya çıkmaya başlanmıştır. Bu belirtileri Osmanlı devlet adamları XVI.yy sonlarından Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerine dek yazılı olarak tartışmışlardır.

Sipahi sınıfının bozulması, sıkça tartışılan bu belirtilerden biridir. İlk zamanlamada Osmanlı devletinin bel kemiği olan bu feodal sınıf, uzunca bir süre bu önemini kaybetmemiştir. Sultanın feodal tımarlardan toplanan askerler yerine, daha etkin ve daha bağımlı profesyonel "köleler'i tercih etmesi çöküşü tetikleyen etmenlerden biridir. Başka bir etmen de, savaştaki teknolojik gelişmeler nedeniyle daha uzun süreli ve uzman alaylara,lağımcılara, istihkamcılara ve topçulara ihtiyaç olması ve bunların feodal süvarinin önemini,tümüyle yok etmese de,azaltmış olmasıdır.

Askerlik hizmeti koşuluna bağlı olan Osmanlı tımarı devredilebiliyor ve geri alınabiliyordu. Uygulamada bir sipahinin oğlu babasının tımarına sahip olabiliyordu ama bu bir hak değildi ve askeri hizmet becerisine bağlıydı. Sipahiler sürekli bir tımardan ötekine ya da bir bölgeden başka bölgeye

gönderilirdi.XVI.yy sonlarında, tımar sahibi ölünce tımarı sonlandırarak toprağı sultanın arazisine eklemek yaygınlaşmaya başlamıştı.XVI. yy dan itibaren tapu kayıtlarında tımar arazisindeki düşüş oranında beylik arazide artışa rastlanır ve özellikle Asya’da daha fazla, Avrupa'da daha az görülür.

Feodal sipahiler azalırken düzenli ordu da artıyor ve orduyu besleme masrafı da gitgide çoğalıyordu. Büyük olasılıkla, boş tımarlara el konmasının öncelikli nedeni de budur. Sultan, hızla nakit para sağlamak üzere, toprakların gelirlerini toplamakla uğraşmak yerine birtakım ayrıcalıklarla topraklan kiraya veriyordu. Bunlar askeri değil parasaldı; kimilerinin kullanma hakkını verir, kimilerini mültezimlere dağıtırdı. Bu haklar başlangıçta kısa süreliydi ama daha sonra mültezime ömür boyu hak verildi. Bir süre sonra da amacı dışına çıkarak miras bırakılabilir hale gelmesi toprağa yabancılaşmaya yol açtı. Giderek bu sistem İmparatorluğun tamamında yaygınlaştı. Sarayın ileri gelenlerine ya da gözdelerine pek çok tımar verildi ve bunlar da aynı şekilde amacı dışında kullanılmaya başlandı. Sonunda da bazı sipahiler bile tımarlarının gelirlerini toplamayı mültezimlere bıraktılar.

Toplumsal ve ekonomik gücün kaynağı iltizamın yerel denetimiydi. Bu kira sözleşmeleriyle taşrada yeni bir mülkiyet sahibi sınıf ortaya çıktı ve yerel olaylarda önemli roller almaya başladı. Köylü ile devlet arasına girerek gelirin büyük bölümüne el koydu. Teoride yalnızca mültezim sıfatıyla toprağı ellerinde bulunduruyorlardı ama bu yeni toprak sahipleri, devletin güçsüzleşerek taşranın denetimini kaybetmesiyle hem topraklarını genişlettiler hem de güvencelerini arttırdılar,hatta XVII.yy’da devletin bazı görevlerini bile gasp etmeye başladılar.

Osmanlı tarihinde bu sınıfa “ayan adı” verilir. Ayan terimi çok eskiden beri taşra ya da yörenin ileri gelenleri anlamında,özellikle de tüccarlar için kullanılmıştır ama artık önemli siyasi görevleri bulunan eski ve yeni toprak sahipleri toplumsal grubu ya da sınıfı için kullanılmaya başlamıştı. Gaspçı olarak görülen ayanlar başlangıçta direnişle karşılaştılar.XVHI.yy’da taşra işleri, hatta taşra şehirlerinin yönetimi, mali ve idari sıkıntılar içindeki merkezi hükümet tarafından gitgide mülkiyet sahibi toprak sahiplerine benzeyen ayanlara bırakıldı.

Feodal sipahilerin orta direğini oluşturdukları taşrada bu gelişmeler olurken, kölelik kurumunda da köklü değişiklikler gerçekleşiyordu. XVI.yy'ın ikinci yansında, bu değişiklikler, askere alma politikasındaki bir değişikliğin ilk belirtileriyle başlamıştı.Yeniçeri ordusu ayrıcalıktan olan kapalı bir kurumdu. Yeniçeriler, başlangıçta yalnızca Hıristiyan tutsak ve köleler içinden devşirme olarak seçilirlerdi.

Yeniçeri ordusu kuruluşundan itibaren Bektaşilik tarikatıyla ilişkideydi ve bu tarikatın üyeleri olan yeniçerilerin arkadaşlarından başka aileleri, kışlalarından başka evleri olmazdı. Yalnızca yeniçeri subayları, emekli ya da garnizon işlerinde çalışan yaşlı askerler evlenebilirlerdi. Yeniçeri talimatnamesi anlamına gelen Kavanin-ı Yeniçeri yari da bu konu şöyle anlatılmıştır:[7]

"Çok eskilerden beri, yeniçerilerin evlenmeleri yasaktır. Sultanın izniyle yalnızca subaylar ve askerlik için yaslanmış erler evlenebilirler. Yeniçeriler cinsel perhiz yaptıklarından onlar için yapılmış kışlalarda yaşarlar."

Yeniçeriliğin satın alma ve miras yoluyla geçmesi yeniçeri ordusunun çöküşünü başlatmıştır. Başlangıçta hem devşirme yöntemiyle hem de bu yeni yöntemlerle yeniçeri olunurken, zamanla devşirme kurumu tamamen yok olmuş ve yeniçeri evlilikleri artmaya başlamıştır. Kanuni Sultan Süleyman zamanında bu adet oldukça yaygınlaşmış,II.Selim'in tahta geçişinde de bir hak olarak verilmiştir. Bunun ardından yeniçerilerin büyük çoğunluğu evlenerek aileleriyle beraber yaşamaya başlamışlardır.

Evlilik çocuk sahibi olmak da demekti. Doğal olarak, ayrıcalıklı gruplardaki babalar, aynı ayrıcalıkları oğullan için de istiyorlardı. Arkası kesilmeyen bu istekler nedeniyle, II.Selim 1568 yılında yeniçerilerin oğullarını asker adayları olarak esami defterlerine yazdırmalarını kabul etti. Çocuklara küçük bir harçlık ve tayın veriliyor, zamanı geldiğinde de yeniçeri ordusuna almıyorlardı. Bu yeni yeniçeriler gerçek kölelerden ayrılabilmeleri için "köle oğulları" olarak adlandırılıyorlardı ve devşirme yöntemiyle alınanlar kadar özenle seçilmiyor, sıkı eğitim almıyorlardı. 1592 yılına gelindiğinde yeniçeri ordusunun çoğunluğu bu yeniçerilerden oluşuyordu.

Böylece, kölelerden asker yapma disiplini bozuldu ve bir daha düzelmedi. XVI.yy sonlarında İran ile savaşılırken, ordunun durumu ve kökeni dikkate alınmayarak para karşılığı adlarını yazdıracak herkese esami defterleri açıldı. Sultan Murad Han dönemindeki (1574-1595) durum, tarihçi Selanikli Mustafa tarafından şöyle aktarılmıştır:[8]

“Yeniçeri ve topçu alayları, çiftliklerini terk eden çiftçilere, köylülere, Lazlar’a, Ruslar’a, Museviler'e, Çingeneler'e açıldı. Bunların orduya girmesiyle saygı ve gelenek tamamen kayboldu, devlete saygı gösterilmez hale gelindi. Hem yetenek hem de beceriden yoksun kişiler iktidar makamlarına geldiler. ”

Giderek yaygınlaşmaya başlayan bu şikayete Koçu Bey Risalesinde de yer verilmiştir. Koçu Bey, yaşadığı XVII.yy başlarında yeniçeri ordusuna her türlü serserinin girdiğini şöyle ifade etmiştir: “Lazlar, Kürtler, Türkmenler, Çingeneler, dinleri bilinmeyenler, yabancılar, şehirliler, göçerler, şurupçular, eşkiyalar, katır ve deve sürücüleri, yankesiciler ve hamallar orduya katıldığı için disiplin ve düzen kalmadı, gelenekler ve yasa çiğnendi.”[9]

Koçu Bey de Makedonya’da Goriça’dan bir devşirmeydi ve ordunun geldiği duruma çok endişelenerek, sultana ordusunu bu serserilerle doldurması gerekmediğini şöyle ifade ediyordu:“Hâlâ Arnavutluk’ta ve Bosna’da cesur insanlar var.”

Artık çok geçti. XVI. yy sonlarında mali ve askeri baskılar nedeniyle rastgele ve acele askere seçme sonucunda hızlı bir değişim süreci yaşanmaya başlamış ve çok kısa sürede yeniçeri ordusunun yapısı tamamen değişmişti. Devşirme yönteminin bırakılarak özgür doğan Müslümanların alınması sonucunda, ordu babadan oğula geçen ve kıskançlıkla korunan ayrıcalıklara sahip bir kurum durumuna geldi. Orduya alınmak için başlıca yol mirastı ancak esnaf ve tüccarlar da yeniçeri esami defterlerinde para ödeyerek yer alabiliyorlardı. Sözde hâlâ sultanın köleleri olan yeniçeriler zaman zaman sultanın efendileri durumuna geliyorlardı. Asker adı altında bir tür silahlı çete olmuşlardı. Din ya da saray kaynaklı bir kışkırtma ya da kendi çıkarları ve söz konusu olduğunda sokaklarda dövüşmeye hazırlardı ama artık savaşta disiplinli bir düşman karşısında duramazlardı.

Saraya ve devletin üst makamlarına memur yetiştiren Enderun okulu da devşirme yönteminin bırakılmasından önemli ve ani bir şekilde etkilendi. Avrupa'dan gelen kölelerin azalması nedeniyle Kafkasya'dan köle ithal ediliyordu. Ortadoğu haremlerinde Kafkas kadınların daima özel bir yerleri vardı. Özellikle Mısır Memluk sultanlığının geç döneminde Kafkas erkek köleler önemli roller almışlardı ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki rolleri küçük olmuştu ve orduda da köle kurumunda da Avrupa ve Balkan kökenli kölelerin gölgesinde kalmışlardı. Bu durum XVI. yy sonlarına doğru değişmeye başladı. Abhazlar, Çeçenler, Çerkezler ve Gürcüler olmak üzere Kafkasya kökenliler imparatorluğun yönetici seçkinleri içinde yükselmeye başladılar. Hadım Mehmed Paşa, Kafkasya kökenli ilk sadrazamdır. Gürcü kökenli bir saray hadımı olan Hadım Mehmed Paşa, 1622-1623 yıllarında dört ay sadrazamlık yapmıştır. Bundan sonra Kafkasyalılar'ın sayısında büyük artış olmuş, XVII-XVIII.yy'da pek çoğu vezir, vali ve general olmuşlardır.

Başkentte grupların çatışması da çeşitli şekillerde sürüyordu. Bu çatışma, bir tarafta imparatorluk yönetiminin her yanına dağılmış köle veya özgür insanların olduğu saray ile harem,öteki tarafta da bürokrasinin özgür doğanlarının ve dini hiyerarşinin desteklediği sadrazamlık olmak üzere iki kutup arasında gerçekleşiyordu.

Osmanlı İslamiyeti ile Hıristiyan Avrupa çatışması, genellikle zamanın özgür dünyası ile Sovyetler Birliği arasındaki çatışmaya benzetilir. Bu benzetme yanlış da değildir. Batı, iki örnekte de, sürekli çatışmanın kesin bir zaferle sonuçlanacağı dogmatik inancında olan yayılmacı ve militan bir toplum ile devlet anlayışına sahipti, ama bu benzetme daha ileri götürülmemelidir. Osmanlı İslamiyeti ile Hıristiyan Avrupa çatışmasında her iki tarafta da dogmatizm vardı ama Türkler daha hoşgörülüydü,XV-XVI.yy'da göçmenlerin, Lenin'in deyişiyle "ayaklarıyla oy verenlerin" yönleri bugünkü gibi Doğu'dan Batı'ya doğru değil,Batı'dan Doğu'ya doğruydu. 1492 yılında İspanya'dan kovulup Türkiye'ye sığınan Museviler tek örnek değildi. Kiliselerin baskısı yüzünden ülkelerinden kaçan Hıristiyanlar da Osmanlı topraklarına sığınmışlardı. Osmanlılar'ın Avrupa'daki egemenlikleri son bulduğunda, yüzyıllardan beri yönetimleri altında olan Hıristiyan milletler kültürleri, dinleri ve dilleri, hatta bazı kurumlarıyla ayaktaydılar ve ayrı milli kimliklerini devam ettirmeye

hazırdılar. Öte yandan, İspanya'da Arap ve Balkanlar'da Türk egemenlikleri son bulduğunda oralarda kalan Müslümanlar için aynı durum söz konusu değildi.

Osmanlı egemenliğinden yalnızca Avrupalı mülteciler yararlanmıyordu, fethedilmiş ülkelerdeki köylülerin de durumlarının düzeliyordu. Osmanlı imparatorluk hükümeti düzensizlik ve çatışma olan yerlerde güvenliği ve birliği sağlıyordu. Ekonomik ve toplumsal açıdan da önemli sonuçlar söz konusuydu. Toprak sahibi olan eski aristokrasinin büyük çoğunluğu fetih savaşlarında ortadan kaldırılmış,sahipsiz kalan toprakları da Osmanlı askerlerine tımar olarak verilmişti. Ancak tımar, Osmanlı sisteminde vergi toplama hakkı anlamına geliyordu. Teoride, tımar sahibi ömür boyunca ya da kısa bir süre askerlik hizmetine çağrılmazdı ve tımarlar miras yoluyla devredilmezdi. Köylülerin de Osmanlılar'ın hem mülkiyetin bölünmemesi ve hem de tek elde toplanmama gelenekleriyle korunarak bir tür miras bırakma biçimleri vardı. Bu sayede, çiftliklerinde daha önceki Hıristiyan hükümdarlar zamanındakinden daha çok özgürlerdi. Daha önceki ve komşu ülkelerdekine oranla daha insanca toplanan, daha düşük vergi ödüyorlardı. Bu refah ve güvenli ortam, Osmanlı yönetiminin daha az çekici olan başka yönleriyle uzlaşmalarını ve Batı'dan gelecek milliyetçi düşünce akımına dek Osmanlı topraklarında sakin ve uzun bir dönemin sürmesini sağlamıştı.

XIX.yy sonuna dek Avrupa'dan Balkanlar'a gidenler tarafından Balkan köylüsünün mutlu ve refah durumundan söz edilmiş, bu durum. Hıristiyan Avrupa'daki olumsuz durumla karşılaştırılmıştır.Bu çelişki durum,XV-XVI.yy'da Avrupa'daki büyük köylü isyanları sırasında daha çok dikkat çekmişti. Devşirmelik çok kötüleniyor olsa da olumlu yanlan oluyordu. Devşirmelik sayesinde en basit bir köylü bile devletin en güçlü ve üst mevkilerine yükselebiliyordu ve pek çok köylü bunu yaparak ailelerine de yarar sağlamıştı. Diğer yanda, çağdaş Hıristiyan dünyasının aristokrat toplumlarında bu tür bir toplumsal hareketin olması imkansızdı.

Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'yı pek çok şekilde etkilemiştir. Başlangıçta, tehlikeli bir düşman olarak Osmanlılar'dan korkulmuş ama tehlikenin ardından da bu korku sürmüştür. İmparatorluk üreticiler, tüccar, sonra da finansörler açısından zengin ve açılmaya devam eden bir pazardı ve büyük bir çekiciliği vardı. Osmanlılar'ın mühtedi (dönme) adını

verdikleri, Avrupa’lı tatmin olmamış ve hırslı kişiler, Osmanlı olanaklarının çekiciliğine kapılmış ve Osmanlı hizmetinde parlak mesleklere sahip olmuşlardır. Ezilmiş olan köylüler, efendilerinin düşmanlarından umut bekliyorlardı. 1541 yılında yayınlanan bir yazısında Martin Luther,açgözlü toprak sahipleri ve prensler tarafından ezilen köylülerin böyle Hıristiyanlar yerine Türkler’in egemenliğinde olmayı isteyebileceklerini belirtmişti. Türk imparatorluğunun en parlak dönemindeki askeri ve siyasi güç, kurulu düzenin savunucularını bile etkilenmişti. Türk tehlikesiyle ilgili Avrupa’da yazılan eserlerin büyük çoğunluğunda Türk sisteminin üstünlükleri ve taklit edilmesinin yararlan anlatılmıştır.

Kanuni Sultan Süleyman’ın, 5-6 Eylül 1566 gecesi Macaristan’da Zigetvar kuşatması sırasında çadırında ölmesi bir krize yol açtı. Savaş sürüyordu, nasıl sonuçlanacağı bilinmiyordu ve tahtın varisi uzaklardaydı. Sadrazam sultanın öldüğünü gizleme kararı aldı.Yeni sultan II. Selim İstanbul’a gidinceye dek Kanuni’nin kısmen mumyalanan cesedi üç hafta süresince tahtırevanda taşındıktan sonra padişahın öldüğü açıklandı.

Tahtırevanının perdelerinin arkasından ordularını komuta eden ölü sultan yalnızca bir simgeydi. Türk tarihinde “Ayyaş Selim” olarak bilinen yeni sultan, adeta gerilemeye başlayan devletin ve imparatorluğun habercisi olmuştu. Osmanlı donanması Hint Okyanusu’ndan, orduları da Viyana’dan çekildi. Osmanlı’nın gerçek çöküşü, kısa süre de olsa Osmanlı askeri gücünün görkemli görüntüsü ile gizlenmişti. Acımasız ve kabiliyetli bir padişah olan IV. Murad (1623-1640), ondan sonra da başarılı iki sadrazam Arnavut Köprülü Mehmed ile oğlu Köprülü Ahmed (1656-1678) merkezdeki çürümeyi durdurmuş, hatta birkaç zafer bile elde etmişlerdi. Türkler’in, yeni sadrazam Kara Mustafa Paşa zamanında, 1683 yılında bir kez daha Viyana’yı fethetme girişimleri oldu.Ne var'ki, artık çok geçti. Bu defa Osmanlılar kesin bir yenilgi aldılar. Öte yandan Avrupa açısından artık Osmanlı devletinin gücü yerine güçsüzlüğü sorun haline gelmişti. Buna “Doğu sorunu” adı verilmiştir.

4. KISIM

Kesitler

8. BÖLÜM

DEVLET

Müslüman hadisleri Hz. Muhammed'in Arabistan'dan kafirlerin kral ve prenslerine peygamberliğini bildirdiğini ve onları İslam'a davet ettiğini söylemektedir. Bu mektuplar pek çok hükümdar, vali ve piskoposa gönderilmiştir, ancak bunlardan en önemlileri Ortadoğu'yu paylaşmış olan Bizans ve İran imparatorları Sezar ve Husrev'dir.

Konstantinopolis'teki imparator Sezar, Roma imparatorlarının varisi ve de Konstantin'den sonra Hıristiyan bir imparatorluğun hükümdarıydı. Ayasofya papazı Agapetus'un 530'da İmparator Jüstinyen ile ilgili şu ifadesi imparatorluk onuru anlatıyordu:[1]

"Efendimiz, siz başka onurların hepsinden yüce olan onurunuzla ilk önce size bu onuru lütfeden Tanrı'yı onurlandırıyorsunuz. İnsanların adalet davasına devam etmelerini sağlamanız ve bu davanın karşısında olanları cezalandırmanız için size güç verdi. Siz adalet yasasının krallığı altında bulunuyorsunuz ve size tabi olanların yasal olarak da kralısınız. "

Putperest Roma'da imparator, kral, rahip ve bir bakıma, da tanrı anlamına geliyordu. Hıristiyanlığa geçilmesinden sonra, hükümdar ilahi olma iddiasını sürdürmedi ve imparatorluk ve dini görevleri arasmda (imperium ile sacerdotium) ayrılık olmasa da, bir sınırı kabul ettiler. Incil'de de din ile siyaset ya da modem dilde Kilise ile Devlet arasındaki farklılık yer almaktadır.

* İncil'de Hıristiyanlığın kurucusu destekleyenlerine Sezar'ın olanı Sezar'a, Tanrı'nın olanı Tanrı'ya vermelerini buyurur (Matta 22:21).İmparator Jüstinyen de bu ikisi arasında kesin bir ayrım yapmıştır ve

altıncı novella'sının girişinde Konstantinopolis patriğine şunları söylemektedir:[2]

"Tanrı'nın size bağışladığı hediyeler olan imparatorluk ve papazlık otoritesi insanlığın en büyük nimetleridir. İmparatorluk otoritesi insani olanlarla, papazlık otoritesi ilahi olanlarla ilgilenir ama her ikisinin kaynağı da aynı ve tektir, her ikisi de insanın yaşamını süslerler. "

Önceki Bizans hükümdarları tarafından İmparator, Sezar ve Augustus gibi Roma unvanları kullanılırdı. Sonralan iki Yunanca sözcükle, "Basileus" ve "Autokrator" .olarak adlandırılmaya başladılar. Bizans'ta imparator Devlet'e karşı sorumluluğu gibi Kilise'ye karşı da sorumluluk taşırdı. Görevi dini otoritelerin tanımladığı "doğru görüş"ü (Platon'dan alınma Yunanca "orthedoxa" terimi) onaylamak ve uygulamaktı.

İlk yüzyıllarda Konstantinopolis'deki imparatorlar görevlerinin evrensel olduğunu düşünürlerdi. İmparatorluk topraklarının hükümdarları ve Tanrı tarafından gönderilen tek doğru dinin başı olarak görevleri tüm dünyaya imparatorluk barışını ve Hıristiyan dinini yaymaktı. İmparatora Bizans törelerinde dünya hükümdarı anlamına gelen Kosmokrator ve zamanın hükümdarı demek olan Khronokrator unvanları verilirdi. Altın sikke olan Solidus ya da Denarius'tu. Evrensel imparatorluk hükümranlığının işaretleri ve armaları arasında en güçlüsüydü.

III.yy'daki çatışmalar ve kaos sonucunda Bizans imparatorlarının elindeki devlet, güçsüzleşmiş ve fakirleşmiş bir askeri ve idari sistemle küçülmüştü.Konstantin'in başlattığı ve ondan sonra gelenlerin de devam ettiği reformlarla imparatorluk hükumetinin gücü ve etkinliği arttığı gibi, ileride gelecek tehlike ve yenilgiler karşısında ayakta kalabilme olanağı da sağladı.Gerek başkent, gerek de taşra yeni örgütlenmeden etkilenmişti. Yönetim, merkezde profesyonel memurların yer aldığı, devlet güvenliği, savunma, maliye ve dış ilişkilere bakan dairelere ayrılmıştı. İmparatorluk eyaletleri küçültülerek sayılan artırılmış ve her eyalet bir vali yönetiminde dört büyük eyalete bölünmüştü . Valilere büyük güçler verilmişti. Askeri ve mali alanlarda önemli derecede bağımsız olmakla birlikte, kişisel olarak imparatora karşı sorumlulardı.

Yeni sistemin etkinliği önemli ölçüde askeri örgütlenmeye bağlıydı. İmparatorun kendine ait ileri düzeyde eğitimli düzenli ordusu, içerideki isyancılara ya da dışarıdaki düşmanlara karşı harekete geçmek üzere emrindeydi.

Şüphesiz en önemli düşman, İmparatorluk otoritesinin tek rakibi Pers hükümdarıydı.Pers hükümdarı I. Şahpur 260'ta Romalılar'a karşı kazandığı bir zaferi anlatan bir yazıtta şunları söylemiştir:[3]

"Ben,İran'ın ve diğer ülkelerin Krallar Kralı Mazda'ya tapan tanrıların soyundan gelen İran krallar kralı Ardaşir'in oğlu ve Papak 'ın torunu Şahpurün... Ben, İran topraklarının hükümdarıyım."

Gerçekten de Şahpur, Romalılar'a karşısında büyük bir zafer kazanmıştı. Ancak ondan sonraki yüzyıllarda Roma devleti örgütlenerek güçlenmiş, İran'daki devlet ise gücünü kaybetmeye başlamıştı.

Anuşirvan (Büyük Ruh) olarak bilinen I.Husrev'in hükümdarlığı (531-579) devrimci mücadele ve değişiklik döneminin en üst seviyesi olmuştur.

Kendinden önceki hükümdar olan babası Kubad (448-496;499-531) zamanında Mazdak adındaki Manici bir dini isyancının başlattığı bir tür komünist hareket, kral tarafından feodal soylulara karşı bir silah olarak korundu. Husrev belirli bir oranda huzuru sağladı. Mazdekiler'i ezerek devleti, hükümeti ve orduyu yeni bir düzene oturtmayı denedi. Başlangıçta başarı sağladı ve bu çabasından sonra askeri alanda güçlü bir dönem başladı.

Ne var ki imparatorluk temelden güçsüzleşmiş, feodal yapısı bozulmuş ve yerini ücretli sürekli orduyla askeri bir despotluk almıştı. Ayrıcalıklı sınıflar bağışıklıklarını vergilerden korurlarken, diğer yandan da krala bağımlı hale geliyorlardı. Dolayısıyla yaşam saray çevresine odaklanmaya başlamıştı. Henüz değişim süreci tamamlanmamıştı, eski bağımsızlık ruhu sürüyordu. Husrev'in ardından soylular tahtı yine tehdit ettiler. VI.yy'ın yabancı savaşları ve iç karışıklıkları döneminde askeri komutanlar dahi tımar sahibi olmuşlardı. Generallerin egemenliğinde yeni bir askeri feodalizm başladı ama yerleşmesine fırsat verilmedi.

VII.yy başlarken İran Müslüman Araplar tarafından istila edildiği zaman merkezi otorite dağılmaya başlamıştı. Eyaletlerde babadan oğula

geçen beyliklerin hakimiyetindeydi, ancak imparatorluk ordularının ilk yenilgilerinin ardından bu beylikler teker teker işgal edilerek halifelerin hakimiyetine girdiler.

Sasaniler'in son yüzyılının toplumsal ve siyasi krizine dini karışıklıklar da eşlik ediyordu. En önemlilerinden birinin Maniciler olduğu çeşitli Zerdüşt tarikatları, kraliyete ve dine meydan okudular. Bu eylemler tamamen başarılı olamadılar ama yine de Zerdüşt dini kurumunun otoritesini sarstılar.

Müslümanlar'ın karşılaştığı ve Abbasi halifeliğinin çeşitli siyasi kurumlarının temel aldığı Sasani sistemin durumu böyleydi. Karakteristik özelliği görevden alma ve öldürmenin olduğu despotluktu ve bunlar için Arap fatihlerinin hayranlığını uyandıran şaşalı törenler düzenlenirdi. Sistemden kalan bir bürokratik daha vardı. Geriye kalan eski Pers feodal soyluları askeri açıdan etkisiz ve önemsiz hale gelmişlerdi. Ancak soylu aileler güçlerini ve etkinliklerini bürokrasi aracılığıyla koruyorlardı.İslam çağında Pers soylu kalemiye sınıfının becerileri yeniden sahneye çıkacaktı.

Pers krallık kuramı dini temeller üzerine kuruluydu. Parthlar'ın tersine, Sasaniler bir tür devlet kilisesi kurmuşlardı. Bu kilise kraliyet iktidarını kutsuyor, siyasi ve toplumsal yaşamda etkin rol oynuyordu. Bu durum, çok iyi düzenlenmiş ve başında bir baş rahibin yer aldığı bir hiyerarşi tarafından sağlanıyordu. Başrahip hem dini hem de dünyevi bir otorite durumundaydı, toprak ve ayrıcalık sahibiydi. Ruhban sınıfın üst düzeylerinde bulunanlar aristokrasiden geldikleri için bir tür Noblesse de Robe (cübbe soyluluğu) oluşturuyorlardı.

Öncelikle aristokratik bir toplum olan Sasani İran'ında statü, kapalı üst sınıflara üye olmaktan gelirdi. Bu tür bir toplumun kusurları olduğu gibi iyi özellikleri de vardı. Bunların en başında, genellikle Greko-Romen dünyasında olmayan şövalyelik ve saygı geleneği gelirdi.

VI.yy'daki olaylarla Pers devletinin aristokratik temeli ciddi bir biçimde güçsüzleşmiş, İslamiyet'le gelen demokratikleşme ile de ölümcül bir darbe almıştır.

Araplar tarafından yenilgiye uğratılan Bizans ve İran devletlerini karşılaştırmak aydınlatıcı olacaktır. İki devlet arasında coğrafi bakımdan

ilginç bir benzerlik vardı. Her iki imparatorluğun temelleri de, hakim imparatorluk halkının dil ve kültürünün hakim dil ve kültür durumuna geldiği bir yaylada atılmıştı. (Pers ve Zerdüştiler İran yaylasında, Yunan ve Hıristiyanlar Anadolu'da.)

İki imparatorluk da dinleri ve dilleri onlarınkinden farklı olan komşularının topraklarını denetimleri altında almışlardı. Persler'in Irak'taki, Bizans'ın da Suriye'deki tebaaları dilleri Aramice olan Hıristiyanlar'dı. Bizanslılar Suriye'de kiliselerdeki grupların muhalefetiyle karşılaşmışlardı. Zaman içinde bu gruplar kendi kimliklerini, dini uygulamalarını ve hiyerarşilerini yaratmışlardı.

İki imparatorluğun başkentlerinin coğrafi konumları en önemli farklılıklarıydı. Anadolu yaylasının uzak köşesinde, yüksek surlarıyla güvenlik altındaki Konstantinopolis'i Araplar'ın fethetme girişimleri başarılı olamamıştı.

İmparatorluk, güçlerini tekrar toplayıp birleştirerek yüzlerce yıl daha ayakta kalmayı başaracaktı. Sasaniler'in Irak'taki başkentleri, İran yaylasının yakınlarındaki Ktesifon ise 637 yılındaki ilk saldırı hareketleriyle kaybedilmiş ve sonrasında da çeşitli Pers ordularının etrafında toplanacakları başka bir merkez olmamıştı.

Araplar yayılma süreçlerinde birbirinden çok farklı iki imparatorluk devleti geleneğiyle karşılaşmışlardır. Roma ve Pers geleneklerinden her ikisi de onlan farklı şekillerde etkilemiştir. Geçmişte olmuş ve gelecekte olacak büyük imparatorlukları yutan istila dalgalan ile Müslüman Arap istilaları arasında da önemli bir fark bulunmaktadır. Germenler Batı Roma İmparatorluğu'nu istila ettiklerinde, kendi hiyerarşisi, hukuku ve kurumlan bulunan bir din ve devletle, Hıristiyanlık ve Roma İmparatorluğu ile karşılaşmışlardı. İstilacılar bu dini ve devleti en azından ilke olarak kabul ederek amaçlarına Roma ve Hıristiyan devletinin ikili yapısı içinde ulaşmaya çalışmışlardır. Batılı imparator barbar efendilerinin kuklası haline gelmiş, barbarlar da bu kuklacılık oyununa katılmaktan memnun olmuşlar ve sonunda Batı imparatorluğu yıkıldığında, zaman içinde Almanya'da yeni bir "Kutsal Roma İmparatorluğu" kurulmuştu.Bizans'ı ve İran'ı istila eden Araplar ise çok farklı bir biçimde hareket ederek eski sistemin kurumlarını yıkmış ve kendi egemen kurumlarını kurmuşlardır. Daha sonra Doğu'dan

gelerek İslam topraklarını istila edenler, Avrupa'daki Germen istilalarına benzer biçimde davranmışlardır. Türkler, hatta din değiştirdikten sonra Moğollar, İslam dini kurumları ile halifelik ve sultanlık düzenini koruyarak, bunları çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır. Batıda Latince'nin korunduğu gibi, Doğuda da yeni efendiler Farsça ve Arapça'yı korumuşlardır.

Diğerleri gibi vergi toplayan ve savaşan Müslümanlar, bu etkinliklerine dinlerini onlardan çok daha fazla karıştırmışlardır.Müslüman ve Hıristiyan deneyimi bu açıdan derin bir farklılık içerir. Konstantin'in Hıristiyan oluşuna dek geçen üç yüzyıl süresince bir azınlık olarak Hıristiyanlar devlet tarafından hep şüpheli görülmüş ve genellikle işkence görmüşler ve bu dönemde kendi kurumlarını oluşturarak Kilise'yi kurmuşlardır. İslamiyet'in kurucusu Hz. Muhammed kendisinin Konstantin'iydi. Tüm yaşamı boyunca İslamiyet din olduğu gibi siyasi bir bağlılıktı. Hz. Muhammed Medine'deki toplumunun, lideri olarak bir devleti ve bir halkı İslamiyet ile yönetmiştir.Hz.Muhammed'in yaptıkları tüm Müslümanlar'ın tarihsel öz bilincinin temelini oluşturan Kuran ve hadislere geçmiştir.

Hz. Muhammed ve ashabı açısından Hz.İsa dışında pek çok Hıristiyan'ın içine girdiği Tanrı ile Sezar arasında seçim yapma tuzağına düşme ihtimali olmamıştır. Müslüman deneyiminde ve öğretisinde Sezar yoktu, Tanrı devletin başıydı ve Hz. Muhammed onun adına öğretiyor, hüküm sürüyordu. Peygamber olarak yerine geçecek kimse olmayacaktı ve olamazdı. İslamiyet'in dini ve siyasi hükümdarı olarak ise ondan sonra halifeler gelmiştir.

Zaman zaman halifenin Kilise'nin ve devletin başı, yani hem papa hem imparator olduğu belirtilmiştir. Ancak Batı terimleri ile yapılan bu tanımlama yanıltıcı olmaktadır. Hıristiyan imparatorluğundaki gibi imperium ve sacerdotium arasında bir ayrım olmaması, kendi hiyerarşisi ve başı bulunan ayn bir din kurumu ile kilise olmaması kesindir. Halifelik daima dini bir makam olarak tanımlanmış, halifenin de Peygamber'in mirasını korumak ye Şeriat'ı uygulamakla görevlendirildiği belirtilmiştir.

Öte yandan halifenin dini bir görevi yoktu ve gerek eğitimiyle gerek de profesyonel deneyimiyle ulemadan değildi. Görevi dini yorumlamak değil, onu korumak ve tebaasının bu dünyada iyi bir Müslüman olarak yaşayarak

öteki dünyaya hazırlanacağı koşulları sağlamaktı.Bunun için de İslam devleti sınırlan dahilinde Tanrının gönderdiği Şeriat’ı sürdürmesi, bu sınırlan savunması ve zamanı geldiğinde tüm dünya İslamiyet ışığını kabul etmeye hazır olana dek genişletmesi gerekiyordu. İslam tarihinde ilk fetihlere “açıklıklar"’ anlamına gelen Arapça “fütuh” adı verilir.

Halife, bulunduğu konumun çeşitli yönlerini simgeleyen çeşitli unvanlara sahipti. Hukukçular ve ilahiyatçılar ondan çoğunlukla imam olarak söz ederler. Askeri ve siyasi otoritesi “emir el-müminin’’ olarak ifade edilir ve bu en çok kullanılan unvanıdır. “Halife” unvanı genellikle tarihçiler tarafından kullanılır, çoğunlukla da sikkelerin üzerinde bulunurdu. Kuramsal olarak ve Hz.Muhammed’den sonraki birkaç yüzyıl da pratik olarak, tek bir devlet tarafından yönetilen tek bir Müslüman topluluğu bulunuyordu ve başı da halifeydi. Hıristiyanlığın tersine, İslamiyet egemenlik unvanlarında, genellikle etnik durum ve toprakla ilgili bir ad yoktur. İspanya, Fransa, İngiltere ya da başka Batılı ülkelerde kralların eşdeğeri bulunmaz.XVI.yy’da İran şahı ve Osmanlı sultanı bu unvanları aralarındaki büyük savaşlarda birbirlerini aşağılamak amacıyla kullanılmışlar, kendileri için kesinlikle kullanmamışlardır. İkisi de kendi ülkelerinde Müslümanların hükümdarı ve Allah'ın dünyadaki temsilcisiydi. Düşmanı, bir isyancı, bir muhalif ya da en fazla yerel bir hükümdardı.

Halifeliğin ortaya çıktığı dönemde ilk Müslümanlar şu önemli sorularla yanıt aradılar: Kim Halife olacak? Nasıl seçilecek? Gücünün sınırlan ne olacak? Görevden alınabilir mi? Yerine kim geçecek? İlahiyatçılar ve hukukçular bu soruları derinlemesine tartışmışlar, din öğretisinin ve hukukunun ilkelerini ele almışlar ve ilk halifeliğin deneyimini örnek göstermişlerdir.Şiiler halifeliğin Peygamber soyundan babadan oğula geçmesi gerektiğini iddia ediyorlardı. Bu yüzden onlara göre Hz. Ali ile oğlu Hasan’ın kısa süreli hükümdarlıkları hariç diğer halifelerin tümü gaspçıydı. Sünni Müslümanlar ise halifeliğin seçimle olması gerektiğini ve Hz. Muhammed’in Kureyş aşiretinden olan herkesin halife olabileceğini ileri sürüyorlardı.Sünni hukukçular eski Arap aşiretlerinden yeni bir reisin seçileceği bir seçimi destekliyorlardı. Seçmenlerin kimler olacağı, sayılan ve seçim yöntemi kesin olarak tanımlanmamıştı. Kimi hukukçular da yeterliliklerinin ne olduğunu tanımlamadan yeterliliği olan seçmenlerin oy vermesini istiyorlardı. Bazıları da belirli bir seçmen sayısından, beş, üç, iki,

hatta tek bir seçmenden söz ediyorlardı. Halifenin tek bir seçmenle belirlenmesinin sonraki aşaması halifenin kendisinin yerine geçecek kişiyi seçmesiydi.

Tüm bu tartışma ve öğretiler, dindar hukukçuların siyasi gerçekleri istemeyerek de olsa kabul ettiklerini ortaya koymaktadır. Bir kurum olarak halifeliğin geçirdiği evrim dört dönemde incelenebilir. İlk dönem modem tarihçiler tarafından patriyar-kal olarak adlandırılır. Sünni Müslümanların "doğru yönlendirilmiş" halifelik dönemidir. 'Bu dönemdeki dört halifeyi önceki halifeler ya da meslektaşları seçmiştir. Ne var ki, patriyar-kal halifelik ve beraberinde de seçilmiş hükümdarlık, iç savaş ve hükümdarın öldürülmesi ile sona ermiştir.Bunun ardından halifelik, teoride değilse de uygulamada,Emevi ile Abbasi hanedanlarında babadan oğula geçmiştir.

İlk halifelerin sahip oldukları güç, onlardan öncekilerin ve sonrakilerin despotluğundan oldukça uzaktı. Güçleri İslamiyet'in siyasi ahlakı ve eski Arabistan'ın otorite karşıtı töre ve gelenekleriyle sınırlıydı. İslamiyet öncesi şairlerden Abid ibn el-Abras bir şiirinde, aşireti için "lakah" sözcüğünü kullanmıştır. Eski yorumcular bu sözcüğün bir krala asla boyun eğmemiş aşiretler için kullanıldığını belirtmişlerdir. Abid'in halkını anlatırken duyduğu gurur,söylemek istediklerini açıkça anlatmaktadır:[4]

Kralların uşağı olmayı kabul etmediler, asla boyun eğmediler

Ama savaşta yardıma çağrıldıklarında memnuniyetle gittiler.

Hakimler ve Samuel kitaplarında anlatılan eski İsrailliler gibi, eski Araplar da krallık kurumuna ve krallara güvenmezlerdi.Etraflarındaki ülkelerin monarşi kuruntunu bilirlerdi, kimileri bunu uyarlamaya bile çalışmışlardı. Güney Arabistan devletlerinin ve kuzey sınır beyliklerinin kralları bulunuyordu. Ancak bunlar Araplar açısından çeşitli ölçülerde marjinal kurumlardı.Güneyin krallıklarının dilleri ve kültürleri farklıydı. Kuzeydeki sınır beyliklerinin kökenleri Arap'tı ama Bizans ve Pers imparatorluklarından etkilenmiş olduklarından eski Arap dünyasında yabancı bir unsur durumundaydılar.

Suriye sınırlarındaki Namara'da bulunan ve en eski Arap yazıtı olan 328 tarihli bir mezar taşında İmrül Kays ibn Amr için "tac giyen ve Asad ve Nizar ile krallarını boyunduruk altına alan tüm Arapların kralı"

yazılmıştır.Söz konusu kral büyük olasılıkla sınır beyliklerinden birinde hüküm sürmüştür.

Arabistan'ın İslamiyet'ten önceki tarihi hakkında oldukça az bilgi vardır ve çeşitli efsanelerde kaybolmuştur. Arap tarihinde bir monarşi kurma girişimine rastlanmaktadır.Bu da V.yy sonu ve VI. yy başında kurulmuş ve kısa sürmüş Kinda krallığıdır. Göçebe de olsa yerleşik de olsa monarşiye karşı Araplar düşmanca bir tavır takınmışlardır. Araplar, vaha şehri olan Mekke'de bile krallar tarafından yönetilmeyi değil, üzerinde fikir birliğine vardıkları reisler tarafından yönetilmeyi tercih etmişlerdir. Kral anlamına gelen Arapça "malik" sözcüğü ilahi bir unvandır ve kutsaldır ama insanlar için kullanıldığında genellikle olumsuz bir anlam içerir. Örneğin Kuran'da despot ve adaletsiz bir hükümdar örneği olan Firavun için sıkça kullanılmıştır (18:70, 79). Diğer bir kaynakta da Hz.Süleyman ile konuşan Saba Kraliçesi "Krallar girdikleri şehirleri yağmalayıp soylularını fakirleştirirler," demiştir. İlk Müslümanlar İran ve Bizans'taki imparatorluk monarşisinin doğasını çok iyi tanıyorlardı. Peygamberin kurduğu, o ve ondan sonraki halifelerinin yönettikleri devletin yeni ve farklı olduğunu düşünüyorlardı. İslam'ın dini liderliğini yeni bir imparatorluk haline getirmek şeklinde algıladıkları girişimlere karşı çıktılar. IX. yy başlarında yaşamış olan el-Cahiz, Abbasiler'in Emeviler'in yerini almasını haklı bulduğu bir yazısında Muaviye'yi suçlamaktadır:[6]

"Sonra Muaviye başa geçerek "birleşme yılı" olarak söz ettikleri bir yılda Müslüman toplumunun, danışmanların, Medineliler'le Mekkeliler'in tek hakimi oldu. Ama birleşme olmadı, bunun yerine ayrılma, şiddet ve baskı yılı oldu. İmamlık Husrev'in krallığı, halifelik ise Sezar'ın despotluğu durumuna geldi."

El-Cahiz bu değişikliklerden Muaviye'yi sorumlu tutarken zamanından önce karar vermiştir. Ancak son Emeviler dönemindeki durumu doğru değerlendirmiştir:

Danışmanlar, yani Şura üyeleri için söylenenler önemlidir ve ilk İslamiyet'in hatta İslamiyet öncesinin geleneklerini düşündürür. İslamiyet'ten önce, Arap aşiretindeki seyyid ya da şeyh olarak adlandırılan reis, "bağlayan ve çözenlerin" onayı olduğu sürece makamında kalabilirdi. Söz konusu kişiler reisi göreve getiren ve görevden alan saygın kişiler ve

aşiret büyükleriydi. Eşitler arasında birinci olan reis, tartışmalarda aracılık yapardı. Gerçek komutayı kullanmasına yalnızca savaş zamanında izin verdirdi. Gerek barış, gerek de savaş zamanında, görevlerini yaparken aşirete miras kalan gelenekleri yerine getirmesi gerekirdi.

Yeni aşiret reisinin seçimi genelde aile üyeleri arasından yapılırdı ama babadan oğula geçme kuralı yoktu. Aşiret reisi genellikle soylu bir ailenin içinden seçilirdi ve bu aile soylu olduğu kadar da kutsal olurdu. Şeyh ailesinin soyundan olanlar, yerel bir ibadet yerini ya da kutsal bir şeyi babadan oğula saklarlardı.Aşiret reisi otorite de değil daha çok saygınlığı ile yerini korurdu. Hali hazırda bulunan monarşi ve hanedana karşı olan hareketler, İslamiyet ile birlikte İslami inancının müminlerin kardeşliği ve eşitliği ilkesiyle ortaya çıkan aristokrasi karşıtı görüşle de desteklenmişti.

İlk Müslümanlar halifeliği, bir anlamda süper şeyhlik gibi aynı tür otoritenin genişletilmiş şekli olarak görüyorlardı. Şeyh artık tek aşiretin değil, birleşik İslam toplumunu meydana getiren tüm aşiretlerin reisiydi. Aşiret geleneğinin yerini de İslam dini ve hukuku alıyordu. Sürekli ve yaygın durumdaki savaş zamanları nedeniyle eski sistemde de var olan komuta görevinin artık yeni bir önemi vardı.

Aşiret reisinin zaman zaman “cemaa”, yani aşiretin deri gelenlerinin oluşturduğu meclise başkanlık etmek görevleri arasındaydı. Meclis’in ilk anlamı oturulan yerdir, cemaa ise topluluk demektir. Meclis, eski Arabistan’da bir tür oligarşi konseyi gibidir. Reis, burada önde gelen diğer üyelerle beraber adalet dağıtır, siyasi kararlar verir, günün konularının tartışılmasına başkanlık eder, şairleri dinler ve misafir kabul ederdi.

İlk halifelik dönemine dek bu uygulama sürmüş, sonra daha törensel hale gelmiştir. Halife imparatorluğunun genişlemesi ve siyasi yaşamının karmaşık bir duruma gelmesi sonucunda, artık eski meclis tarzı yeterli olmamaya başlamıştı. Halife Muaviye, kendi yerine oğlu Yezid’in aday gösterilmesine destek aramak için Arap aşiretlerinin önemli reislerine heyetler yollamıştır. Muaviye bu hareketiyle yerine Yezid’in geçmesinde bir derece başarı elde etmiş ama bunu gerçekleştirmek için de bir iç savaşı kazanmak zorunda kalmıştır. Hz. Ömer’in ölüm döşeğindeyken topladığı ünlü şura, yeni halifeyi danışma yöntemiyle seçmek için klasik süreçtir. Klasik olarak nitelendirilmesine karşın, bu süreç bir daha yinelenmemiştir-

Danışma görevinin hükümdarlara verilmesinin kanıtı olarak sıklıkla Kuran’daki iki ayet (3:153 ile 42:36) gösterilir. Müslüman yazarlar salık verdikleri danışmayı, kınadıkları keyfi kişisel yönetimle karşılaştırırlardı. Pek çok yerde danışma savunulmuştur. Bunlar arasında, Peygamberin uygulamalarını ve görüşlerini kaydeden hadisçiler, Kuran’daki danışma konularım yorumlayanlar, Farsça, Arapça, Türkçe yazan ve hem kalemiye hem ilmiye sınıfından olanlar bulunmaktadır. Kalemiyedekiler kendilerine danışmanın, ulema da ulema ile danışmanın gerektiğini belirtmiştir.Öte yandan, danışma salık verilirken zorunlu tutulmamış; keyfi yönetim de kınanırken, yasaklanmamıştı.Hükümdar ya da memurlarının kişisel otoritelerini daha az değil,daha çok kullanmaları doğrultusunda bir eğilim vardı.

Hükümetin otoriter bir kimlik almaya başlaması ve başarılı devrimcilerin hayal kırıklıkları çeşitli klasik yazarların dile getirdiği bir metinde açıkça anlatılmıştır- Abbasiler’i destekleyen Sudayf, Abbasiler’in Emeviler’in yerine halifeliğe geçmesinin neden olduğu değişikliklerden yakınarak şöyle söylemiştir: “Paylaşılan ganimetimiz zenginlerin yan geliri haline geldi. Danışmanlık şeklindeki liderliğimiz keyfi bir hâl aldı. Başa geçmek için herkesin katılımıyla yapılan seçimlerin yerine veraset geldi.”En otokratik hükümdarlar zamanında bile bir tür halk meclisi bulunurdu. Bazı hanedanlardan halifelerce halk toplantıları düzenlenir, bu toplantılarda çeşidi toplumsal sınıflardan temsilciler, hükümdarın ya da onun yerine üst rütbeli bir memurun yanına çıkarılır ve dilekçe vermelerine izin verilirdi. Hamileri olunan bilginler ve şairler de huzura çıkarılır ve mesleklerinde ilerleyebilirlerdi. Bu toplantılara girişi kontrol edenler, süreçlerle etkinlik ve bazen de güç kazanırlardı. Divan-ı hümayun Osmanlı döneminde bir kurum haline gelmişti. Sultan XV. yy başlarında ya da daha önceki bir dönemde, paşalar divanına başkanlık yapardı. Bir sultan öldükten sonra, yerine yenisi gelene kadar geçen sürede paşalar kendi başlarına divan toplantısı yapabilirlerdi.

II. Mehmed,bu divanlara başkanlık yapmayı bırakıp bu başkanlığı sadrazamına devreden ilk padişahtır. Osmanlı tarihçileri tarafından anlatılan bir öyküde bu durum şöyle açıklatmaktadır: “Bir gün bir köylü divana gelir ve heyete “Padişah hanginiz? Bir şikayetim var.” der. Padişah bu olaya bozulunca, sadrazam da padişaha divana katılmak yerine, bir kafesin

arkasından toplantıları seyrederek bu tür sıkıntılı durumlardan da kurtulabileceğini söyler.’’[8]

Padişahın divandan çekilmesi, bu öykünün doğru olup olmamasından bağımsız olarak, sultanın bir kafesin arkasında oturduğu açıkça belirtilen II. Mehmed’in usul kurallarıyla da doğrulanmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman dönemine dek bu uygulama sürmüştür. Kanuni divan toplantılarım kafes arkasından seyretmeyi bile bırakmıştır. XVI. yy'da divan haftada dört kez düzenli olarak toplanırdı. Toplantılara şafakta başlanır ve tüm devlet işleri görüşülürdü. Sabahlan çoğunlukla şikayetler dinlenir, dilekçeler kabul edilirdi. Divanın başında ya sadrazam ya da görevli vezir olurdu. Öğlen dilekçe verenler ve ötekiler gider, divandakilere yemek hazırlanır ve üyeler kalan işleri görüşürlerdi. Çağdaş belgelerde, divanın tamamen danışma niteliğinde olduğu ve son sözü padişahın verdiği .açık olarak belirtilmiştir. Belli konularda sadrazam divanın konuyla ilgili üyesinden bilgi alabilir, hatta fikir danışabilirdi, ancak divanın bütününe danışmazdı. Hukuki konular başkadılara, askeri konular yeniçeri ağasına, denizcilikle ilgili olanlar da kaptan paşaya aktarılırdı.

Osmanlı divanı daha kurumsal ve gösterişli özelliği ile hem Osmanlı dönemi hakkında daha çok ve doğru bilgi vermekte, hem de genel bir değişikliği ortaya koymaktadır. İlk önce Türkler, sonra da Moğollar olmak üzere bozkır halklarının, Ortadoğu’ya gelmesinin ardından, İslam tarihinde ilk kez sürekli ve düzenli danışma kurullarının varlığı görülmektedir. İran’ın Moğol hükümdarlarının vezir başkanlığında topladığı üst düzey memurlardan oluşan büyük bir meclis olduğu bilinmektedir. Büyük divan anlamında Farsça divan-ı buzurg, olarak bilinen bu kurum, Moğollar’ın aşiret meclisi olan kurultaylarından gelmiş olabilir. Moğol sonrası İran hükümdarları zamanındaki benzer meclisin çalışmalarına hem İran’dan hem de dışarıda kaynaklar tanıklık ederlerdi.Mısır’da da Memlukler zamanında yüksek dereceli emirlerden oluşan bir meclis vardı, ancak bu meclisten daha sonraki Memlukler döneminde nadiren söz edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda sabit bir toplantı saati ve çalışma düzeni olan divan-ı hümayunun yanı sıra, belirli üyeler tarafından Arapça şura kökünden gelen meşveret adlı başka toplantılar da düzenlenirdi. Meşveret, divan için değil, sadrazamın ya da padişahın belli bir sorunu görüşmek için

topladıkları askeri ve diğer erkanın toplantıları için kullanılırdı.XV.yy'da Balkan savaşları sırasında bu tür meşveretlerden sıkça söz edilmiştir. Bunlar XVI.yy ve XVII.yy'da da sürmüş, XVIII.yy sonundaki krizlerde daha sık toplanmıştır. Osmanlı tarihini anlatan eski belgelerde Osmanlı hanedanının kuruluşu da bir meşverete bağlanmaktadır. Bu belgelere göre, bir lider seçmek için meşverette toplanan beyler uzun tartışmaların sonunda Osman Bey'i seçerek kendisinden reis olmasını isterler, o da kabul eder. Belki de bu Osmanlı devletinin gerçek doğuş öyküsüdür. Bir efsane bile olsa, ilk Osmanlı tarihçilerinin böyle bir efsaneyi seçerek hanedan tarihine mal etmeleri büyük önem taşımaktadır.

Abbasi halifelerinin otokratik güçleri.artarken, Bağdat'taki halifelerin kişisel güçleri azalmıştır. X.yy'dan sonraki zamanlarda İslam dünyasının tamamının tartışmasız hükümdarları durumundaki Müminlerin Emirleri'nin kendi ülkelerinde, kendi başkentlerinde, en sonunda da kendi saraylarında komutanlıkları ellerinden alınmıştır.

Bu süreç geniş İslam imparatorluğunun uzaktaki eyaletlerinde başlamış, sonunda da başkentin hemen dışındaki tüm eyaletlere yayılmıştı. Halifeler eyaletlerde bir süre merkezi hükümeti bir çeşit kuvvetler ayrılığı sayesinde devam ettirebilmişlerdi. Maliye, yönetim ve haberleşme doğrudan Bağdat'a karşı sorumlu olan reislere bırakılmıştı. Silahlı güçlerden, sınırlarda ve şehirlerde düzenin sağlanmasından eyaletin valisi, vergilerin toplanmasından, yerel giderlerden arta kalanının Bağdat'taki mâliyeye gönderilmesinden defterdar, imparatorluk kurye sisteminin yürütülmesi, olayların başkentteki posta ve haber alma müdürüne düzenli olarak rapor edilmesinden de posta kethüdası sorumluydu. Bunlardan biri, bu da genelde vali olurdu,ötekileri denetimine aldığında merkezi denetim zayıflar, çoğunlukla da sona bulur, valilik özerk, hatta babadan oğula geçen bir beylik haline gelirdi.

X. yy başlarında eski İslam imparatorluğunun tamamını babadan ©ğula geçen beylikler oluşturuyordu. Bu beylikler, Cuma namazlarında Bağdat'ta bulunan halifenin adını anmak, bazen adına sikke yaptırmak dışında tüm önemli konularda bağımsızdılar. İslam dünyasının liderliğini almak üzere Abbasiler'e meydan okuyan ve kendilerine halife unvanını veren Fatimiler ile birlikte, bu sözde hükümdarlık bağlılığı da sona ermişti. Bu sözde

bağlılık, Fatimiler’in düşüşünün ardından tekrar ortaya çıkmış, ancak Moğolların 1258 yılında Abbasi halifeliğinin kalıntılarını yok etmeleriyle tüm önemi yitirmişti. Mısır Memluk sultanlar bir süre devam ettirdiği gölge halifeler soyu,1517 yılında Osmanlı fethiyle son bulmuştur.

Bundan sonra asıl hükümdarlar halife değil, emir olarak adlandırılan askeri komutanlardı, X.yy başlarından sonra da, Emirler Emiri anlamına gelen Emir ül-ümera olmuştu. Bu unvan, İslamiyet’ten önceki İran’da kullanılan başkomutan için komutanlar komutanı, başrahip için rahipler rahibi ve imparator için krallar kralı ya da şehinşah unvanlarına benzemektedir.X.yy ortalarında “kral” (malik) unvana hükümdarların kendilerini tanıttığı yazıtlarda ve sikkelerde rastlanır. Bu unvanı ilk kullananlar o dönemde başa geçen bazı yeni İran hanedanlarıydı. Bunların ardından Selçuklular, Selahaddin’in soyundan gelenler ve daha küçük hanedanlar gelmiştir. Bu unvan,halifeye, sonra da sultana eşit olmayı anlatmıyor, başka yerdeki üstün bir hükümdarın gevşek hakimiyeti altında olan yerel bir hükümdarı belirtiyordu. Bu açıdan, çağdaş Avrupa’da çeşitli hükümdarların Kutsal Roma İmparatoru’nun sözde üstünlüğü altında kendileri için “kral” unvanını kullanmalarına benzemektedir.

Arap dilinin oldukça zengin dil varlığının sunduğu pek çok seçenek arasından bu unvanın tercih edilmesinin nedenini tahmin etmek zor değildir. Bu unvanı ilk kullananlar, İran kültürünün olduğu, eski İran'ın monarşi geleneklerinin yaşamaya devam ettiği topraklarda hüküm sürüyorlardı. İran’da görev yapmış üst düzey memurlar aracılığıyla ve saray adabı, törenleri ile ilgili eski İran yazılarının çevrilmesiyle, İran’ın saray adabı ve unvanları, Abbasi halifelerinin saraylarını etkilemişti. Eski İran’daki “şah" unvanı henüz Müslüman hükümdarların kabul etmeyecekleri kadar yabancıydı ama Arapça karşılığı olan “malik” kabul edilebilirdi. Sonraları kullanılan krallar kralı anlamındaki “malik el-mülk’’ün eski Farsça’daki “şehinşah”a benzediği açıktır. Hadislerde bu unvana karşı çıkılır ve Hz. Muhammed’in “krallar kralı’nın hiç kimseye denemeyeceğini, yalnızca Allah için kullanılabileceğini söylediği belirtilir. Yine de Büveyhiler, Abbasiler ve sonraki hanedanlar bu unvan kullanmışlardır. Bu unvanını çok açıktı, eyaletlerin hükümdarları kralsa, başkentin hükümdarı da krallar kralıydı.

Bu değişiklikler sonucunda, taşradan merkeze doğru yeni bir imparatorluk otoritesi sistemi oluşmaya başlıyordu. Bu yeni sistem halifelerle ilişkili olmasının yanı sıra onun, askeri ve siyasi olaylardaki otoritesinin büyük bölümünü ele geçiriyordu. Selçuklu Türklerinin güneybatı Asya'nın büyük bölümünü hakimiyeti altına alarak "Büyük Sultanlık" adıyla bilinen devleti yaratmasıyla bu süreç XI.yy ortalarına doğru tamamlanmış oldu.

Arapça'da "sultan" hükümdarlık ve otorite anlamına gelen soyut bir sözcüktür. Bu sözcük en başından beri hükümeti ya da daha genel anlamda otorite sahiplerini belirtmek üzere kullanılmıştır. Hükümdarın ve devletin genellikle aynı anlama geldiği bir toplumda bu terim hem siyasi otoritenin işlevi, hem de bu otoritenin sahibi için kullanılmıştır. Resmi bir biçimde olmasa da valiler, vezirler, kimi zaman da hem Abbasi hem de Fatımi halifeler için kullanılmıştır. X.yy'da bağımsız hükümdarların unvanı olarak ve hükümdarları bir üst makam tarafından göreve getirilen ve görevden alınabilenlerden ayn tutmak üzere kullanılmış ama bu kullanım resmileşmemiştir. XI.yy'da, Selçuklular tarafından benimsenmesiyle resmileşmiştir. Selçuklularda yeni bir anlam ve iddia içermeye başlamıştır. İslam ülkelerinin tümünün en üst siyasi hükümdarlığı ve halifenin dini birincilliği ölçüsünde, en az ona eşit bir otorite anlamım kazanmıştır. 1133 yılında Selçuk sultanı Sencer'in halifenin vezirine yazmış olduğu bir mektupta bu durum açık olarak belirtilmiştir:[10]

'Dünyanın efendisinden... Dünya krallığını aldık ve bunu inananların liderliğinde babadan ve dededen mirasla ve hakkımızla aldık..."

Başka bir anlatımla, hakimiyet Selçuk hanedanına aitti, Tanrı tarafından verilmişti ve dini otorite açısından da halife tarafından onaylanmıştı. Sultanlık da tıpkı halifelik gibi evrensel ve benzersizdi. İslamiyet'in tek dini liderinin halife olması gibi, İslam imparatorluğunun yönetilmesinin, güvenliğinin ve düzeninin sorumluluğu da yalnızca sultana aitti. Sultan ile halifenin arasındaki otorite ayrımı çok kesindi. Öyle ki, Selçuklular'ın güçsüz olduğu bir dönemde halife siyasi otoritesini bağımsız;olarak uygulamaya kalktığında, sultan ve sözcüsü bunu sultanlık yetkilerine müdahale olarak kabul ederek protesto etmişlerdi. Halifenin görevlerin en iyisi ve dünyanın yöneticilerinin koruyuculuğu olan imamlık görevini

yapmayı sürdürmesini, devleti yönetme görevini de bu görevin verildiği sultanlara bırakmasını belirtmişlerdi.[11]

Bu çifte hükümranlık durumu, siyaset ve devlet yönetimi hakkında yazan Müslüman yazarlar tarafından fark edilmişti. Bu fark ediş, pratik siyaset deneyimleri olanların yazılarında doğal olarak çok açıktır, bununla birlikte hukukçuların ve ilahiyatçıların eserlerinde de görülmektedir. İki grup da bu ayrılığı, eski Hıristiyan-Roma imperium sacerdotium ayrımında ve modem laiklik-din ayrımında da görmemişlerdir. Sultanlık,Şeriat'ı en azından halifelik kadar uygulayan ve Şeriat'ın koruduğu dini bir kurum olarak görülüyordu. Selçuklu sultanları ve halefleri zamanındaki ulema devlet ilişkisi, halifelerin zamanındakinden daha yakındı. Ne halife, ne de taraftarları bir ruhban sınıfı şeklinde tanımlanabilirdi. İranlı yazarlar başta olmak üzere Ortaçağ'ın Müslüman yazarları gerçek ayrımı, biri monarşik, öteki peygamberliğe ilişkin olan ama ikisi de dini iki otorite arasında görüyorlardı. Peygamber, Allah tarafından Allah'ın yasasını yerleştirmek ve yaymak üzere gönderilmişti. Peygamber semavi bir devlet kurmuştu, ancak insan yönetimini, otoritesini askeri ve siyasi yollardan elde eden, uygulayan ve devam ettiren bir hükümdar yapmalıydı. Otoritesi sayesinde, Allah kanunlarından bağımsız olan ama onların aksine olmayan emir verme ve suçluları cezalandırma hakkını kazanırdı.Her çağda bir peygamberin olması gerekli değildir ve Hz.Muham-med'den sonra başka peygamber gelmeyecektir. Ancak her zaman bir hükümdarın olması gereklidir, aksi halde düzen anarşiye dönüşür.

Siyasi istikrar ile dini Ortodoksluk ilişkisi açıkça anlaşılmış ve sıkça dile getirilmişti. Müslüman yazarlar, bazen Hz.Muhammed'in bir deyişi, bazen de eski bir İran bilgeliği olarak bu ilişki şöyle ifade ederler: "İslamiyet (ya da din) ve devlet ikiz kardeştir, biri yokken diğeri gelişemez. İslam temeldir, devlet bekçidir. Temeli olmayan çöker, bekçisi olmayan da kaybolur." Halifeyi Sultan seçer ve atar, sonra da Sünni birlik ilkesinin somutlaşması ve toplumun başı olarak onun egemenliğini kabul eder. İki makamın farkı Walter Bagehot'un ifadesiyle "hükümetin etkili ve onurlu parçalan" şeklinde açıklanabilir: "Halkın saygısını kazanan ve koruyan ile bu sayede yürüyen ve yöneten arasındaki ayrım." Bagehot'un bu sözleri İngiliz anayasası ve Parlamento ile monarşi hakkındaydı ama Ortaçağ İslamiyeti'ne de uygundur. Güç sultan, otorite de Halife tarafından temsil

ediliyordu. Sultan halifeye güç veriyor, karşılığında halife de ona yetki veriyordu. Halife hükmediyor ama yönetmiyordu, sultan ise ikisini de yapıyordu.

Bir süre Selçuklu sultanlığı evrensel ve tek Sünni kurum olarak devam etti ve saygı gördü. Selçuklu sultanlığının parçalanmasının ardından “sultan” unvanının kullanımı sıklaşıp yaygınlaşarak bir devletin başı olduğunu ve üstünde bir hükümdarı tanımadığım söyleyen herkesin kullandığı bir Sünni unvanı oldu. Ortadoğu’da XVI. yy başlarında üç büyük devlet bulunuyordu. İkisi, sultanlar tarafından yönetilen Mısır ve Türkiye, üçüncüsü de şahlar tarafından yönetilen İran’dı. 1517 yılında Mısır’ın OsmanlIlar tarafından fethedilmesinin ardından, sonuncu Abbasi gölge halifesi Kahire’den İstanbul’a gönderildi ve birkaç yıl sonra da sivil bir yurttaş olarak geri döndü. Bundan sonra başka halife olmadı ve başka yerlerdeki küçük taklitleri gibi, Osmanlı sultanları da topraklarında tek başlarına, her sultanın kendi halifesi olduğu büyük hükümdarlar olarak hüküm sürdüler. Sultanların zaten çok fazla olan unvanlanna bir de “halife” unvanı eklendi. Halifelik, XVIII. yy sonlarında çok daha farklı şartlar altında yeniden canlanana dek eski önemini koruyamadı.

Önceki çağlardan beri git gide artan karışıklık ve büyüklükte bürokratik bir mekanizma, sultanların ve halifelerin hükümetlerini destekliyordu. Erken halifelik dönemine ait belgeler, hâlâ fetihlerin öncesindeki gibi İran ve Irak’da Pers, Mısır ve Suriye’de Hıristiyan bürokrasileri tarafından en azından taşranın yönetiminin yürütüldüğünü, vergilerin salınıp toplandığını göstermektedir. Aradaki temel farklılık, şimdi gelirlerin yeni Arap hükümetine gönderilmesiydi. Hükümet uygulamasının Araplaştırılması, standartlaştırılması ve merkezi bir imparatorluk yönetiminin kurulması, ileride Emevi halifeler tarafından gerçekleştirilmiştir. Halife Hz. Ömer, Arap tarih geleneğinde temel amacı mali olan, gelen parayı kaydedecek, ondan yararlanacakların listesini yapacak, hemen ve adaletli bir biçimde dağıtacak merkezi bir yönetimi, divanı kurmuştur. Emevi halifesi II.Ömer’in bürokrasinin gelişimini geciktirmek istediği söylenir. Eski bir idari tarihçi, Hz. Ömer'den biraz çok papirüs isteyen katibine şunları söylediğini aktarır

“Kalemini keskinleştirip daha az yaz. Bu daha iyi anlaşılır,“ Halife, çok az papirüsü kaldığı için biraz daha isteyen bir memura da şunları söyler:

"Kalemini sivrilt, cümlelerini kısalt ve elindeki papirüsü idareli kullan. *”*

Bürokrasinin gelişmesi bu politikalarla geciktirilebildiyse de papirüsün yerine kağıdın geçmesiyle hızla yayılmaya başlamıştır. Arşivlerde yalnızca Osmanlı dönemine ait ayrıntılı kayıtlar olduğu halde, tarihçiler, bürokratik edebiyat ve bugüne kadar gelen pek çok belge bürokrasinin eski çağlarda nasıl işlediğiyle ilgili bilgiler vermektedir.

Abbasiler çağında yönetim de modem devletlerde olduğu gibi her birinin kendine özgü görevi olan, divan adlı kısımlara bölünmüştü. En önemli kısım maliye, haberleşme, vergi salınması ve toplanmasıyla ilgiliydi. İç güvenlik, ordu, bayındırlık, haber alma, kraliyet köleleri ve kölelikten azat edilenler, dini vakıflar ve hayırsever kurumlar diğer önemli kısımlardandı.Bunlar farklı dönemlerde ve rejimlerde farklı biçimde düzenlenmiş ve genellikle üç ana başlıkta toplanmışlardı: Para, silahlı kuvvetler ve haberleşme. Bunların yanı sıra, diğer divanları denetlemekle görevli teftiş divanları bulunuyordu. Bunlar,tam olarak Şeriat ile ilgili olmayan konularda Ortaçağ İngilteresi’ndeki adalet divanı gibi görev yaparlardı.

Halifenin, daha sonra da sultanın altındaki tüm hükümet mekanizmasının başında vezir bulunurdu. Büyük olasılıkla Arapça olan bu terim bir görev ya da yük almış kişi anlamını taşımaktadır. Terim, çok daha eski bir Pers sözcüğünden türemiş ya da etkilenmiş de olabilir. İlk kez Abbasiler’in kullanmış oldukları bu makamı Sasaniler’i örnek alarak ya da taklit ederek oluşturdukları düşünülmektedir. Vezir, halifeler döneminde mâliyenin, adaletin ve tüm yönetimin başıydı. Vezirler, ilk zamanlarda Doğu İranlı tek bir soylu aileden seçiliyordu, daha sonra çoğunlukla kalemiye sınıfından gelerek bürokratik hiyerarşi içinde yükseldiler. Yönetimin başı olarak vezir genelde divan reisleri içinden seçilirdi. Vezirlerin görevi sivildi ve askeri operasyonlara nadiren katılırlardı.

Vezirlerin önemi, askeri emirlerin ortaya çıkmasıyla azaldı. Büveyhiler vezirlerini baş sekreter ve maliye nazın olarak korumalarının yanı sıra, o da tıpkı efendisi gibi bir subaydı. Sultanlar zamanında vezirlik yeniden ortaya çıkarak yeni bir öneme kavuşmuştur. Genelde sultanlar okuma yazmayı, hükümet işlerinin yürütüldüğü Arapça ve Farsça'yı bilmeyen asker olduğu için vezirlik makamı yeni bir önem kazandı. Vezirlik, Selçuklu sultanlığı ile sona erdi. Onlardan sonraki dönemde, askerler her şey gibi bürokrasinin denetimini de aldı. Memluk Mısırı'nda üst düzey bir asker olan davadar (mürekkepçi) bürokrasinin başıydı. Davadarın yönetiminde önemli ve yaygın bir bürokrasi oluştu. Memluk sultanları zamanında hükümeti yürütme sorumluluğunu da alan bu bürokrasi, sultanlığın uzun süre yaşamasında etkili olmuştur.

Osmanlı sultanları tarafından askeri komutanlar içinden bir grup vezir seçilirdi. Avrupa'da başvezir olarak bilinen sadrazam, askeri, sivil, hatta hukuki alanlarda oldukça geniş yetkilere sahipti. Osmanlı sadrazamının maddi kazana, sorumlulukları ve gücü oranındaydı. Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı Lütfi Paşa yıllık kazancının iki buçuk milyon akçe olduğunu belirtmiş ve şunları söylemiştir: "Şükür Allah'a, bu da Osmanlı devletinde yeterli bir miktardır."[13] Sadrazam Lütfi Paşa kazancının bir buçuk milyon akçesini mutfak gideri, yarım milyon akçesini hayır işleri için harcadığım, kendine de yarım milyon akçe kaldığını belirtir. İran'ın Safevi şahlarının da bunlarla kıyaslanabilecek önemli statü ve yetkilileri vardı.

Hükümet yönetiminin büyük bölümü gelir ve giderlerle yani mâliyeyle ilgiliydi. Osmanlı dönemine, özellikle de XVI. yy ve sonrasına ait pek çok bölgesel ve merkezi arşiv belgesi bulunmaktadır. Bu belgeler Osmanlı mali yapısının aynntılı bir resmini çizmektedir. Ne yazık ki daha önceki İslam imparatorluklarına ait belge bulunmamaktadır. Dolayısıyla tarihçiler OsmanlI Ortadoğusu ve hatta Ortaçağ Batısındakilerle karşılaştırılabilecek gündelik kanıtlar elde edememişlerdir. Öte yandan kimi küçük arşivlerde bulunmuş, kimi tesadüfen ve rastgele toplanmış çok sayıda belge bulunmaktadır. Ortaçağ îslami mali kuruluşlarının işleyişinin izlenebileceği tarihi, coğrafi, hukuki ve çoğunlukla da bürokratik bilgiler vardır.

Abbasiler'in ilk döneminde maliye de yönetimin diğer cepheleri gibi doğrudan vezirin sorumluluğunda bulunuyordu.Daha sonra, yalnızca mali

konularla ilgilenen daha uzmanlaşmış bir memur olmuştur. Bu memur, Türk ve Pers yönetimlerinde defterdar olarak adlandırılmıştır.

İslam hukukunun gerektirdiği ve pek çok Müslüman hükümetin uyguladığı gibi biri genel, diğeri özel (hassa) olmak üzere birbirinden ayrı iki maliye vardır. Bu ayrım bazen çok kesin olmasa da, zaman zaman birincinin açıklarının İkincisiyle kapatıldığını gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Genel hâzinenin temel giderlerini başkentteki askeri birliklerin ve hükümdar sarayının harcamaları oluşturuyordu. Halife el-Mamun'un hükümdarlığına ait bir belgede günde altı bin dinar olduğu -yazmaktadır.

Genel hazine hükümdarın siyasi ve askeri lider olarak harcamalarını karşılarken, "özel" hazine Müslüman toplumunun dini lideri olarak yaptığı harcamaları karşılamaktaydı. Buna göre, cihad için gerekli sınır kalelerinin bakımı, Mekke'ye hac masrafları, Şeriat'ı uygulamaktan sorumlu kadıların ve diğer din görevlilerinin maaşları, esirlerin kurtarmalıkları, ulak sistemi,elçilerin ağırlanması, şairlere ve gerekli kişilere verilen bahşişler "özel" hâzineden karşılanırdı.

İlke olarak devletin geliri İslami vergilerden sağlanırdı. Bunlar, Müslüman olmayanlardan alınan kelle vergisi olan cizye, toprak vergisi olan haraç, Müslümanlar'dan alınan aşar ya da zekattı. Sağlanan gelir genel hâzineye aktarılırdı. Genel bir uygulama olarak, bu vergiler "Mukus" adı verilen başka vergi ve resimlerle desteklenirdi. Hukukçuların karşı çıkmasına karşın,tüm Müslüman hükümdarlar tarafından toplanmıştır-"Özel" hâzinenin geliri halifenin özel malikaneleri ve gelirlerinden sağlanır, el koymalar, devlete kalan mallar ve cezalarla da desteklenirdi.

Vergiler mal olarak da, para olarak da alınırdı. Eski Sasani toprakları İran ve Irak ile daha doğuda Orta Asya ve Hindistan'daki uzantılarında para birimi olarak gümüş dirhem kullanılırdı. Eski Bizans toprakları Mısır ve Levant'ta, Batı ve Güneybatı Arabistan'da para birimi olarak altın dinar kullanılırdı. Dirhem ile dinarın kur farkı gümüş ve altın fiyatlarına göre değişirdi. Teorik olarak bir dinar on dirheme eşitti ama resmi hesaplardan anlaşıldığı kadarıyla uygulamada bu oran büyük ölçüde değişerek yirmide bire düşüyordu.

Kaynaklarda yerel giderler yapıldıktan sonra imparatorluk başkentine kalan net gelirle ilgili pek çok liste vardır ve en eskisi el-Hadi’nin hükümdarlığı (785-786) dönemindendir. Bir diğeri Harun Reşid dönemine (786-809) aittir. Daha sonraki halifeler dönemine ait olanlar da değişikliği ve sürekliliği göstermektedir. Bu verilere göre yaklaşık olarak batı eyaletlerinin geliri 5 milyon dinar, doğu eyaletlerinin geliri de 400 milyon dirhemdir.

Günümüze dek kalan listelerde nakit gelirlerle birlikte mal olarak alman vergiler de yer almaktadır. Örneğin; Fars’tan 150.000 ratl ayva ile portakal, 15.000 ratl meyve konservesi ve 30.000 şişe gül suyu; Kumis’ten 40.000 portakal ve 2000 külçe gümüş; Sind’den 1000 çift ayakkabı, 4000 kuşak, 3 fil ve 400 maund (Hindistan’da kullanılan bir ölçü, yaklaşık 37 kg.) ödağacı; İsfahan’dan 20.000 ratl bal ve balmumu; Ermenistan’dan 20.000 ratl tuzlu balık, 58 ratl çeşitli kumaş ve 20 halı; Sicistan’dan 20.000 ratl şeker ve 300 kareli kaftan alınmıştır. Roma, sonra da Bizans vergi yöntemlerine alışmış olan Mısır ve Suriye’den alınan vergilerin önemi daha azdır ve en çok gıda maddesi, sonra da giyim eşyası toplanıyordu, canlı mallar arasında,develer, atlar, şahinler ve köleler bulunuyordu.

Sonraki listelerden gelirlerin azaldığı anlaşılmaktadır. Kaldırılan vergilerin yerini para ödemeleri almıştır. Para ödemeleri de ekonomik değişiklikler nedeniyle azalmıştır. Azalmanın başlıca nedeni ordu komutanlarının, mültezimlerin ve taşra yöneticilerinin aldıkları paylardır. Halife el-Muktedir’in 918-19 yılı gelir listesindeki gelir tüm eyaletlerden 14.501.904 dinardır.Bu listede, önceki listelerde olmayan rüsum ve el koymalar da yer almaktadır.

Abbasi halifeliğinin gerilemesi ve yönetimin bölünmesinden sonraki listeler sayıca az olmakla birlikte, verileri açısından da güvenilir değildir. Bugüne kadar gelen kesin mali bilgiler Osmanlı döneminden ve Osmanlı toprakların dandır. Bunun bir örneği 1669-70 yılı bütçesidir. Rakamlar, başlardaki değeri klasik dirhem olan, sonradan döviz kurlarına göre değişen akçe ile verilmiştir. Bu bütçede Osmanlı devletinin tüm vergilerden toplam geliri 6l2.528.960 akçedir. O yılın toplam gideri 637.206.348 akçedir ve 398.392.602 akçesi silahlı kuvvetler ile savaş malzemesine; 180.208.403 akçesi saraylara; 5.032.512 akçesi sultanın ailesine ile merkezi hükümetin

bürolarına 44.572.831 akçesi de çeşitli başka giderler için kullanılmıştır.Bu listeler de öncekiler gibi vergilere ve bölgelere göre ayrılmıştır, ama farklı olarak ayni malları vergi geliri içinde bulunmaz. Öte yandan “nakit ödemeler dışında” imparatorluk atölye ve mutfaklarına ayni olarak giren malzemelere ve gıda maddelerine ayrıntılı biçimde yer verilmiştir.

Müslümanlar devlete karşı çelişkili bir tutum içindedirler. Devlet, bir taraftan, dini öğretilerine göre düzeninin korunması ve Allah'ın isteğinin yerine getirilmesi için gereken ilahi kökenli düzenli bir kurumken, diğer taraftan da, çalışmasına dahil olanları zehirleyen, bir şekilde içine girenler açısından tehlikeli olan kötü bir kurum olarak görülmüştür.Hz. Muhammed’e ait olduğu söylenen bir deyişe göre devlet ve cennet birleştirilemez. Bir başka deyişe göre hükümet etme işinde gerekli olarak günah ve kötülük vardır. Bazen bu görüşler hükümet içinde bulunanlar için de düşünülmektedir. IX. yy'da Bağdat’ta bir vezirin şunları söylemiştir: “Hükümetin temeli göz boyamadır. Eğer işe yarar ve ömürlü olursa politikaya dönüşür.” Bir öyküye göre, halife el-Mansur’un sarayında mutluluğun ne anlama geldiği hakkında konuşulurken, halifeye gerçekten mutlu bir insanın olacağı sorulmuş. Halife şöyle yanıtlamış: “Ne o beni tanır, ne de ben onu.” Açıkça görüldüğü gibi bunun anlamı,bir insanın hükümetle ne kadar az işi olursa o kadar mutlu olacağıdır. İslamiyet’in öteki dinlerle paylaştığı hükümetin kırsal görüntüsünde de bu çelişki söz konusudur. Bir tarafta sultan ya da halifeyi, sürüsü olan halkının çobanı olarak onlar adına Allah’a karşı sorumlu tutan pek çok dini metin bulunmaktadır.Kırsal görüntünün tam tersi de Mısır’ın Arap fatihi Amr ibn ül-As’ın söylediği belirtilen bir sözdür. Amr, onu Mısır askeri valisi olarak tutup gelirlerin başına da başkasını getirmek isteyen Hz.Osman’ı şöyle reddetmiştir: “Bu, biri ineği sağarken benim ineğin boynuzlarını tutmam olur.”[15]

IX. yy başında bir Arap edebiyatçısının bir derlemesinde Ortaçağ’da Müslümanların devletin doğası ve amacı ile ilgili farklı görüşleri açıkça ortaya konmuştur:[16]

"Devlete İslamiyet tarafından dört görev verilmiştir: Adalet, ganimet, Cuma namazı ve cihad. İslamiyet, devlet ve halk, çadır, çadır direği, ipleri

ve çomaklarına benzer. İslamiyet çadır, devlet direk, halk ip ve çomaklardır. Hiçbiri ötekiler olmadan işe yaramaz. “

“Husrev şunları söylemiştir: Bir ülkede şu beş şey yoksa, orada durmayın: Güçlü yönetim, adil yargıç, sabit pazar, bilge hekim ve bir akarsu.” "Ömer ibn el-Kattab da şunları söylemiştir: Güçsüz olmadan yumuşak, sert olmadan güçlü olanlar iyi yönetebilirler."

Klasik İslam devlet ideali adı verilmeyen bir kralın tebaası ile ilgili söylediği şu sözlerle açıkça ifade edilmiştir. “Kalplerine nefretle kirlenmemiş saygı ve saygısızlıkla kirlenmemiş sevgi yerleştirdim.”

9. BÖLÜM

EKONOMİ

Modem çağlardan önceki toplumsal ve ekonomik tarihi ile ilgili yeterince araştırma olmadığı için Ortadoğu, çok az anlaşılır ve tanınır. Özellikle Ortaçağ Avrupa tarihi gibi başka alanlarla karşılaştırıldığında, Ortadoğu tarihi ile ilgili araştırmaların yetersizliğinin temel nedeni belge sorunudur. Ortaçağ Batı Avrupası'nın devletleri geçirdikleri evrimle modem Avrupa'nın devletleri haline geldiğinde de pratik amaçlar için gereken belge arşivleri modem çağlara dek korunarak tarihçiler açısından değerli bir kaynak olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Ortaçağ Ortadoğu devletleri, dış istilalar ve iç karışıklıklarla yıkıldıkları için, açtık hiçbir gereksinimi karşılamayan arşivleri de korunmadığından dağılarak yok olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu, 20. yy'da Batı etkisinin ve idari yöntemlerinin yaygınlaşmaya başlamasına dek, Ortaçağ sonlarından itibaren, idari ve siyasi açıdan kesintisiz olarak varlığını sürdüren tek devletti ve arşivleri de neredeyse tamamen el değmemiş haldeydi. Osmanlı arşivlerinde yapılan araştırmalar, o dönemdeki Ortadoğu tarihini önemli ölçüde aydınlatmış, hatta daha önceki yüzyıllara ait bazı karanlık noktalara bile ışık tutmuştur. Osmanlı arşivleri çok geniştir ve bir o kadar da güçlükler içerir. Ortadoğu tarihinin, özellikle de ekonomik ve toplumsal tarihinin, çok daha şanslı diğer alanların düzeyine ulaşabilmesi için yapılması gereken çok şey vardır.

Yine de, eldeki verilerden hareketle Ortadoğu toplumlarının ve ekonomisinin evrimini ana hatlarıyla çizmek olasıdır. Bu sayede, bunlara paralel olarak değişen siyasi yapıların açıklanması da kolaylaşacaktır. Tarım, çok daha önceki çağlardan itibaren en önemli ekonomik etkinlik

olmuştur. Bölge nüfusunun büyük çoğunluğunun geçim kaynağı tarımdır. Yakın zamana kadar devletin gelirinin önemli bir bölümü de tarımla geçinenlerin emeklerinden sağlanmaktaydı.

Geleneksel olarak Ortadoğu tarımı iki türdür. İlki ve daha önemlisi nehir vadisi tarımıdır. Bu nehirler Fırat-Dicle, Nil ve Orta Asya'nın iki önemli nehri Amu Derya ve Siri Derya'dır. Ortadoğu'nun öteki yerlerinde, Suriye-Filistin kıyılarında, Suriye vadilerinde, bugünkü Türkiye'nin ve İran'ın bazı bölgelerinde de ikinci tür, yağmura bağlı tarım yapılır. Bu tür tarım daha zordur ve nehir vadisi türüne göre daha az ürün verir.

Bölgedeki önemli bir sorun da orman azlığı, dolayısıyla kereste eksikliğidir. Eski çağlarda Kudüs tapınağının yapımında Lübnan'daki sedir ağaçlan kullanılmıştı. Ancak İslam Ortaçağı döneminde Ortadoğu'ya, Afrika'dan ve özellikle Hindistan ile Güneydoğu Asya'dan kereste ithal edilmekteydi.

Bölgedeki en önemli ürün tahıldı. En eski tahılların ilkel buğday türleri, arpa ve dan olduğu bilinmektedir. Ortaçağ başlarında buğday daha çok önem kazanmıştır. Bugün de benzer durum söz konusudur. Tarihi bilinmemekle birlikte, Hindistan'dan pirinç getirildiği, tarımının İran ve Irak'tan Suriye ve Mısır'a kadar yapıldığı anlaşılmaktadır. VH. yy Arap fetihleri sırasında fatihlerin Irak'ta pirince rastladıktan ve bunun onlar için bir yenilik olduğu anlaşılmaktadır.

Basra bölgesinin fethinde bulunan bir Arap tarafından anlatılan öykü ilginçtir:[1]

Bir Arap birliğince sazlık bir yerde pusuya düşürülen hanlı askerlerden birinde burma, ötekinde de daha sonra pirinç olduğu anlaşılan iki sepet kalmıştı. Arap komutan askerlerine, "Hurmaları yiyebilirsiniz ama diğerini yemeyin, o düşmanın bize hazırladığı bir zehir olabilir, "dedi. Askerler hurmaları yiyip diğer sepete dokunmadılar ama bir at pirinci yemeye başladı. Askerler atı zehirlenmeden yiyebilmek için kesmeyi düşünürlerken, atın sahibi acele etmemelerini, zamanı geldiğinde gerekeni yapacağım söyledi. Ertesi sabah atın ölmediğini gördüklerinde, ateşte pirincin kabuklarını yaktılar. Komutanları "Allahın adıyla yiyin,dedi. Askerler pirinci yediler ve çok lezzetli buldular.

Pirinç tarımı ve tüketimi Arap yönetiminde batıya yayıldı.

. Arşivlerde başka tahılların da adlan geçmektedir. Bunlar arasında, bugün de Ortadoğu'nun ve özellikle Mısır'ın başlıca besin maddelerinden olan bezelye, fasulye, mercimek ve nohut bulunmaktadır.

İçinde yağ bulunan bitkiler çok önemliydi ve bu bitkilerin yağlan aydınlatma, sabun yapımı ve yemek için kullanılıyordu.Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinde, en önemli yağ kaynağı olan zeytin önde gelen ürünlerinden biriydi. Bölgeye doğudan gelen ve Arap-Müslüman yönetimi altında batıya giden bir başka besin maddesi de şeker kamışıydı. Şeker kamışı İran'da "Şeker" ve "Kand" olarak bilinirdi. Her iki sözcük de "sugar" ve "candy" olarak İngilizce'ye geçmiştir. Helen-Roma dünyasında pek tamnmayan şeker yalnızca tıp alanında kullanılırdı. İçecekler ve yiyeceklerin tatlandırılması için bal kullanılırdı. Ortaçağ'da üretimi Mısır'a ve Kuzey Afrika'ya dek yayılan şeker, Müslüman Ortadoğu'nün Hıristiyan Avrupa'ya ihraç ettiği başlıca maddelerden biri oldu. Şekerkamışı tarımı ve plantasyon sistemi Kuzey Afrika'dan Müslüman İspanya'ya, oradan Atlantik adalarına, sonra da Yeni Dünya'ya yayılmıştır.

Baharat Ortadoğu'da çeşitli bölgelerde yetiştirilir, ayrıca Güney ve Güneydoğu Asya'dan da çok miktarda ithal edilirdi. Batı dünyasına Ortadoğu'dan yapılan bu önemli ihracat, Avrupalı denizci devletler tarafından Asya'ya bir deniz yolu açılarak denetim altına almasına dek sürdü. Sıcak iklime sahip bölgelerde yiyecekler, özellikle de et çabuk bozulmaması için tuzlanarak saklanırdı. Bu yöntemle korunan yiyeceklerin yenmesi için baharat çok gerekliydi.

Hayvanların beslenmenin yanı sıra, ulaştırma için de yoğunlukla kullanıldığı bu toplumda hayvan yemi de önemli bir gereksinimdi. Soğuk iklimli bölgelerde giyim için başlıca malzeme olan deri ve yün,sıcak iklimlere uygun olmadığından ince giysiler için işlenebilir ürünler gerekiyordu. Özellikle üç tanesi çok önemliydi. Ketenin, Ortadoğu'da özellikle mumyaların sarıldığı bezlere bakarak Mısır'da antik çağlardan itibaren üretildiği anlaşılıyordu. Pamuk, Doğu Asya'dan gelmiş, ilk olarak İran'da rastlanmış, oradan da batıya taşınmıştır. Dut ağacıyla beslenen ipek böceğinin ürünü ipek VI.yy'dan sonra Ortadoğu'da üretilmeye başlamıştır.

Özellikle Suriye ve İran ipeklileri çok beğenilirdi. Boya ve koku üretmekte kullanılan bitkiler de iyi giysileri tamamlarlardı.

Papirüs, çok önemli diğer bir sanayi ürünüydü. Nil kıyıla-nnda büyüyen bir sazdan elde edilen papirüs önce parşömen, sonra da kağıt bulunana dek Doğu Akdeniz dünyasındaki temel yazı aracıydı.

Sebze ve meyve yetiştiriciliği de oldukça yaygındı. Daha önceki dönemlerde başlıca meyveler hurma, incir ve üzümdü. Meyvesinin yanı sıra, şarap üretimi için de yapılan üzüm tarımı İslamiyet’ten önce çok daha yaygındı. Hurma ise zaten vaha ve yarı çöl iklimi bitkisidir. Kayısı ve şeftali gibi Ortadoğu’nun öteki meyvelerinin çoğu, İran ve doğu kökenliydi. Batı’da halen enginar, ıspanak ve patlıcan için ilk geldiklerindeki Arapça ve Farsça adları kullanılmaktadır.

Narenciye tarımının ilginç tarihçesi çok net değildir. Birçok Ortadoğu dilinde portakal için Portekiz’den (Portugal) türetilerek Türkçe “portakal”, Arapça “bortakal” adı kullanılır ve Afganistan’a de benzer adlarla anılır. Aslında Çin ve Hindistan’da daha önceden tanınan portakalı Ortadoğu’ya, XVI. yy başlarında Portekizliler getirmiştir. Pers İmparatorluğu’nda narenciye meyveleri İslamiyet’ten çok daha önce tanınırdı. Tevrat ve Pers kaynaklarında “turunç" admda (Arapça “utruja”, İbranice “ethrog”) güzel çiçekleri olan küçük, ekşi, yenilebilir bir narenciyenin süs için kozmetikte ve şerbetlerde kullanıldığından söz edilmektedir. Farsça “narang” denilen bu meyve,. Arapça’ya da “narançˮ adıyla geçmiştir. Portekiz’de ve Batı’daki başka ülkelerde buna benzer adlarla anılan yenilebilir tatlı bir meyve vardır. Bu meyve, IX.yy Arap şairi ibn al-Mutazz tarafından genç bir kızın yanaklarına benzetilmiştir. İbn al-Mutazz, büyük olasılıkla o dönemde Hindistan’dan gelen limondan da söz etmiştir. Ortadoğu’da hızla yaygınlaşan limon, Avrupa’ya gitmiştir. Avrupa’da bu iki meyve halen Pers-Hint adlan kullanılmaktadır. Şüphesiz Ortadoğu’ya bu meyveleri Uzakdoğu’dan Müslüman kervancılar getirmişler,Haçlılar da Avrupa’ya götürmüşlerdir.

Ortadoğu’ya mısır, tütün, domates ve patates gibi hiç tanınmayan Amerikan bitkileri, Batı Avrupalılar, özellikle Portekizliler tarafından getirilmiştir. Türk tarihçisi İbrahim Peçevi 1635 yılında konuyla ilgili şunları söylemiştir:[2]

"İnsanın içini bulandıran dumanı ve kokusuyla tütünü 1009'da (miladi 1600-1601) kafir İngilizler getirmiş ve birtakım rutubet hastalıklarını iyileştireceğini söyleyerek satmışlardır. Kısa sürede zevk düşkünleri tütüne bağımlı hale gelmişler, zevk düşkünü olmayanlar bile içmeye başlamışlardır. Bu bağımlılığa kudretlilerin ve büyük ulemanın da çoğu tutulmuştur. "

Yakın zamanlarda, kökeni Ortadoğu olmayan iki bitki de bölgedeki ekonomik ve toplumsal yaşamı çok etkilemiştir. Ortaçağ başlarında bir Arap gezgini Çin'den ilginç bir öykü anlatır:

"Kaynamış suyla içilen bir bitkinin ve tuzun tüm gelirinin sahibi kral. Sakh adındaki bu bitki her şehirde çok pahalıya satılıyor. Bu bitkinin yaprağı da, kokusu da naneden daha çok ve acımtırak bir tadı var. Kaynamış suya atılıyor. Tüm kamu mâliyesi geliri, bu bitkiden, tuzdan ve kelle vergisinden sağlanıyor. "

XI.yy'da ünlü yazar el-Biruni, Çin ve Tibet'teki çay tarımı ve kullanımı ile ilgili daha çok bilgi vermektedir. İran'a çay içme alışkanlığını XIII.yy'da Moğol fatihlerin getirdiği biliniyor ama fazla yaygınlaşmadığından buradan batıya ilerlemesi hakkında bir kanıt bulunmamaktadır. İran'da çayın yaygın olarak içilmeye başlaması, Rusya'dan getirildiği XIX.yy başına rastlar. XX.yy'da Türkiye ve İran'da devlet teşvikiyle çay tarımı yaygınlaştırılmıştır. Bunun bu ülkelerde yetişmeyen kahveye bağımlılığı azaltmak için yapıldığı düşünülebilir. Çay tarımı çok önemli olmamış, yalnızca yerel tüketim ve biraz da ihracat için yetiştirilmiştir. Çayla 1700'de tanışan Batı Mağrip, çayın çok tüketildiği bir yerdir. Buraya çayı Fransız ve İngiliz tüccarlar, Kuzeybatı Afrika'nın Avrupa pazarlarına katılması beklentisiyle getirmiştir.Fas'ın milli içeceği, nane yapraklarıyla yapılan çay olmuştur.

Öte yandan kahve, bölgenin tamamında en önemli içecektir. Kahvenin, Habeşistan'dan çıktığı, adım bugün de yabani kahve bitkilerinin yetiştiği Kaffa'dan aldığı bulunan kanıtlar arasındadır. XIV. ya da XV.yy'da kahve Kaffa'dan Yemen'e getirilmiştir. Mısırlı bir yazar şunları söylemiştir: "Mısır'a Yemen'de adına "kahva" denen bir içkinin yayıldığı, Sofi şeyhlerinin ve başkalannın dua ederken uyanık kalmak için içtiği haberi

geldi.” Yazar, Yemen’e kahveyi Habeşistan’a giden bir gezginin getirdiğini anlatır:[4]

“Aden'e döndükten sonra hastalanan adam getirdiği kahveyi içip iyileşti. Kahvenin halsizliği ve yorgunluğu giderip vücudu canlandırdığım fark etti. Kendisi bir Sofi olunca, öteki Sofiler de kahve içmeye başladılar. Ardından halkın tamamı, aydınlar da sıradan insanlar da içmeye başladılar ve kahve içme alışkanlığı yayıldı."

Gerçekten de kahve içme alışkanlığı yaygınlaşmıştı. 1511’de kutsal Mekke şehrinde kahve içildiği belirlenmiştir. Büyük bir olasılıkla buradan da ülkelerine dönen hacılarla birlikte Suriye’ye, Mısır’a, İran’a ve Osmanlı topraklarına gitmiştir.XIX.yy başlarına dek kahve İran’ın en önemli içeceği olmuştur. Batı dünyası çayı Çin ve Hindistan’dan daha ucuz, daha kaliteli ve daha bol bulurken, kahve bir süre bir Ortadoğu tekeli olmuştur.

Avrupa'da kahve, kahve içenler ve kahvehaneler küçümsenmiştir. İstanbul’daki Venedik elçilerinden Gianfrancesco Morosini 1585 yılında gittiği bir kahvehaneden şöyle söz eder:

“Bu insanların tümü kötü giysili, işi gücü olmadığı için zamanlarını boşa harcayan kişilerdir. Sürekli bir yerde oturarak insanlar arasında,sokaklarda ve dükkanlarda, “Kavee" dedikleri bir tohumdan yapılan, oldukça sıcak kara sıvıyı içerler. “

1610’da Türkiye’yi gezen İngiliz George Sandys’in görüşleri çok daha olumsuzdur: “Tüm gün kahvehanelerde otururlar ve “Koffa” adım verdikleri çok sıcak içeceği içerler. İçtikleri is gibi kara renktedir ve tadı da ona benzer...” Ne var ki, kahvede de, kahvehanede de Avrupalıların hoşuna gitmişti. Üretimi çoğunlukla Yemen’de olan kahve, çok geçmeden Ortadoğu’nun Avrupa’ya ihraç ettiği başlıca ürün oldu. Eskiden çok kârlı olan baharat ticaretini kaptıran Mısırlılar için kahve, gittikçe büyüyen Avrupa pazarında, baharatın yerine geçecek bir üründü.Avrupa’daki ilk kahvehane, Viyana’da ikinci Türk kuşatmasından sonra açıldı. Bu hak isteği üzerine, Türk hatları gerisinde Avusturya istihbaratına yardıma olan bir Ermeni’ye ödül olarak verilmişti.

Kahve ve çayın Ortadoğu’da bu denli popüler olmasının, kahvehane ve çayhanelerin önemli toplumsal merkezler olmalarının nedeni kolayca anlaşılmaktadır. Musevilik ve Hıristiyanlık’tan farklı olarak,İslamiyette alkollü içkiler yasaklanmıştır. Ama yasak tamamen de etkili olamamıştır. Şiirler’de ve başka yazılarda yoğun olarak içki içmenin ve hatta ayyaşlığın kanıtları bulunur. Ancak ya özel bir evin yüksek duvarları arkasında ya da bir İslam devletinin yasak kapsamına girmeyen Müslüman olmayan halkı arasında, içkinin gizli içilmesi gerekiyordu.Klasik Fars ve Arap şiirinde, meyhane ve meyhanecinin şiirdeki sembolleri, Hıristiyan manastırı, keşişler ve Zerdüştçü rahipler olmuştur. Hoş görüldüklerinde bile bunların gizli olması zorunlu olduğundan Ortaçağ İslam şehirlerinde Batı’daki meyhanelerine benzeyen hiçbir yer bulunmuyordu. Bu boşluk kahvehane ve çayhanelerle gideriliyordu.Kısa süre içinde kahvehanelerin ihanet ve dedikodu, en kötüsü de kumar yuvaları olduğu şikayetleri başlamıştı.

Bölgede ilkel tarım teknikleri kullanılıyordu. Daha önceki çağlarda kullanılan basit tahta ve tekerleksiz saban, bölgedeki bazı yerlerde günümüzde de kullanılmaktadır. Genellikle sabana katır, öküz, çoğunlukla da at koşulurdu. Zengin nehir vadisi bölgelerindeki tarımda verimli ürün almak için çok çabaya gerek olmazdı. Bazen yılda iki üç ürün alındığı için daha sert ve zayıf olan iklimlerin teknolojik icatları gerektiren güçlükleri olmazdı.

Bu ülkelerdeki iki karakteristik olgu, teknolojik gelişmelerin olmamasının başka bir nedeniydi. Manastırlarda ürün yetiştirmeye kendilerini adayan eğitimli kişilerin, eğitimli çiftçilerin, üniversite eğitimi almış, çiftliğini idare ederken eğitilen, karşılaştığı tarım sorunları için eğitiminden yararlanan İngiliz taşra beyinin karşılığı bu toplumlarda bulunmuyordu. Ortadoğu’nun birkaç istisna dışındaki eğitimli beyleri çiftçilikle uğraşmaz, çiftçiler de'eğitimli olmazdı. Genel olarak, tarımdaki teknolojik gelişmeyi sağlayan entelektüel disiplin, teknik beceri ve tarımla iç içe olma eksikliği söz konusuydu.

Klasik İslam dönemi, sulama dışında tarım teknolojisine pek katkı sağlamamıştır ama Ortadoğu’daki tüccarlar ve çiftçiler özellikle gıda maddesi ürünlerinin çeşitliliğinin artmasını sağlamışlardır. Doğu ve güneydoğu Asya ürünlerinin batıya gidişi İslamiyetten önce başlamıştır.

Eski Irak'ta ve İran'da Doğu Asya kökenli ürünler yetiştirilmiştir. Daha batıda bu ürünler, egzotik, lüks ve pahalı ürünler olarak görülmüştür. Örneğin eski Roma'da şeftali tanınan bir meyveydi ve bugünkü adı olan "peach" bir Roma terimi "persicum malum'dan (İran elması) gelmektedir. İlk kez İslami fetihlerle Batı'da Avrupa'dan,Doğu'da Çin ve Hindistan'a dek tek bir ekonomik ve siyasi birim oluşturulmuştu. Yeni ürünlerin keşfedilmesi ve yayılmasında, büyük olasılıkla Basra Körfezi'nden Hint Okyanusu'na ve daha ilerilere giden Müslüman denizcilerin, Orta Asya'da bulunan Müslüman gezginlerin ve askerlerin önemli etkileri olmuştur. İslamiyet döneminde İran'dan Mezopotamya'ya, Kuzey Afrika'ya ve Avrupa'ya doğru gerçekleşen hareket, pamuk, enginar, pirinç, karpuz, muz, patlıcan, narenciye ve şeker kamışı gibi çeşitli gıda maddeleri, baharatlar, iplik yapımında kullanılan ürünler, hayvan yemi, tıpta ve kozmetikte yararlanılan bitkileri de içeriyordu. Ortaçağ Müslüman gezginlerince, her birinin çeşitli alt türleri bulunan oldukça geniş bir ürün çeşitliliği anlatılmıştır. 1400'de Kuzey Afrika kıyılarıyla ilgili bir yazıda,altmış beş çeşit ürün, otuz altı çeşit armut, yirmi sekiz çeşit incir ve on altı çeşit kayısı olduğu anlatılmıştır.

Ortadoğu'da en büyük beceri, büyük nehirlerin sularım koruyarak dağıtmak üzere yapılan oldukça hassas kanal sisteminde, yani sulama alanında sergilenmiştir. Bu yalnızca çiftçilerle yapılmamış, bürokratların ve teknokratların da katkılarıyla gerçekleştirilmiştir. Kimi tarihçilere göre, nehir vadisi toplumların merkezi sulama işleri, modem bürokratik devletle güdümlü ekonominin çekirdeğini örneklemektedir.

Tahıl kaybını önlemek üzere harman, çoğunlukla orak ile yapılırdı ve tahıl yük hayvanları ya da köleler tarafından döndürülen değirmenlerde ya da el aletleriyle havanda öğütülürdü. Bugün de bölgede bazı yerlerde bu yöntemler kullanılmaktadır.

Mısır'da toprak her yıl Nil'in taşıdığı alüvyonlar sayesinde yeniden gübrelediği için gübreye gerek olmazdı.Genellikle de en çok gerek olan yerlerde gübrenin bulunmaması, toprağın tükenmesine neden olurdu.Bu durum Irak'ta nehirlerle gelen tuzlu birikintilerle daha da çoğalırdı.Düzenin ve barışın hakim olduğu zamanlarda buralar kurutulur ama karışık zamanlarda bu yerlerle ilgilenilmezdi. Çiftçiler, nehirlerin yeterli su

bıraktıkları nehir vadileri dışındaki topraklan bir yıl ekerler, bir yıl da nadasa bırakırlardı.

Antik çağlarda dahi erozyon sorunu yaşanmıştı.Ortaçağlarda ve günümüzde de durum değişmemiştir. Göçebelerin her sivil düzen bozulmasında, çölden tarım topraklarına gitmesi, çölün ekilen topraklar aleyhine genişlemesiyle sonuçlanmıştır.

Çölün ilerlemesinin birkaç nedeni vardı. Çölün genişlemesinin önlenmesi için savunma hatlarına ihtiyaç vardı. Sivil düzen kesintiye uğradığında çöl genişliyordu. Daha somut bir neden de keçiydi. Otu kesip yiyen koyunun tersine, kopartıp yiyen keçi, otla birlikte toprağın üst tabakasını da kaldırdığı için toprak zayıflayarak rüzgarla uçuyordu. Bunun yanı sıra, keçiler ağaçların kabuklarını da yediklerinden ağaçları öldürüyordu.Bu nedenle rüzgara açık hale gelen ovalar yine toprak kaybına uğruyordu. Bölgenin büyük bir bölümünde bu ve başka etmenler -nedeniyle toprak kaybı meydana gelmiştir. Bu durum,modern çağların ekili topraklan, eski çağların arkeolojik buluntularıyla karşılaştırıldığında aradaki çarpıcı farkla açıkça görülmektedir.XIV.yy'da yazan ibn Haldun, "bina, heykel, şehir ve köy kalıntılarından geçmişte büyük bir uygarlığın var olduğu anlaşılan Kuzey Afrika'da yıkımın hüküm sürdüğünü" anlatır.[5]

Mali ve başka belgeler, tarım ürünlerinin ve onlardan sağlanan gelirlerin Roma'nın son çağlarından itibaren azaldığını göstermektedir. Bu durum Arap istilaları zamanında daha da artmış, kısa süreli bir düzelmenin ardından İslami Ortaçağ'da da sürmüştür. Bu gerilemenin pek çok göstergesi bulunmaktadır.Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki birçok bölgedeki terk edilmiş köyler, çiftlikler ve kuyular, üretimin dolayısıyla da gelirin azalmasının belgesel kanıtlarıdır. Bununla birlikte, genellikle vergi yükü, tefeciler ve benzeri sorunlarla köyden şehre göç ve nüfusta azalma olduğu da anlaşılmaktadır.

Hükümetin, üst sınıfların ve bir ölçüde de dinin, toprağı işlemeyi ve işleyenleri aşağı görmesi, tarımsal üretimdeki düşüşün önemli bir nedenidir. İslamiyet bir kervan şehrinde doğmuştu.Hz.Muhammed'in ailesi tüccardı ve ölümünden sonra taraftarları fethettikleri büyük imparatorluğu tüm eyaletlerde bir garnizon şehirleri ağından yönettiler. Çok geçmeden bu garnizon şehirleri, İslami kültür ve öğrenimin merkezleri oldu ama kırsal

kesim daha uzun süreler İslamiyetten önceki eski dinlere bağlı kaldı. Zaman içinde köylüler de İslâmlaştırıldı ama yine de eski izler silinmedi. Şehirli Müslümanların, Müslüman olmayan köylüleri yönetmesi örneği, Balkanlar'da ve Hindistan'da yeni Müslüman imparatorlukların kurulmasıyla yeniden yaşandı. Hz. Muhammed'in hadislerinde sıkça ticareti övdüğü görülürken, çok azında tarıma saygı görülür. Benzer biçimde, Şeriat da şehirlilerin yaşamlarına ve sorunlarına daha fazla ilgi göstererek bunları en ince ayrıntılarıyla inceler ve düzenler. Köylülerin durumuyla, vergilerin ödenmesi dışında, fazla ilgilenmez. Devletin ve tarım alanlarının, tarımdan anlamayan ve bölgelerinin uzun vadeli refahını pek düşünmeyen askerlerin denetimine giren ekonomi yüzünden durum çok daha kötü bir hâl aldı.

Bölgedeki toprakların büyük bölümü yan kuraktır.Tarıma ve büyükbaş hayvanların otlamalarına uygun olmayan bu topraklar, keçi ve koyun yetiştirilmesi için yeterliydi. Bu hayvanlardan et, yün ve postun yanı sıra, Ortadoğu'nun başlıca besin kaynağı olan süt ve yoğurt elde ediliyordu. Bölgeye bin yıldır hakim olan göçebe hayvancılık kültürü ile ilk ilkel tarımın birleşmesi uygarlığın başlamasını sağlamıştır. Tarih öncesine dek giden deve göçerliği bedevilerin ekonomisinin ve yaşam biçiminin merkezi olmasının yanında, barış zamanında da,savaş zamanında da önemli bir ulaşım aracı olmuştur.Eski Arabistan'da çok at olmadığından, atlar adları ve soylarıyla anılırdı.

İslamiyet yayıldıktan sonra İran, Bizans, sonrasında da Berberi hayvanları kullanan Arap yetiştiricileri sürülerini olabildiğince genişlettiler ve bozkırların otlaklarından fazlasıyla yararlandılar. Avrasya bozkırlarının göçerleri arasında da atın önemi büyüktü. Çalışması ya da eti için az sayıda çiftlik hayvanı beslenirdi. Öteki uygarlıklar için önemli olan domuz, İslamiyet'in Musevilikle paylaştığı bir tabu nedeniyle yasaktı. Kimi tarihçilere göre, Müslüman fatihler İspanya'ya, Balkanlar'a ve Batı Çin'e ulaştıklarında domuz, fethin coğrafi sınırlarını çizmiştir.Bu ülkelerde yüzyıllar boyu Müslüman egemenliğine sürdüğü halde, domuz yetiştiren ve yiyenler arasında İslamiyet kök salmamıştır. Kümes hayvanları et ve yumurtaları için beslenirdi.Mısır'da tavuk yetiştiriciliği, Batılılar'ın ilk gördüklerinde hayrete düştükleri bir teknikle yapılıyordu. 1655 yılında Mısır'a giden Fransız gezgini Jean de Thevenot şöyle anlatır:-

“Kahire'de rastladığım ilginç şeylerden biri de tavuklar kuluçkaya yatırılmadan yumurtalardan civciv çıkarılması,bu civcivlerin de kiloyla satılmasıydı. Burada yumurtalar ılık fırına konur ve fırının ısısı doğal ısıya çok yakın olduğundan civcivler oluşarak yumurtadan çıkarlar... Fırınları ağızlarına deve ya da öküz dışkısı koyarak ısıtırlar ve her gün eskisinin yerine yeni sıcak dışkı koyarlar... Bazıları bunun iklimi sıcak olduğu için Mısır'dan başka bir yerde yapılamayacağı görüşündeler ama Floransa Büyük Dükü bunu yapanlardan birini getirtip Floransa 'da da yaptırtmıştır.Bunun Polonya’da da yapıldığım duydum. ”

Kuluçka makinesi adı verilen bu yöntem, Thevenot’nun da belirttiği gibi daha sonra Avrupa’ya da gitmiş ve çok yaygın biçimde uygulanmıştır. Batı Avrupa’da hayvancılık ile tarım yakın bir ilişki içindeydi ve genelde aynı ellerde bulunuyordu. Ortadoğu’da göçebeler ile köylüler arasında daha eski çağlardan gelen bir çatışma ve ayrılık söz konusuydu. Hayvancılık ile tarım birbirinden ayrıydı, çoğunlukla da karşıttı. Bir köylü gündelik işler için birkaç hayvana sahip olabilirdi ama taşıma için de, eti için de hayvan yetiştirmek göçebenin işiydi. Bu çatışma eldeki en eski Ortadoğu öykülerinden biri olan Habil ile Kabil öyküsünün başında da geçmektedir. “Bu kardeşlerden biri hayvancılık yapıyordu ve kurban olarak bir hayvan getirmişti. Öteki kardeş tarımla uğraşıyordu ve doğanın ürünlerini getirmişti.Allah göçebeleri seçerek hayvan kurbanı kabul etti ve doğanın ürünlerini reddetti. Bunun üzerine köylü Kabil, göçebe Habil’i öldürdü.” Ortadoğu’nun tarihinde genellikle bunun tam tersi gerçekleşmiş, yani göçebeler köylülere saldırmışlardır. Ortadoğu’da ekili toprakların tamamı göçebelerin yaşadıkları çöllerin çok yakınındadır. Göçebeler de sivil otoritenin savunmasının her zayıflayışında bu durumdan yararlanmaya hazır olmuşlardır. Uygar toprakların güney ve kuzey sınırlarında, Arabistan çöllerinde ve Avrasya bozkırlarında imparatorluk olmayı bekleyen göçebe krallıkları ve beylikleri bulunuyordu.

Sanayi için özellikle de ortaçağların en önemli sanayii olan kumaşçılık için hem hayvancılık hem de tarım ham madde sağlıyordu. Avrupa’ya yapılan kumaş ihracatının önemini Ortadoğu kökenli kumaş adlan da göstermektedir: Musul’dan Muslin, Şam’dan “damask” (damascus) ya da teknik terimler olarak “taffeta” (Farsça taftah) ve “mohair” (mukhayyer) gibi. Minderler, duvar kaplamaları ve diğer döşeme eşyası da üretilen ve

ihraç edilen kumaşlara dahildi. Deri ve yünü göçebeler, pamuk ve keteni köylüler sağlardı. Önemli ham maddelerden kereste,çok az bulunduğu ve pahalı olduğu için ithal edilirdi.

Mineraller de çok önem taşıyordu. Metaller madenlerden çıkarılır, kil ve taş gibileri de toplanırdı. Tarih öncesi çağlardan beri Ortadoğu'da bakır, altın ve gümüş madenleri işletiliyordu.Bronz, milattan önce üç bin yıl önce Doğu Mezopotamya'da,iki bin yıl önce Mısır'da yapılıyordu.Kalay,uzaklardaki "kalay adaları'ndan yani ComwaU'dan, demir de kafkasya, Ermenistan ve bugünkü Doğu Türkiye'den getiriliyordu. Ortadoğu madenlerinin çoğu antik çağlarda tükendiği için birçok İslam devletinin güvencesi uzaklardaki ülkelerden ve uzak eyaletlerinden yaptıkları ithalattı.

İran'da, Ermenistan'daki uzak bölgelerde, yukarı Mısır'da ve Sudan'da maden kalmıştı ama Ortadoğu'da, yani Mısır ve Mezopotamya'da neredeyse tümüyle tükenmişti. Gümüş ile altın başka yerlerden getirtiliyordu. Olayların akışnı bu madenlerin aranması ve getirtildiği yollar önemli ölçüde etkilemişti. Afrika;madenleri ve özellikle Sudan ile Mısır arasında kalan sınır bölgesinde Assuan'ın güneyinde Allaki, İslam dünyası için en zengin altın kaynaklarından biriydi. Altın ve köleler,Müslümanlar'ın Sahra'nın güneyine inme nedenlerinden biriydi.Gümüş,özellikle eski Sasani topraklarında olmak üzere birçok yerde bulunuyordu.

Sanayi teknikleri ilkel haliyle kalmıştı. Bazı istisnalar dışında, insan ve hayvan gücü tek enerji kaynağıydı. İcat edilen ve kullanılan birkaç küçük otomatik makine daha çok oyuncak gibiydi.Mancınıktı ve değirmen, bunlar dışındaki tek makineydi. Bugün de kullanılan, hem su hem de rüzgarla çalışan değirmenler çok eski çağlardan kalmadır. Ancak değirmenlerin sayısı Ortaçağ başlarının Batısı ile karşılaştırıldığında bile çok azdı ve sınai amaçlı değil, yalnızca tahıl öğütme ve sulama amaçlı kullanılıyorlardı. Diğer makine de, savaşlarda tutuşturucu sıvılarla dolu kovalan düşman gemi ve şehirlerine fırlatmak için kullanılan mancınıklardı. Avrupa'dan top ve topçunun Ortaçağ'ın sonlarına doğru ithal edilmesine kadar, mancınıklar, bükmeyle, gerilimle ve en çok geliştirildiklerinde de bir dizi karşılıklı ağırlığın hareketleriyle kullanılırdı. Bu yöntemle, daha büyük gülleler, daha büyük bir kuvvetle, daha uzaklara fırlatılıyordu. Kalkan, kılıç, zırh ve

hançer gibi öteki savaş araçları, sanayi üretiminde ve uluslararası ticarette mal olarak önemli bir yere sahipti.

Uygun ham maddeler olmadığından enerji üretiminde ilerlenemiyordu.Batı Avrupa’daki odun ve kömürden ya da pek çok ırmak ve çağlayandan sağlanan su enerjisi ile karşılaştırılabilecek hiçbir şey yoktu. Petrol vardı ama çıkartılması ve kullanılması daha çok uzun çağlar sonra mümkün olacaktı. Petrol, eski ve ortaçağlarda ancak kendiliğinden yüzeye çıktığında kullanılırdı. Petrol, Zerdüşt İranı’nda tapınaklardaki kutsal alevi yanık tutardı. İslam ve Bizans imparatorluklarında ise petrol, savaş silahlan için patlayıcı karışım yapımında kullanılırdı.

Giyinmekten sonra gelen en temel gereksinim barınmaktı. Özel ve kamuya ait binaların inşaatı, döşeme ve süslemesi için gereken malzemelerin üretimi için pek çok sanayi gelişmişti.Şehirlilerin gereksinimleri arasında kap kacak, başka eşyalar,kokular, sabunlar, yazı için mürekkep, parşömen, papirüs ve daha sonraları da kağıt yer alıyordu.

Öteki uygarlıklarda sanayi üretimi için önemli bir itici güç olan ulaşım, İslam topraklarında o kadar önemli değildi. Büyük bir olasılıkla odunun ve madenin az olması nedeniyle tekerlekli araçlar çok az kullanılırdı ve onlar için çok az yol yapılmıştı. Kimi zaman tekerlekli arabaların varlığından söz edilir, hatta bazen anlatılır ve resimleri çizilir ama bunlar olağanüstü şeyler olarak görülmüştür. Fas'ın yerlisi olan ibn Batuta, XIV.yy’da Fas’tan Ortadoğu yoluyla Orta Asya’ya seyahatinde, bozkırın Türk halkları arasında gördüğü tekerlekli arabaları anlatacak denli önemli bulmuştur. XVIII.yy'da Fransız gezgini Volney şunları söylemiştir:[7]

“Suriye’nin hiçbir yerinde tek bir araba olmadığım belirtmem gerekir.Herhalde bu, hükümetin onlara el koyacağı için bir anda büyük bir kayba uğranılacağından korkulması yüzündendir."

Genellikle ulaşım ırmak ve denizlerden ya da yük hayvanları ile sağlanıyordu. İlk olarak M.Ö ikinci bin yılda evcilleştirilmiş olan develer 600 kilo taşıyor, günde üç yüz kilometre yürüyor ve su içmeden 17 gün gidebiliyorlardı. Ne var ki, develerin kullanımı her yere uygun değildi. Osmanlı malzemelerini taşımak için Suriye ve Anadolu’dan getirtilen çok sayıda deve Balkanların rutubetli ikliminde hastalanarak öldüğü için

Osmanlılar’ın ilerlemesi aksamıştı. Öte yandan, kuru Ortadoğu ikliminde, develer gerçekten herhangi bir araba ve yol sisteminden çok dalla az masraflıydı. Kısa mesafelerde eşek ya da katır bile insan ve mal taşınması için yeterli oluyordu. Daha farklı bir konu olan su ulaşımı, çok eski çağlardan itibaren hem Akdeniz ve doğu denizlerinde, hem de iç sularda gerçekleştirilmişti.Roma tarihçilerince yapılan hesaba göre, buğdayı Roma İmparatorluğu’nda karayolundan 120 kilometre taşımak, Akdeniz’in bir ucundan diğerine denizden taşımaktan daha pahalıydı. İslam çağlarında da benzer durum söz konusu olmalı.

Tekstil üretimi aile içinde yapılır, zanaatkarlar evlerinde aileleriyle ya da küçük atölyelerde çalışırlardı. Üretim öncelikle topluluk, aile ve yerel gereksinimleri karşılamak için yapılırdı.En başta halı olmak üzere, birkaç ürünün uluslararası ticareti yapılırdı. Sanayi kuruluşları bazen daha büyük ölçekli olurdu.Örneğin, Ortaçağ Mısırı’na ait belgelerden bir girişimci tarafından gündelik ücretle keten işçilerinin tutuldukları anlaşılmaktadır. Mısır sanayinde önemli bir yeri olan şekerin rafine edilmesinde de benzer uygulamalar vardı. Devlet, bazen teşvik sağlama, bazen hükümdarların para yatırımları, bazen de tekeller oluşturma gibi yollarla sanayiye müdahale ederdi.

“Tiraz” büyük bir öneme sahipti.Klasik Arapça’da tiraz, kral tarafından giyilen ya da giyilmesine izin verilen bir çeşit işlemeli brokar kumaş anlamına gelmektedir. Onu yalnızca hükümdarlar ve hükümdarın özel olarak onurlandırmak istediği kişiler giyebilirdi. Tirazın bir tür şeref ve madalya sistemi özelliği taşıması nedeniyle üretimi ilk yüzyıllarda kıskançlıkla korunan bir devlet tekeliydi.Tiraz atölyeleri devlete aitti, yöneticileri de devlet memurlarıydı. Zamanla bu sanayi de yaygınlaştı.Kimi zaman devlet, savaş gemisi ve bazı silah türlerinin yapımı gibi savaş üretimlerini de denetim altına alırdı.

Devlet fiyatları belirlemek için ekonomik yaşama müdahale ederdi. Bu müdahale antik çağlara, özellikle de büyük çaplı olarak bunu ilk kez yapan Roma imparatoru Diocletian'a dek uzanır.Hz. Muhammed’in bir hadisinde “Fiyatları yalnızca Allah belirler.” (Bu da laissez-faire ekonomisinin açık bir ifadesidir) denilmesine karşın Müslüman yetkililer, çoğunlukla Ortaçağ ekonomistlerince “adil bir fiyat” olarak adlandırılan fiyat belirlemesi

yapmaya çalışmışlardır. Ancak bu politikaların neredeyse tamamı başarıya ulaşamamıştır. Bazı hükümdarların fiyat belirlemesinden de öte, tekelleşme girişimleri olmuştur. Mısır'da Memlukler'in son döneminde, biber ticaretinden vergi alarak kazandığı paraları gören hükümetler, bu kadarı yerine tüm kârı elde etmek için biber ticaretini tüccarlardan almışlardır. Mısır Memluk Sultanı Baybars'ın (1422-38) devlet tekellerinde aşırılığa gitmesi, transit ticaretinin bozulmasına neden olmuş ve Portekizliler, Afrika'nın çevresinden dolaşmak zorunda kalmışlardır.

İslami dönemin diğer alanlardakine benzer biçimde, sanayide de gerçekleştirdiği önemli bir gelişmesi, çeşitli bölgelerin, bir tarafta Doğu Akdeniz dünyasının eski uygarlıkları ile öteki tarafta İslam çömlekçiliğinde yeni bir güzelliği keşfeden İran dünyasının gelenek ve tekniklerini büyük bir uyumla bir araya getirmesidir. Doğu ve Batı Asya, XIII.yy'daki büyük Moğol istilalarıyla ilk kez tek bir hükümdarın yönetimine girmiş ve Ortadoğu, özellikle de İran, Uzakdoğu'nun stil ve zevklerine açık duruma gelmiştir.

Değerli madenleri arama ve çıkarma çalışmalarıyla yaygın bir dağıtım ve değiş tokuş sisteminin gelişmesi teşvik edilmiş,aynı zamanda da kolaylaşmıştır. Eski Bizans topraklarında altın, eski Sasani topraklarında da gümüş olmak üzere aynı anda iki ayrı paranın kullanılması, iki madenli bir ekonominin ve bir para değişim sisteminin gelişmesini sağlamıştır.Büyük yerlerdeki büyük ölçekli ticaret gereksinimiyle sarraf sınıfı oluşmuştur. Giderek her ticari merkezde görev alan sarraflar, daha sonraları gelişmiş bir bankacılık sistemi kurmuşlardır.

Kuran'da "Allah almaya ve satmaya izin vermiş, ancak faizi yasaklamıştır. Faize başvuranlar cehennem ateşinde yanacaklardır..."' denilmektedir (2:275). Faiz yasağı, Kuran'da açık bir şekilde dile getirildiği gibi hadislerde ve fıkıhta da vurgulanmıştır ve bir yerde bir tek faiz işleminin otuz üç zina suçundan daha kötü olduğu yazılmıştır. Faiz yasağı Müslümanlar tarafından daima ciddiye alınmıştır. Günümüzde de hâla bankacılık ve yatırım konusunda gerçek müminler sıkıntı çekmektedirler.Pek çok hukukçu ve ilahiyatçıya göre bu yasak, , yalnızca aşırı faiz değil, her türlü faiz için geçerlidir. Kuralın böyle katı bir biçimde uygulanması kredinin, böylece de büyük ölçekli ticaretin gelişimini

önleyecekti. Ancak hukukçular ve tüccarlar başka konulardaki gibi bu konuda da bir yol buldular. Bu yol ile, teknik adıyla “hile-i şeriye” ile yasaları çiğnemeden kredi,ortaklık,yatırım, hatta bankacılık işlemlerini düzenlediler.

İslamiyetin başlıca yükümlülüklerinden biri Mekke’ye hacca gitmektir ve her Müslüman’ın en az bir kez gitmesi gereklidir. Bu yolla uzun mesafeli ticaret gelişmiştir. Her yıl gerçekleşen hac ile İslam dünyasının her bölgesinden çok sayıda Müslüman’ın bir araya gelerek aynı kutsal yerlerde aynı töreleri yerine getirmeleri, ortak bir kimliğin yerleşmesi ve sürdürülmesi açısından oldukça önemlidir.

İslam dünyasında çoğunlukla çok güçlü olan yerel gelenekler olduğu halde, hemen hemen başlangıçtan itibaren şehirlerin uygarlıklarında, standartlar, toplumsal adetler ve değerler açısından Ortaçağ Hıristiyan dünyasında benzeri olmayan bir birlik derecesi vardır. Raşid el-Din, “Frenkler yirmi beş dil konuşur ve hiçbiri diğerinin dediğini anlamaz.” demektedir.Müslüman dünyasındaki dil birliğine, yani iki üç dilin, Batı Avrupa’daki Latince gibi yalnızca küçük bir ruhban sınıfının dili olarak kalmasına değil, pek çok düzeyde yerel dil ve lehçelerin yerini almasına alışmış olan bir Müslüman açısından bu olağan bir yorumdur. İslam dünyası, fiziki olduğu kadar eski ve orta çağlarda eşi görülmeyen kültürel ve toplumsal bir hareketliliğe sahip olmuş ve hem denizde hem de karada uzun mesafelere kadar giden bir haberleşme ağı oluşturmuştur.

Ancak bu yolların biri korsan, diğeri eşkiya tehdidi ile tehlikeliydi ve her ikisi de çok ağır ve zahmetliydi. Deniz yolu, kara yolundan biraz daha ucuzdu ama yine de ikisi de pahalıydı.Tüm bu nedenlerden dolayı, uzaklara yapılan ticaret, bu bir girişimin tehlikelerini haklı kılacak derecede pahalı ürünlerle sınırlıydı.

Bu açıdan, modern ticaretin önemli ürünlerinden besin maddeleri, eski zamanlarda kısıdı bir öneme sahipti. Besin maddeleri çok yer kapladığı ve ucuz olduğundan, ticareti zahmetine değmezdi. Çok masraflı, az kârlı ve fazla riskliydi. Tüketim için besin maddesi üretimi neredeyse tamamen yereldi.Az bulundukları ve pahalı oldukları için kara ve deniz yolu ile nakliyenin risklerine değen ve uzun mesafeli ticareti yapılan üç mal, köleler, lüks eşya ve önemli madenlerdi.İthalata dayanmadan yerel olarak

besin maddesi üretilebiliyordu. Ancak demir, altın ve gümüşün ne pahasına olursa olsun ithal edilmeleri zorunluydu.

Uzun mesafeli ve geniş boyuttaki insan ticareti temelde İslami dönemdeki bir gelişmeydi ve tarihin acı bir cilvesiyle kaynağı İslami hukukun insancıl etkisiydi. Köle nüfus, eski imparatorluklarda, hatta Hıristiyanlığın ilk çağlarında genellikle yerel kaynaklardan sağlanırdı. Borçlu ya da suçlu olanların köle olması, aileleri tarafından terk edilen çocukların “köle olarak”evlat edinilmeleri ve kendilerini ya da çocuklarını köle olarak satanlar köle kaynaklarının sürekliliğini sağlardı. İslami fetihlerle ve İslam yasalarının uygulanmaya başlamasıyla tüm bunlar son buldu.

İslam hukukçularının biçimlendirdiği ve Müslüman hükümdarların 'çoğunun kabul ettiği ilkeye göre her insan özgürdü.

Müslüman devletin özgür doğan vatandaşları, Müslüman olsalar da, kabul edilen diğer iki dinden birine inanıyor olsalar da, silahlı isyan dışındaki bir suçlan ya da borçlan olduğu için köle olamazlardı. Terk edilmiş olan çocuklar, köle oldukları ispat edilene dek özgür olurlardı. Anne ve babaları köle olan çocuklar da köle doğmuş olurlardı ve özgürlükleri verilinceye dek köle kalırlardı. Özgür insanlar, yalnızca bir cihadda yakalanan kafirler olduklarında köle yapılabilirlerdi. Bu koşulda kendileri de aileleri de yasal ganimet kabul edilerek onları ele geçirenlerin malı olurlardı. Köle ailelerden doğan kölelerin sayısı Ortadoğu'nun giderilemeyen gereksinimlerini karşılamada yetersiz olduğu için imparatorluk sınırlarına çok uzaklardan getirtilen dinsiz yeni köleler, çok önemli bir ticaret konusuydu. Bu köleler, özellikle de genç kadın köleler çok pahalıydı ama ticaret zahmetine değiyorlardı. Saraylarda, zengin evlerinde ve bazı dini kurumlarda çalışacak hadımlara çok rağbet gösterildiği için genç erkek köleler hadım edilerek fiyatları artırılıyordu. İslami hukuka göre bedensel zarar vermek yasak olduğu için bu köleler İslam topraklarına girmeden sınırlarda hadım ediliyordu.

Köleler çoğunlukla Avrupa, Avrasya bozkırları ve Afrika olmak üzere üç bölgeden getiriliyordu. Çin, Hindistan ve diğer yerlerden getirilmiş köle kayıtları olsa da sayılan oldukça azdı. Köleler Ortaçağ’dan modem çağlara dek düzenli bir biçimde bu üç kaynaktan geliyordu. Kuzey Afrika ve

Müslüman İspanya'nın önemli köle nüfusu, kölenin İngilizce karşılığı olan "slave" sözcüğünün türediği Doğu ve Orta Avrupa'daki Slavlar'dan oluşuyordu. Ortaçağ'da bunları genellikle Batı Avrupalı köle tüccarları ve aracıları sağlıyordu. Osmanlılar Balkanlar'a girdikten sonra, Doğu Avrupa'daki aracıları devreden çıkararak köleleri kaynağından sağlamaya başladılar.Batı Avrupalı kölelerin daha az ama önemli bir bölümü de Berberi korsanlar tarafından sağlanıyordu. Berberi korsanlar 1627 yılında İzlanda'yı basarak Cezayir'deki köle pazarına 242 köle getirmişlerdi. Bu korsanlar, 20 Haziran l631'de İrlanda'daki Baltimore „ balıkçı köyüne de baskın yaptılar. Döneme ait Londra'ya gönderilen bir raporda korsanların eşleri, çocukları ve kadın hizmetçileri ile beraber toplam 107 Baltimore'luyu kaçırdığı belirtilmiştir. Olaya şahit olan Peder Dan adlı bir Fransız papaz kölelerin limana götürülüşünü şöyle anlatmaktadır-.[9]

"Onların Cezayir'de satıldığını görmek çok acıklıydı. Baba çocuğundan, kadın kocasından ayrılıyordu. Baba bir tarafta satılıyor, kadından da bir daha hiç göremeyeceği çocuğu çekip almıyordu. "

Aynı dönemde Doğu Avrupa'daki Tatar hükümdarlar da her yıl Polonya, Ukrayna ve Rusya köylerine baskın yaparak binlerce genç köleyi İstanbul'a götürüyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nun şehirlerinde satıyorlardı.Bu ticaret XVIII.yy sonuna dek sürmüş ve 1783 yılında Ruslar'ın Kırım'ı ilhak etmeleriyle sona ermiştir.

Avrasya bozkırlarındaki Türkler, ikinci büyük köle grubuydu. Bu köleler, İslamiyet'in ilk çağlarından itibaren Karadeniz'in kuzeyinden Çin ve Moğolistan'a dek uzanan topraklardan yakalanmaya ya da satın alınmaya başlanmıştı. Ortaçağ'da Doğu İslam dünyasındaki beyaz kölelerin büyük bölümü bunlardan oluşur ve özellikle askeri hizmetlerde kullanılırlardı. Türk bozkırının Müslüman olmasının ardından bu kaynak kuruyunca, Kafkasya'da yeni bir kaynak bulundu. Osmanlı ve Pers topraklarına buradan erkek ve kadın, Çerkez ve Gürcü köleler getirildi. XIX.yy'ın ilk çeyreğinde Ruslar'ın Kafkasya'yı ele geçirmesiyle birlikte bu kaynak da kurudu.

Üçüncü ve en uzun süreli köle ticareti Sahra'nın güneyindeki Afrika'dan getirilen zenci kölelerle yapılmıştır. Roma çağında da zenci kölelere rastlanmıştır ve Mısır'da antik çağlardan itibaren bulunmuşlardır.

Ancak bunlar genellikle istisna olmuşlardır. Müslüman ordularının Afrika kıtasına girmeleriyle çok sayıda zenci köle ithali başlamıştır. Köleler üç önemli yoldan gelmekteydi: Deniz yoluyla Doğu Afrika’dan, Kızıldeniz veya Basra Körfezi’nden Arabistan’a, İran’a ve daha içerilere; kara yoluyla Sudan’dan Nil Vadisi’nden Mısır’a; Batı Afrika'dan kuzeye doğru Sahra’dan geçerek Fas’tan Mısır’a dek’ Akdeniz kıyısının tamamına. Bir süre bu ikmal yolu da tropik Afrika’da kurulan Avrupa sömürge yönetimiyle önlenmiştir. Zenci köleler, sanayide, ticarette, tarımda ve çoğunlukla da ev işlerinde kullanılıyordu. Zenci köleler,Irak’taki bataklık kurutma çalışmalarında, madenlerde ve özellikle Nubia ve Sahra’nın tuz ve altın madenlerinde ve bazı üretim alanlarında kullanılmışsa da, Ortaçağ’ın İslam ekonomisi, eski dünyadaki gibi temel olarak köle emeğine dayalı değildi.

Çok değerli ve pahalı olan ve az yer tutan lüks malların ticareti de yapılıyordu. Tekstil, özellikle de ipekli ve brokar en önemli mallardı. İpekli, Roma’nın son döneminde ve Bizans,Pers ve İslamiyet’in ilk çağlarında, ticari değeri kadar siyasi önemi de sahipti. İpeklinin ithalatı, sonraları da üretimi genellikle krallığın tekelindeydi. Zaman zaman Barbar prenslere ipekli kaftanlar hediye verildiği için ipekli ticareti diplomatik bir önem taşıyordu. Bir süre, ipeğin doğudan ithal edilmesi, geçtiği yerlerin askeri ve siyasi tarihlerinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Güney Arabistan’dan ve daha doğudan gelen günlük ve başka kokulu maddeler diğer ticari ürünlerdir. Günlük, Helen-Roma tapınaklarında, sonralan da Hıristiyan kiliselerinde kullanıldığından çok önemi bir üründü. Bazı modem tarihçilere göre günlük, bir bakıma eski dünyanın petrol ticaretidir.

İslamiyet’te tapınma ve dua için günlük gerekli olmadığından, bu dinin yayılmasıyla birlikte günlük, îslami dünyada değerini kaybetti. Günlük ticaretinin azalmasının ardından, baharat ve özellikle Malabar kıyılarından getirilen biber en önemli ticaret ürünü oldu. Müslüman topraklarında ve ötesinde baharat ile biber için önemli bir pazar vardı. Bu ürünlerin ticareti ile uğraşan tüccarlar çok zengin ve saygın bir topluluk olmuşlardı.

Hafifliklerine karşılık pahalı olan değerli taşlar da avantajlıydı.Benzer durum, fildişi, değerli ağaçların kerestesi ve Romalılar döneminde sirkler

için çok sayıda ithal edilen hayvanlar için de söz konusuydu.

Ortaçağ'ın doruk noktasında, İslami Ortadoğu'daki ticaret, Avrupa'dakinden daha zengin, daha ileri, daha düzenli ve daha kapsamlı durumdaydı. Satacak daha çok ürünleri, satın alacak daha çok paralan ve oldukça gelişmiş bir ticari ilişki ağlan bulunuyordu. Ancak Ortaçağ'ın sonuna gelinirken roller değişti.Eskiden sanılanın aksine, Ortadoğu ticareti keşif seyahatleri ve Portekizliler'in Asya'ya gelmeleriyle sona ermemiştir. Bu ticaretin Vasco de Gama'nın Hindistan'a gitmesinden yüz yıl sonra bile sürdüğü artık bilinmektedir. Okyanus ötesi keşifler de,Ortadoğu ticaretinin azalma nedeni değildir. Keşiflerin ekonomik sonuçlan, Ortadoğu'daki değişikliklerin nedeni değil sonucudur. Portekiz'in Batı Avrupa'da küçük bir ülkeyken, Doğu'da denizci bir ülke olarak ticari varlık gösterebilmesi ve bir süre egemenlik kurması ilginçtir. Öte yandan, Osmanlı Türkiye'si, Memluk Mısın ve Safevi İranı gibi büyük Ortadoğu devletlerinin Portekiz ile rekabet edecek ekonomik gücü ya da onu alt edecek deniz gücünü bulamamış olmaları çok daha ilginçtir. Ortadoğu ticaretinin gerilemesini keşifler hızlandırmış olmalıdır, ama ona neden olmamıştır. Tarihçiler nedenleri başka yerlerde ' aramalıdır.

Gerileme yalnızca İslami topraklarla sınırlı olmamıştır. Benzer durum,Bizans topraklarında ve daha az oranda olmakla üzere Akdeniz Avrupası'nda, özellikle de büyük ticari devletlerin kuzeybatı Avrupa'nın kalkman ekonomilerinin gölgesinde kaldığı İtalya da da gözlenebilir. Gerileme yalnızca İslam dininin davranışlarına ya da Şeriat'a da bağlanamaz çünkü varlıkları daha önce ticaretin gelişimine engel olmamış, yoklukları da İtalya ve Bizans'ı kurtarmamıştır.

Birtakım maddi nedenler açıkça görülebilir. Avrupadaki rakiplerinin Amerika'da yeni altın ve gümüş kaynaklan buldukları bir sırada, değerli metallerin ve madenlerin bitmesi ya da istilacılara kaptırılmasıyla İslam devletleri maddi sıkıntıya düşmüştür. Doğal felaketler ve veba, İslam topraklarını olduğu kadar Hıristiyan topraklarını da etkilemesine karşın, İslam toprakları özellikle Doğu'da Moğolların ve Batı'da Kuzey Afrikayı yerle bir eden Hilali Bedevilerinin istilaları yüzünden fazlasıyla harap olmuştu.

Uzun vadede, dış etkilerden daha yıkıcı olan şey belki de, ülkedeki siyasi değişiklikler ve ticaretle ve üretimle ilgisi olmayan askeri aristokrasilerin devlete egemen olmasıdır. İtalya herhangi bir fetih ya da baskı olmaksızın yalnızca daha etkili ve aktif ticari yöntemlerle Akdeniz deniz ticaretini ele geçirmişti.Ortadoğu tarım ve sanayisi şeker ve kahve gibi birkaç ürün hariç, artık ihraç edilebilir bir ürün fazlalığına sahip değildi. Artık Ortadoğu tüccarları, Avrupa ile Doğu arasındaki transit ticarete bağlanıyorlardı. Bu yüzden bu ticaretin başka yollara kaydırılması çok öneli bir darbedir. Öte yandan, Batılı tüccarlar,Batı Avrupa'daki, mali, ticari ve teknolojik ilerlemeler sayesinde,Ortadoğu pazarlarında egemen olacakları kaynak ve beceriye sahip oluyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun sağladığı birlik ve istikrar sayesinde de bu pazarlara kolayca ulaşabiliyorlardı. Karaya Osmanlı orduları, denizlere de Osmanlı donanması hükmederken pazarları da sessiz ve sakince Avrupalı tüccarlar ele geçiriyorlardı.

10. BÖLÜM

SEÇKİNLER

İslâmî uygarlıkta da tarihte bilinen tüm uygarlıklardaki gibi az ya da çok ayrıcalıklı bazı sınırlı gruplarla halkın geri kalanı arasında farklar olurdu. Bu duruma Klasik Arapça'da özel ve genel anlamında "hassa ve amma" adı verilir. İslamiyette eşitlik ilkesi vardır. Bir müminin başka bir mümine doğum, soy,ırk, milliyet ve toplumsal duruma göre herhangi bir üstünlüğü olamaz. Diğer kardeş dinleri gibi klasik İslamiyette de kadın ile erkek, köle ile özgür, kafir ile mümin arasında temel bir eşitsizlik kabul edilerek daha aşağı olanların statüleri Şeriat'la belirtilmiştir. İslami hukuk ve doktrin, müminler arasında, kabul edilen bu yerleşik eşitsizliklerden başka hiçbir ayrımı kabul etmez. Dindarlık ve hayır işleri, güç, servet ve soyluluktan daha üstündür ve insana onur duyurur.

Öte yandan, uygulamada burada da tüm toplumlarda kaçınılmaz olan, varlıklarını çocuklarına bırakmak isteyen, güce ve servete hatta öğrenime sahip şanslı soydan gelen ayrıcalıklı gruplar oluşmuştur. Osmanlılar'a dek bir aristokrasinin kurulup yerleşebilmesine yetecek kadar uzun süren çok az sayıda siyasi rejim olmuştur. Ortaçağ'ın İslami rejimlerinin çoğunluğu iç karışıklıklar, daha çok da dıştan gelen fetihlerle sona ermiştir. Yeni hükümdarlar, destekçileri, akrabaları ve adamları ile yeni bir güç ve servet aristokrasisi kurmuştur. Her fetih, fatihleri ile aynı etnik kökenden gelenlere belli bir ayrıcalık sağlamıştır ama bu ayrıcalık, iki istisna dışında, kısa süreli olmuştur. İstisnalardan biri, İslami devleti oluşturup bir süre yönetmiş Araplar, diğeri de Ortaçağ sonlarından modern çağlara dek neredeyse tamamen bir siyasi egemenlik ve askeri komutanlık tekeli oluşturmuş

Türkler'dir. Araplar yerli halkın Araplaşmış nüfusu ile, Türkler de Osmanlı İmparatorluğu'nu yöneten çok uluslu seçkinler ile olmak üzere, ikisi de zaman içinde çeşitli yollarla özgün etnik kimliklerini birleştirmişlerdir.

Doğumda eşitlik ve evlilikte toplumsal statü anlamına gelen "kafaa" ilkesi, toplumsal sınıflanma da şeriat bilimciler tarafından tartışılan tek konudur. Ancak bu ilke aristokratik bir ayrıcalığın tanınması değildir. Eşit olmayan evlilikler yasaklanmaz ve fıkıh uzmanları arasında eşitsizliğin ne olduğuyla ilgili bir ortak bir görüş yoktur. Bu ilke ile saygın ailelerin, isterlerse uygun olmayan evlilikleri önleyerek onurlarını korumaları amaçlanmaktadır.Kafaa ilkesi, bir kadının izinsiz evlenmesini önlemek için babası ya da yasal hamisi tarafından veya çocuk ya da hamilelik yoksa izinsiz bir evliliği iptal etmek için kullanılır. Bir kadının toplumsal statüsünden düşük bir evlilik yaparak ailesinin onurunu kırmasını önlemek için başvurulur. Fıkıhçılar göre kadın zaten alt statüde olduğu için bir erkek bu tür bir evlilikten toplumsal bir zarar görmeyeceğinden, kendinden aşağı sınıftaki bir kadınla evlenmesine itiraz edilmezdi.

Fıkıhçılar eşit statünün belirlenmesi ilgili çok farklı görüşler savunurlar-Kimilerine göre bu kural yalnızca dinle ilgilidir ve dindar bir kadını kendi isteğine karşın dindar olmayan bir erkekle evlendirilmesinden korumak içindir. Büyük fakıh Malik ibn Anas, tüm başka açılardan "Müslümanların Allah'ın vahiylerine göre birbirlerine eşit olduklarını" belirtmiştir.Öte yandan İslamiyet'ten önceki İran'ın hiyerarşik fikir ve uygulamalarından etkilenmiş olabilecek diğer bir fakıh ekolüne göre kafaa,karakter ve dindarlık dışındaki konulara ilişkindir.Soy,meslek,mali statü ve ihtida etmişler ya da azat edilmiş kölelerin çocukları ve torunları için ailelerinin Müslüman ya da özgür oldukları tarih bu konulardan bazılarıdır.

Hassa ile amme arasında yalnızca ekonomik bir farklılık yoktu, başka bir deyişle farklılık sahip olanlarla olmayanların arasındaki fark değildi. Öteki edebiyatlarda olduğu gibi İslami edebiyatta da yoksul bey ile sonradan görme zengin kavramı bulunuyordu. Ancak aynı derecede kesin olan, nesiller boyu süren yoksulluğun hassa üyeliği ile uyumlu olmamasıdır. Aynı şey doğumda, kökende ve statüdeki farklılık için de geçerlidir.Hassa bir babanın çocuğu olmak, hassa bir evde büyümüş olmak en azından bir hassa statüsünün varlığını getiriyordu. Başka yerlerde ve zamanlarda da

olduğu üzere toplumsal farklılıklar, onları oluşturan siyasi ve ekonomik gerçeklerden daha uzun ömürlü olabilirdi. Asıl güç ve servet yok olduğunda bile, ardında toplumsal üstünlük duygusu bırakır. Meslek de önem taşıyordu ve Ortaçağ Müslüman yazarları çeşitli meslekleri ve zanaatları dikkatle sınıflandırarak toplumsal düzendeki yerlerini belirlerlerdi.

Belirleyici bir öğe sayılabilecek eğitim, Kuran'a ilahi bir statü veren, onun yazılı olduğu dile ve o dili zarafetle kullananlara saygı gösteren bir toplumda önem taşıyordu. Önce bir, sonra iki ve sonra da üç dil (Arapça, Farsça ve Türkçe) Ortadoğu İslamiyeti'nin önemli' bölgelerinin kültürel kimliğini tanımlıyor ve eğitilmiş sınıflara büyük ölçüde kültürel ve moral birlik sağlıyordu. "Genel" nüfus pek çok farklı yerel dil ve lehçe ile konuşuyordu. "Hassa" ise ortak bir edebi dil, bir klasik gelenek ve bunlar aracılığıyla da ortak adetlere, davranış ve saygı kurallarına sahipti. Daha eski dönemlerde, özellikle Abbasi Bağdatı'nda ve Fatımi Kahire'sinde seçkinler sınıfına girmek için hakim olan dinden olmak gerekli değildi; aynı çevrede Hıristiyan ve Musevi şairler, bilim adamları bulunmaktaydı ve bunlar yalnızca meslektaş değil, aynı zamanda arkadaş, ortak ve öğretmenlerdi. Ancak yurt içi ve yurt dışında dini mücadeleler yüzünden davranışlar giderek sertleşmeye başladı ve Müslüman hukukunun öngördüğü hoşgörüye sahip olmakla birlikte, Müslüman olmayan toplumlar, gerçek Müslüman toplumundan ayrılarak tecrit edildiler. Ortaçağ sonu ve modem çağ başlarında genellikle Müslüman olmayan hekimler ve başka uzmanlar en üst düzeyde yer alırlarken, farklı dinden olanlar arasında toplumsal ve hatta entelektüel iletişim önemli oranda azaldı.

Eski çağlardan bugüne gelen belgeler neredeyse tamamen hassa'dan kaldığından, tarihi kayıtların ve bunu temel alarak yazılan modem tarihin hassa'nın ilgi alanlarını, etkinliklerini ve endişelerini yansıtması olağandır. Bilim adamları ancak son yıllarda ayrıcalıksız toplum, köylü, esnaf ve şehirli fakirlerin yaşamlarını incelemeye başlamışlardır. Ortaçağ'dan birtakım ilginç belgeler kalmıştır ama bu çalışmaya yalnızca ayrıntılı arşiv kayıtlarının bulunduğu Osmanlı dönemi konu olacaktır.

İslam tarihi araştırmalarında kullanılan kitap, mektup ve başka belgeler gibi edebi kanıtlar, bürokrasi ve din adamları olmak üzere genellikle başlıca iki kaynaktan sağlanmaktadır.Bürokrasi kurumu çok eski zamanlardan

gelmektedir; belki de Ortadoğu’dan çıkmış olabilir. Bürokrasi belli pratik gereksinimlere, özellikle nehir vadisi toplumlarındaki sulama sistemlerinin oluşturulması ve devam ettirilmesine dayanır. M.Ö. 4000. yılın ikinci yarısında eski Mısır krallığında firavunlar bataklıkları kurutmuş, sulama kanallarını yaygınlaştırmış, şehirler kurmuş, Mısır’a gerekli olan kereste ve madenleri getirmek için kara ve deniz ticareti yapmışlardır. Hükümetin ve yönetimin gelişmesi ve tapınaklar ile sarayların yapılması için bir muhasebe ve defter sistemi gerekliydi. Bu yeni gereksinimle yazı, beraberinde de yeni bir bürokrat toplumsal sınıfı oluşmuş ve kayıt tutma, hesap yapma ve bilgiyi aktarma devrimci olasılıkları ortaya çıkmıştı. Mısır’da bürokrasi, firavunlar, Helenist hükümdarlar, Romalılar, Hıristiyan Bizanslılar, Araplar ve onların çeşitli Müslüman halefleri gibi değişik rejim ve de uygarlıklar boyunca sürmüştü. Bürokratik geleneğin Babil’e kadar dayandığı Irak ve İran'da da benzeri bir süreç yaşanmıştır. Onların prototipi görev ve yetenekleri Tevrat’ta kendi adını taşıyan katip Ezra’dır.

Tüm bu bürokrasiler bazı karakteristik öğeler taşımaktadır. Belki de en önemli ve kalıcı olanı, bu hükümet biçiminin sürekli olması ve yazı ile yapılmasıdır. Mektup ve hesaplar, yönetimde önemli bir gerekliliktir ve yazı ile hesap bilgisi çalışanların sahip olması gereken özelliklerdir. Klasik îslami edebiyatın önemli bir çoğunluğu bürokratlarca, bürokratlar için yazılmıştır ve kendilerinin mesleki özellikleriyle mesleki endişe ve ilgilerini yansıtmaktadır. Bu edebiyatta hiyerarşik bir düzen içindeki bir bürokrasi resmedilir. Her memur, daha üst bir makamdan aldığı yetkiyle bir göreve sahiptir ve görevi tanımlı, yetkisi sınırlıdır. Sistemde emir komuta zinciri denebilecek bir durum söz konusudur ve bu durum aynı zamanda terfi merdiveni olarak kullanılır. Herkes önünde nelerin olduğunu ve istediği terfi için yapması gerekenleri bilin Böyle bir hiyerarşide denetim ve kontrol bulunur ve bundan da. hesap verme önemli ilkesi doğar.

Bürokrasinin istihdam ve ödeme yöntemleri belirleyici özelliklerindendir. Bir bürokrat, bir memurdur. Para geliri mirasla ya da gelir getiren bir varlığa sahip olmasıyla ya da statüsüyle olmaz. Gelir kaynağı olmadığı gibi, herhangi bir İhsan da almaz. Bir iş karşılığı ücret alır. Daha iyi örgütlenen, daha başarılı bürokrasilerde nakit para alır. Hükümdarlar, mali sıkıntı olan dönemlerde ihsan biçiminde ödeme yapmışlardır ve bu da idari bozulmanın garantili bir yolu olmuştur.

Bin yıllık süreçte pek çok hükümet, din, kültür, yazı ve dil değişikliklerine karşın Ortadoğu bürokrasileri şaşırtıcı bir süreklilik göstermişlerdir. Hıristiyanlığın doğuşu ile İslamiyetin doğuşu arasındaki dönemde, yönetim sistemi bölgenin doğu yansında Pers, batısında Helenistik'ti. Irak'ın batısında, önce Roma, sonra da Bizans hakimiyetindeki topraklarda yönetim dili Latince değil, Yunanca idi. Bunun Helen monarşilerinin uygulamasının devam ettirilmesi olduğu anlaşılmaktadır.Mısır'daki merkezi yönetimin, bir ölçüde istikrarlı, sürekli olması ve kuru iklim sayesinde çok sayıda idari belge bugüne kadar gelebilmiştir.Bunların yardımıyla, tarihçiler başka yerler için olanaksız olan ayrıntı çokluğu sayesinde Roma, Bizans ve İslami Mısır idari süreçlerini izleyebilmekte, bürokrasinin nasıl işleyip değiştiğini görebilmektedirler.Suriye bölgelerinden kalmış bunlarla karşılaştırılabilecek belge olmasa da, eldeki bulgulardan buralarda da durumun Mısır'dan pek farklı olmadığı anlaşılmaktadır. O bölgelerde de günlük idari işler, önce Roma, sonra da Bizans bürokrasisi tarafından Yunanca yürütülmüş, hesaplar ve yazışmalar genellikle Yunanca yapılmıştır. Yunanlılar'dan çok, Helenleşmiş yerliler memurların çoğunluğunu oluşturuyordu. İslami fetihler geldiğindeyse, bunların pek çoğu Hıristiyanlaşmıştı.

Pers İmparatorluğu'ndan benzer bir belge birikiminin kalmamasının nedeni iklim şartları ve siyasi kesintiler olmuştur. Öte yandan, hem Tevrat hem de Yunanlı yazarlardan edinilen bilgilere göre, Pers imparatorları zamanında profesyonel bir bürokrasinin var olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonraki Müslüman kaynaklan da oldukça ayrıntılı bir mali kayıt sisteminin olduğunu doğrulamaktadır. Gelecekte işe yarayacağı düşünülerek kayıtların toplanarak sistemli bir biçimde ciltlenmesi Pers yönetimi döneminde başlamış olabilir. Roma ve Bizans bürolarında kullanılan papirüs ciltlenmeye elverişli olmadığından, kitaplar gibi papirüs kayıtlan da çoğunlukla rulo olarak saklanırdı. Daha dayanaklı olan deri ile parşömen, Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde artık modem bir şekil almaya başlayan kitaplarda kullanılırdı. İslam topraklarında kağıt kullanılmaya başlandığında, kayıt defterleri genel olarak tutulmaya başlandı.

VII.yy'da Arap Müslüman fetihlerinden sonraki durum, bürokratik sürekliliğin belki de en ilginç örneğidir. Pers İmparatorluğu yıkılmış, Bizans'ın elinden alınan geniş topraklar, yeni bir Arap İslam

imparatorluğunun olmuştu. Ancak Mısır papirüslerindeki bilgilere göre, bu değişikliklere karşın hükümetin günlük işlerinde bir değişiklik olmamıştı. Mısırlı Hıristiyan memurlar aynı kurallara göre aynı vergileri toplamışlar, aynı idari belgeleri yazmışlar ve eskisi gibi eski Mısır Hıristiyan dönemi tarihlerini atmışlardı. Her şey eskisi gibi kalmış, yalnızca gelirlerin son hedefi değişmişti. Bürokrasideki asıl değişiklik ancak yüz yıl sonra gerçekleşmiştir. Hem Yunanca hem de Arapça olarak iki dilde yazılmış papirüsler çok daha sonra ortaya çıkmıştır. Daha sonra da giderek Arapça belgeler artmış, Yunanca belgeler azalmıştır. VIII.yy'ın sonunda da Yunanca yok olarak, yalnızca Arapça papirüsler kalmıştır. Irak ile Suriye'de ve eski Pers yazısıyla dilinin yerini Arapça'nın aldığı Doğu'da da aynı durum yaşanmıştır.

Bu değişiklik bile, eski bürokratların atılarak yerlerine yenilerinin getirildiğini göstermemektedir.Araplar'ın gelişinden çok sonra bile, eski bürokrat aileleri mesleki sırlarım, özellikle de hesap tutma gizli sistemlerini korumayı sürdürmüşlerdir.Arap tarihi belgelerine göre, muhasebecilerden başka kimse muhasebe kayıtlarını okuyamadığı ve memurlar dışında kimse yazışmaları anlayamadığı için fatih olarak gelen Araplar, hükümeti devir almak isteyip alamamışlardır. Bu yüzden Araplar,imparatorluğun kesin askeri ve siyasi efendileri oldukları halde, eski memurları yerlerinde bırakmak zorunda kalmışlardır. İslamiyet döneminin ikinci yüzyılında Arap yöneticilerin kadrolarına Arapça öğretmeleriyle sonunda imparatorluk eyaletleri arasında bir ölçüde birlik sağlanmıştır. Ama bu durum bile eski bürokrat ailelerin yerlerinden atılması anlamına gelmez, yalnızca Arapça öğrendiklerini gösterir. Yeni dille beraber birçoğunun İslamiyeti benimsemiş olması da kesinlikle herkesin Müslüman olduğunu göstermez.Mısır'da XIII-XIV.yy'da bile dindar Müslümanlar Kıptiler'in, yani Hıristiyanlar'ın yönetimde olmalarından ve vergi toplamalarından yakınmış ve namuslu bir Müslüman'ın vatanında adil bir olanağı olamadığını dile getirmişlerdir.

Bürokratik geleneğin bu ilginç ısrarı, büyük bürokrat ya da katip ailelerin varlığının hem nedeni hem de sonucudur. Geleneksel tarihte genellikle halifeler, sultanlar, askeri komutanlar, eyalet valileri, büyük politik ve askeri kişilerden söz edilir.Ama tarihçilerin nadiren değindikleri ve ancak belgeler çok ayrıntılı incelendiğinde görülecek kişilere de en az

diğerleri kadar önem vermeleri gerekmektedir. Bu kişiler, genellikle nesilden nesile ve yüzyıldan yüzyıla hükümet işlerini yürüten, bürokrasi soyluları ya da aristokrasisi olmalarını sağlayan hanedanlık geleneği oluşturan daire müdürleri, maliye denetçileri, vergi salanlar ve toplayanlar gibi kişilerdir.VIII.yy'ın başında bir bürokratın başka bürokratlara yazmış olduğu bir mektupta, devlet ve toplumun devam ettirilmesine katkılarını gururla anlatmaktadır:[2]

"Allah, sizleri en seçkin yerlerde olacak, erdem, kültür, sağduyu ve bilgi sahipleri olarak yaratmıştır. Sizin sayenizde halifeliğin düzeni ve işlerinin doğru yürümesi sağlanmaktadır. Allah 'm devleti insanlara benimsetmesi ve ülkenin gelişmesi sizin sayenizde olmaktadır. Hükümdar sizsiz yapamaz ve sizden başka yetenekti bir kişi bulunamaz.Siz,hükümdarların duyan kulaktan, gören gözleri, konuşan dilleri ve vuran ellerisiniz."

Doğal olarak, bürokratların da makam ve güce sahip olan herkes gibi avantajlarını çocuklarına bırakmak istemeleri eğitim alanında önemli sonuçlara yol açtı. İslam imparatorluklarında genel bir sınavla memur alma sistemi kurulmamıştı, matbaa ve barut gibi bu sistem de bir Çin icadıydı ve İslam dünyasına Batı'dan germişti. Çıraklık yöntemiyle memur olunuyordu. Bir bürokrat uygun zamanda oğlunu, yeğenini ya da himayesindeki birini makamına getiriyor, sıradan bir görevle, başlangıçta herhangi bir ücret almadan işe başlıyordu. Sonra o kişi yavaş yavaş merdivenleri çıkıyordu. Bu uygulama modem çağlara kadar sürmüş ve bölgede memurluğa aday gösterme, atama ve önerme gücü önemli bir silah olmuştur.

Bürokraside de başka etkinlik biçimlerinde olduğu gibi koruma ve hamilik yeterli olmuyordu. Çırağın bir eğitim düzeyine ve özel uzmanlıklara sahip olması gerekiyordu. Bu nedenle toplumda bürokrat ve eğitimli kişiler arasında önemli bir bağ bulunuyordu.Ortaçağ Hıristiyan Avrupası'ndaki kadar sık bir bağ olmasa da, önemsiz değildi ve ortaçağlar boyunca artmaya devam etti.

Ortaçağ'da İslam dünyasında iki farklı ve okumuş sınıfla beraber iki farklı öğrenim ve edebiyat türü ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri olan "adab" tarih, edebiyat, şiir ve kültürlü bir kişinin bilip takdir etmesi gereken çeşitli

eserlerden oluşurdu. Diğeri ise bilgi anlamına gelen “ilm” idi. Kuran ve yorumu, Peygamberin hadisleri, Peygamberin ve kendisinden öncekilerle sahabının hayatı ve bunlardan doğan ilahiyat ve hukuk kardeş bilimleri gibi dini bilimlerden oluşuyordu ve ulema sınıfının egemenlik alanıydı.

Zamanla Bizans ve Pers yönetimleri değiştirilerek, uyarlanarak ve hazmedilerek Araplaştırılmış ve İslamlaştırılmıştır. Bozkırdan gelen istilalarla, önce Türkler’in, daha sonra Moğollar’ın Ortadoğu İslam dünyasına hakim olmaları, sonra da İslam dünyasının Şiiler ile Sünniler, Fatımiler ile Abbasiler ve bu grupların içinde radikaller ile ılımlılar arasındaki dini çatışmalarla parçalanması sonucunda yeni bir dönem başladı. Yeni dönemde bürokratların eğitimi ve genel görüşlerinde dikkatte değer bir değişiklik meydana gelmiştir. İslamiyetin ve özellikle de İslam hukukunun ve uygulamasının, bürokratların yetişmesinde ve eğitimindeki önemi daha çok artmıştır. Zamanla bürokratlar ulema sınıf tarafından sağlanan dini eğitimin ürünleri haline gelmişlerdir.

Katip olarak bilinen bürokratlar, İslam toplumu içinde güçlü, ukala ve kalabalık bir grup olarak bulunuyorlardı. Katipler, “darraa” adında bir tür kaftan olan özel giysiler giyerlerdi ve sultanın ya da halifenin altında yönetimin başı olan kendi vezirleri olurdu. Hükümet askerileşmeden önce, makamı ötekilerden üstün olan bu vezirin makamının simgesi olan mürekkep hokkası törenlerde kendisinden önce gelirdi.

İslamiyet’te bir ruhban sınıfın bulunmadığı sıkça belirtilir ve teolojik açıdan da doğrudur. İslamiyet’te yalnızca kutsanmış bir din adamı tarafından gerçekleştirilebilecek özel törenler yoktur. Gerekli bilgisi olan herkes imam olabilir, camide vaaz verebilir ya da evlilik ve cenazelerde görev yapabilir. İlkesel anlamda Allah ile inanana aracılık edecek bir ruhban sınıf bulunmaz ve din adamları hiyerarşisi de yoktur. Yaşamlarını dini amaçlara harcayan kişilerin de geçimlerini zanaat, ticaret gibi onurlu mesleklerle başka bir yoldan sağlamaları beklenir. Bu açıdan Hıristiyanlık’tan tümüyle farklı olan Müslümanlık, Tapınağın yıkılması ye ruhban sınıfın dağıtılmasıyla yeni bir ruhban sınıfı kabul etmeyerek hahamları yalnızca hukukçu ve öğretmen olarak kabul eden Museviliğe yakındı. Tahminen III.yy’da derlenmiş bir eserde Tevrat’ı öğrenip öğretenler “Onu parlayacak bir taç veya kazacak bir kazma

yapmayın.” şeklinde uyarılmıştır.Müslüman yazılarında da bu türde uyarılar yer almaktadır.

Ne var ki gerçek farklıydı, hahamlar da ulema da giderek amatör statülerini yitirdiler. Zamanla hukukun yaygınlaşması ve karmaşık bir duruma gelmesi, onu yönetecek ve ona göre hüküm verecek tam zamanlı çalışacak uzmanları gerektirdi.Bunun için Müslümanlar da, Müsaviler de bir sistem kurdular; belirli bir eğitim alan bir öğrenciye öğretmen ya da öğretmenleri tarafından onun dini bilimlerde uzman olduğunu belirten bir belge verilmeye başlandı. Din bilimcilerinin ve din öğrencilerinin maddi gereksinimlerini karşılayacak bir sistemin kurulması gerekti. İslamiyet’te ruhban sınıfı olmamasına karşın, ruhban sınıfı olarak adlandırılması yanlış olmayacak profesyonel ve akademik açıdan nitelikli din adamları ortaya çıktı. Onlara özel kıyafetlerinin en önemli öğesi sarıklarıydı. Sarık onların simgesi ve ayrıcalıkları haline geldi ve böyle de sürdü.

Ulema, bir köydeki sıradan bir görevliden ya da mahalle camisinin imamından, müftü ve kadı gibi önemli hukuk adamlarına kadar gidiyordu. İlke olarak İslamiyet’te Allah tarafından vahiy yoluyla gönderilmiş olan tek bir yasa olduğundan, hukuk, dini bilim olarak kabul ediliyor ve uygulayıcıları da ulema arasında bulunuyordu. Aralarında Şeriat’ı uygulamaları için hükümdarın atamış olduğu kadılar, yasanın tartışılan bir noktasında görüşüne başvurulan müftüler ve devlet tarafından atanan ve görevi, Kuran’ın bütün Müslümanlara emri olan “iyilik yapmak ve kötülükten kaçınmak” ilkesiyle tanımlanan ticaret ve ahlak müfettişleri yer alıyordu.XIX.yy’a dek avukatlık Müslüman hukukunda bilinmeyen meslekti;

İslamiyetin eski dönemlerinde ulema ile devlet ilişkisi uzak ve bazen de karşılıklı şüphelerle doluydu. Devlet, gerçek dindarlara göre, iyi insanların asla karışmamaları gereken bir kötülüktü. Gelirini zorla elde eden devlet için çalışmak aşağılayıcı ve bir bakıma da günah olarak görüldüğü için devletten ücret alanlar bu günahı paylaşırdı. Dindar ve okumuş kişilere ait biyografilerde, o kişinin devletin teklif ettiği bir görevi kabul etmediğinin yazılmasına çok sık rastlanırdı. Teklif o kişinin ününü, kabul etmemesi de dürüstlüğünü gösterirdi. Kadıyı devlet atardı. (İslam folklorunda kadı alay konusu olmuştur.) Müftü bağımsızdı ve daha çok

saygı görürdü. Müftüye görevi, daha önceki müftülerin ortak görüşleriyle verilirdi ve gelirini aldığı ücretlerden ya da dini vakıflardan elde ederdi. Ulema ve kurumlan büyük oranda dini vakıflara dayanırdı.

Ulema ve devlet arasındaki resmi olmayan ve yazıya geçmeyen güçler ayrılığında, Şeriat ile ilgili her konuda ulemanın ayrıcalıklı yetkisi devlet tarafından kabul edilirdi. Devlete uzak durmalarına karşın, devletin bu kabulü ulemaya, özellikle de kamu görevlerinde olmayanlara önemli ölçüde otorite sağlardı. Şeriat, İslamiyet'te pek çok kişisel ve toplumsal ilişkiyi düzenlediği için Şeriat'ın yetkili yorumcuları toplumda geniş ve üstün bir rol kazanırlardı. Halk rehberlik, evlilik, boşanma ve miras gibi pek çok konuda onlara güvenirdi.

Devlet ve din adamlarının bu ilişkisi, daha doğru bir deyişle bu ilişki eksikliği uygulamada önemli sorunlara yol açmıştır. Ulemanın oluşturduğu kendi siyasal haklar ve görevler doktrini, imparatorluk yöneticileri tarafından genellikle siyasi olarak uygulanamaz bulunmuştur. Hükümdarlar sık sık ulemanın desteğine ihtiyaç duymuşlardır ve kimi zaman bu desteğe karşılık kendilerinden kutsanmış ve efsaneleşmiş bir geçmişe dayanan ideal bir sistem uygulamaları beklenmiştir. Sünni ulema için bu dört halife ile Emevi halifesi II.Ömer'in, Şii ulema içinse yalnızca Hz. Muhammed'in ve halife Hz. Ali'nin uygulamalarıydı.

Ulema hiçbir zaman tam olarak siyasi yaşamdan çekilmemiştir ancak zamanla iki taraf arasında bir barış sağlanmıştır. Hükümdarlar tarafından Şeriat ilke olarak kabul edilmiş, özellikle töresel ve toplumsal ahlakla ilgili hükümlerini açıkça çiğnenmemiş ve bazen de ulemanın görüşlerine başvurulmuş ve onlara yetkili makamlar verilmiştir. Diğer taraftan ulema da kamu otoriteleriyle çok yakın ilişkilerden kaçınmaya özen göstermiştir. Aralarından bir makam kabul eden olursa da, bunu isteksiz kabul etmiş ve daha dindar olanlar ona şüpheyle bakmışlardır.

Bu ilişki, ulemayı iki gruba bölmüştü. Gruplardan biri aşırı dindardı; gerek meslektaşları gerek halk onları gerçeğin yozlaşmayacak namuslu bekçileri kabul ediyorlardı. Diğer gruptakiler gerçekçi ve itaatkardı. Bu grupta kamu görevi kabul eden ve böylece ahlaki otoritelerinin çoğundan fedakarlık edenler yer alıyordu. Ulemanın aşırı dindar ve vicdan sahibi olanlarının devlet hizmetinden kaçınmaları devlet ve din üzerinde zararlı

etkilere neden olmuştur. Popüler sempati-devlet hizmetine girmeyenlerden yanaydı ve dini edebiyatta yer alan görüşlerin çoğunluğu kamu hizmetinin boykotu lehinde olmuştur.

XII-XIII.yy önemli değişikliklere sahne olmuştur. Bu dönemde, İslam dini ve toplumunun varlığına karşı tehditlerle büyük dini mücadeleler verilmiştir. İslamiyet içteki ve dıştaki düşmanlarının saldırısına uğruyordu. Bu tehlikelerden önce saflar sıklaşmış, Müslüman toplumundan önceden ayrılmış ve muhalif öğeler bir araya gelmişlerdir. Devletin sivil ve askeri görevlileri gittikçe dinle daha fazla ilgilenmeye başlamışlar ve dini sınıfların devlet düşmanlığı azalmıştır.

Müslüman yüksek eğitiminin ana merkezi durumundaki medreselerin, hükümet, din ve buralardaki görevlilerin bir araya gelmelerinde önemli bir rolü olmuştur. Başlangıçta ilk ye orta dereceli eğitim, camilerde ya da camilere bağımlı yapılmıştı. IX-X.yy'da camilere bağlı dini bilimlerin yüksek eğitim programları bulunuyordu. Bu merkezleri hükümdarlar ve şahıslar vakfetmişti. Kimi büyük merkezlerde öğrenciler ile araştırmacılar için kütüphaneler vardı; aynca da kimya, matematik, tıp,müzik ve felsefe gibi din dışı alanlarda kitaplara yer verilen yarı resmi kütüphaneler bulunuyordu.Abbasi halifesi el Mamun tarafından, IX.yy başında ilk yüksek eğitim akademilerinden biri olan Bağdat'taki ünlü "bilgelik evi" açılmıştı. Bu akademinin kuruluşunda büyük olasılıkla, Bizanslıların dini baskılarından kaçıp Sasaniler'e sığınan Nasturi Hıristiyanlan'nın, İran'da Helenistik bilim, özellikle de tıp merkezi olan Gondeşapur akademisi örnek alınmıştı.

Medresenin klasik biçimiyle ortaya çıkışı XI.yy'da olmuştur. Medrese bazen bir camiye bağlı olur, bazen de öğrenci ve öğretmenlere kolaylık olması açısından kendi içinde mescidi bulunan bağımsız bir yer olurdu. Medrese sonraları programı ve müfredatı, ücretli ve sürekli öğretmen kadrosu, öğrencilere destek fon ve kolaylıklarıyla örgütlü bir kolej halini almıştır.Medreseler tıpkı Ortaçağ Avrupası'ndaki katedral okulları gibi temel din ve hukuk öğretimi veriyorlardı ve bu ikisi de İslamiyet'te aynı bütünün parçalarıydı. Ancak ileride onlar da Batı'daki kolej ve üniversiteler gibi öğrenim almış sınıfın oluşması sürecinde önemli bir rol üstleneceklerdi.

Devlet memurları yeni ve daha derin bir dini dürüstlük sergilemeye başlamış, profesyonel din adamları da devlette hizmet almak-konusunda daha istekli hale gelmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam din adamları, hiç şüphesiz fethettikleri ülkelerde gördükleri Hıristiyan dini örgütlerinden esinlenerek, hükümet sisteminin bir parçası halini almışlardır. Müftüler ile kadılar, devletin atayıp ve kendilerine bir yetki alanı verdiği memurlardı. Din adamları, bu noktada askeriye ve bürokrasinin yanı sıra imparatorluk hükümetinin üçüncü kolu durumundalardı ve başta şeyhülislamın yer aldığı kendi hiyerarşileri bulunuyordu.

Ulemanın devlete yaklaşması kaçınılmaz olarak halktan uzaklaşmasına yol açıyordu. Bu durum da daha önce sahip oldukları etkinliği büyük ölçüde kaybetmelerine neden olmuştur. Sıradan Müslümanlar için ulemanın yerine çok daha farklı bir dindarlığın temsilcileri olan Sofiler geçti. Ortaçağ sonlarında sofiler, her birinin kendi mistik yolu olan tarikatlar halinde örgütlenmişlerdi. "Derviş" olarak da bilinen tarikat liderleri ve üyeleri konvansiyonel İslamiyet'in birçok eksikliği gideriyorlardı. Derviş törenleri ile toplantıları manevi bir beslenme kaynağı ve bazen de insani gereksinimler için mücadelede yardım ve dayanışma sağlıyordu.

Ortaçağ Müslüman yazarları, büyük olasılıkla toplumu yönetenleri kastederek, genellikle toplumu iki ana gruba ayırırlar: Askerlerden oluşan ehli kılıç ve bürokrat ile dini sınıfları içeren ehli kalem. Öte yandan edebi becerileriyle ya da entelektüel yaşayan ama her iki grupta da yer almayan kişiler de vardır. Örneğin biyografik ve tarihi literatürde, hükümdarın tıbbi danışmanlığını yapmış, İslam dünyasının her yerindeki hastanelerde çalışmış ya da araştırmaları ve kitaplarıyla ön sıralara çıkmış kişiler de vardır. Ortaçağ İslam tıbbı aslında Helenistik kaynaklara dayanmaktadır ancak Müslümanların katkıları da oldukça önemli olmuştur. Ortaçağ'da İslam dünyasının tıbbi bilgisi ve uygulama düzeyi Avrupa'ya kıyasla çok üstündü.

Ne var ki modem çağların başında tıpta epeyce gerideydiler. Avrupa, tıp kitaplarından yalnızca birkaçı çevrilmişti. Çoğunluğu Musevi olan bazı Avrupalı mülteciler,XV-XVI yy'da hekimlik yapmak için İslam topraklarına gitmişlerdir.XVII-XVIII. yy'da Osmanlı Hıristiyanlarından tıp eğitimi almak için Avrupa'ya gidip daha sonra memleketlerine dönerek hekimlik

yapanlar olmuştur. Kimi reformcu hükümdarlar tarafından Avrupa tıp okullarına öğrenci gönderilmesi ve ülkelerinde tıp okulları açılarak yabancı öğretmen getirilmesiyle, tıbbın ortaçağlardan beri çok az değişen eski Helenist-İslam geleneğinden kurtarılmasına ancak XIX. yy'da başlanabilmiştir..

Ehli kalemden, daha doğru bir deyişle "ehli sözden" olan önemli bir başka grup da şairlerden oluşuyordu. En küçük hükümdarların dahi kendisiyle ilgili övgülerin kolaylıkla ezberlenip dilden dile yayılmasını sağlayacak en az bir şairleri olurdu. Daha büyük hükümdarlarınsa bir tür propaganda bakanlığı olarak kullandıkları bir şair orduları olurdu. Bu övgücü şairler, özel zengin kişiler için de çalışırlar, düğünleri, doğumları ve başka olaylan kutlarlardı. Şair ve şiir, kitle medyasının olmadığı bu çağda, haberlerin yayılması ve olumlu imaj oluşturulması için ciddi bir görevi yaparlardı.

Hükümdarın günlük imajım şairler yerleştirir, geleceğe yansıyacak imajını da tarihçiler üstlenirdi. Ortaçağlarda çoğu bürokratik ya da ilmiyye sınıfından olan tarihçiler, şairlerin tersine ne yazar ne de serbest saray hizmetlileriydi. Belki de halifeler döneminde sahip oldukları bağımsızlıktan ve ifade özgürlükleri bu yüzdendi. Sonraları Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümdarlar saray şairleri gibi saray tarihçileri atamaya başladılar ve böylece İmparatorluk Tarihçisi makamı oluşturuldu. Sultan tarafından bu makama atanan kişinin temel görevi seleflerinin imparatorluğun tarihini yazmaya devam etmekti. Varlığı yüzyıllar boyu süren bu makam, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına-dek korunarak sonuncu imparatorluk tarihçisi Osmanlı Tarih Cemiyetinin ilk başkanı olmuştur.

Ressamlar ve hattatlar, astrologlar ve gök bilimciler, mühendisler ve mimarlar gibi başka meslekler de vardı ama bu mesleklerin çoğu son yıllarda onları istihdam eden kuruma bir şekilde bağlanmışlardı. Mühendislik ve mimarlık, Osmanlı zamanında neredeyse tamamen askeriyeye aitti.

Ortadoğu'daki hükümdarların da, dünyada başka yerlerde olduğu gibi, bazen istilacıları kovmak ama daima ülkede düzeni korumak ve devlet otoritesini savunmak için bir orduları vardı.

Roma İmparatorluğu'nda polis görevleri ve savunma yerel yedek güçlerce desteklenen Roma lejyonlarıyla sağlanırdı. Lejyoner sayısı oldukça azdı ve imparatorluk barış zamanında İran sınırına en yakın Suriye'de dört lejyondan fazla bulundurmamasına karşın Avrupa'da Alman sınırlarında sekiz lejyon bulundururdu. Bu lejyonların sayıları savaş döneminde fazlalaştırılır,gerektiğinde lejyonlar kaydırılır ya da takviye güçlerle desteklenirlerdi. 58-66 yıllarındaki Ermeni savaşları ve 66-70 yıllarındaki Musevi isyanı çok önemli değişikliklere neden olmuştu. 10.lejyon olan Fretensis'in kuzey Suriye'den Kudüs'e kaydırılması ve bu birliğin yeni kurulan Roma Yahuda eyaletinin sürekli garnizonu olması bunlardan en önemlisiydi.

Yalnızca Roma vatandaşları lejyonlara almıyordu ancak zamanla vatandaşlığın eyaletlere de verilmesiyle oralardan da asker alınabiliyordu. Var olan kaynaklardan, İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi, Küçük Asya ve Levant'tan toplanan askerlerin, doğdukları yerde olmamak şartıyla bölgede görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Takviye birlikler, lejyonerlere özellikle polislik konusunda yardım edebilirdi ve bazıları Roma'ya bağımlı hükümdarların bir ölçüde Romalılaştırılmış askerleriydi. Alae Dromedariorum (deve süvarileri) ya da süvari okçular gibi özel birlikler Romalılar'dan meydana gelirdi. Çöl bölgelerinden olan Araplar, bu birliklerde hizmet ederek, İslami fetihler sırasında çok işlerine yarayacak askeri beceri ve yöntem deneyimine sahip olmuşlardı. Polislik işleri genellikle bir yedek birliğe verilirdi. Halifelik ve sonraki İslami rejimlerin döneminde polis birliklerine verilen Arapça "şuna" adı bugüne dek gelmiştir.

Pers İmparatorluğunun askeri gücü oldukça büyüktü ve Roma'ya ciddi bir rakipti. Romalı düşmanları, feodal beylerce sağlanan köylü erleri çok ciddiye almazlardı ama süvari paralı askerler ve savaşçı sınır halklarından oluşan yedek birlikler epeyce ciddi konuydu. Ordunun temelini soylular oluştururdu ve mızrakla, okla silahlı Pers zırhlı süvarileri dönemin en önemli askeri gücüydü. Parthlar'ın ünlü okçu süvarileri ve vur kaç taktikleri Roma'da tanınır ve korkulurdu. Atlı mızrakçının vuruş gücünü arttıran ve bir ölçüde onu Ortaçağ başları savaşların tankı yapan üzengi, Pers ordularındaki diğer bir önemli yenilikti.

Pers İmparatorluğunda, I. Husrev’in (531-579) hükümdarlığı sırasında, özellikle askeri alanda olmak üzere önemli değişiklikler olmuştu. Ordu daha az feodal, daha fazla profesyonel hale gelmişti. Askerler ücret ve teçhizat parası alıyorlar, uzun süreli sıkı bir eğitimden geçiyorlar, çok disiplinli bir biçimde yetişiyorlardı. Tek başkomutan yerine, Savunma Nazın, Başkomutan ve gerektiğinde barış elçisi olan Eranspahbadh yönetimindeki orduda, artık generaller, valiler ve subaylar hiyerarşisi bulunuyordu. Husrev’in orduları, ülkedeki iç savaşa son verilmesi, sınır bölgelerinin yatıştırılması, Habeşlerin Yemen’den atılması, Hun tehdidinin sona erdirilmesi ve Bizans’a karşı savaşta Suriye’nin işgal edilip Antakya'nın yağmalanması gibi birtakım başarılar kazandılar ama Pers orduları Müslüman Araplar’ın karşısında tutunamadılar.

İslamiyetten önceki Arabistan’da yetişkin erkekler topluluğu dışında profesyonel sürekli bir ordu, tıpkı onunla ilişkilendirilen monarşi düşüncesi gibi itici ve uzaktı. Kuzey sınır bölgelerindeki küçük beylerin halkları zaman zaman Pers ya da Bizans takviye birliklerinde çalışırlardı. Güneyin daha sakin gelişmiş devletlerinde bir tür profesyonel orduların varlığı olasıdır ama orta ve kuzey Arabistan'ın büyük bölümünde ordu savaş ya da için seferber edilmiş silahlı kabile halkı anlamına geliyordu.

İslam tarihinin çok daha eski zamanlarında başka bir durum dikkat çeker. Ayrı kökenlerden ve çoğu zaman daha önce çatışan bağlılıklardan gelen kişilerin oluşturduğu bir dini-siya-si toplumun reisleri olan Hz. Muhammed ve halefleri, bir kabileden daha fazla bir şeye hükmetmişlerdir. Önce putperest Kureyşliler ile, daha sonra da Hz. Muhammed’in ölümünden sonraki fetih savaşlarıyla sürekli.savaş halindeydiler. Uzun süre devam eden ve çok geniş bölgelere yayılan fetih savaşları sonunda kaçınılmaz olarak uzmanlaşma ve profesyonellik sağlamıştır. Arap kaynaklarından savaşanlar ile savaşmayanlar ve savaşanlar arasında uzun dönem uzmanlar ile kısa dönem askerler arasında orta ve kuzey Arabistan’da o zamana dek rastlanmayan bir farklılığın olduğu anlaşılmaktadır. Sonralan İslam hukukçularının formüle ettiği bir ilkeye göre cihad görevi savunma yapmak için sağlıklı Müslüman erkeklerin tamamına, saldırı durumundaysa toplumumun tamamına düşer. Fetihler sırasında her kabileden, savaşabilecek erkeklerinden çoğunu vermesi istenir ve genellikle de kota gönüllülerle dolardı.

Henüz Müslüman ordularının uzun süreli çekirdeğini oluşturanlar dahi tam zamanlı çalışan profesyonel askerler değillerdi; savaşmadıkları zaman başka işlerle uğraşırlardı. Birkaç istisna hariç ailelerinden uzakta kışlalarda yaşamazlardı ama ana işleri, geçim kaynaklan savaştı ve geçimlerini fetih savaşlarında kazandıkları ganimetle sağlarlardı.

Arap orduları, Emevi halifeler zamanında imparatorluğun metropoliten eyaleti Suriye'nin dışında, sonraları garnizon şehirleri olan kamplarda yaşarlardı. Bu garnizon şehirleri arasında Irak'ta Basra ve Kufa, Mısır'da Fustat, Tunus'da Kayrevan ve İran'da Kum yer alıyordu. Arap askerler Suriye'de bir ordu birliğinin olduğu askeri bölgelere, kuzeyden güneye Hums, Şam,Ürdün ve Filistin'e yerleşmişlerdi. Bu bölgeler, eski Bizans toprak bölünmesi temeli üzerine kurulmuşlardı. Suriye Arap birlikleri hem Bizans sınırlarına düzenlenen mevsimlik seferlerde hem de Konstantinopolis'e düzenlenen büyük seferlerde kullanılırdı. Giderek yüksek deneyimleri, ustalıkları ve daha düzenli ücret almalarıyla, Emeviye halifelerinin Suriye temelli sürekli orduları niteliğini kazanmışlardı.Irak ve Mısır'da yerleşmiş olan Arap askeriyesinde bunlarla karşılaştırılabilecek bir örgüt bulunmuyordu.Onlar aşiret milisleri statüsünde ve askerliğe karşı aşiretten süregelen bir hoşnutsuzluğa sahiptiler.

Abbasiler, iktidara yükseldikleri ve uzun bir süre askeri destek sağladıkları Horasan'dan getirdiklerini sürekli Suriye ordusunun yerine yerleştirmeleri dışında aynı sisteme devam ettiler.

Bu önemli bir değişikliğe neden olmuştu. İlk zamanlarda Halife ordularının neredeyse tamamını Araplar oluşturuyordu, Mısır'ın ya da Suriye'nin yerli halkım askere alma uygulaması yoktu. Bu halklar Roma ve Bizans hakimiyetinin sürdüğü uzun yüzyıllar boyunca askerlik yetenek ve isteklerini yitirmişlerdi. Durum İmparatorluğun doğusundaki eski İran eyaletlerinde daha başkaydı. Batılı komşuları gibi İranlılar yalnızca yeni bir imparatorun hakimiyetine girmemişlerdi. Kısa süre öncesine kadar bir imparatorluk geçmişleri ve kendilerine has bir askeri gelenekleri vardı. Müslümanlığı kabul ettikten sonra, İslami ordu ve hükümette önemli bir yere sahip olmaya hakları olduğunu düşünüyorlardı. Ufak tefek farklarla benzer bir durum, artık Arap yönetiminde olan Kuzey Afrika'daki eski Roma eyaletlerinin Berberi halkı için de söz konusuydu.

Aşiretlere bağlı Arap olmayan mühtediler, aşiretlerin Arap savaşçı reisleri tarafından askere alınmaya başlandı. Alt düzeylerde kullanılıyor ve daha az ücret alıyorlardı. Bu askerlerin özellikle sınır boylarında önemli rolleri oldu. İspanya'yı fetheden Müslüman Arap ordularının büyük bir bölümü Kuzey Afrika Berberilerinden oluşuyordu. Orta Asya ve Kuzey İran halkları daha ihtida etmemiş imparatorluk sınırları dışındaki akrabalarına yeni dini yaymaya çok çaba harcadılar.

Bu askerler, alınan ilk büyük zaferlerde bile imparatorluk ordusunun asli üyeleri değillerdi. Geri hizmetlerde ve sınır boylarında görevliydiler ve başkentten uzak tutuluyorlardı. Irak'a Abbasi Horasanı güçlerinin gelmesiyle önemli bir değişiklik oldu. Nesiller boyunca Horasan'da yaşayan Horasaniler, ilke olarak Arap'lardı. İranlı kadınlarla evlenip İran göreneklerine sahip olmuşlardı. Kısa süre sonra, doğu İran'dan gerçek İranlılar da onlara katılmaya başladılar.

Abbasiler listelerde adları olan Araplar'a otomatik ödenen askeri aylıkları zamanla kaldırdılar.X.yy'dan itibaren orduya gerçekten hizmet edenlere aylık verilmeye devam edildi. Aylık alarak tam zamanlı çalışan profesyoneller ve tek bir kampanyaya katılarak ganimetten pay alan gönüllüler olmak üzere iki tür asker vardı.

Aradan yüz yıl bile geçmeden, Emevi seleflerinin sürekli Suriye ordusundan daha fazla dayanamayan Abbasi halifelerinin Horasani muhafızları, yerlerini başka bir esasa göre toplanan ve İslam devletlerinin bin yıl süresince askeri ve siyasi geleceğini şekillendirecek yeni bir orduya bıraktılar.

Yedek birlikler olarak kullanılan barbarlar da, silahlı köleler de yeni değildi. Eski Atina bir süre şehrin malı olan İskitli silahlı kölelerce korunmuştu. . Roma'nın ileri gelenlerinden bazıları barbar kökenli köle muhafızlarını silahlandırmışlardı. Müslüman hükümdarlar, onlardan önce Romalılar'ın, Persler'in ve Çinlilerin yaptıkları ve Batılı imparatorlukların yüzyıllar sonra yapacaklarını yaparak İmparatorluk sınırlan dışındaki "savaşçı ırklar" arasından da asker toplamışlardı. Ancak İslam devletlerinin askeri tarihi, kölelerden oluşan, başlarında köle generaller olan, sonunda da köle krallar ve hanedanlar için hizmet edecek bir orduyla yeni ve özel bir duruma sahne olmuştur.

İngiliz Paul Rycaut,XVII.yy ortalarında yaptığı Türkiye ziyaretinde sistemin mantığını şöyle ifade etmiştir:[3]

“Türkler kendi cinslerinden, kendilerinin yetiştirdiği ve eğittiği insanların kendilerine hizmet etmelerini severler.Onları kendi erdem ve bilgelikleriyle erişkin olana dek yetiştirip beslerler. Onları kıskanmadan yetiştirip tehlikesizce de yok edebilirler.İmparatorluğun yüksek makamlarına çıkarılacak gençleri ya savaşlarda elde ederler ya da uzak ülkeler hediye gönderirler. Bu politika çok açıktır ki, bu gençler farklı gelenek ve göreneklere göre yetişmiş anne ve babalarından nefret edecekler; uzaklardan gelmeleri nedeniyle hiçbir tanıdıkları olmayacak; devlet okullarına girdikten sonra kendisine sadık olmak zorunda yetiştirildikleri efendileri dışında hiçbir akrabaları,çıkar ilişkisi içinde bulundukları hiç kimse olmayacaktır. ”

Bu sistemin kurulma nedeninin, her otokrat hükümdarın önemli bir sorunu olan devlet içinde kendi gücünü engellemeyecek güvenilir askeri ve sivil memur bulmayı sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonra, başka yerlerde, başka yüzyıllarda, başka hükümdarlar tarafından farklı şekillerde çözülmüştür.İlk zamanlardan başlayarak Müslüman hükümdarlarca bulunan çözüm, yabancı kökenli çocukları devşirme olarak alıp, onları yetiştikleri kurumdan başkasına sadakat ve bağlılık duymayacakları uzun süreli profesyonel askerler yapmak olmuştur. Bu kişiler uzaktaki eyaletlerden ya da sınırların dışından getirilen yabancılar oldukları için yerel halk ya da tebaa ile herhangi bir akrabalık ve yakınlıkları olmadığı gibi, onlarla konuşamazlardı bile. Ailelerinden ve geçmişlerinden zorla koparılıp kültürel olarak uzaklaştırıldıkları için görüşebilecekleri akrabaları da yoktu. Her yeni köle asker kuşağı kendi çocukları yerine, uzak yerlerden getirilen kölelerden oluştuğu için, bir gün bir aristokrasi kurarak otokrat hükümdarın hakimiyetine baş kaldırabilecek yeni bir askeri güç doğuramazlardı.

Ne var ki, sistem kusursuz işlemiyordu. Zaman zaman köleler etnik dayanışma grupları ve hatta geldikleri yer ya da aşirete dayalı alaylar oluşturuyorlardı. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nda, köleler aileleri ve memleketleriyle ilişkilerine devam ederler, para ve güç elde edecekleri bir makama geldiklerinde,bu olanaklardan yararlanmaları için akrabalarını

getirtirlerdi. Diğer erkekler gibi, oğullarına miras bırakmak isteyen köle askerler, oğullarım askerliğe alamazlar ama her zaman bir bürokratik ya da dini bir iş ayarlayabilirlerdi. Bu sayede, Ortaçağ sonlarındaki büyük kalemiye ve ilmiyye ailelerinin temelleri atılmıştır.

Öte yandan sistem oldukça başarılıydı. Ortadoğu İslam dünyası, yaratılan güçlü ordular sayesinde Haçlılar'ı alt etmişler ve çok daha fazla tehlikeli olan Moğollâr'ı durdurmuşlardır. Köle orduları onlara sahip olan hükümdarlarına bir tek açıdan hayal kırıklığı yaşatmışlardır. Teorik olarak köle askerler hükümdarın dan başkasına sadakat göstermezlerdi ama uygulamada alaylarına ve komutanlarına gösterirlerdi. Kölelikten gelen komutanlar, kısa bir sürede eyaletlerin, başkentin bile gerçek efendileri haline gelmişler ve artık güçsüz kalan halifelere egemen olmuşlardı.Daha sonra da hükümdar olan bazı köle komutanlar, çoğu kısa süren hanedanlarını oluşturdular.

İslamiyetin ilk çağlarında da köle askerler olmuştur ama genellikle onlar özgürlüklerine kavuşmuş kölelerdir. Abbasi halifesi el-Mutasım'ın (hükümranlığı 833-842) köle ordusunu kuran ilk kişi olduğu bilinmektedir. Ordusu İslamiyet'in doğu sınırlarının dışındaki bozkırlarda küçük yaşta yakalanıp askerlik eğitimi verilen Türk kölelerden oluşuyordu. Çoğu Müslüman hükümdar savaşan askerlerini ve garnizon güçlerini kısa bir süre içinde kölelerden oluşturmuştu. İslamiyet'in uzak batı bölgelerinde, Kuzey Afrika ve İspanya'da, uygun olduğunca, Avrupa'dan Slav köleler alınmıştı. Özellikle Fas ve Mısır'dan da askerlik için ara sıra zenci köleler alınırdı. Türkler'in İslamlaştırılmasından sonra artık hukuken mümkün olmayıncaya kadar, köle askerlerin çoğunluğu Türk'tü. Türk hükümdarlar ise köle askerlerini Kafkaslar ve Balkanlar'ın Müslüman olmayan halkları içinden alırlardı.

Savaş tekniklerinin değişmesi ve ateşli silahların kullanılmaya başlamasıyla eski biçimiyle köle ordusu artık geçersiz olmuştu. En sonuncu büyük köle ordusu olan Osmanlı Yeniçerileri XIX. yy'a kadar sürdürmüştür ama XVII.yy'ın başından itibaren devşirme yöntemi bırakılmıştır. Ancak bu eski gelenek tamamen ortadan kalkmamıştır. XIX.yy'da da Mısırlı hükümdarlar yaygın olarak zenci' asker köleleri kullanmışlardır.1863 yılında Mısır hükümdarının, arkadaşı Fransız

imparatoru III. Napolyon’a yardım için Meksika’ya gönderdiği birlikteki askerlerin çoğunluğu Yukarı Nil havzasından yakalanan zenci kölelerdi.

Ekonomik açıdan servetin temel kaynaklan ve servetin sağlayacağı gücün kaynağı ticaret ile topraktı. Bürokratik, askeri, dini ve hatta krallık gibi farklı yönetici seçkinler genellikle sermayelerini ikisinden birine ya da her ikisine de yatırırlardı.

îslami öğretide başlangıçtan beri ticaret olumlu görülmüştür. Kuran’da faiz yasaklanırken, ticaret onaylanır. Başka ayetlerde de ticaretin hukuka uygun ve namuslu yapılması; ağırlık ve ölçülerde hile olmaması; sözleşmelerin yerine getirilmesi; borçların ödenmesi konularına yer verilmiştir. (Kuran 2:194, 275, 282; 4:33; 6:153; 42:9-11). Ticaretin Kuran’ın tarafından bir yaşam biçimi olarak onay görmesi hadisler ile de doğrulanmıştır.Kimi hadisler daha da ileri giderek namuslu bir tüccarın alıp satabileceği ipekliler, mücevherler, erkek ve kadın köleler gibi lüks eşyayı da savunur.Hz. Muhammed bir hadisinde, '‘Allah bir kişiye servet verince onun, üzerinde görünmesini ister.” demiştir. Eski bir Şii eserinde imam Cafer el-Sadık ile ilgili olarak anlatılan bir öykü daha ilginçtir “İmama, atalarının basit ve kaba giyinmesine karşın onun neden süslü giyindiği sorulmuş.İmam, atalarının yaşadıkları dönemin kıtlık zamanı olduğunu ama onun bolluk zamanında yaşadığını ve insanın zamana göre giyinmesinin doğru olduğunu söylemiş.”[4]

Kesinlikle sonradan uydurulmuş olan bu hadisler, İslami metinlerde sıkça yer verilen sofuluk gerekliliğine karşı lüks yaşamı ve lüks eşya ticaretini kabul ettirmek içindir. Muhammed el-Şeybani bir yazısında (ölümü 804) Müslümanlar için geçimi kazanmanın yalnızca izin verilmiş bir şey olmadığım, aynı zamanda bir yükümlülük olduğunu belirtmiştir. Şeybani’ye göre insanın ilk görevi Allah’a hizmet etmektir ve bunu doğru bir şekilde yerine getirebilmek için yeterince beslenmeli, giyinmeli ve barınmalıdır. Bunu sağlamanın tek yolu da çalışıp para kazanmaktır.[5] Sonra da, insanın ancak yaşayacak kadarla kısıtlanmayacağını, lüks eşya da satın alıp kullanmasına izin verildiğini ekler. El-Şeybani, sonra da başkaları, Allah'ın gözünde ticaret ya da zanaat ile kazanılan paranın, sivil ya da askeri hizmet için devletten alınan paradan daha iyi olduğunu

savunmuşlardır. Önemli klasik Arap yazarlarından el-Cahiz (ölümü 869) daha da ileri giderek “Tüccarlara Övgü, Memurlara Yergi” adlı yazısında hükümdara hizmet edenlerin küçüklük, dalkavukluk ve kararsızlıklarıyla, tüccarların güvenilirlik, onur ve bağımsızlıklarını karşılaştırmış ve onları kötüleyenlere karşı tüccarların dindarlıklarını ve bilgililiklerini savunmuştur. Allah'ın vahiy göndermek için tüccar bir topluluğu seçmesinin, ticareti bir yaşam biçimi olarak onayladığını gösterdiğini belirtmiştir. Ortaçağlarda İslam ilahiyatçılarının önde gelenlerinden el-Gazali (ölümü 1111) yazılarında ideal bir tüccar portresi çizmiş ve ticaretin, insanın kendini öteki dünyaya hazırlama yollarından biri olduğunu anlatmıştır.

Yüksek oranda tarım ekonomisinin egemen olduğu bir yerde, toprak sahipliğinin ya da denetiminin siyasi ve kültürel önemi büyüktü. Gerçekten de klasik İslam toplumunda toprak sahipleri önemli bir grup oluştururlar. Ancak bunun Ortadoğu bağlamına göre tekrar tanımlanması gereklidir.Batı Avrupa’daki ve diğer yerlerdeki küçük ve bağımsız toprak sahibi türü, Ortadoğu’da da vardı ama pek azdı ve tipik değildi. Bağımsız küçük mülkiyetler, tarımın büyük oranda yapay sulamayla yapıldığı, merkezi denetimin gerekli olduğu, böylece de kolayca merkezi denetime alındığı yerlerde, rahatça gelişmezler.Bölgenin büyük bölümünde pek çok türde büyük toprak sahipliği vardır. Geçmişte de, bugün de Ortadoğu’nun tarım koşullarını yazanlar sıkça “feodal” ve “tımar” gibi terimleri kullanırlar ama bunlar Batı Avrupa’ya ait terimlerdir ve anlamları Batı Avrupa’nın yerel tarihinden gelmektedir.Ortadoğu’nun çok farklı toplumsal ve ekonomik olguları için bu terimlerin benzetme olarak kullanılması yanıltıcı olabilir.

Bir toprak sahibi için toprağa sahip olmanın çeşitli hukuksal yolları vardı. İslam yasalarına göre bu yollardan biri “mülk”idi. Ayrıntılı belgeler bulunan Osmanlı döneminde, buna genellikle şehirlerde ve şehirlerin yakınlarında rastlanır.Mülk,inşaat arsası dışında, genellikle meyve bahçelerini,bostanları ve bağları içerir.

Kuramsal olarak devletin bir çeşit bağışıyla çoğu tarım arazisinin büyük toprak sahiplerinin elinde bulunduğu kırsal yerlerde ya da köylerde bu türde bir sahipliğe, rastlanmaz. İslam döneminde yapılan bu tür en eski bağış, halifeler tarafından kamu arazisinin, başka bir deyişle yeni kumlan Arap

devletinin fetihlerle ele geçirdiği toprakların ilke olarak Müslüman kişilere verilmesiydi. Bu topraklar, eski devletlerin, yani Bizans ve Pers rejimlerinin eski devlet toprakları ve eski sahipleri tarafından terk edilen topraklar olmak üzere iki türdü. Araplar'ın Kuzey Afrika'yı, Levant'ı ve Mısır'ı fetihlerinin ardından Bizanslı büyük toprak sahiplerinin çoğunluğu malikanelerini terk ederek kaçmışlar ve bu topraklar devlet malı olmuştu. Ekilmeyen ve kullanılmayan "ölü arazi" de bağış konusu olabilirdi.

Tamamı devletin elinde olan bu toprak türleri geri alınamayan bir bağışla sürekli kişilere veriliyordu. Hizmet ya da duruma bağlı olmayan, yaşam boyu olan bu bağış devredilebilirdi ve miras bırakılabilirdi. İslami yasalara göre, bu tür bir bağış alan kişi, kendi yerel halktan vergi aldığından, toprağı için kamu mâliyesine vergi vermek zorundaydı. Bağıştan kazandığı gelir, köylülerden aldığı ve devlete verdiği vergi arasındaki farktı.

Bizans'tan alınmış olabilecek bu sistem, bir süre devam etti ama fetihlerin kesilmesiyle sona erdi ve yerini daha yaygın bir düzenlemeye bıraktı. Yeni sistem toprak bağışı değil, devletin toprak üzerindeki mali haklarının devredilmesiydi. Bu sistemde devlet kişiye bir bölgeden vergi toplama hakkını vererek karşılığında genelde askeri bir hizmet isterdi. İlke olarak subaylar ve diğer devlet çalışanlarına aylık ücret ödenirdi ancak devlet hazinelerinde nakit para azaldıkça subaylara bu biçimde ödeme yapılmaya başlandı. Artık bir vergi » toplama sistemi oluşturulması gerekiyordu. Subaylar bu vergileri devletin borcu karşılığında alıyorlardı.

İlke olarak bu tür bir bağış bir hizmete karşılık olurdu. Bağışı alan herhangi bir nedenle bu hizmeti yerine getirmezse, mali hakların devri sona ererdi. Bu bağışlar, geçici ve sınırlıydı, kendisini yaratan neden sona erdiğinde geri alınabilirdi, yani daha önceki halifelerin bağışları gibi geri alınamaz ve sürekli değillerdi, devredilemez ve miras bırakılamazdı. Daha sonraları bunların dışına çıkılarak sürekli, devredilebilir ve miras bırakılabilir hale gelmiş, hizmet verilmediği halde toprak elde tutulmaya devam edilmiştir.Bu noktada, sistem bazı açılardan Ortaçağ Avrupası'nın feodal düzenine benzerlik göstermeye başlamıştı.

Ne var ki farklılıklar benzerlikten daha büyüktü. Bağışı alan kişi Ortaçağ Avrupası feodal baronunun haklarına sahip değildi. Tımar

topraklarının halkı üzerinde vergi toplamaktan başka bir hakkı yoktu ama bu da vergiyi toplamak için gereken gücü kullanma hakkını veriyordu. Ancak Batılı toprak sahipleri gibi adalet dağıtmazdı. Tımar topraklan içinden daha küçük tımarlar veremezdi. Özel ordu kuramazdı ama son dönemlerde bu da yapılmıştır. Batılı feodal barondan farklı olarak genellikle tımar topraklarında yaşamaz ve onu yarı bağımsız bir beylik gibi yönetmezdi.Bağıştan çok sözleşmeye benzeyen başka tür bir sisteme göre, devlet bir malikane ya da bölgeden alınacak vergileri önceden kararlaştırılan toplam bir tutara satardı. Böylece artık devlet ve memurları vergi salma ve toplama işiyle uğraşmazlardı.

Bu iş, bir aşiret reisi, dini bir topluluğun başı ya da kazanç elde etmek için işe talip olan bir girişimciye verilirdi. Bu tür iltizamlar devlet ya da devlet gelirlerini toplama yetkisi olanlardan satın alınabilirdi. Mültezim hâzineye ya da anlaşmayı yaptığı kişiye, anlaşmaya varılan tutan vermekle yükümlüydü, vergiyi toplama yolu kendine bırakılmıştı. Tüm bu süreçte devlet, katılımcı değil, denetleyici olan bir vergi müfettişiyle yer alırdı. Toprağın uzun vadeli refahında, özel mülkiyet sahibinin ya da devletin doğal bir çıkan olurdu. Mültezim öncelikle kendi yatırımını geri almaya, sonra da kâr sağlamaya uğraşırdı. Genellikle iltizamlar yıllık verilirdi.

Şiddetin ve kararsızlığın sürdüğü hiç de az olmayan değişim zamanlarında, toprak bağışı ya da gelir biriminin daha çok artırılması eğilimi olurdu. Bu durum, büyük ve güçlü bir toprak sahibinin sıkıntılı zamanlarda korumasını daha küçük ve zayıf komşuları üzerinde yaygınlaştırmasıyla görülürdü. Bu, bazen gönüllü bir biçimde olur, iç savaş, istila ve düzenin bozulma zamanlarında küçük toprak sahibi güçlü komşusundan yardım ister ve güvence verilen bir gelir karşılığında haklarını ona devre derdi. Zamanla bu koruma uygulaması, büyük toprak sahiplerinin küçüklerin topraklarına el koymalarına dönüştü. Bir rejimi destekleyenlerin devrilmesi ve yerlerine yenilerinin geçmesi kimi zaman çok daha köklü değişikliklere yol açtı. Böyle bir durumda, toprak ve mali birimler, yeni sahipleriyle devam edebiliyordu. Genellikle tüm birimler tekrar devletin denetimine giriyor, sonra da başka yollarla yeni kişilere tekrar dağıtılıyordu.

Kiralanan devlet topraklarıyla özel mülkiyet arasındaki ayrım çok net değildi. Devlet denetiminin güçlü olduğu zamanlarda devletin gücünün genişleme yönü özel mülkiyet sahibimin aleyhine olurdu. Siyasi zayıflık ve bundan kaynaklı olarak merkezileşmenin bozulması sonucunda bireyin, devletin gücünü, hatta toprağını gasp etme eğilimleri artmıştı. Örneğin XVII.yy sonlarında ve XVIII.yy'da olduğu gibi, böyle zamanlarda iltizamlar dahi özel mülkiyet gibi soydan gelen bir sahiplik yapılabiliyordu. "Gasp" ifadesi hem devlet topraklarının özelleşmesi, hem de özel toprakların devletleşmesi durumu için uygundu.

Ortadoğu toplumu bağlamında kullanıldığında "feodalizm" gibi "soyluluk" ve "toprak ağalığı" da farklı bir biçim almaktadır. Öte yandan ara sıra kuramsal açıdan bağış, tımar ya da iltizam yoluyla toprak elde eden ve bunu babadan oğula devreden toprak sahibi bir sınıfın oluştuğu da net olarak görülmektedir. İslam hükümdarlarının genel eğilimleri, bu durumu engelleme, önleme, geri çevirme hakkı ve tüm gücün, servetin, otoritenin kabul edilmiş bir toplumsal durumdan ya da mirastan çok doğrudan devletten alınması yönündeydi. Otokrat hükümdarlar sıkça kendi iyi niyetleri yerine, toprak sahipleri gibi miras kalan servete ya da ulema gibi halkın onayına dayanan bu durumları ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Hükümdarlık otoritesinin bir şekilde gücünü kaybettiği dönemlerde, varlıklarını bu şekilde devam ettiren gruplar oluşmuş ve ayakta kalmış ama özellikle yeni bir fetihin ardından otoritenin yeniden güçlenmesiyle birlikte bu gruplar genelde ortadan kaldırılmış ya da statülerini kaybetmişlerdir.

Bu mücadele İslam tarihinde süregelmiştir. Modem çağlara gelindiğinde bu mücadele, otokratik devletin lehine ve onu sınırlayabilecek toplumsal güçler aleyhine bir gelişim izlemeye başlamıştır. Bu durum, teknolojinin, özellikle de modern iletişim ve silahların gelişmesiyle olmuştur. Bu sayede merkezi otokrasinin karşısındaki engeller de yıkılmıştır. Teorik olarak geleneksel sistemlerde hükümdarın gücünün mutlak olmasına karşın, uygulamada çeşitli aracı otorite ve güçlerle sınırlanırdı.

Modernleşme sonucu bu güçlerin sınırlanması ve otoritelerin yok olmasıyla, hükümdar sınırsız güce sahip olurken, modern diktatörlerin en küçükleri bile, Arap halifelerinin,Pers şahlarının ve Türk sultanlarının en büyüğünden daha güçlü bir denetime sahiptirler. Tiranlık konusundaki

geleneksel sınırlar ortadan kaldırılmıştır. Yeni ya da yenilenen bir tür sınırlama yolunun arayışları henüz son bulmamıştır.

11. BÖLÜM

HALK

Sıkça İslamiyet’in eşitlikçi bir din olmasından söz edilir ve bu büyük ölçüde de doğrudur. İslamiyet’in ilkeleri ve başlangıçtaki uygulamaları, İran'ın sınıflı feodalizmi, Hindistan'ın kast sistemi, Bizans ve Latin Avrupa'nın ayrıcalıklı aristokrasileri gibi çevresindeki ülkelerdeki uygulamalarla kıyaslandığında gerçekten de İslam dininin eşitlik ilkesi taşıdığı söylenebilir! İslamiyet bu gibi toplumsal ve aşiret farklılıklar sistemlerini benimsememekle kalmayarak bunları kesin ve net olarak reddetmiştir. Bu konuda Kuran çok nettir:

“Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki, Allah nazarında en değerli olanınız Ondan en çok korkandır. ” (Kuran 49:13)

Hz.Muhammed’in sözleri, hareketleri ve hadislerle korunan İslamiyet’in ilk hükümdarlarının örnekleri doğum, soy, toplumsal statü, servet ve ırk ayrıcalıklarına karşı çıkarak rütbe ve şerefin ancak dindarlıkla ve İslamiyet’te erdemle kazanılacağını belirtmişlerdir.

Bu düşünceler bir geçmişe sahipti. İncil’deki iyi bilinen bir paragrafta şöyle söylenir: “Ne Yahudi ne Yunanlı vardır, ne kul ne azatlı vardır, ne erkek ne dişi vardır, çünkü Mesih İsa’da tümünüz birsiniz.” (Gal. 3:28) Daha önceki Eyub Kitabı’nda da efendi ve kölenin ortak insanlığından söz edilmiştir. (Eyub 3115)

Ne var ki Museviler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar açısından ortak insanlık, insanlar arasında belli başlı farklılıkların gözetilmesine engel değildir. Yukarıdaki Galatyalılar bölümünden alınmış cümle etnik,

toplumsal ve cinsel ayrımların küçültücü olduğunu ya da yok edilmesi gerektiğini değil, bunların herhangi bir dini ayrıcalık sağlamadığım anlatmaktadır. Cümlenin son üç sözcüğü inananlar ile inanmayanlar arasındaki dini ayrımı açıkça ortaya koymuştur. Üç din de bireyin değeri, özerkliği ve her ruhun Allah için önemi konularında ısrar eder.Üçüne göre de dindarlık ve hayır işleri servet, rütbe ve soylu doğumdan daha üstündür. İnsanların eşitliği ilkesindeki görüşleri ortak olsa da, tarihsel süreçte üçü de bu eşitliği dindar, özgür, yetişkin ve erkek olmak gibi gerekli özellikleri taşıyanlarla sınırlamışlardır. Başka bir deyişle, her üçü de pek çok önemli açıdan köleyi, çocuğu, kadım ve inanmayanı aşağı görmüştür. Üçünün de bu aşağı durumun ortaya çıkması ve sonlandırılması ile ilgili kuralları vardır. Köleyi efendisi azat edebilir; inanmayan gerçek dini kabuk edip inançsızlığından kurtulabilir; çocuk nasılsa zamanı geldiğinde yetişkin olacaktır. Geleneksel din dünyasında bir tek kadın aşağı durumundan kurtulamaz.

Üç dinin inananları açısından inanmayanların durumu kendi tercihlerinin sonucudur. Üç dinde inanmamanın ne olduğu ve algılanması ile ihtida etmeyen inanmayanın durumu arasında önemli farklılıklar bulunur. Başka konular hakkındaki farklılıklar daha azdır. Kadın ve çocuklar doğuştan böyle oldukları için statülerinin değişmesi mümkün değildir. Üç din de köle anne babanın çocuğu olarak köle doğmayı ve kölelik durumunu kabul ederler. Bu konuda eski kanunların uygulandığı Musevilik ve Hıristiyanlık’ta özgür insanların köle yapılabilecekleri bazı yollar vardır. Daha ilk başlarda İslam hukukunda ve uygulamasında özgür insanların köle yapılması kısıtlanmış ve bunlar savaşlarda ele geçirilen gayrimüslimlerle sınırlanmıştır.

Her üç dinde de bu dört toplumsal eşitsizlik durumundan farklı tanımlanan ara durumlar bulunur. Köleyle özgür arasında azatlılar bulunur, başka bir deyişle, sahibi tarafından azat edilerek hukuken özgür olan kölenin eski sahibine karşı bazı görevleri ve yükümlülükleri olur. Yetişkinle çocuk arasında yeni yetmelik adı verilen hukuken sınırlı olup toplumsal bir önem taşıyan ara bir durum vardır. Kadınla erkek arasında hadım denilen ve serbestçe her iki durum arasında gidip gelebilen ara bir durum vardır. İnanmayanla gerçek inananlar arasında Allah’ın gerçeğinin tamamına olmasa da bir bölümüne sahip olanlar bulunur.

Sonuncu durumda üç din arasındaki en önemli farklılıklar ortaya çıkar. Musevilikte öteki, dışarıdakidir (gentile). Bu kategoride Hıristiyanlığın ve İslamiyetin inanmayan kavramından çok Yunan barbar kavramı vardır. Engel aşılamaz değildir. Barbar Helenleştirilebilir, dışarıdaki (gentile) Musevileştirilebilir ve bu koşulda toplumun üyesi olarak benimsenirler (Levtiler 19:33-4). Ancak bu beklenen bir değişiklik değildir ve çok da gerekli olmaz. Museviler ve Helenler için yabancılar Musevi ya da Helen olmadan da faziletli olabilirler. Musevi öğretisi dürüst olan tüm insanların Cennet'te bir yeri olduğunu kabul eder. Öteki tarafta Müslümanlar ve Hıristiyanlar açısından onların inançlarından olmayanlar ve onları ihtida etme çabalarına karşı koyanlar Allah'ın sözünü ya da önemli bir bölümünü inkar etmiş olduklarından bu dünyada cezalandırılır, öteki dünyada da cehenneme giderler.

Köle, kadın ve inanmayan olmak üzere üç yetişkin aşağı sınıf, kadınının durumu şüpheli görülmekle birlikte, zorunlu görevleri olan insanlardır ve aralarında çok önemli farklılıklar bulunur. İnanmayanın aşağı sınıftan olması, kendi tercihidir ve İslamiyet'i kabul ederek bu duruma son verebilir. Bu koşulda ona tüm-kapılar açılır. Azatlı olarak kölenin durumu da değişebilir ama bunun için hukuki bir süreçle gerekir ve en' önemlisi de, bunun olması köleye değil sahibine bağlıdır. En kötüsü, cinsiyetlerini kendilerinin de hiçbir gücün de değiştiremeyeceği kadınların durumudur.

Bu üç durum arasında önemli bir başka fark daha bulunuyordu. İslam ülkelerindeki kölelik daha çok aileviydi, ekonomik değildi. Kölelerin ev ve aile yaşamı içinde bir yerleri vardı. Kölelikle ilgili kurallar Şeriat'ın iç kalesi niteliğindeki kişisel durum kanununun bir parçasıydı. Öteki tarafta gayri müslimin durumu kişisel değil, kamusal olduğu için çok daha farklı görülürdü. Buradaki sınırlama, kadın ve köledeki gibi, Müslüman evinin kutsallığını korumak için değil, İslamiyet'in üstünlüğünü Müslümanlar tarafından yaratılan toplumda ve devlette sürdürmek içindi. Bu grupların hukuki tabiyet durumuna itiraz etmek ya da değiştirmeye çalışmak özgür ve erkek Müslüman'ı Müslüman evinde kişisel otoritesi ile Müslüman devletteki komünal önceliği olmak üzere iki hassas konuda tehdit edecekti. Asil ve normal doğanlar, zengin ve fakir doğanlar, Arap ve Arap olmayanlar, beyaz ve siyah olanlar arasında kimi zaman tırmanan ve İslam kardeşliğinin gerçek ruhuna ters düşen gerilimi yok etmek için Ortaçağ'ın

başlarından itibaren İslam dünyasında bir dizi dini ve toplumsal radikal hareket olmuştur. Ancak bu hareketler kadının, kölenin ve inanmayanın tabi durumlarını belirleyen kutsal ayrımları sorgulamamıştır.

İki gelişme, İslami öğretinin insancıl etkisini bazı açılardan azalmıştır. Bu gelişmelerden biri Araplar'ın fethettikleri ülkelerde gördükleri Pers ve Roma uygulamalarının etkisi, daha güçlü olabilecek diğeri de haraç, fetih ve satın alma yollan ile elde w edilen köle sayısındaki hızlı artıştır. Köleler için önemli hukuki sınırlamalar vardı. Özgür insanlar için yetkili olan bir makama gidemezler, şahit olamazlardı. Bir köleye karşı işlenen suçun cezası, o suç özgür birine karşı işlendiğinde verilecek cezanın yarısı olduğu için köleler özgür insanlardan daha az sayılıyorlardı. Köleler az da olsa miras ve mülkiyet konularında birtakım medeni haklara sahipti. İslam hukukunda köle de beslenme, tıbbi bakım ve yaşlılıkta bakım haklarına sahiptir. Kadı, bu yükümlülüklerini yapmayan köle sahibine kölesini azat etmesini emredebilirdi. Köle sahipleri kölelerini aşın çalıştırmazlardı ve onlara insanca davranmak zorundaydılar. Sahibinin izniyle bir köle de evlenebilirdi. Teorik olarak özgür bir kadınla evlenmesi mümkün olmasına karşın, bu pek olmamıştır. Sahibi tarafından azat edilmedikçe kadın kölesiyle evlenemezdi. Kölelerin azat edilmesi için kanunlarca belirlenen pek çok yol vardı.

Hicri 31 yılında (miladi 651-652) Mısır'daki Arap orduları ile güneydeki Nubyalılar savaştıktan sonra imzaladıkları bir ateşkesle birbirlerine baskınlar düzenlememeyi taahhüt ettiler. Antlaşmaya göre Nubyalılar, Müslümanlar'a yılda 360 köle, Müslümanlar da onlara mercimek ve et vereceklerdi. Antlaşmanın son maddesi şöyleydi:[1]

"Müslümanlar'ın imamına yılda 360 köle verilecektir. Bu köleler, ülkenizin iyi kalitedeki köleleri olacak, kusurları olmayacak*; *hem kadın hem erkek olacak, ne çok yaşlı ne de küçük çocuk olacaktır. Köleler Assuan valisine teslim edilecektir. Bir Müslüman'ın kaçak bir kölesini barındırır ya da bir Müslüman i veya bir zimmiyi (korunan gayri müslim) ya da Müslümanlarla şehrinizde kurduğu camiyi yıkmaya ya da 360 köleyi vermemeye kalkışırsanız antlaşma geçersiz olacak. En iyi yargıç olan Allah aramızdan birini seçene dek savaşmayı sürdüreceğiz."

Kimi kaynaklarda bu antlaşmada valinin özel kullanımı için kırk köle daha eklendiğinden söz edilir. Antlaşmanın gerçekliği şüpheli olmakla birlikte, antlaşma pek çok hukukçu tarafından geçerli kabul edilerek Nubya'nın Müslüman imparatorluğu dışında -haraç vererek- kalması için karşılıklı çıkarları gözetmek için kullanılmıştır. Müslüman topraklarına köle alınması ve kölelere bedensel zarar verilmesi Müslüman kanunlarınca yasakladığı için ülke içinden elde edilebilecek köle ve hadım sayısı sınırlıydı ama Müslüman topraklan dışından ikisini de ithal etmek mümkündü. Nubya bunun için iyi bir kaynaktı.

Köleler birçok amaçla kullanılırlardı. İslam dünyasında ekonomi, Helen-Roma dünyasındaki gibi öncelikle köleliğe dayalı değildi. Tarım büyük oranda özgür ya da yarı özgür köylülere, sanayi de özgür zanaatkarlara dayalıydı. Ancak birkaç istisna vardı. Bazı ekonomik projelerde çoğunluğunu siyah Afrikalılar'ın oluşturduğu kölelere çok sayıda rastlanırdı. İslami-yetin başlangıç yıllarında Güney Irak'tâki tuz havzalarının kurutulmasında siyah kölelerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kötü koşullar nedeniyle bir dizi köle isyanı çıkmıştır. Siyah köleler, Sudan ve Yukarı Mısır'daki altın, Sahra'daki tuz madenlerinde de kullanılmıştır.

Kölelerin kullanıldığı başlıca yerler ev işleri ve askerlik olmuştur. Evlerde, saraylarda, camilerde çoğunlukla siyah köleler hizmet etmişlerdir. İslam ordularında asker olarak genellikle beyaz köleler hizmet etmişlerdir. İslam dünyasının haremlerinde cariye ya da hizmetçi olarak her etnik kökenden çok sayıdaki köle kadın iki görev arasında her zaman açık bir fark olmaksızın hizmet etmişlerdir. Köle kızlardan bazdan eğitilmiş, bir bölümü şarkıcı, müzisyen, dansöz olarak yetiştirilmişlerdir. Bunlar çoğunlukla sıradan halka değil, seçkinlere ait olmuşlardır. Hükümdarın hareminde bulunanlar ve gözde olanlar, hatta hükümdarların anneleri olanların perde arkasında da olsa zaman zaman devlet işlerinde önemli rolleri olmuştur.

Modem çağlara kadar süren kölelik kurumu, XIX. yy'da sömürge imparatorluklarında ve XX. yy'da bölgedeki egemen devletlerde ortadan kalkmıştır.

İslamiyet ile birlikte kadınların eski Arabistan'daki genel durumlarında pek çok iyileşmeler olmuş, mülkiyet ve başka haklar kazanmışlar,

kocalarının ya da sahiplerinin kötü davranıştan karşısında bir ölçüde korunma elde etmişlerdir. İslamiyet, putperest Arabistan’da geleneksel bir uygulama olan kız çocukların öldürülmesini yasaklamıştır. Öte yandan kadınların durumu güçsüz kalmış, davranışlar ve göreneklerle değişip itici gücünü kaybeden İslamiyet'in özgün mesajı, başka açılardan olduğu gibi bu konuda da kötüye gitmiştir. Kanunen geçerli olan çok eşlilik, dört kadınla sınırlanmıştır ama güçlü ve zengin olanlar dışında nadiren uygulanmıştır. Ancak evlilik genellikle kanunen cariyeyle tamamlanmıştır. Evlenmemiş olan köle kadınlar sahibinin emrinde olurdu. Özgür olan bir kadın, erkek köle sahibi olabilir ama üzerinde herhangi bir hakka sahip olamazdı. Fıkıhçılar tarafından kadın, kendi haklan olan bir birey gibi değil, aile içinde sahip olduğu rolleriyle, anne, kız kardeş, kız çocuk ya da eş olarak tanımlanmıştır. Kadına birtakım haklar tanınmış, mülkiyetle ilgili bazı konularında erkekle eşit olmuştu. Kadına dini suçlar için verilen cezalar biraz daha hafif olur, örneğin dinden çıkarılma suçuna idam değil hapis ve kırbaçlanma cezalan verilirdi. Ama kadınların bu durumu fıkıh uzmanları açısından ayrıcalıklı değil, aşağı konumda olduklarını gösterirdi. Kadın da köle ile zımmi için olduğu gibi kanunlarca bazı alanlarda küçük görülürdü. Örneğin bir kadın dava için şahitlikte ya da mirasta bir erkeğin yansına eşdeğer kabul edilirdi.

Hoşgörüye sahip inanmayanlar, İslam devletinde hoşgörü-len ve korunan gayri müslim tebaa için kullanılan hukuki terimlerle zımmi ya da ehl-i zimma, “anlaşma insanı” olarak aldırılırdı. Bu kişiler, Hıristiyanlar, Museviler ve Doğu’da Zerdüştiler idi. Bu kişilerin statülerini belirten zimma, Müslüman hükümdar ile gayri müslim toplumlar arasındaki bir anlaşma sayılırdı ve bu anlamda aslında bir kontrat idi. Kontrata göre zimmiler, bazı toplumsal sınırlamaları ve Müslümanlar’dan alınmayan cizye vergisini kabul ederek İslamiyet’in üstünlüğünü ve Müslüman devletin hakimiyetini tanımışlardı. Karşılığında da can ve mal güvenliği, dış düşmanlardan korunma, ibadet özgürlüğü ve işlerini yürütmek için oldukça geniş bir iç özerklik kazanmışlardı. Bunların sonucunda zimmilerin durumları kölelerden oldukça iyi ancak önemli açılardan özgür Müslümanlar’dan oldukça kötüydü. Zimmi toplulukları kadınlarla ilgili kendi kurallarına sahipti. Musevi hukukunun İslam topraklarındaki yorumu ve uygulamasında çok eşlilik kabul edilmiş, ancak cariyelik

durumu yasaklanıp cezalandırılmıştır. Bütün topluluklardaki uygulanışıyla, Hıristiyan hukukunda ikisi de yasaklanmış ve bu suçları işleyenler aforoz edilmiş ya da başka cezalar almışlardır.

Kadın, köle ve inanmayanların aşağı statülerini düzenleyen hukuk kuralları daima İslamiyet'in yüksek ahlaki ve dini ilkelerine uygun olurdu. Toplumsal gerçekleri açısından her üçü de çoğunlukla hukuk kurallarından oldukça iyi durumdalardı. Müslümanlar'dan aşağıda olmalarına karşın, büyük servetleri, ekonomik güçleri ve nadiren de olsa siyasi güçleri olan zimmiler vardı. Erkeklerden aşağıda olmalarına karşın, evlerinde, pazarda ve sarayda otoriteleri olan kadınlar vardı. Özgür insanların altında olmalârına karşın, yüzlerce yıllık İslam tarihinde köle askerler, köle subaylar, köle valiler, köle hükümdarlar bile olmuştur.

İslam tarihinde, modem çağ öncesindeki dönemde gayri müslim tebaanın durumu hukuk kurallarının tanımladıklarından oldukça iyiydi. Hukuk kuralların sıklıkla tekrar düzenlenmesinden sınırlamaların kesin ya da düzenli olarak uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Genellikle Sünni yönetimindeki zimmilerin durumları, öteki mezheplerin yönetimindekilerden daha iyi olmuştur. Pek çok sultan ve halifenin yönetiminde, Museviler de, Hıristiyanlar da İslam imparatorluklarının yönetiminde idari görevlerde bulunmuşlardır. Genel olarak böyle istihdamların karşısında olunmadığı görülmektedir. Bazen Hıristiyan devlet memurlanna karşı kampanyalar düzenlendiği, bazı şiddet olayları gerçekleştirildiği olmuştur ama bu gibi durumlara nadiren rastlanmış, genellikle de bunlar zimmi memurların aşın ve rahatsız eden güç kullanımlarından kaynaklanmıştır.

Ne var ki zimmilerin aşağı statüde olduklarını unutmalarına izin verilmezdi. Müslüman mahkemelerinde şahit olamazlar, kadın ve kölelerde olduğu şekilde, tazminatla ilgili konularda Müslümanların yansı değerinde kabul edilirlerdi. Müslüman kadınlarla evlenirlerse cezalan ölüm olurdu. Öte yandan, Müslüman erkeklerin gayri Müslim kadınlarla evlenmeleri serbestti. Zimmilerin kıyafetlerine de sınırlamalar getirilmişti ve üzerlerinde durumlarını tanımlayacak işaretler bulundurmak zorundaydılar. Yalnızca katır ve eşeğe binebilirler ata binemezlerdi. Kanunlara göre ibadethanelerini tamir edebilirler ama yenilerini yapamazlardı. Bu sınırlamaların daima sıkı

bir biçimde uygulanması söz konusu değildi ama her an konu edilebilirlerdi. Zimmiler çok zengin olabilirlerdi ama bu zenginliğin sağladığı siyasi ve toplumsal avantajlardan faydalanamazlar ve zenginliklerini, siyasi amaçlarına ulaşmak için birtakım entrikalarda kullanırlarsa, sonuçta kendileri de İslam devleti ve toplumu da zarar görürdü.

İslam devletlerindeki özgür, erkek Müslümanlar geniş fırsat özgürlüklerine sahiplerdi. Fatihlerce eski imparatorluklara yayılan İslam dini, devrimci ve çok büyük toplumsal değişikliklere yol açmıştır. İslami öğretiye göre, monarşi de dahil, soydan geçecekler türlü ayrıcalık reddedilirdi. Bu eşitçilik anlayışı birçok açıdan değiştirilip çarpıtılmış olmasına karşın, yine-de soyluların ortaya çıkmasını engellemiş ve liyakat ile amacın ödüllendirileceği beklentisindeki bir toplumu koruyacak denli güçlü kalmıştır. Eşitlikçiliğe Osmanlı döneminin ilerleyen zamanlamada bir ölçüde kısıtlama getirilmiştir. Devlet hizmetinde kölelerin kullanılmasına son verilmesiyle toplumsal hareketliliğin yukarıya doğru çıkış yolu kapanmış, ulema ve ayan gibi ayrıcalıklı gruplar da yeni gelenler için olanaklara sınırlandırma getirmişlerdir. Ama ne var ki, XIX.yy başlarında Osmanlı İmparatorluğu halkının içinden fakir birinin, güç, şeref ve zenginliğe sahip olma olasılığı, devrim sonrası Fransa da dahil olmak üzere herhangi bir Hıristiyan Avrupa devletindekinden çok daha yüksekti.

Genellikle tarihçiler yalnızca güçlü, zengin ve bilgili kişilerle ilgilendikleri; ülkelerin, ulusların ve çağların tarihini yazarken yalnızca ayrıcalıklı birkaç bin kişiyi ele aldıkları ve büyük halk kitlelerini göz ardı ettikleri şeklinde eleştirilirler. Aslında bu eleştiri bir bakıma haklıdır ancak bunda tarihçilerin bir suçu yoktur. Roman yazarının tersine tarihçinin elindeki malzeme kısıtlıdır. Çünkü çok daha yakın bir zamana kadar, bazı ülkelerde bugün bile, güçlü, zengin ve bilgili kişiler veya bunlar için çalışanlar yazabiliyor, böylece de kitaplar, belgeler, yazıtlar ve tarihçinin geçmişi anlatmak için aradığı başka izler, sadece bu kişilerin arkasında kalıyordu.

Burada da bazı istisnalar bulunur. Son zamanlarda tarihçilerin çeşitli yerlerden toplayıp bir araya getirdikleri bilgiler sayesinde, az da olsa sessiz kitlelerin tarih ve deneyimlerine ışık tutulmuştur. Helen-Roma dünyası, Hıristiyan Avrupa ve bir ölçüde de Osmanlı İmparatorluğu halk sınıflarının

tarihi açısından ilerlemeler olmuştur. Ama henüz Ortaçağ İslamiyet tarihi açısından bu araştırmalara başlanamamıştır. Şehir ve şehirli nüfusla ilgili birtakım konular hakkında, toplumsal tarih yerine daha çok ekonomik tarih açısından birtakım araştırmalar yürütülmüştür.Ortaçağ İslamiyeti'ndeki sıradan insanların günlük yaşamıyla ilgili tarih, yayınlanmış birkaç makale ve genelde başka konularda yazılmış kitapların bazı bölümlerinden ibarettir.

XV.yy'dan itibaren Osmanlı'nın taşra ve imparatorluk arşivleri şehirlerde ve de köylerde yaşayan sıradan insanların günlük yaşanılan hakkında oldukça ilginç ve zengin bir kaynak olmuştur. Bu durum Ortaçağ açısından imkansız olmamakla birlikte çok zordur. Osmanlı İmparatorluğu veya Avrupa devletlerinin arşivleriyle karşılaştırılabilecek arşivler yoktur ama yine de, çoğunluğu Mısır'da bulunan önemli sayıda belge bugüne dek kalmıştır. Edebiyatın bazı türleriyle yorumlanıp desteklenen bu belgeler sayesinde " hassa" nın (özel kişiler ya da seçkinler), "amme"nin (sıradan insanlar) yaşantılarıyla ilgili bilgiler öğrenilebilmiştir.

Ortaya çıkan etkin ve çok çeşitli şehir nüfusun önemli bir kesimini çeşitli ekonomik düzeylerdeki esnaf ve zanaatkarlar oluşturmaktaydı. Çoğunlukla ırk ya da din açısından homojen olmadan loncalarda birleşmişlerdi. Bazen de şehirde kendilerine ayrılan yerlerde yaşıyorlardı. Hassa'nın parçalarından olan askeri, siyasi ve dini kurumlardaki daha aşağı sınıftan olan, daha az ücret alanların yaşam şekilleri ve standartları seçkinlerin değil, sıradan halk kitlelerinin özelliklerini taşıyordu. Toplumsal düzeni, bazıları ordunun askeri birimleri, çoğunluğu şehir halkından yerel olarak toplanmış birimlerden oluşan çeşitli polis güçleri sağlıyordu. Bu polis güçlerinden "ases"ler gece bekçileri ve "ahdath" genç çıraklar arasından toplanan bir tür milis gücüydü.

Bu polis güçlerinin işleri oldukça zordu. Bugüne gelebilmiş az sayıdaki Arapça belge, Ortaçağ İslamiyeti'ndeki yeraltı dünyasının davranışları, ahlak kurallan ve dilleriyle -ilgili bilgi vermektedir. Katil, hırsız, yankesici, dolandırıcı gibi suçlular bunlardan bazılarıydı. Bazdan da meddah, cambaz, hokkabaz ve başka gösteri sanatlarındaki kişilerdi, gezici vaızlar ve profesyonel öykücüler de bunların arasında sayılabilir. Halkın büyük bir bölümüne tek sağlık bakımını sağlayan, hem hekimlik, hem dişçilik, hem de eczacılık ve ruh hekimliği yapan sahte doktorlar da bunlardandır. Büyü,

falcılık ve muska yazıcılığı yapanlar da vardı. Bazıları da büyük halk kitlelerinin gereksinimlerini karşılayacak basit ve ucuz ürünleri satan gezici satıcılardı. Dilenciler, kaynaklarda en sık geçen ve en dikkat çekici olan gruptur. Dilencilerin, dindarların sadaka vererek dini görevlerini yerine getirmelerine olanak tanımaları açısından dini bir işlevleri de vardı. Dilenciler mesleklerini yapmak için, kaynaklarda sevgiyle dile getirilen çeşitli hilelere başvuruyorlardı. Ortaçağ Avrupası’ndaki derbeder insanlarla ilgili daha çok belge bulunmaktadır ve daha ayrıntılı araştırmalar yapılmıştır ama Ortaçağ İslamı’ndakiler için bu yapılamamıştır.

Arap kültüründe dilencilerin bile şiirleri olmuştur. Aşağıdaki şiir X.yy’da klasik tarzda yazılmıştır:[2]

“Biz delikanlıyız ve karada ya da denizde önemli olan yalnızca biziz. Çin’den Mısır'a ve Tanca'ya kadar herkesten haraç toplarız.

Bir yer bize çok sıcak gelince hemen başka bir yere gideriz.

İslam toprakları ya da kafirlerinki fark etmez dünyanın tamamı bizimdir.

Bu yüzden yazı karlı ülkelerde geçirir, kış gelince de hurmaların yetiştiği yerlere gideriz.

Biz dilenciler tarikatındanız ve hiç kimse haklı gururumuzu inkar edemez. “

Eşkiyalar, ıssız dağlarda ve çöl yollarında zengin kervanların yolunu kesen özel bir gruptu. Bazıları basit eşkiyalardı ve böyle görülüp kabul edilirdi. Gösterdikleri toplumsal tepki nedeniyle bazı eşkiyalar da, bir tür popüler ve hatta edebi kült unsuru haline gelmişlerdir. Eski Arabistan’daki suluk adı verilen (çoğulu saalik) “eşkıya şairler"' bunların örneklerindendir. Korumasından yoksun olarak aşiret sistemi dışında yaşayan salik, Ortaçağ ve modem çağ edebiyat tarihçilerinin beğenisini kazanmış bir şiir türü yaratmışlardır. Osmanlı Anadolusu’nu özellikle XVI.ve XVII.yy’da harap eden Celali adı verilen eşkiya çeteleri bunlardan çok farklıdırlar. Toprağı olmayan köylüler, terhis olmuş askerler, din okullarından mezun işsizler ve tatmin olmamış daha başkalarının oluşturduğu Celaliler, başarı ve ün elde etmişler; bazı liderleri de Anadolu folklorunda yer almışlardır.

Tarihi bellek suçlamayı ya da unutmayı tercih ettiği başka direniş türlerine pek de sıcak davranmamıştır. Kimi zaman kölelerin efendilerine karşı ayaklanmaları bunun örneklerindendir.Ortaçağ'ın başında Irak'taki tarım projelerinde çalıştırılan Doğu Afrikalı kölelerin ayaklanmaları bunlardan en önemlisidir ve 868-883 yılları arasında on beş yıl devam etmiştir. İmparatorluk ordulârını yenen isyancılar, Bağdat'taki halife için bir süre önemli bir tehdit durumundaydılar. Mısır'da da 1446'da köleler kölelere karşı ayaklanmışlardır. Tarihçiler o yıl Kahire dışındaki odaklarda Memluk efendilerinin adarına bakan beş yüz zenci kölenin silahlanarak ayaklandıklarını kaydetmişlerdir. Mısır tarihçilerinin anlattıklarına göre bu köleler kendi küçük devletlerini ve hükümdarlıklarını kurmuşlardır. "Sultan" unvanım verdikleri liderlerini bir tahta oturtmuşlar ve yakınındakilere de Memluk sultanının yüksek memurlarının unvanlarını vermişlerdir.

Siyasal ve toplumsal açıdan İslami düzeni tehdit eden ayaklanmalar, daha çok amaçlarına dini açıklamalar getiren ama genellikle ekonomik ve toplumsal doyumsuzluklar nedeniyle yapılmış -halk başkaldırıları olmuştur. Hariciler, İslam devletinin gittikçe güçlenen otokratik kimliğine başkaldırmalar ve özgürlüklerine ve onurlarına bir müdahale olarak kabul ettikleri her çeşit otoriteyi reddeden Arap ya da öteki göçerlerin desteklerini almışlardır. Peygamber soyundan gelenlerin halifelik iddialarını ve halifeliğin gerçek sahiplerinin meşruluğunu sorgulayan Şiiler, kendilerini baskı altında ve haksızlığa uğramış hissedenlerin kızgınlıklarına bir çıkış yolu açmışlardır.VIII,yy'da Abbasiler, X.yy'da Fatımiler ve XVI.yy'da Safeviler aralarında olmak üzere bazı başkaldırılar, iktidarı kazanmışlar ama yarattıkları beklentileri karşılayamadıkları için taraftarlarının daha fazla aşın isyanlarına neden olmuşlardır. Daha barışçı olan Sofi tarikatları bile halktan aldıkları destekle yaygın ve tehlikeli ayaklanmalarda bulunmuşlardır.

Ortaçağ İslamiyeti, popüler görüşün tersine, kırsal ya da çöl uygarlığı değil, şehir uygarlığıydı. Tarih geleneği, edebiyatı ve kanunları ile şehirli sorunları ele alınmış ve şehir durumları tartışılmıştır. Yalnızca Osmanlı arşivleri günlük köy yaşamı hakkında bilgi vermektedir. Edebiyata köy yaşantısının girmesi,özellikle de köy edebiyatı daha sonraki zamanlarda görülmektedir. Toprağın kullanılması, kiralanması, teknoloji ve sulama gibi

konularda az da olsa bilgiler bulunmasına karşın, Ortadoğu tarihinde nüfusun büyük bölümünü oluşturan köylüler hakkındaki bilgiler oldukça azdır.

Toprağı gerçekten işleyen köylüler, çalışmalarının meyvelerinden faydalananlardan ayrı olarak sessiz olanlardır. Duygu ve düşünceleri, edebiyatta ve bölgenin tarihini anlatan kaynaklarda bulunmaz. Kimi zaman köy kökenliler tüccar, ulema, toprak sahibi, memur ya da subay olarak toplumun üst katmanları katına çıkarlar ve köylü kimlik ve görüşlerini terk ederler. Yalnızca birkaç isyan lideri ve eşkiyanın halkla ilişkisi devam etmiştir ama onlarla ilgili de fazla bilgi yoktur. Bugün eskiden olmadığı kadar iletişim aracı olduğu halde bile, bu ülkelerdeki köylülerin görüşlerine ulaşabilmek bir hayli zordur. Köylülerin duygu ve düşüncelerini yansıtan en önemli araçlar atasözleri, folklor ve halk edebiyatıdır. Osmanlı arşivlerindeki pek çok kaynak, köylülerin şikayet, tartışma, soruşturma ve kararlarıyla yaşamları hakkında bilgi vermektedir. Köyün hemen ötesinde, Ortadoğu ülkelerinin çoğunda çok yakınında, yiyecek, giyecek ve ulaşım için hayvan yetiştirerek geçimlerini sağlayan göçebe aşiretlerin yaşadığı çöl bulunur. Kuzey Afrika'daki ve Güneybatı Asya'daki Bedevi Araplar, Anadolu, İran yaylaları ve Orta Asya'daki göçebe Türk ve İran aşiretleri, Kuzeydoğu Afrika'daki göçebe Berberiler'in ekonomide, dolayısıyla da devlette önemli yerleri olmuştur. Şehirleri ve köyleri yöneten çeşitli hükümetlerin göçebeleri hakimiyet altına almaya çalışmalarına karşın, onlar hayvan yetiştiriciliği ile tarım arasındaki karakteristik farklılık yüzünden kendi farklı yaşam biçimlerini sürdürmüşlerdir. Devlet güçlüyken göçebeler sakin olmuşlar, devlet güçsüzleşince de bağımsız olmuşlar, köyleri, vahaları basmışlar, kervanları yağmalamışlar ve önceden tarım arazisi olan topraklarda hayvanlarını otlatmışlardır. Bazen de gerçek İslamiyet'e dönülmesi gerektiğini söyleyen yeni bir din hocasından etkilenmiş ve yerleşim yerlerini ele geçirerek yeni hanedanlar ve krallıklar kurmuşlardır.

12.BÖLÜM

HUKUK VE DİN

VII.yy ortalarında kurulan İslam imparatorluğu ile birlikte Ortadoğu'daki hakim din İslamiyet olmuştur. Önceleri fatihler, yöneticiler ve yerleşimcilerin oluşturduğu küçük bir azınlığın dini olmuş, eski Bizans ve Pers topraklarında yaşamakta olan nüfusun çoğunluğu eski dinlerine sadık kalmışlardır. Ne zaman ve nasıl olduğu bugün de bilinmiyor olmakla birlikte, çoğunluk haline gelen Müslümanlar, bölgenin büyük kısmında yayılmaya devam ederek, çoğunluklarını bugüne dek korumuşlardır. Müslüman olmayanların yaşaması yasak tek bir bölge olmuştur. Hadislerden anlaşıldığına göre, Halife Ömer'in yayınladığı bir fermanda, Müslümanlar için Hz. Muhammed'in memleketi olan Arabistan'da yani Kutsal Topraklarda yalnızca İslam dininin var olabileceği, Museviler'in ve Hıristiyanların bu topraklardan gitmeleri gerektiği belirtilmiştir. Ne var ki, bu ferman Güney Arabistan'ı kapsamamıştır ve oralarda Hıristiyanlık yüzlerce yıl, Musevilik de günümüze dek var olmuştur.

Müslümanların yönetiminde ya da etkisindeki Müslüman olmayan toplulukların kaderleri, başka bölgelerde farklı olmuştur. Güneydeki Habeşistan ve kuzeydeki Gürcistan ile Ermenistan gibi İslam İmparatorluğu'nun eteklerindeki bazı ülkeler Hıristiyan karakterlerini korurken, bazıları bağımsızlıklarını bile koruyabilmiştir.Hıristiyan Kiliseleri'nin Mısır'da ve Mezopotamya'da sayıları giderek azalsa da, ayakta kalmaya devam edebilmişler, gerçek inancı zorla benimsetmeye çalışan Bizans'tan kurtularak bazı faydalar bile sağlamışlardır. Diğer taraftan Kuzey Afrika ise Hıristiyanlık sona ermiştir. Orta, doğu ve batı eyaletlerde yaşayan Musevi topluluklara Hıristiyan yönetimindekinden çok daha iyi bir konuma gelmelerini sağlayan, Hıristiyanlara eşit bir statü verilmiştir. Zerdüştiler'in durumları ise, Hıristiyanlar gibi yurt dışında güçlü

dostlarının teşviki ve Museviler’in ayakta kalma yetenekleri olmadığı için iyice kötüye gitmiştir. Bunlardan Hindistan’a kaçan bir bölümü, Parsiler adı verilen küçük bir topluluk olarak bugüne dek gelmişlerdir. İran’daki dindar Zerdüştiler küçük bir azınlık haline gelmişlerdir. Müslüman yönetiminin ilk yüzyıllarında, devlet gücü ve yerleşik bir ruhban sınıfı disiplinine daha az bağımlı olan muhalif Zerdüşti grupların, İran'ın kültürel, toplumsal ve de siyasi tarihinde rolleri olmuştur. İnançları Ortadoğu’da ve Avrupa’da Müslümanlar ile Hıristiyanlar’ın zulmünden kaynaklanan ve her üç dinden de taraftar bulmayı sürdüren Maniciler, bu grupların en önemlisidir.

Klasik halifeliğin merkezi durumundaki Kuzey Afrika ve Güneybatı Asya’da bölgenin eski kültürlerinin yoğun etkisinde bulunan, Müslüman olmayan azınlıklar sayesinde zenginleşen, ancak kendi belirgin ve tanınabilir karakterinin yaşam biçimini, felsefesini, edebiyatını, bilimini, sanatlarını etkileyen ve Müslüman olmayan azınlıkların yaşamlarında bile açıkça görünen bir İslam uygarlığı doğmuştur.

Arapça olan “İslam” sözcüğü, “inananın Allah’a teslim olması” anlamındadır ve aynı kökten türeyen “Müslüman” sözcüğü de teslim olma eylemini yapan kişi anlamına gelir. Bu sözcük, daha eski çağlarda, Arapça ve-öteki Sami dillerde, bütünlük anlamı taşımaktadır. Dolayısıyla Müslüman kendini tümüyle yalnızca Allah’a veren kişidir. Başka bir deyişle, VII.yy’ın putperest Arabistan’ının çok tanrıcılarıyla karşılaştırıldığında bir tek tanrıcıdır.

Müslüman geleneğinde Hz. Muhammed’in görevi bir yenilik değil, süreklilikti ve çok tanrıcılık ile tek tanrıcılık arasındaki uzun mücadelenin yeni ve artık son aşamasıydı.Hz. Muhammed, Müslümanlar için kitabı olan peygamberlerin sonuncusuydu. Hz. Muhammed, Tevrat, Mezmurlar ve İncil kitaplarını getiren Hz.Musa, Hz.Davud, Hz.İsa peygamberlerin en büyüğü ve sonuncusuydu. Getirdiği Kuran eski vahiylerin tümünün üstündeydi ve onları tamamlıyordu. Müslümanlığa göre Musevilik ve Hıristiyanlık başlangıçta gerçek dinler olarak ortaya çıkmıştı, aynı misyon ve vahiylerin daha önceki aşamalarıydı. Hz.Muhammed, Allah’ın elçisi olduktan sonra eski vahiyler geçersiz olmuştu, gerçek artık onun bildirisindeydi. Onun kitabında bulunmayanlar gerçek değildi ve bunun nedeni eski kitapların değersiz koruyucularınca çarpıtılıp yozlaştırılmasıydı.

“İslam” sözcüğü, bugün başka anlamlarda da kullanılmaktadır. Müslümanlara göre dünyanın yaratılmasından itibaren var olan tek gerçek din anlamına gelir. Buna göre de Adem, Hz.Musa, Hz.Davud, Hz. İsa ve ötekilerin tümü Müslüman'dır. Ancak vahiylerin eski aşamalarında bulunan inananlar farklı adlarla yaşadıkları için İslam daha genel anlamda son aşama olan Hz. Muhammed ve Kuran ile sınırlıdır. Burada bir anlam farklılığı bulunmaktadır. “İslam” teriminin birincil anlamı Hz. Muhammed’in Kuran aracılığıyla getirdiği, sonraki nesillerin görüş ve uygulamalarıyla öğrendiği din demektir. Giderek sonraki nesillerin Hz. Muhammed’in öğrettikleri ve ona atfedilen hadislerle geliştirdikleri karmaşık din bilimi, hukuk ve görenek sistemi anlamım kazanmıştır. Müslümanların “Şeriat” adını verdikleri kutsal kanunu ve “kelam” adım verdikleri İslami teolojiyi kapsar. Genel anlamda “İslam" özellikle de Müslüman olmayanların kullanımında Hıristiyanlık yerine, Hıristiyan dünyasının karşıtıdır ve Müslüman inanç ve toplumunun himayesinde gelişen büyük zengin uygarlığı ifade eder. Bu anlamıyla “İslam” Müslümanların neye inandıklarını veya inanmalarının beklendiğinden çok, aslında ne yaptıklarını, yani, tarihten anlaşıldığı kadarıyla ve bugünkü haliyle İslam uygarlığını anlatmaktadır.

“Cami” (mosque) sözcüğü, Hıristiyan dünyasında konuşulan dillerin tümüne Müslümanların ibadet ettikleri yer anlamına gelen bir sözcük olarak çeşitli biçimlerle ve farklı yollarla girmiştir. Arapça’da secde edilecek yer anlamına gelen “mescid” sözcüğünden gelmiştir ama bu Hıristiyan kilisesinin Müslümanlıktaki karşılığı değildir. Cami bir bina, ibadet edilecek yer, hem de toplanılacak ve çalışılacak bir yerdir. Cami, Müslümanlık’ta asla kendi özel yapısı, hiyerarşisi, yetki alanı ve kanunları olan bir kurum anlamında kullanılmamıştır. İslamiyet’in başlangıç yıllarında bir bina bile değil, müminlerin beraber namaz kılmak için toplandıkları bir yerdi. Namaz evde,’ kamuya ait binalarda, dışarıda ve fetihlerin ilk zamanlarında fethedilen yerlerdeki başka dinlere ait, paylaşılan veya fatihlerin el koydukları ibadethanelerde de kılınabilirdi. Bu şekilde ilk kez Şam’daki Aziz Yuhanna Kilisesi Arap fatihler tarafından önce paylaşılmış, sonra da ele geçirilip değiştirilmişti. Bundan yüzyıllar sonra da Konstantinopolis’teki büyük Ayasofya katedrali imparatorluk camisi haline getirilmişti. Binanın kubbesinin üstüne bir hilal ve dört köşesine dört

minare yapılmış, binanın içindeki Hıristiyan resimleri ve sembolleri kaldırılmış veya üzerlerine Kuran ayetleri yazılmıştır.

Caminin içi basit ve sade olur. İmamın görevi yalnızca duada önderlik etmektir, başka bir dini görevi yoktur. Bu görevi süreci bilen her Müslüman yapabilirdi, ancak uygulamada imamlık sürekli bir meslek makamı haline gelmiştir.Mimber ve mihrap caminin içindeki en önemli yerlerdir. Genellikle büyük camilerde bulunan mimber, Cuma namazlarında kullanılan yüksek kürsüdür. Mihrap, Müslümanların namaz kılarken döndükleri kıble yönündeki duvarda bulunan girintidir ve duvarın tam ortasında bulunduğu için binanın simetri çizgisini belirler. Müslümanlar’ın toplu namazları Yaratıcı’ya gösterilen disiplinli ve toplu bir boyun eğme şeklidir.Namazda drama ve esrara, müzik ya da şiir yer almaz. Puta tapmaya benzer bir küfür olarak görülen heykel özellikle reddedilir. Müslüman sanatçılar, heykel yerine soyut ve geometrik çizimleri tercih etmiş ve süslemelerini yazının yaygın ve sistematik bir şekilde kullanımına dayandırmışlardır. Caminin duvarlarım ve tavanını süsleyen yazılar, Allah'ın, Hz. Muhammed’in, ilk halifelerin isimleri, besmele ve Kuran ayetleridir. Müslümanlık’ta Kuran’ın metni kutsaldır ve onu yazmak ve okumak da ibadettir. Kullanılan çok çeşidi yazı biçimleri, hat sanatı ustalarının ellerinde çok zarif bir güzelliğe erişmişlerdir. Müslüman ibadetinin ilahileri, müziği ve ikonları olan bu dekoratif metinler, hem Müslüman estetiğinin hem de Müslüman dindarlığının anlaşılmasının anahtarlarıdır.

Minare, caminin en çok bilinen ve karakteristik dış kısmıdır. Genellikle ayn bir yapı şeklindeki minarenin en üstünden müezzin (Arapça’da mu’adhdhin) müminleri namaza çağırır ve bu çağrı Müslüman dünyasının birliğini ve çeşitliliğini belirler. Kalabalık sokaklar ve'pazar yerlerinde yükselen minare, müminler için bir uyarı ve işarettir. Dini ve toplumsal sembolü her;yerde aynı olsa da, İslam'ın her büyük bölgesinin kendi minare stili vardır ve çoğunlukla da, Babil kuleleri, Suriye’nin kilise kuleleri, Mısır'ın fenerleri gibi aralarında dini olmayanların da bulunduğu daha eski bir yapıyı andırır.

Başka bir açıdan, özellikle yeni garnizon şehirlerinde Müslüman toplumu ve devletinin merkezi olan İslam camisi, Roma forumunun ve

Yunan agorasının karşılığıdır. Yalnızca vaiz ve namazı kıldıran kişinin yer olmayan caminin mimberi, aynı zamanda memurların atanması ve görevden alınması, yeni hükümdar ya da valilerin başa gelmesi, savaş, fetih gibi önemli -olayların duyurulduğu ve önemli bildirilerin yapıldığı bir platformdur. Garnizon şehirlerinde cami, hükümet binaları ve yerleşim mahalleleri bir tür kale gibidir ve genellikle mimberden önemli açıklamaları hükümdar ya da vali yapardı. İlk çağlardan itibaren İslamiyet'in egemenliğinin simgesi olarak mimberdeki konuşmacının elinde bir kılıç ya da asa olurdu; eğer o yer saldın sonunda düşmüşse kılıç, koşullu teslim olmuşsa asa bulunurdu.

Zamanla karmaşık bir duruma gelen Müslüman toplumu ve devletinde caminin siyasi rolü azalsa da tamamen yok olmamıştır. Yeni bir halifenin tahta çıkışı gibi önemli olaylar, yine mimberden duyuruluyor ve hükümdar ya da valinin adının anıldığı hutbe siyasi önemini koruyordu. Hutbede adın anılması İslamiyet'te siyasi otoritenin önemli işaretlerindendi.

Kuran'ın en çok yinelenen bir ayetinde Müslümanlar'a "Allah'a, onun Peygamberine ve amirlere itaat etmeleri" buyurulur (4:59). Bu ayet, hadislere Kuran'a eşit bir otorite tanıdığı şeklinde yorumlanmış ve nesiller boyu Hz. Muhammed'in görüşleri ve uygulamalarını anlatan hadisler ağızdan ağza aktarılmış,sonra da büyük derlemeler şeklinde yazılmıştır. Ancak bunların çok az bir kısmı Müslümanlar tarafından güvenilir olarak kabul edilir. Ortaçağlardaki Müslüman araştırmacılar bazı hadislerin doğruluğunu sorgularken, bunu modem araştırmacılar daha radikal şekilde yapmıştır. Öte yandan, Müslümanlar hâlâ standart derlemelere Kuran'dan sonra ikinci derecede saygı gösterirler. İslamiyet'in kutsal kanunu Şeriat, Kuran ve hadislerden oluşur. Yüzyıllardır ilahiyatçıların ve hukukçuların sevgiyle oluşturdukları bu görkemli kanunlar, İslamiyet'in entelektüel başarılarının en önemlilerin biri ve İslam uygarlığının dehası ve karakterinin en iyi simgesi niteliğindedir.

Mirza Ebu Talib, XVIII.yy'ın sonlarında İngiltere'yi ziyaret eden ve gözlemlerini yazan ilk kişilerden biridir ve Avam Kamarası'nı ziyaretini anlatmıştır. Avam Kamarası'nın görevinin kanunları çıkarmak ve suçlulara verilecek cezalan belirlemek olduğu açıklandığındaki şaşkınlığını dile getirmiştir. Mirza okurlarına İngilizler'in Müslümanlar'ın tersine gökten

inme ilahi bir dini kabul etmedikleri için “zamanın, durumun ve yargıçların deneyiminin gereklerine uygun şekilde" kendi kanunlarını oluşturmak zorunda kaldıklarını belirtmiştir.[1]

Teoride îslami hukuk sistemi, gezginin anlattığı İngiltere izlenimlerinden oldukça farklıydı. Allah'ın vahiy yoluyla bildirdiği, Kuran’da ve hadislerde yer alan ve sonra da ilahiyatçı ve hukukçuların tarafından genişletilerek yorumlanan kanun, Müslümanlar için geçerli olan tek kanundu. Hukukun Allah tarafından yaratılıp Peygamber tarafından açıklandığının kabul edildiği yerde din bilimciler ve hukukçular aynı mesleğin farklı dallarını izliyorlardı. Devlet memuru olmayan, özel kişiler olan Şeriat uzmanlarının kararları ne resmen bağlayıcı ne de ittifakla alınmış olurdu. Devlet tarafından atanan kadı, mahkemesinde adalet dağıtırdı. Kadının görevi kanunu yorumlamak değil, uygulamaktı. Bu görev müftünündü ve onun fetva olarak adlandırılan kararlan ya da düşünceleri, kanun olmasa da, hukuki otorite olarak kabul edilebilir.

tike olarak Şeriat, özel ve kamusal, bireysel ve toplumsal olarak İslam yaşamının alanlarının tamamını kapsardı. Şeriat’ın özellikle evlilik, boşanma, mülkiyete ve miras gibi konularla ilgili bazı hükümleri, müminlerin boyun eğmeleri beklenen ve devletin uygulamak için önlemler aldığı kesin bir kanun şekline dönüşmüştür. Başka açılardan Şeriat, bireylerin de toplumun da ulaşmaları gerekli olan bir idealler sistemiydi! Şeriat’ın hükümetle ilgili siyasi ve meşruti hükümleri bu ikisinin arasında, kimi zaman, kimi yerde birine, kimi zaman, kimi yerde de diğerine daha yakındır.

Şeriat, Müslüman hukukçular tarafından iki ana bölümde ele alınmıştır. İlki müminlerin kalpleri ve ruhlarıyla, yani ahlak ve öğretiyle; İkincisi Allah’a ve insana ilişkin dış eylemlerle, yani bir tarafta ibadet, diğer tarafta da sivil, ceza ve kamu kanunlarıyla ilgilidir. Kanun bir kurallar sistemi getirmeyi amaçlar. Müminlerin bu kurallara boyun eğmesi, onlara bu dünyada namuslu bir yaşam sağlayacak ve onları öteki dünyadaki sonsuz mutluluğa hazırlayacaktır. Bu kuralları ayakta tutmak ve uygulamak İslam toplumu ve devletinin temel işlevidir.

Aslında İslam ve Batı hukuk uygulaması arasında Mirza Ebu Talib’in anlattıklarından daha az keskin bir fark vardı. İslam devletinde Şeriatin

insanın kanun koyma gücünü kabul etmemesine karşın, uygulamada durum tam tersi olmuştur. Geçen on dört yüzyılda Müslüman hukukçular ve hükümdarlar ilahi vahiylerin tam olarak cevaplayamadığı çeşitli sorunlarla karşılaşmış ve bunları çözmüşlerdir. Kanun olarak görülmeyen ve sunulmayan bu çözümlere, aşağıdan geliyorsa gelenek, yukardan geliyorsa yönetmelik ve sıkça olduğu üzere hukukçulardan geliyorsa da yorum denilmiştir. Kutsal metinlerin yeniden yorumlanmasında İslamiyet'in hukuk bilginleri en az diğer toplumların avukatları kadar ustalardı. Mirza Abu Talib'in kesinlikle haklı olduğu bir konu vardı. Yeni bir kanun konması yaygın ve sıradan bir şey olduğu halde, daima neredeyse gizli bir şekilde yapıldığı için Avrupa demokrasisinin başlangıç noktasını oluşturan yasama meclislerine yer yoktu.

Müslümanlar Kuran'ın değiştirilemeyen metni ve hadislerin kabul .edilmiş hükümlerine karşın hukukçuların "kurallar zamanla değişir" ilkesine uygun biçimde kanunlarını büyük ölçüde değiştirip geliştirmişlerdir. Hükümdarın kendi sözünün gücü ve ulemanın onayı olmak üzere iki önemli etken bu gelişmede önemli rol oynamıştır.

İslam devleti Sünni hukukçuların tanımlandığı biçimiyle bir teokrasiydi. Allah egemenliğin, meşruluğun ve hukukun tek kaynağı, hükümdar da onun aracı ve temsilcisiydi. Halifelere ve sultanlara verilen bir unvan "Allah'm yeryüzündeki gölgesi"dir.Müslümanlar devleti yürütebilmek için uygulamada sofu Müslümanlar için de iktidar sahibi olmanın, kurallar koymanın, ceza vermenin gerektiğini daha ilk başlarda fark etmişlerdi. Ancak bu, ilahi kanuna karşı çıkmadan, onu tamamlayarak gerçekleştirilecekti. Arapça'da bu güç "siyasa" olarak adlandırılıyordu. Siyasa ilk anlamıyla at eğitmek ve idare etmek demektir, bugün politika anlamında kullanılmaktadır. Daha eskiden ve Osmanlı döneminde hükümdarın Şeriat'ın verdiklerinden ayrıca sahip olduğu yetkiler, ceza ve özellikle de ölüm cezası verme yetkisi anlamında kullanılıyordu. İki tür yetkinin de olması gerektiği Şeriat bilginleri tarafından onaylanmıştı. Osmanlı sultanları bir eyaletin, bir devlet dairesinin ya da monarşinin ve merkezi hükümetin işlerini düzenleyen, kanun adı altında kurallar koymuşlardı. Bir kanun, Şeriat'tan önde gelemez ve onun yerini alamazdı ama geleneklere ve hükümdarlarının fermanlarına dayanarak Şeriat'ı güncelleştirebilirdi.

Özellikle Osmanlılar gibi daha dindar olan Müslüman hükümdarlar, bu kuralları getirmek ve uygulamak için ulemanın desteğine, en azından onayına ihtiyaç duyarlardı. Eski çağlarda daha dindar ve saygın olanlar devletten uzak durarak devlet hizmetinin yol açacağı ruhsal kirlenmeden kaçınırlardı. XI.yy'dan itibaren yurt içinde ve yurt dışındaki yeni tehditler nedeniyle hükümdarlar ve ulema birbirlerine yaklaşmıştır. Selçuklular, daha çok Osmanlılar ve başka yerlerdeki çağdaşlarının yönetiminde özellikle hukukla ilgili ulema, devlet işlerine daha çok karışır oldu ve hükümet mekanizmasının bir parçası haline geldi.

Ancak bu haliyle bile bir Kilise olmadılar ve terimin Hıristi-yanca anlamındaki gibi bir Ortodoksluk İslamiyet'te yaratılmamıştır. İslam tarihinde gerçeği tanımlayan, yanlışları kınayan din meclisleri, papalar, doğru inancı ilan eden, deneyen ve uygulayan engizisyoncular bulunmamıştır. .İslamiyet'teki hukuk ve din bilginleri olan ulema bireyler olarak ya da okullarda, sonra da kamu görevlileri olarak dogma oluşturup Kuran'ı yorumlamalarına karşın, ondan sapmanın dine karşı gelmek olacağı tek bir dogma bile getirecek bir dini otorite kurmamışlardır. Dolayısıyla, onaylanmış inanç şeklini insanlara dayatan bir Kilise olmamıştır. Bu devlet tarafından yapılmaya çalışılmış ancak başarılı olunamamıştır.

Doğru inancın evrensel kabul gören sınavı icma, yani müminlerin uzlaşması, modem terimlerle bilginler ve güçlüler arasındaki görüş alışverişidir. Bu uzlaşmanın kuramsal temeli Hz. Muhammed'in "Benim toplu mum yanlış olanda anlaşmaz." sözüne dayandırılır. Bu söz, Hz. Muhammed öldükten sonra, ilahi rehberliğin bir bütün olarak Müslüman toplumuna geçmesi ve doğru olan İslam öğretisi ve uygulamasının toplum tarafından kabul edip uygulananlar olduğu anlamında kabul edilmiştir. Sünni hukukçular bazı kısıtlamalarla birlikte, toplumda bilginlerin ve dindarların görüş ayrılıkları olabileceğini kabul etmişler ve böylece Şeriat kanunlarının farklı mezheplerin olmasını ve karşılıklı hoşgörülerini doğrulamışlardır. Hanefi, Şafii, Maliki ve Hanbeli mezhepleri bugüne kadar gelmiş ve aralarında Sünni İslam dünyasını paylaşmışlardır. Bu icma öğretisiyle farklılık ve değişim onaylanıp kolaylaştırılmıştır.

Yer ve zamana göre değişen bu tür bir uzlaşma daha" yapısal ve otoriter olan sistemlerle karşılaştırıldığında tutarsız ve önemsiz görülebilir. Aslında

İslam’ın ilk dönemlerinde bu biçimdeydi. İnsanın mantığına ve kişisel görüşüne geniş bir yer verilmişti. Buna Şeriat’ın dilinde içtihat adı verilirdi. Giderek değişiklik sının daralmış, en sonunda da çok küçük, yerel, marjinal ve önemli bir istisna olarak yeni olanla sınırlanmıştı. 900 yılından itibaren, Şiiler bunu kabul etmemişlerse de, Sünniler arasında çıkmış tüm sorunların çözüldüğü ve “içtihat kapısının kapandığı” konusunda bir uzlaşmaya varılmıştır. Ne var ki her zaman yeni sorunlar olmuştur. Bu sorunlar arasında, modem çağların başında ateşli silahlar, kahve, tütün konuları ve bugün de birçok yeni konu vardır. Kapının tekrar açılmasını savunan hukukçular olmuştur. Şiiler de kapının kapandığını kesinlikle kabul etmemişlerdir. Onların ulemalarına içtihadı uygulayan kişi anlamına gelen “müçtehid” denilir ve onlar da Sünni meslektaşlarından pek de farklı değillerdi.

İslam hukuk ve teolojisinin çekirdeği olan doğru davranış ve inanç kuralları, uzlaşma ve izin verilebilir bağımsız yargı uygulaması ile oluşturuldu ve evrensel olarak da kabul edildi. Geleneğe saygı olan “Sünnet” bu oluşumun rehber ilkesiydi. Sünnet eski Arabistan’da, aşiretin kurallaşmış gelenekleri ve ataların örnekleri anlamına gelirdi. Sünnet, İslamiyet’in başlangıç dönemlerinde, toplumun canlı ve gelişen bir geleneğiydi. İlk halifelerin ve Hz. Muhammed’in ashabının eylem ve politikalarıyla gelişmişti. İslamiyet’in ikinci yüzyılında daha gelenekçi bir görüş vardı. Gerçek hadisleri iletenler tarafından Hz.Muhammed’in emirleri ve uygulamasıyla eşit görülen Sünnet’in Kuran dışında her şeyin üstünde olduğu kabul ediliyordu. Bu görüşün genel olarak kabul edilmesi ve bazı inanılırlık dereceleriyle Hz. Muhammed’in hadislerinin ortaya konulmalanyla düşüncenin, dolayısıyla uzlaşmanın rolü azalmış ama tamamen ortadan kalkmamıştır. Zamanla ulema, içtihat yerine “taklid”e, başka bir deyişle yerleşik doktrinleri sorgulamadan kabul etmeye başladı. Bu durum bir çeşit İslami Ortodoksluk meydana getirdi ama bu Hıristiyanlıktaki gibi dini otorite kurumlarının belirledikleri doğru olan öğreti gibi değildi, daha dar anlamıyla genel olarak kabul edilen geleneksel öğreti ve uygulamaydı. Sapmalar, duruma göre bir hata, suç ya da günah olarak karşılanıyordu.

Bu Ortodoksluğu kabul edenler Sünni adını aldı. Sünnilik’te resmen belirlenmiş bir dogmaya inanç ve dini bir otoriteye itaatten yerine, bir

topluluğa bağlılık ve onun geleneklerinin kabulü söz konusudur. Müslümanlar'ın Sünnet'ten sapmaları belirlemede kullandıktan teknik terimlerde benzeri komünal ve toplumsal atıflara rastlanır.

Hıristiyanlık'taki "dalalet" kavramının Müslümanlık'taki en yakın karşılığı "bida" başka bir deyişle yeniliktir. Gelenekleri devam ettirmek doğrudur ve Sünni İslam bununla belirlenir. Geleneklerden uzaklaşmak bida'dır ve doğru olduğu özel olarak belirtilmediği sürece yanlıştır. Hz. Muhammed'e atfedilen "Yenilik en kötü şeydir, her yenilik bir icattır, her icat bir hatadır ve her hata da cehennem ateşine götürür." sözü aşırı gelenekçi görüşü anlatmaktadır. Bir öğretiye getirilen bida suçlamasının temelinde yanlış olduğu değil, yeni olduğu bulunur ve Müslüman dininin kusursuz ve son oluşu inancıyla desteklenen geleneklerin çiğnenmesi anlamına gelir.

Buna göre Müslüman bida kavramıyla Hıristiyan dalalet kavramı arasında büyük bir farklılık bulunur. Dalalet teolojik bir sapma, yanlış bir öğreti seçimiyken, yenilik, teolojik bir suç olmaktan çok toplumsal bir suçtur. Doğru yoldan sapma anlamına gelen "ilhad" ve aşırılık anlamına gelen "guhıv" içinde aynı şey söz konusudur- Guluv, Kuran'ın öncelikle Musevilerle ve Hıristiyanlar'a hitap eden ayetinde yer alır: "Ey ehli kitap! Dininizde aşırıya gitmeyin ve Allah hakkında gerçekten başkasını söylemeyin" (Kuran 4:171). Burada geçen guluv terimi İslamiyet'in aşırılık olarak kabul ettiği Hıristiyan inançlarına gönderme yapmaktadır. Daha sonraları, guluv daha çok Müslümanlar'ın yanlışları için kullanılmıştır.

Topluluk içinde bir ölçüdeki görüş ayrılıkları zararsız ve hatta yararlıdır. Bunu anlatan "Cemaatim içinde görüş ayrılığı Allah'ın lütfudur." sözü Hanefi hukuk mezhebinin kurucusu bilgini Ebu Hanife'ye, sonra da Hz. Muhammed'e atfedilmiştir. Şeriat hukukunda kendi ilkeleri, ders kitapları ve fıkıh bilginleri olan ama ortak bir hoşgörü içinde yaşayan çeşitli mezhepler yer alıyordu. Bazıları öğretiyle ilgili olan farklılıklar çoğunlukla törenseldi. Ancak farklılığın da bir sınırı vardı ve aşırıya kaçanlara galat (tekili gali) ya da sapkınlar anlamına gelen Melahide (tekili mulhid) adı verilirdi. Bunları din bilginlerinin çoğu Müslüman olarak ka'bul etmezlerdi.

Genellikle din bilginleri çizgiyi çekmeleri gereken yeri bilemezler. İsmaililer gibi radikal ve aşırılıkçı Şii grupları, birçok din bilgini tarafından İslam'dan dışlanmıştır. Öte yandan bunlara, Müslüman toplumlarının çoğu tarafından hoşgörü gösterilmiş, toplumsal olarak yıkıcı ve siyasi olarak ihanet sayılacak şeyler yapmadıkları sürece Müslüman statüsü vermekte sakınca görülmemiştir. Bugün de bu hoşgörü Levant'taki Aleviler'e, Dürziler'e ve bazı İslam ülkelerindeki İsmaililer'e gösterilmektedir. İslam tarihinde ve bugünkü İslam dünyasında Sünni olmayan, ılımlı Şii denilen, önemli bir topluluk için durumu biraz daha karışıktır.

Müslüman hukukunda, Müslüman teolojisinde bir sınıf olmadığı için dalalet yer almaz. Bir Müslüman, din bilimcilerinin asgari gereklerine bile uymazsa inançsızlıkla, hatta irtidat (dininden dönme) ile suçlanır. Müslüman din bilimcileri onaylamadıkları öğretilere karşı yenilikçi, aşırılıkçı ya da sapma şeklinde suçlamaya hazır olsalar da, bu suçlamaları mantıklı sonuçlara ulaştırmak konusunda istekli değillerdir. Bir öğretiyi ve ona inananları İslam olmamakla suçlamak, sözde Müslüman olan bu kişilerin kanunun en ağır cezasına tabi mürtet olduklarını kabul etmek demekti. Bir mezhebe mensub olan kişi, bazı inançları İslamiyet'in akışından ayrılmış olsa bile Müslüman'dı ve kanunlar karşısında toplumda, evlilikte, mirasta, tanıklıkta ve kamu hizmetinde bir Müslüman'ın statüsüne ve ayrıcalıklarına sahip olmaya devam ederdi. Savaşta, bir isyanda yakalansa bile ona Müslüman olarak davranılarak hemen öldürülmez ya da köle yapılmazdı ve ailesiyle malları kanunlarca korunurdu. Günahkar olsa da inançsız değildi ve öteki dünyada bir yer bulma ümidi hâlâ vardı. İslamiyet'teki en önemli engel, Sünniler ile mezhepçiler arasında değil, mezhepçiler ile mürtet'ler arasındaydı. İrtidat hem günah hem de suçtu ve mürtet bu dünyada da öteki dünyada da lanetlenmişti. Suçu ait olduğu ve bağlılık borçlu olduğu toplumu terk etmek ve ona ihanet etmekti ve cezasını canıyla, malıyla öderdi. O kesilmesi gereken kuru bir daldı.

İrtidat suçlamalarına sıkça rastlanırdı ve ilk zamanlarda "inançsız" ve "mürtet" terimleri dini tartışmalarda sk sık geçerdi. El-Cahiz (ölümü 869), "İlahiyatçıların dindarlığı muhalifleri dinsizlikle itham etmekten başka bir şey değildir." demiştir Gazali (ölümü 1111), "Allah'ın yüce merhametini hizmetkarlıklarıyla sınırlayan ve cenneti küçük bir ilahiyatçı kliğinin vakfı

haline getirecekleri”açıklanmıştı. Aslında bu suçlamalar uygulamada bir fayda sağlamıyordu. Genellikle suçlananlar çoğunlukla rahat bırakılır, hatta bunlardan İslam devletinde yüksek makamlara gelenler olurdu. Müslüman kanunundaki hüküm ve cezalar sistematize edilerek düzenli uygulanmaya başlayınca irtidat suçlamaları da azaldı. Az sayıda din bilimci, inançları kendilerininkinden farklı olanlara karşı irtidat için ceza verilmesi taraftarıydı. Öte yandan, her tür yeniliğe karşı olan Suriyeli fakıh ibn Taymiyya (ölümü 1328) kuşkulu grupların uyarılması ve kötü durumlarda zorlayıcı eylemlerle bir tür karantinaya alınması gerektiğinden yanaydı. Bida’nın aşın, ısrarlı ve saldırgan olması durumunda, taraftarlarının İslam toplumundan atılmaları ve acımasızca yok edilmeleri gerekirdi.

İslam’da tek bir zorunlu, dogmatik Ortodoksluğun olmaması, bir eksiklik değil, Sünni Müslümanların kendi inançlarına yabana ve toplumlarının çıkarları açısından tehlikeli olduğunu hissetmeleri nedeniyledir. Ne var ki, başka dinlere inananlar gibi, Müslümanların da, kendi ilkelerini izlemedikleri, hatta kitaplarına boyun eğmedikleri olmuştur. Gerek klasik gerek de Osmanlı dönemlerindeki örneklerde hükümdarların İslamiyet’in belirli bir biçimini zorla kabul ettirmeye ve hatta Müslüman olmayan tebaalarını zorla Müslüman yapmaya çalıştıklarına rastlanmaktadır. “Sapkın” inançlara sahip kişilerin gerçek dini kabul etmeye zorlandıkları ve karşı koyduklarında işkenceyle öldürüldükleri de bilinmektedir. Ancak hoşgörü de hoşgörüsüzlük de yapısaldı, başka bir deyişle kanunla belirlenmişti. Allah'ın birliğini ve varlığını inkar edenlere, yani dinsizlere ve çok tanrılılara hoşgörü gösterilemezdi. Fetihlerden sonra onlara tanınan “ihtida” ya da ölüm seçenekleri, köleliğe çevrilebilirdi. Hoşgörü, eh azından inanca sahip olanlar, başka bir deyişle İslamiyet’in vahiy yoluyla inmiş ve gerçek kitabı olduğuna inananlara gösterilirdi ve bu kişilerin belirli mali ya da başka sınırlamaları kabul ederek uymalarına bağlıydı. Mürtet olana, yani Müslümanlık’tan çıkana hiçbir koşulda hoşgörü gösterilemezdi ve cezası ölümdü. Bazı otoriteler pişman olan mürtet için cezanın hafifletilmesine izin verirken, bazıları da pişmanlık halinde dahi ölüm cezasından vazgeçmezlerdi. Bu kişiler öteki dünyada Allah tarafından affedilebilirlerdi, ancak bu dünyada kanun " tarafından cezalandırılmaları gerekirdi.

Ortaçağ Müslüman dogmacılarının en büyüklerinden biri olan el-Aşari'nin (ölümü 935-36) son sözleriyle ilgili iki yorum yapılmıştır. Bu yorumlardan birine göre son sözleri şunlardır: “Mekke'ye dönerek dua edenleri kafir saymıyorum. Herkes dua ederken düşüncesini aynı yöne .çevirir, yalnızca ifadeleri değişik olur.” Diğer yoruma göre de, ölürken Mutazile'nin yaptığı yanlışlıklara küfür etmiştir. Bu yorumların hangisi doğru olursa olsun, ilk yorumun Sünni İslam'ın doğru olan inanca karşı daha gerçekçi genel davranışının ifadesi olduğu şüphesizdir. İslamiyet'in sikkelerde yazılı olan, minarelerden okunan, her gün dualarda yinelenen düşüncesi Allah'ın tek olduğu ve Hz. Muhammed'in onun Peygamberi olduğudur, bunun dışındakiler ayrıntıdır.

İslam'ın beş şartından birincisi, “Kelimei şahadet”, yani imanın açıklanmasıdır. İkincisi namaz (salat), özellikle de her gün doğarken, öğlen, öğleden sonra, gün batarken ve akşam belirli hareket ve dualarla kılman namazdır. Müslümanların duaları herhangi bir kurala bağlı değildir, her zaman edebilirler. Ancak namaz kadın-erkek her yetişkin Müslüman'ın görevidir. İbadet edecek kişinin temiz olması, temiz bir yerde bulunması ve yüzünü Mekke'ye çevirmiş olması gereklidir. Dua, “Kelimei şahadet” ile bazı Kuran ayetlerinden oluşur.

Müslümanlar da, Museviler ve Hıristiyanlar gibi haftanın bir günü toplu olarak namaz kılıp dua ederler (Kuran 62:9-11)-Musevi Cumartesisi ve Hıristiyan Pazarı gibi Müslüman Cuması da toplu ibadet günüdür. Musevi ve Hıristiyanlar'dakinin tersine bu bir dinlenme günü değildir. Kuran'da yazıldığı ve tarihin doğruladığı gibi pazarlarda ve başka yerlerde daha fazla hareket günüdür. Bunun yanında haftalık tatil kavramı da vardır. Ortaçağ'da bu uygulamanın olduğundan söz edilir. Osmanlılar zamanında haftalık tatil daha yaygınlaşmış ve bugün neredeyse tüm Müslüman ülkelerde evrensel duruma gelmiştir.

Hac, İslam'ın beş şartından üçüncüsüdür. Her Müslüman en az bir defa Mekke ve Medine'yi ziyaret etmelidir. Ancak bu Hıristiyanlar'ın ve Museviler'in Kudüs'ü ziyaret etmeleri gibi isteğe bağlı değildir, dini bir yükümlülüktür. Her yıl hac Zilhicce ayının 7. ve 10. günü yapılır. Mekke Camii'nin ortasındaki Kabe'nin tavaf edilmesi ve kurban bayramıyla sona

erer. Allahın Evi (Beytüllah) olarak adlandırılan Kabe, Müslümanlar için kutsal şehrin en kutsal yeridir.

İslam tarihinde haççın çok önemli kültürel, toplumsal ve ekonomik etkileri olmuştur. Başlangıçtan itibaren İslam dünyasının her köşesinden toplumsal geçmişleri ve ırkları birbirinden farklı olan Müslümanlar uzun yollar kat edip yurtlarını bırakarak ortak ibadet yapmak üzere gelmişlerdir. Ancak Antik dönemde ve Ortaçağ'da aşiretlerin ve insanların toplu göçlerinden farklı olan hac yolculuğu gönüllü ve bireysel olarak yapılan bir yolculuktur. Hac kişisel bir eylem ve kişisel bir kararın uygulanmasıdır, çok önemli kişisel deneyimlerle sonuçlanır. Modem olmayan toplumlarda benzeri bulunmayan bu fiziki eylem, en başından itibaren önemli entelektüel, toplumsal ve ekonomik sonuçlar doğurmuştur. Zengin hacılar yol masraflarını karşılayabilmek için yanlarında yol boyunca satabilecekleri köleler götürürlerdi. Tüccarsa hacılar, bunu bir iş yolculuğuyla birleştirirler, geçtikleri yerlerde mal alıp satarak çeşitli ülkelerin pazarlarını, tüccarlarını, ürünlerini, geleneklerini ve uygulamalarını öğrenirlerdi. Bilim adamı olan hacılar, toplantılara katılarak, meslektaşlarıyla tanışıp kitap satın alarak bilgi ve düşüncelerin yayılmasını ve değiş tokuşunu sağlarlardı.

Hac birbirinden uzaktaki Müslüman ülkeler arasında bir iletişim ağı oluştururdu. Hac ile yeni bir yolculuk edebiyatı ortaya çıkmış ve uzak yerlerle ilgili bilgi edinilmesi sağlanmış ve en önemlisi, daha büyük bir topluma ait olma bilinci oluşmuştur. Bu bilinç, Mekke ve Medine'deki toplu ibadete katılma ve başka ülke ve halkların Müslümanları ile birleşme duygusunu pekiştirmiştir. Önemli sayıda erkek ve çok sayıdaki kadının fiziki hareketliliği ile oluşan toplumsal hareketlilik, Ortaçağ İslam dünyasını Avrupa Hıristiyan dünyasının sınıflı, katı şekilde hiyerarşik ve yoğun yerel geleneklere sahip dar toplumun-dan çok farklı duruma getirmiştir. Geniş ve farklı olduğu halde ne Ortaçağ'da ne de modern Hıristiyanlık'ta asla olmayan birlik, İslam dünyasında gerçekleşmiştir. İslam dünyasının kültürel birliği tek başına hac ile yaratılmamıştır ama öteki etkenlerden en önemlisidir.

Oruç İslam'ın dördüncü şartıdır. îslami takvimin dokuzuncu ayı Ramazan'da, hastalar, yaşlılar ve küçük çocuklar hariç er-kek-kadın her yetişkin Müslüman güneşin doğuşundan batışına kadar geçen sürede oruç

tutmak zorundadır. Cihadda olanlar ve yolculuk yapanlar orucu erteleyebilirler.

İslam'ın beş şartından sonuncusu, Müslümanlar’ın devlete ya da topluma verdikleri zekattır. Başlangıçta müminlerden dini amaçlar için toplanan para olan zekat, giderek bir vergi haline gelmiştir. İslamiyet’i kabul edenlerin dini yükümlülüğü olarak sadaka vermesi anlamına gelmektedir.

Olumlu yükümlülükler olan İslam’ın beş şartı, bir Müslüman'ın yapması gereken görevlerdir. Yapılması günah olan uzun bir olumsuz emirler dizisi de bulunmaktadır. Bu emirlerin çoğunluğu hırsızlık ve cinayetin yasaklanması gibi başlıca toplumsal kurallardır. Bunlar dışında, domuz eti yemek, alkol,zina ve faiz alma gibi özel dini çağrışımları olanlarda bulunmaktadır. Musevilik ve Hıristiyanlık’ta da yer alan cinsel ve parasal suçlar karşısındaki endişe, onlarda olduğundan daha farklı tanımlanmıştır. Domuz eti yeme yasağı Musevilik’te de vardır. Alkollü içki içme yasağı yalnızca Müslümanlar’a özgüdür. Domuz eti, alkol, zina ve faiz yasakları ekonomik ve toplumsal yaşamı çok derinden ve yaygın bir şekilde etkilemişlerdir ve hâlâ durum böyledir.

“Cihad”, ilahiyatçıların ve fıkıhçıların belirttikleri bir başka olumlu yükümlülüktür. Cihad, saldın durumunda, toplumun tamamının ve birey olarak her Müslüman’ın yükümlülüğüdür. Cihad Kutsal savaş anlamına gelir ve Kuran dilinde “Allah yolunda ilerlemek” (fi sebil Allah) demektir. Bazı Müslüman din bilginleri, özellikle modem zamanlarda, “Allah’ın yolunda ilerlemek” görevini ahlaksal ve ruhsal anlamda ele almışlardır. Ancak cihad eski otoritelerin çoğunluğu tarafından Kuran ve hadislerdeki metihlere dayanılarak askeri bir terim olarak kabul edilmiştir. Şeriat kanununda yer alan cihad bölümünde savaşın başlatılması, yürütülmesi, kesilmesi, bitirilmesi ve ganimetin paylaşılması ince ayrıntılarıyla tanımlanmıştır. Cihad yapanlar kendilerine saldırmadıkları sürece çocukları ve kadınları öldüremezler, esirlere işkence yapamaz, fiziksel bir zarar veremezler, anlaşmalara uymak zorundadırlar. Şeriat savaşa katılmayanlara iyi davranılmasını buyururken, zaferi kazananlara yenilenlerin kendileri, aileleri ve mallan üzerinde geniş haklar veriyordu.

Allah ve din için savaşma anlamındaki kutsal savaş kavramı, Ortadoğu için yeni değildi. Tevrat'ın Tesniye ve Yargıçlar kitaplarında pek çok örnek bulunmaktadır. Hıristiyan Bizanslılar, İran'a karşı savaşlarını, Arap ve sonra da Türk saldırganlar püskürtme eylemlerini bu şekilde açıklamışlardır. Ancak bunlar vaat edilmiş toprakların fethi, Hıristiyan dünyasının Hıristiyan olmayanların saldırılarından korunması gibi sınırlı hedefleri olan savaşlardı. Genellikle Müslüman cihadıyla karşılaştırılan Hıristiyan haçlı seferleri bile aslında cihada karşı gecikmiş, sınırlı bir cevap ve bir ölçüde taklitti. Ancak cihadın tersine, asıl amacından çıkmış ya da tehdit altındaki Hıristiyan topraklarının savunulması ya da yeniden fethiydi. Birkaç istisna hariç, Güneybatı Avrupa'nın ele geçirilmesi için yapılan başarılı savaşlarla, Kutsal Topraklar'ı tekrar elde edip Osmanlılar'ın Balkanlardaki ilerlemesini durdurmak için yapılan başarısız savaşlarla sınırlıydı. Müslüman cihadı ise, tüm dünya İslamiyet! kabul edene veya Müslüman yönetimine girene kadar sürecek sınırsız bir dini yükümlülüktü. Müslümanlığın vahiyle gelmiş bir din olduğunu kabul edenlere, bazı mali ve başka yükümlülükleri yerine getirme koşulu ile dini uygulamalarına izin veriliyordu. Bunu yapmayanlara, çok tanrılılara ve puta tapanlara da ihtida, ölüm ya da kölelikten başka seçenek kalmıyordu.

Müslüman kanunlarına göre, dinsizler, dinini inkar edenler, isyancılar ve eşkiya olmak üzere dört tür düşmana karşı savaşmak meşrudur ve ilk ikisi cihad sayılır, farklı kuralları vardır ve kazananlara farklı haklar verir. Bu özellikle Müslümanların eşkiya ya da isyancı olduklarında bile Müslüman olmayanlara oranla bağışıklı oldukları anlamına gelir. Cihadın amacı tüm dünyanın İslam hukuku altına girmesini sağlamaktır. Bu zorla din değiştirterek olmaz, din değiştirmenin önündeki engellerin kaldırılmasıyla olur.St. Thomas ve St.Bemard'ın da Hıristiyan haçlı seferleri için buna benzer görüşleri vardır.

Kuran cihadda savaşanlara iki dünyada da ödül vaat eder: Bu dünyada ganimet, öbür dünyada Cennet nimetleri. Allah yolunda ölenler şehittir. Müslüman hukukçuları ve din bilginleri ilk zamanlardan itibaren cihadın köleciler ve yağmacılar tarafından kötü kullanılmasının tehlikelerinin farkındaydılar. Bunun için de gerçek cihadın dini motivasyonsuz olamayacağı ve bunun gerekliliği konusunda ısrarla durmuşlardır. Cihad

hakkındaki bazı erken dönem hadisleri, o zamanlarda bu görevin nasıl algılandığını göstermektedir:[5]

“Cennet kılıçların gölgesindedir."

"Cihad, dindar ya da gaddar her hükümdarın yönetiminde görevinizdir. ”

“Bir karıncanın ısırması, bir şehidin canım, silahla vurulmasından daha çok yakar. Silahla vurulmak sıcak bir yaz gününde soğuk bir sudan daha iyi gelir. ”

Sıkça tekrarlanan bir hadis, yenilmelerinden ve köle yapılmalarından sonra giderek artan sayılarda Müslümanlaştırılan kafirlerle ilgilidir: “Allah, cennete zincirlerle bağlanarak sürüklenenlere hayret eder.”

İslam tarihinde din uğruna kutsal savaş sıkça yinelenen ve bazen de hakim olan bir konudur. Cihad, canlılığını İslam dünyasının sınırlannda sürdürmüştür. Genellikle İslamiyet’i yeni seçmiş olan sınır halkları yeni dinlerini savaş ve vaazla sınırın ötesindeki ihtida etmemiş akrabalarına götürmeye uğraşmışlardır. Özellikle Orta Asya ve Afrika’da, sınır beylikleri hükümdarlarının bu yerel cihadları modern çağlara dek sürmüştür.

Cihad kavramı, İslam'ın merkezi bölgelerindeki, daha gelişmiş kültür ve politikası olan halklar arasında bir bazı değişikliklere uğramıştır. Arap yayılmacılığının Emevi halifeler yönetimindeki zamanlarında, İslam orduları Allah’ın emirlerini uyguladıklarına ve yakın bir gelecekte bunun tüm dünyanın İslam egemenliğine girmesiyle sona ereceğine inanıyorlardı. Cihad’ın etkilerine ilk maruz kalan Hıristiyanlar olan Bizanslılar cihad’a katılanları aşağılar ve bu savaşçı heyecanlarının nedeninin aslında ganimet kazanmak olduğunu düşünüyorlardı. Ancak tamamı bu görüşte değildi. İmparator VI.Leon, Taktika adlı eserinde kutsal savaş öğretisinden ve askeri değerinden saygıyla söz etmiş ve Hıristiyanlar’ın böyle bir düşünceyi benimsemelerinin iyi olacağını belirtmiştir.

Bu konuda Leon yalnız değildi. 846’da bir Arap filosu Sicilya’dan çıkıp Tiber’in ağzına kadar gelmiş, Arap güçleri Ostia ve Roma’yı yağmalamıştı. Fransa’da bir sinod toplanarak tüm Hıristiyan hükümdarlara “İsa’nın düşmanlarıyla” savaşacak ortak bir ordu toplama çağrısı yapılmasına karar verdi. Papa IV.Leo, Müslümanlar ile savaşırken ölecek olanlara ilahi bir

ödül bile vaat etti. Papa VIII. Joharines (872-82) kutsal Kilise, Hıristiyan din ve devleti için savaşanların günahlarının bağışlanacağını ve ölenlerin sonsuz yaşama erişeceklerini açıkladı. Müslümanlar'ın cihad kavramını açık olarak gösteren papaların şehrinde Araplar'ın girmesi ve bu düşünceler, daha sonraki Hıristiyan Haçlı Seferleri'nin öncülleri olmuştur.

Ancak ilk başlarda cihad yapıldığı ülkelerde boşa harcanan bir güç olmuştur.Araplar'ın Konstantinopolis'i ve Anadolu'yu fethetmek için süren çabalan hep başarısız kalmıştı. X.yy geldiğinde, İslam hükümdarları ufak değişiklikler olsa da genel olarak sabit bir sınıra ve bu sınırın ötesinde de sabit bir Müslüman olmayan devletin varlığına ve onunla diplomatik, ticari ve bazen de kültürel ilişkilerde bulunma gerçeğine alışmışlardı. Şeriat açısından dünyayı İslâmlaştırma sürekli çabasında yalnızca bir duraklama olarak kabul edilen ateşkes, sonunda Avrupa devletleri arasında imzalanan ebedi barış antlaşmaları kadar istikrarlı ve kalıcı bir barış anlaşması haline gelmişti. Müslümanlar Cihad düşüncesinden o denli uzaklaşmıştı ki, XI.yy sonunda Batılı haçlıların Filistin'i işgal edip Kudüs'ü almaları karşısında, çevredeki Müslüman ülkeler fazla bir tepki vermemişlerdi. Hatta bazı Müslüman hükümdarlar onlarla dostça ilişkiler kurmak, için istekliydiler ve bazıları Müslüman devletler arasındaki rekabetlerde Hıristiyan prenslerinin ittifakını arayacak kadar ileri gitmişlerdi.

Haçlılara karşı saldın niteliğinde yeni bir cihad, ancak yüz yıl sonra Selahaddin'in liderliğinde başlamıştır. Bunu başlatan nedenler, Haçlı liderlerinden Chatillon'lu Reynald'm kışkırtıcı eylemleri ve 1182 yılında Kudüs Kralı ile Selahaddin arasındaki bir antlaşmayı çiğneyerek Müslüman ticaret kervanlarına ve Mekke'ye giden bir hacı kafilesine saldırması, son olarak da Kızıldeniz'in Arap ve Afrika kıyılarına bir deniz seferi yapmasıdır.Reynald'ın korsanları bu sefer boyunca Medine'nin limanları Yanbu ve El Havıa'da Müslüman gemilerini yakmışlar ve 1183 yılında da Mekke'nin limanlarından El Rabig'e kadar gitmişlerdi. Mekke kapılarına dayanan haçlılar, tıpkı üç yüzyıl önce Roma kapılarındaki Mağribiler gibi, özsaygısı olan hiçbir Müslüman hükümdarın görmezden gelemeyeceği bir tehditti. Mısır'dan gönderilen bir filo tarafından Hıristiyan baskıncıları tamamen yok edilerek karşı sefer başlatıldı. Selahaddin hem Latin Krallığı'nı hem de onu kurtarmak için Avrupa'dan gönderilen yeni haçlı seferlerini yendi.

Selahaddin’in cihadı hem amaç hem de süre açısından sınırlıydı. Ondan sonra gelenler, yeniden Franklarla dostça ilişkiler geliştirdiler ve hatta 1229 yılında Levant’ta kalan Mısır hükümdarı el Melik el Kamil, genel bir anlaşmanın parçası olarak İmparator II.Friedrich’e Kudüs’ü verdi.

Müslüman hükümdar ve halkların haçlıların gelip gidişlerine karşı bu kayıtsızlıklarının en önemli nedeni, onlara göre İslamiyet’in bütünlüğüne ve İslam toplumunun birliğine yönelik çok daha büyük bir tehditle ilgilenmeleri gerekliliğiydi. Dönemin Arap tarihçileri Levant’ta iki yüzyıl süren haçlı varlığını önemsemezken, edebi, siyasi ve teolojik yazarlar da neredeyse hiç söz etmemişlerdi. Öte yandan dönemin yazarlarının, Müslüman cemaatındaki dini dağınıklık sorunlarına karşı büyük bir ilgileri vardı. O dönemde, İsmaili Şiiler gerçek tehdit olarak görülüyordu. X.yy’da İsmaili imamlarının taraftarları güçlü ve aktif bir devrimci hareket yaratmışlardı. Ayrıca Abbasiler ile İslam dünyasının liderliği için rekabet eden bir tür anti-halifelik olarak kurdukları Fatimi halifeliğini Sünni İslamiyet’ten büyük oranda farklı bir öğreti temeline oturtmuşlardı. Sünni Müslümanlar, Selahaddin’in başarısını haçlıları durdurması ve onların elindeki toprakların bir kısmını alması olarak görmüyorlardı. Onun başansı Mısır’daki Fatımi halifeliğine son verip Abbasi halifelerin adının Mısır’ın tüm camilerinde hutbelerde okunmasıyla simgelenen İslam birliğini tekrar sağlamasıydı.

Müslüman hanedanları arasında İslamiyet’e ve Şeriat’ı uygulamaya en çok bağlı hanedan olan Osmanlılar, Hıristiyanlığa karşı klasik cihad’ı yeniden başlatmışlardır. Cihad, Osmanlı tarihinin ilk yüzyıllarında askeri, siyasi ve entelektüel yaşamda çok önemli bir konuydu. Osmanlı padişahlarının en azından Kanuni Sultan Süleyman’a kadar yüksek bir ahlaki ve dini amaç duygusu taşıdıkları görülmektedir.

Osmanlılar’ın 1683 yılında Viyana duvarları önünde Hıristiyan dünyasına karşı sarsılan cihadları, o günden sonra, ara sıra bazı çabalar olmakla birlikte, hiçbir Müslüman devleti Hıristiyanlığa karşı onunla karşılaştırılabilecek bir tehdit olmamıştır. Eski tür yayılmacı cihad sınırlarda devam etmiştir. 1896 yılında Afganistan hükümdarları, o zamana dek Müslüman olmayanlar yaşadığı için Kabristan denilen kuzeydoğudaki dağlık bölgeyi ele geçirmek için bir cihad başlatmışlardır. Afgan fethinden

ve yaşayan halkın İslamlaştırılmasından sonra ülkeye Nuristan (ışık ülkesi) denilmiştir. İslam dünyasının diğer köşesinde Batı Afrika'daki militan Müslüman liderler putperestlere, Müslümanlıktan çıkanlara ve XIX. yy sonlarında Avrupalı emperyalist istilacılara karşı cihad ilan ederek savaşmışlardır. XIX. yy sonlarında ve XX. yy başlarında Hıristiyan Avrupa devletleri art arda Müslüman ülkeleri tehdit ettikçe en son cihad örnekleri görülmüştür.

Cihad klasik anlayışı ve sunuşu itibariyle savaş alanında yabancı bir düşmanla savaşmak anlamına geliyordu. Ancak kafirlere ya da meşru olmayan rejimlere karşı iç cihad düşüncesi de yabancı değildi. Tüm Sünni hükümdarları gaspçı, çoğunlukla da zorba olarak gören Şiiler bunu iyi bilirlerdi. Bu görüş kafir Moğolların ya da İslamiyet'e bağlılıkları şüpheli olan sözde Müslüman Moğol beylerinin yönetimindeki Sünniler arasında da destek bulmuştur.Modern çağlarda bu görüş, yeni bir önem kazanarak İslamiyet'e içerden ihanet ettiği düşünülen modernleşme taraftarı liderlere karşı bir muhalefete dönüşmüştür.

Kafirlere karşı klasik cihad bile her zaman evrensel destek bulamamıştır. XIX. yy başında Osmanlı tarihçisi Esad Efendi, 1690'da Avusturya savaşındaki bir Bektaşi'den söz etmiştir:

. .Bektaşi gece kamp kurmuş Müslüman askerlerin yanına gidip, "Behey budalalar, neden canınızı boşuna harcıyorsunuz? Yazıklar olsun size! Kutsal savaşın erdemleriyle ilgili tüm söylenenler ve savaşta şehit olmak sadece saçmalıktır. Osmanlı sultanı sarayında keyfine bakarken ve Frenkler'in kralı ülkesinde yan gelip yatarken, siz bu dağ başında niye canınızı ortaya atıyorsunuz?" dedi. " [6]

Sultanın fermanıyla Bektaşi derviş tarikatı ortadan kaldırıldığında yazılmış olan bu öykü doğru olmayabilir ama derviş tarikatlarının şüphesini ve özellikle onların İslami öğreti ve görevlere bağlılıklarını göstermektedir.

Derviş tarikatları ile ilgili bilinenlerin çoğu Osmalılar zamanındadır. Bu tarikatların Osmanlı toplumunda kabul edilmiş önemli bir yerleri vardır ve kökenleri, İslamiyet'in ilk çağlarına, inançları ve uygulamalarının çoğunluğu da Antik çağlara dek uzanır. Kuzey ve Güney Avrupa'nın Hıristiyanlaştırılân dinsizlerin, Hıristiyan Noel kutlamaları maskesi altında

Roma Saturnalia ve Viking Yule’unun büyük bölümünü korumalarına benzer şekilde, daha eski bir kültürün Müslümanlaştırılmış insanları da eski gelenek ve törenlerini korumuşlardır. Çeşitli derviş tarikatlarının inanç ve uygulamalarında Mısır, Babil ve İran'ın mevsim törenlerine, eski Ege topraklarının dans kültlerine, Orta Asya Türkleri’nin şamanizmine ve Yeni Eflatuncular’ın mistik felsefesine rastlanır.

İslamiyet’in doğuşundan sonraki ilk zamanlarda mühtediler, ruhsal tatmin buldukları yeni dinin yetkili taraftarlarının rehberliğini hoş karşılıyorlardı. Ancak bunlar daha çok bilgilenip uzaklaştıkça, giderek çok sayıda Müslüman'ın ruhsal ve toplumsal gereksinimlerini karşılayamadıkları için bu insanlar da rehberliği başka yönlerde aramaya başladılar ve yüzyıllarca bazıları muhalif îslam gruplarına, özellikle de Şiiler’e döndüler. Şiiler halifelerin, sultanların ve Sünni ulemanın rehberliğindeki îslam toplumunun yanlış yolda olduğuna ve doğru yola getirilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Ne var ki, Şiiler’in İslamiyet’te devrim yapma uğraşları başarısızlıkla sonuçlandı. Bazıları bu uğraşlar sırasında ezildiler, bazıları da iktidarı ele geçirmeyi başardıkları halde hiçbir şeyde değişiklik yapamadılar. Şiilik gerilemeye devam ettikçe, Sofi hareketi etkinliğini artırmaya devam etti.

Tamamen bireysel mistik bir deneyim şeklinde başlayan Sofizm, genel nüfus içinde çok sayıda taraftar toplayarak toplumsal bir hareket olmuştur. Sofiler zamanla tarikatlar halinde örgütlenmişlerdir. Şiiler gibi Sofiler de Sünni tutumunu resmen reddetmiyorlardı ve Şiiler’in tersine genellikle siyasi açıdan barışçı olmuşlar ve bazıları devletle ilişkiye girerek çeşitli kollarıyla bağ kurmuşlardır, örneğin Bektaşiler’in başından sonuna dek Osmanlı yeniçerileriyle sıkı bir ilişkileri olmuştur. Sünni ibadetin ciddiliği, bazen de ulemanın soğuk yasalcılığı Soft tarikatlarınca tamamlanmıştır. Bu anlamda, Sofi evliyaları ve liderleri Sünni öğretinin Allah ile insan arasında bıraktığı boşluğu doldurmaya çabalamışlardır. Sünni ulemanın tersine, Sofi liderleri rehber olarak hizmet etmişlerdir. Sünniler’in aksine ibadet edenin Allah ile mistik birliğe ulaşabilmesi için müzik ve dansı kullanmışlardır. Ulema, hükümet mekanizması içinde yer alırken, Sofiler halkın içinde kalarak ulemanın kaybettiği saygınlık ve etkinliği kazanmışlardır.

Sofilik popüler ve mistik karakterine rağmen, Müslüman olan ve bir ölçüde de Müslüman olmayan entelektüeller üzerinde giderek artan bir etkinlik elde etmiştir. Ortaçağ İslamiyeti'nin en büyük din bilgini ve felsefecilerinden biri olan Muhammed el-Gazali (1059-1111) Sofi öğretilerini İslami geleneğin içine sokmuştur. Gazali'nin bazılan Farsça, çoğu da Arapça olan önemli eserlerindeki düşünceleri, İslam din bilimlerinin gelişimini etkilemiştir. Gazali, İran'ın doğusundaki Horasan eyaletinin Tus şehrindendir, Nişabur'da ve Bağdat'ta eğitim görmüştür. Nizamülmülk'ün Bağdat'ta kurduğu Nizamiye adlı medreseye 1091 yılında öğretmen olarak atanmıştır. Gazali, öğretmen olarak atandıktan dört yıl sonra, istifa edip tüm kamu görevlerini bırakmış ve dünyadan el ayak çekerek kendini dinin temel sorunları üzerinde düşünmeye adamıştır. On yd süren bu ruh araştırması sırasında ilahiyat, felsefe ve hukuk alanlarında önemli araştırmalar yapmış, Kudüs, Mekke, Şam ve İskenderiye'ye gitmiştir. Şam'daki büyük caminin ziyaretçilerine Gazali'nin düşünceleriyle baş başa kaldığı yer gösterilir. Gazali otobiyografik eserinde skolastik üahiyatta, rasyonel felsefede ve hatta Şii öğretilerinde arayıp bulamadığı gerçeği, sofizmde bulduğunu söylemiştir. Gazali 1106 yılında doğduğu yere dönerek orada bir Sofi tekkesi kurmuştur.

Gazali radikal değildi ve yazılarında Şiiliğin gizemciliği ve filozofların rasyonalizmi karşısında Sünniliği savunmuştur. Bunun yanında döneminin bazı entelektüel eğilimlerine sert eleştirileri olmuş, onların entelektüalizmlerini, skolastikliklerini "sistemler ve sınıflandırmalar, sözcükler hakkında tartışma" saplantılarını kınamış, öznel dini deneyime daha çok önem vermiş, böylece Sofi öğreti ve uygulamasının bir bölümünü İslami öğretinin içine sokmaya çalışmıştır. Ondan sonraki nesillerin kendisine Muhiddin (dinin canlandırıcısı) unvanı vermeleri, bunu yapmadaki başarısının kanıtı olmuştur.

Kimi Sofi doktrin ve uygulamaları, özellikle de kimi Sofi öğretmenlerinin gerçek dinle diğerleri arasındaki engellerin ve inanç ile hukukun sürdürülmesine gösterdikleri kayıtsızlık, şüpheyle karşılanmaya devam etmiştir. En önemli Sofi şairi Mevlana Celaleddini Rumi'nin (1207-1273) şiirlerinde bugünkü adıyla relativizmin bu türüne rastlanır. Mevlana Orta Asya'da Belh şehrinde doğmuş ve Konya'ya yerleşip yaşamını orada geçirmiştir. Mevlana bazı şiirlerini Türkçe ve birkaçını da o

sırada Anadolu’da yaygın olarak konuşulan Rumca yazmıştır. Çoğunluğunu Farsça yazmıştır. Kimi şiirlerinde skolastiklerin sofilikte hoşlarına gitmeyen konulara yer vermiştir:

Sevgilinizin görüntüsü kafir tapınağında ise

O zaman Kabe ‘yi tavaf etmek açıkça hatadır.

Kabe'de 0‘nun kokusu yoksa,O zaman hatıradadır

Ve havrada O'nunla birliğin kokusunu hissediyorsak

O zaman o havra bizim Kabe’mizdir.

Başka şiirinde bu daha açıktır:

Ne yapılmalı, ey Müslümanlar? Ben kendim de bilmiyorum.

Ne Hıristiyanım, ne Musevi, ne Müslüman

Ne doğudan, ne batıdan, ne karadan, ne denizdenim

Ne doğanın taş ocaklarından ne de topraktan, ne sudan, ne havadan ne de ateştenim Ne'Hindistan’dan, ne Çin’den, ne Bulgaristan'dan, ne de Saksın'denim Ne iki Irak krallığından, ne de Horasan topraklarındanım

Yerim mekansızlıktır, izim issizliktir

Ne bedenden ne de ruh, ben ruhların rubundamm...[8]

Sünni ulemanın, özellikle adalet alanındakilerin bu gibi öğretiler karşısında Sofiler’i şüpheyle karşılamaları kaçınılmazdı. Onları panteist öğretilere inanarak Allah'ın birliğini, azizleri ve kutsal yerlere ibadeti, İslamiyet'in puta tapma yasağım çiğnemekle, büyücülükle itham ettiler. Allah ile bir olma imkansız hedefini izlerken Allah’ın kanunlarına karşı gelmeleri ve başkalarını da buna teşvik etmeleri, en yaygın suçlamaydı.

Derviş liderlerinin denetleyebildikleri ve istediklerinde ortaya çıkarabilecekleri tehlikeli bastırılmış enerjilere karşı siyasi korkular da duyuluyordu. Selçuklu ve Osmanlı sultanları zamanında derviş ayaklanmaları olmuş ve bazen kurulu düzene önemli bir tehdit olmuşlardır. Devletin bir derviş tarikatını benimseyip liderlerine ayrıcalıklı bir yer vermesi, büyük bir olasılıkla bu yüzdendi. Mevlana’nın kurduğu Mevlevi tarikatı bunlardan biriydi. Mevleviler tarikatlar işinde en konformist

olanlardı. Taraftarları çoğunlukla şehirli orta ve üst sınıftandı, öğretileri gelişmişti ve resmen onaylanmış öğretilerden çok az bir sapma gösteriyordu. XVT. yy'ın sonunda Mevleviler, Osmanlı sultanlarının gözüne girmişlerdi. İlk kez bir tarikat şeyhi 1648 yılında Sultan Osman'ın kılıç kuşanma törenine katıldı. Sonraları da bazı tarikat şeyhleri bu törenlere katılmışlardır.

Birbirinden çok farklı derviş tarikatları vardı ve aralarında re-Jkabet bulunurdu. Bazen yenilik savunucuları olarak görülürlerdi. XVII.yy'da Osmanlı İmparatorluğundaki dervişler, Sünni ulema tarafından müzik ve dans gibi fena bir yenilik olarak suçlanan kahve ve tütünün yasal olduğunu savunmuşlardır. XVIII. yy sonunda ve XIX. yy'ın başında İngiliz, Fransız ve Rus hakimiyeti Transkafkasya, Hindistan ve Cezayir'e yayıldığında emperyalizme karşı halk direnişi, yüzyıllarca iktidarı elinde tutan, her otoriteye boyun eğip bunu öğreti olarak kabul eden ulema tarafından değil, derviş tarikatları tarafından başlatılmıştır.

Eski bir Türk öyküsünde Müslümanlar'ın dervişlerle ilgili şüpheleri ve dervişlerin Müslüman toplumundan şikayetleri anlatılmıştır: Dervişin biri birgün zengin bir adamın evine gidip sadaka istemiş. Dervişin dindarlığından şüphelenen zengin adam, ondan İslam'ın beş şartını sıralamasını istemiş. Derviş kelimei şahadet deyip susmuş. Zengin diğerlerini bilmiyor musun diye sorunca, derviş, “Siz zenginler hacdan ve zekattan vazgeçtiniz, biz yoksul dervişler de namazdan ve oruçtan vazgeçtik, onun için geriye Allah'ın birliğinden ve Hz. Muhammed'in onun peygamberi olduğundan başka bir şey kalmadı.” demiş.

Müslümanlar ve özellikle Müslüman devletinde yaşayan Museviler ve Hıristiyanlar için din yalnızca bir inanç, ibadet ve komünal bir örgüt değildi. Kimliğin temeli, bağlılığın öncelikli odak noktası, otoritenin tek yasal kaynağıydı. İslam dünyasında Araplar, İranlılar ve Türkler gibi etnik milletler, ayrıca Mısır ve Osmanlı sultanlarının ve İran şahlarının ülkeleri gibi devletler vardı. Ancak geleneksel İslam devletlerinde bu düşünceler Avrupa'nın kültürel ve siyasi yaşamında olduğu gibi önemli olmamışlardır. Milli liderler ya da hükümdarlar dinin otoritesini ve kabul edilmiş savunucularını ortadan kaldırmak şöyle dursun, kısıtlamayı dahi akıllarından geçirmemişlerdi.

13. BÖLÜM

KÜLTÜR

Ortadoğu dünyadaki en eski uygarlık bölgelerinden birisidir. Ortadoğu uygarlığı, Hindistan ve Çin gibi başka eski uygarlıklarla karşılaştırıldığında, Ortadoğu sahnesinin diğerlerinden belirgin bir şekilde farklı iki özelliği çok açık bir şekilde görünür.

Bu özelliklerden biri çeşitlilik, diğeri de süreksizliktir. Çin tarihinin bin yılı boyunca en eski çağlardan modem zamanlara dek bir süreklilik söz konusudur. Arada birçok değişiklik olmakla birlikte, eski Çin ile modem Çin aynı dilin ve yazının başka biçimlerini kullanmakta, aynı din ve felsefenin başka biçimlerini izlemektedirler- Çin uygarlığının en eski kayıtlarından bugünkü Halk Cumhuriyeti’ne dek, birçok yerel farklılıklar olmuş ama Çin uygarlığının tüm alanlarındaki ortak özbilinç sürekliliğine devam etmiştir. Daha az olsa da aynı durum Hindistan için de geçerlidir. Hint uygarlığı Çin’deki gibi kapalı ve homojen olmasa da, birleştirici bir güç olmayı sürdürmektedir. Hindistan uygarlığında ve Hindistan’ın antik çağlardan bugüne dek kendini süregelen'bir varlık şeklinde görmesinde, Hindu dini, Nagari yazısı, Sanskrit klasikleri ve kutsal metinleri önemli etkenler olmuşlardır.

Eski Ortadoğu’da bu şekilde bir birlik ve süreklilik bulunmuyordu. Antik çağda da Ortadoğu uygarlıkları çok çeşitliydi ve Çin ya da Nagari, Konfüçyüs felsefesi ve Hindu inançları gibi birleştirici ortak unsurlar yoktu. Ortadoğu uygarlığı farklı yerlerde başlayıp farklı çizgilerde gelişmiştir. Ancak bu eski farklılıklardan çok daha önemli olan bölgenin kültürel tarihinin süreksiz olmasıdır. Hindistan ve Çin’de sürekli bir öğrenme geleneğiyle hâlâ geçmişlerine ait belgeler korunarak öğrenilmeye devam edilirken, eski Ortadoğu kaybolup unutulmuştur. Dilleri ölmüştür, yazılanları kimse okuyamaz. Tanrıları ve ibadetleri az sayıda uzman ve bilim adamının bildiği çok uzaktaki antik bir çağda kalmıştır. Hindistan ve

Çin gibi kolektif bir adı olmadığından önce Batı dünyasında, sonra dünyanın başka yerlerinde ve son olarak da bölge halkları arasında “Ortadoğu” ve “Yakındoğu”, gibi kimliksiz, renksiz ve tamamen rölatif isimlerle anılmaktadır.

Bölgenin sırasıyla Helenleştirilmesi, Romalılaştırılması, Hıristiyanlaştırılması ve İslamlaştırılması sürecinde yaşadığı çok büyük değişikler, eski Ortadoğu kültür ve geleneklerinin yok olmasının en önemli nedenidir. Eski Ortadoğu’nun yazılı kültürünün büyük bölümünü yok eden bu dört sürecin bugüne dek gelmiş izleri vardır. İslâmlaştırma VTI.yy’dan itibaren bölgeyi biçimlendirmiştir. Mısır, Asur, Babil, Hitit, eski İran dilleri gibi en eski diller terk edilmiş ve doğu bilimciler onları okuyup yorumlayarak önce tarihe, sonra da bölgede yaşayan halklara tekrar bırakana dek hiç bilinmemiştir. İslamiyet öncesi antik çağ ile görülen ilişki çok zayıftır ve İslami bir dirilişin tehdidindedir.

Avrupa ile bir karşılaştırma yapılması daha açık olacaktır. Batı Roma İmparatorluğu’nu yağmalayan barbarlar Roma devletinin en azından formlarını ve yapısını korumaya özen göstermişlerdir. Roma nın dini olan Hıristiyanlığı benimseyip, dili olan Latince’yi kullanmış ve kendi barbar yönetimlerini Roma imparatorluk hükümeti ve hukukuna benzetmeye çalışmışlar, böylece de yasallık kazanmak istemişlerdir. VII-VIII. yy’da Ortadoğu’da ve Kuzey Afrika’da Hıristiyan Roma İmparatorluğu’nun.büyük bölümünü ele geçiren Müslüman Araplar bu şekilde davranmamışlardır. Tam tersine kendi dinleri olan İslamiyet’i, kendi dilleri olan Arapça’yı, kendi kutsal metinleri olan Kuran’ı getirip kendi imparatorluk devletlerini kurmuşlardır. Bu devletin Müslüman olmayan seleflerinden ve komşularından etkilenmesine rağmen, İslam hakimiyetinin yükselişi, yalnızca bir kimlik temelini değil, bununla birlikte meşruluk ve otorite kaynağı olan yeni bir devletin ve yeni bir toplumun başlangıcım göstermektedir. Yeni kurulan İslam dünyasında Arapça, Helen dünyasında Yunanca’nın, Avrupa’da Latince’nin, güney ve doğu Asya’da Sanskritçe ve Çince’nin rolünü üstlenmiştir. Arapça bir süre devletin, hukukun, yönetimin, ticaretin, kültürün ve günlük yaşamın dili olmuştur.

Tıpkı Hıristiyan ülkelerdeki gibi İslam ülkelerinde de eski düzen yani Arap ve İslamiyet öncesi geçmiş çoğunlukla ayakta kalmıştır. Hıristiyan

ülkelerdeki durumdan farklı olarak, İslam ülkelerinde ayakta kalan geçmiş bir meşruluk taşımıyordu. İslam Arapçasında, İslamiyet öncesi ve Arap öncesi geçmişten kalan sözcüklere rastlanır. Genellikle bu tür sözcükler, yerini aldıkları konuşma dillerinin özelliklerini korumuş olan bazı lehçelerde bulunur. Bu durum standart klasik Arapça'da da görülür, hatta Kuran'da da birkaç tane vardır. Bölgede kullanılmış daha eski dillerinden kalma sözcüklerin varlığı şüphelidir. Kalıntı sözcükler çoğunlukla İslamiyet öncesi daha yakın geçme aittir.

Bu türden sözcükler klasik Arapça'nın ve Arapça ile şekillenmiş diğer İslam dillerinin gelişiminde çok önemli rol oynamamalarına karşın, kültürel adaptasyon süreci açısından önemli bir kanıttırlar. Kimya ve felsefe gibi sözcükler kolayca tanınırken, Romalılar döneminde polis görevindeki "şurta" (polis) ve Latince "exerdtus"dan gelen "asker" gibi sözcükler de çok açıktır. Müslümanlar'a Kuran'ın ilk cüzünde gitmeleri buyurulan "el sırat el müstakime" (doğru yol) ilginç bir örnektir: "sırat", Romalılar'ın yolu "strata"dır ve İngilizce Street sözcüğüyle akrabadır. Kimi sözcükler de çeviri yoluyla dolaylı olarak alınmıştır. Örneğin klasik Arapça'da elektrik anlamına gelen "kahraba" sözcüğü Pers kökenlidir. Aslında kahraba kehribar demektir ve bu anlamıyla da, Batı'da Yunanca amber anlamındaki "elektron" sözcüğünün anlambilimsel gelişimini gösterir. Mekke için kullanılan "Umm al-Qura''nın (şehirlerin anası), Yunanca'daki "metropolis"ten çevrilmiş olması mümkündür.

Bazı istisnalar dışında, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın dil ve din haritası Ortaçağ'ın sonlarına doğru bugünkü durumuna gelmişti. Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dil vardı ve bu diller çeşitli ülkelerde ve çeşitli şekillerde konuşuluyordu. Persçe (zaban-i Farsi), ülkenin Yunanca, sonra da Batı ülkelerindeki adının türediği Fars veya Pers eyaletinin dili, İran'da (ülkenin eski adı), Orta Asya'ya doğru doğuya, şimdiki Afganistan'ı ve Tacikistan Cumhuriyetini de içeren bölgede kullanılıyordu. Tacik ve Afganistan'ın iki resmi dilinden biri olan Dari de Farsça'nın türevleridir; İkincisi de İran ailesinden gelen Paşti'dir.

Bu dillere akraba olan ve en batıdaki temsilcisi Osmanlı Türkçesi olan Türkçe ya da Türki diller, Karadeniz'in kuzey ve güney kıyılarından Pasifik'e kadar Asya'daki geniş bir alanda konuşuluyordu. Bu üç dilin

beraberinde kullanılan yerel diller de vardı. Arami ve Kıpti dilleri gibi eski kültürlerden kalma ve genellikle Hıristiyan azınlıklar başta olmak üzere Müslüman olmayan gruplarca kullanılan diller giderek azalmıştır. Berberice ve Kürtçe gibi bazı diller de bugüne dek gelmiş olsalar da, yazıları olmadığı için yazılı bir geleneğin istikrarına ve sürekliliğine sahip değillerdir. İbranice, Musevi azınlıklara ait bir din ve kültür dili olarak ayakta kalarak, modem çağlarda konuşma dili ve sonraları da milli dil olarak tekrar canlanmıştır. -

Klasik görüşe göre yalnızca edebiyat, uygar sanatlar arasında ve yalnızca edebiyatçılar saygın kabul edilirdi. Gerek çalan gerekse de besteleyen müzisyenler, köle ya da toplumsal olarak alt sınıftan, müzik de şiire eşlik eden bir araçtı. Edebi bir bağlam içinde bulundukları için bugüne gelebilen çok az sayıda müzisyen adı vardır. Görsel sanatlar da zanaatkarların işiydi. Çok eski zamanlarda bunların çoğu Müslüman olmayanlardandı ve ele geçiren ülkelerin yerel halkından toplanırlardı. İslâmlaştırmanın artmasıyla daha çok Müslüman ressam ve mimar çıkmıştır ama Ortaçağ’ın büyük bölümünde onlarla ilgili hiçbir şey bilinmemektedir. Yüzlerce yıl sonra, Osmanlı Türkiyesi ile Safevi İranı’nda ressamlar saray çevrelerinde saygın bir konuma gelebilmişlerdir. Çoğu isimleri, biyografik ayrıntıları ve ayırt edilebilen eserleriyle tanınmıştır ve bazdan da okullar açarak ustalar yetiştirmişlerdir. Osmanlı döneminde çoğunlukla askerlerden olan mimarların özel bir yerleri vardı. Sanatçı yeteneklerinin yanında yöneticilik ve organizasyon da yaparlar, istihdam yapan önemli kuruluşlarda yetkileri olur, devlet, din ve şehrin başlıca gereksinimleri olan saray, kale, cami, han, ev, medrese, köprü, hamam ve pazar yerleri inşa ederlerdi.

Gerek sarayların gerek de evlerin iç mekanlarında pek mobilya olmazdı. Eski Ortadoğu’da yaygın olarak kullanılan masa ve sandalyeler Ortaçağ’da artık kullanılmıyordu. Onların yerine göçebelerden kolayca sağlanan deri ve yün kullanılıyordu.İç mekanlarda çoğunlukla halı, şilte ve minderler kullanılıyor, dekorasyon için de tepsi, lamba ve tabak gibi çok miktarda madeni, cam ve toprak eşya kullanılıyordu. Ortaçağ İslamiyeti’nin sanayi sanatlarının başlıcaları dövme ve işleme madeni eşya, boyalı seramik ve camdır. Tekstil sanatının çeşitli eserlerinin ve ince işlemeli ahşap paravan ve pancurların kullanıldığı iç mekanda yer almışlardır.

Arap hakimiyetindeki dönemde ilk resimler dekoratif amaçlı olarak yapılmıştır. Bugüne dek gelen Emevi saraylarındaki freskler bir kültür sürekliliğinin canlı örnekleridir. Teknikleri ve dekoratif konulan ile Bizans ve İslamiyet öncesi İranı'nın hâlâ canlı olan sanat geleneğine benzerler. Ancak başka konularda da olduğu gibi eski gelenekler zamanla asimile olmuştur. Sonuç olarak yeni bir şey, temsil ettiği uygarlık gibi eski geleneklerle zenginleşen ama onların hakimiyetinde kalmayan, Araplar'ın yarattığı ve yönettiği, İslamiyet'e adanmış bir siyasi toplumun Arap zevkinin ve İslami değerlerinin gereksinimleri doğrultusunda bir sanat geliştirilmiştir.

Çıplak kadın figürlü eski freskler İslami olarak adlandırılamaz. Bunlar, Bizanslı ressamların Hıristiyan kosmokratörünü çizerken kullandıkları pozda bir Müslüman halifenin tasvirindeki gibi, eski konulan yeni amaçlara uyarlamaya başlamışlardı. Kısa sürede, Müslüman duvar resimlerinde ve iç dekorasyonundaki, çıplak figürler ve de insan figürlerinin yerine dekoratif, özellikle de kaligrafik şekiller geçmiştir. Duvar resimlerinin tekrar ortaya çıkışı yüzyıllar sonra, Safevi İran'ın saraylarında, kabul salonlarında ve sonra da Osmanlı Türkiyesi'nde olmuştur. İleriki zamanlarda, İslam resmindeki pek çok açıdan en önemli gelişme kitaplardaki resimlerdir. Bu sanat Araplar, daha çok da İranlılar ve Türkler'de yaygınlaşmıştır.Müslüman resmi, insan yüzü ve bedeninin resmedilmesiyle ilgili tereddütler giderildiği için portrelerden oluşmuştur. Ancak heykel yasaktı ve insanların iki boyutlu portrelerine şüpheyle yaklaşılırdı.

Türk ressamlar, Osmanlı sultanlarının resimlerini yapmışlardır. Başta Fatih Sultan Mehmed olmak üzere, Avrupalı ressamlara portresini yaptıranlar da olmuştur. Bellini'nin ünlü Fatih Sultan Mehmed tablosu Londra'da National Gallery'de bulunmaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden sonra yerine geçen dindar oğlu, Sultan Bayezid tablo başka tablolarla beraber satmıştır. Osmanlı hükümdarları tarafından özel olarak yaptırılmış olsa da, sultanların resmini yapmak resmen yasaktı. Birkaç istisna dışında, Müslüman hükümdarları ne para ne de pul üzerine yüzlerini resmettirmemişlerdir. 1721 yılında Osmanlı elçisi olarak Paris'e giden Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi raporunda şöyle demiştir: "Buradaki geleneklere göre kral elçilere elmaslarla süslenmiş portresini hediye olarak veriyor ama Müslümanlıkla resmin yasak olduğunu söyleyince bana elmas

kakmalı bir kemer hediye etti.” Mehmet Efendi aldığı hediyeleri ayrıntılarıyla anlatmış, kralın ona gösterdiği resim galerisine yalnızca iki satır ayırmıştır. Duvarlardaki tablolar onun kültürüne ait değildir. Öte yandan çok daha iyi bildiği bir sanat biçimi olan gobleni daha çok anlatmıştır. Bir Avrupa gobleninin gerçekçiliğinden çok etkilenmiştir-.[3]

“Biri sevincini göstermek için gülüyor, öteki üzüntüsünü göstermek için hüzünlenmiş görünüyordu. Biri korkuyla titriyor, diğeri ağlıyor, bir başkası bir hastalığa yakalanmış görünüyordu. Yani, ilk bakışta herkesin ne durumda olduğu anlaşılıyordu. Bu resimlerin güzelliği ne hayal edilebilir ne de anlatılabilir."

İslam ülkelerindeki müzisyenler, bazı derviş tarikatları dışında, Müslüman ibadetinde müzik yer almadığından, Hıristiyan müzisyenlerin, Kilise ve onun yüksek makamlarındaki kişilerin korumasıyla elde ettikleri avantajlara sahip değillerdi. Onlar için de sarayın ve zengin ailelerin koruması vardı ama sürekli değildi ve güçlülerin kaprislerine bağlıydı. Müslüman müzisyenler standart bir notalama sistemi oluşturamadıkları için eserleri ancak ezberlenerek aktarılabilmiştir. Avrupa müzik geleneğiyle karşılaştırılabilecek bir klasik İslam müziği korunamamıştır. İslam müziği ile ilgili olarak kalanlar, yalnızca genişçe bir kuramsal edebiyat, yazarlar ve ressamların bazı müzisyenler ve müzik olaylarını anlatımları, resimleri, eski müzik enstrümanları ve performanslardan hafızalarda kalanlar olmuştur.

VI.yy’da klasik Arap şiiri, Arabistan yarımadası aşiretlerinin yarattıkları ortak dil ve uzun zamandır Arap şiirinde en çok kullanılan anlatım biçimi olan kasidenin geliştirilmesi sayesinde başlamıştır.

Gerek Batılı gerekse de Arap araştırmacılar, eski Arap şiirlerinin çoğunluğunun özgünlüğünden şüphelenmişlerdir. Bugüne dek gelen metinlerden özgün malzemeye sahip olanı çok azdır, bugünkü şekilleriyle VIII. yy'daki neoklasik ya da romantik canlanma dönemi şairlerinin ve filologların eserleridir. İslami dönem şiiri de bu eleştiriyi almıştır. Gerçekliği şüpheli olmayan çağdaş şiir, Suriye’de Emevi halifeler zamanında görülmüştür.

Suriye’de saray şairleri ve şair halifelerin yazdıkları kasideler bu şiirlerin büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Kimileri Emevi kasidesinin

İslamiyet öncesi kasidenin devamı, kimileri de bunun sonraki neoklasikçilerin bilinmeyen geçmişe yansıttıkları bir model olduğunu ileri sürmüşlerdir. Emevi dönemine ait kasideler, eski bir gelenek ve klişe olmuş bir üslup taşımaktadırlar. Özgün haliyle bir övgü olan en eski kasidede aşiretinin sözcüsü olan şair, aşiretinin, hayvanlarının ve kendinin erdemlerini ve başarılarını anlatırdı. Geleneksel olarak kaside, göç mevsiminden önce göçebelerin bayramlarındaki şiir yarışmalarında okunurdu. Terk edilmiş kamp alanına bakan şairin orada aşireti ve sevdiğiyle geçirdiği mutlu günleri anlatan erotik bir girişle başlayan kaside, övgünün başka aşamalarıyla devam ederdi. Emevi zamanı ve sonrasındaki saray kasidesinde, aşiret değil hükümdar övülürdü.

Giriş kısmında sıkça yinelene bazı konular vardır. Şair terk edilmiş kamp alanına gelir ve anılarının keyfine dalar' geride bıraktığı mutlu günlerine ağlar. Onu arkadaşları teselli etmeye çalışır ve tükenmeyen kederi yüzünden kınarlar. Genellikle şair ayrılık gecesinin uzamasından şikayet eder, yavaş gelen sabaha sitem eder. Sevgilisi onu rüyada ziyaret edebilir ve hatta konuşarak onu dayanılmaz bir uyanıklıkla baş başa bırakır. Giriş kısmında genellikle, komşu aşiretteki sevgilisinin kampına yaptığı gece kaçamaklarını anlatılır. Bu kısım biraz ağıt, biraz da övgüdür. Başka bir aşiretten, belki de düşman aşiretten olan sevgilisini görmek için hayatını tehlikeye atarak onun olduğu yere ya da bir kum tepesinin arkasında buluşacakları yere gitmek için çadırlar arasından gizlice geçer. İkisi de nasıl bir tehlike içinde olduklarını bilirler, kadın namusunu korumak isteyen kocası, babası ya da ağabeyinden ve sevgilisiyle arasını bozacak dedikoduculardan korkar. Sonra da bu ikisine, sevgililere karşı kötü, niyetli ama kamu ahlakının koruyucusu sansürcü (rakib) de katılır.

Kampın dağılması ayrılık teması ilişkilidir. İlkbaharın otlama mevsimi bittiği için aşiret gidecektir. Çığırtkanı aşirete hazırlanmalarını duyurduktan sonra, çadırlar sökülür, develer yüklenir ve aşiretler farklı yönlere giderek aşığı anılarıyla yalnız bırakırlar. Korkulan bu günün gelişinin, belirtileri de vardır, sert sesiyle sevgilinin gideceğini haber veren ayrılık kuşu karga sürüleri gibi.

Aşk şiirleri, klasik İslam şiirinin en iyi temsilleridir. Evrensel konusu nedeniyle başka kültürlerden olanların da buna erişebilmesi çok kolaydır.

Bu şiirler, sevgililerin buluşup ayrıldıkları değişen toplumsal içeriğiyle kültürel tarih gibi toplumsal tarihin sahnelerini de yansıtır.

Emeviler zamanında geleneksel kasidenin yam sıra, yeni bir aşk şiiri türü olarak Hicaz’ın erotik şiiri ortaya çıkmıştır. Araplar’ın büyük fetihleriyle elde ettikleri servetler, başta Medine olmak üzere, Hicaz'ın şehirlerinde zengin, kültürlü, zevke düşkün ve sınır tanımayan bir grup ortaya çıkmıştır. Şaşaalı aristokrasinin eğlence merkezi haline gelen kutsal şehirdeki zenginlerin evlerinde köle kızlar, şarkıcılar ve dansözler, din savaşçılarının sefih oğullarının ilgisini çekmek için özgür Arap kadınlarıyla bir rekabete girmişlerdir.

Yalnızca birkaçı bugüne gelebilmiş Hicaz’da yazılmış bu erotik şiirlerin incelenmesinde bazı zorluklar vardır. İsimleriyle tanınmış olan şairlerden çok azmin divanı kalmıştır, pek çoğu daha sonraki yıllardan kalma antolojilerde ve edebiyat tarihlerinde parça parça dağınık olarak yer almıştır. Geleneğin dönemin kişilerine ve serüvenlerine düşürdüğü romantik gölgeyle, bu şiirlerin gerçekliğinin belirlenmesi de özel bir sorun olmuştur. Bunların çoğunun kasidelerin kalan parçalan ya da tam bir şiir olup olmadığı belli değildir. Bu şiirlerin konulan kasidenin giriş bölümüne benzemekle birlikte, bazı farklılıkları bulunur.Çöl sahnesindeki macera, yerini şehirde başka bir evin hanımıyla yaşanana bırakır. Şair, özgür bir Arap kadınından kasidedeki gibi üstü kapalı söz eder, kadının adını gizler ve iffetini över. Köle ve meyhane kadınlarından da açıkça söz eder.

Erkeğin cinsel gereksinimleriyle ilgili cömert hükümleri olan İslam hukuku, yasak aşk konusunda çok serttir. Bu durum, İslamiyet öncesi aşiretlerinin özgür yaşamlarına kısıtlama getirmiş ve aşk şiirinin aşırılığım önlemiştir.Halife Hz.Ömer’in erotik şiiri yasaklamış olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, şairlerin iffete karşı saygıları artmış, böylece daha çok karşılıksız aşk acısı konusu kullanılmıştır. Övünen, duygusuz sevgilinin yerini uzaktan hayranlık duymakla yetinen iffetli kişiler almıştır.Bu kişiler, sonraki yüzyılda oğullarının karşılıksız aşk nedeniyle öldüğü söylenen Udra aşiretinden gelen Udri adıyla anılmıştır.

Udri şair de geleneğe uyar, geceleri gizlice sevgilisinin .çadırına gider ama bir gülücük, bir dokunuş ya da bir sözcükten başka bir şey beklemez. Udriler’in sözde “platonik” aşklarının gerçeğe ne kadar uygun olduğu

tartışılır. Fransız araştırmacı Regis Blachere, Udriler ile klasik kaside yazan çapkınlar arasında pek fark olmadığını düşünmektedir. Arap araştırmacısı Kinani'nin,Udri temasını şehvetli aşk ile yeni dinsel ahlak arasında bir uzlaşma şeklinde tanımlaması oldukça isabetlidir.

İslam tarihinde yeni bir çağ başlatan Emeviler'in yerine Abbasi halifelerinin geçmesi ve başkentin Suriye'den Irak'a taşınması, Arap şiirinde de aynı etkiyi yaratmıştır. İmparatorluğa Arap fatihlerinin aşiret aristokrasisi yerine kozmopolit yönetici seçkinler ve toprak sahipleri hakim oldu. Bağdat'ın hiyerarşisi artmaya başlayan sarayında aşiretlerin baş reisleri yerine, doğulu bir hükümdar bulunuyordu. Arap zevkleri ve gelenekleri, başta bir Arap hükümdar olduğu, Arapça devletin, toplumun ve kültürün tek dili olmaya devam ettiği halde, tartışmasız egemen durumda değildi. Arap kadım sarayda ve şehirdeki eski yerini ve özgürlüğünü kaybederek hareme kapatıldı. Muhafızlar ve harem ağaları yüzünden gizli ziyaretler imkansız olmasa da tehlikeli hale geldi. Artık köle kızlar ve cariyeler bunu gereksiz kılıyordu. Arabistan'ı hiç görmemiş şehirli şairlerin hayali kamp yerleri için üzülmeye ve hayali sevgililerini övmeye devam etmesiyle eski edebi modalar biraz daha sürdü. Geçmişteki kimi konulan gerçek duruma uydurmaya çalıştılar. Söylenene göre, Bağdatlı bir şair, şehirli bir kadına yazdığı kasidede klişe ifadelerle ondan, teselli etmesi için özlem dolu yalnız gecelerinde rüyalarına gelmesi için yalvarır. Kadın da üç altın dinar gönderirse bizzat gelip onu teselli edeceğini bildirir.

Arap şiirinde yeni rüzgarlar esmeye başlamıştı. İslamiyet'i seçenler arasında, fatihlerin dilini ve dini benimsedikleri halde, geleneklerini hor gören îranlılar bulunuyordu. İranlı şairler de Arap şiirine yeni temalar ve modalar getirdiler ve aşk şiiri bunlardan biriydi. Bu şiirlerde genellikle bir köle kıza, özellikle de * şehir toplumunun dişi unsuru cariyelere hitap ediliyordu. Bu şiir türünde gizliliğe önem verilmediği için gizli buluşma ve ayrılma başka bir bağlamda karşımıza çıkar. Müslümanlıktaki zina yasağı etkisini sürmemişti ama alkol yasağı sürüyordu. Bu yüzden de şair gizli buluşma ve ayrılmasını kadınlar yerine alkol şişesiyle yapıyordu.

İslam'daki alkol yasağına rağmen, Arap şiirinde yer alan şarap, İslamiyet içinde gelişen İran ve Türk şiirinde çok daha fazladır. Müslümanlar için geçerli olan şarap içme, üretme ve satma yasağı,

Müslüman devletin Müslüman olmayan vatandaş-lan için geçerli değildi. Bu yüzden içki içmek isteyen Müslümanlar kafirlere gitmek zorunda kalıyorlardı. Arap şiirindeki Hıristiyan manastırı ve Pers şiirindeki Zerdüşt tekkesi meyhane çağrışımlarıdır. Genel olarak birleştirilen aşk ve şarap konulan, özellikle îran ve Türk şiirinde, kimi zaman dini bir önem kazanmaktadır. Sofi şairlerinin kullandıktan Baküsçü ve erotik göstergeler insanın Allah ile mistik birliğini simgelemektedir.Erotizmi dini amaçlarla kullanmanın Tevrat'ta Neşideler Neşidesi'ndeki Musevi-Hıristiyan geleneğince bilinen daha eski örnekleri de vardır.

Av şiirleri, özellikle Türkler ve îranlılar da kültürel bilgi açısından zengin bir başka türdür. Bu şiir türünün avcılığın artık başlıca besin sağlama kaynağı olmamasından çok sonra bile önemli bir kültürel, toplumsal ve askeri işlevi olmuştur. Helenistik dünyanın oyunları ve atletizm yarışmaları îslami yönetimde kaldırılmıştı. Güreş, deve ve at yarışları, deve ve horoz dövüşleri bir ölçüde halkı eğlendiriyor, at binmek ve ok atmak gibi askeri sanatlar askerlere mesleki beceriler sağlıyordu. Ancak avlanmak, spor modem çağda gelişinceye dek egzersiz, eğlence ve yararlı eğitimin birleştiği en popüler alandı. Büyük kraliyet avları, süresi, sayısı ve boyutu açısından özel bir değeri taşıyordu. Modem çağ öncesinde bu avlar, modem orduları savaşa hazırlayan savaş oyunlarına ve manevralara en yakın çalışmalar olarak, yönetme ve örgütlenme, ikmal ve malzeme, hareket, komuta ve denetim, başka bir deyişle savaş deneyimi kazandırıyordu.

Bu. etkinliklere edebiyatta büyük ölçüde yer verilmiştir. Şairler at, deve ve fil gibi binek hayvanlarım, kılıç, yay, mızrak gibi silahlarını, şahin, köpek gibi avlanma yardımcılarıyla avlarını ayrıntılı olarak anlatırlardı. Dostluk, rekabet, avcıların aşkları, kovalamacanın verdiği heyecan, öldürmenin verdiği zevki ve avdan sonraki eğlence konularına ayrıntılarıyla yer verirlerdi.

Şiirin toplumsal ve siyasi açıdan önemli bir işlev taşıyordu. Çoğu şairin geçim kaynağı, hiciv, özellikle de övgüydü. Henüz gazetecilik, reklamcılık, propaganda ve halkla ilişkilerin olmadığı zamanlarda bunların tümünü şairler üstlenirdi. Bu durum şairler için yeni değildi. Roma İmparatoru Augustus'un saray şairlerinden bazılarının eserleri genel olarak Roma

İmparatorluğu'nun, özel olarak da Roma imparatorunun halkla ilişkiler çalışmalarıydı. Şüphesiz durum çok daha önceki hükümdarlar için de böyleydi. Şairlerin hükümdarlarını övdükleri kolayca ezberlenip ağızdan ağza gezen beyitlerle ülke çapında onların imajlarını geliştirdikleri İslami Ortaçağ'da övgü sanatı en doruk noktasına çıkmıştır.

Şiirsel propagandanın olumlu etkisi olduğu gibi olumsuz etkisi de söz konusuydu. Hiciv sözcüğünün Arapça'daki karşılığı "hica" sözcüğünün Tevrat'taki, büyü yapmak anlamındaki "hegeh" sözcüğüyle yakınlığı ilginçtir. Hiciv yalnızca hakaret ve yerme anlamı taşımaz, bunu pratik bir amaca yöneltir. Aşiret hicivcilerinin düşmanca propagandaları daha eskilere, hatta İslamiyet öncesine dayanır. Hz. Muhammed'in hadislerinden şiirsel propagandanın tehlikesinin ve öneminin farkında olduğunu görüyoruz. Şiire karşı genel bir hoşnutsuzluk vardı, örneğin en önemli Arap şairlerinden İmr el-Kays için "cehennem yolundaki liderleri" deniyordu. Bu hoşnutsuzluğa rağmen Hz.Muhammed ona şiirle saldıranlara tuttuğu hicivci ile yanıt vermiştir. Bir defasında da hicivi yazan kişi ile birlikte şiiri okuyan şarkıcı kız öldürülmüştür.

İslami çağın ilk yüzyılında saray şairleri tutan Emevi halifelerinden sonraki tüm Müslüman hükümdarlar da bunu yapmışlar ve uygulama yalnızca hükümdarlara özgü olmamıştır. Başka makamlardaki kişiler de halkla ilişkiler ve reklam çalışma-lan için şair tutmuşlar ve böylece şairlik kabul gören bir meslek haline gelmiştir. Edebiyat tarihlerinde bu şairlerin ödüllendirilmesiyle ilgili ayrıntılı pek çok bilgiye rastlanır. Ödül genellikle makam sahibinin durumu ve şairin yeteneğine bağlıydı. Benzeri mesleklerde olduğu gibi aynı ürün yeniden kullanılabilir, bir hükümdar için yazdığı bir şiiri, işvereni değiştikten sonra, başka birine satabilirdi. Şairleri korumalarıyla, yani yaygın propaganda çalışmalarıyla ünlü olan hükümdarlar vardır.X.yy'da Kuzey Suriye'de Hamdani Beyi Seyf el-Devle oldukça büyük bir şair kadrosuna sahipti. Bu şairlerin, dikkatsiz tarihçileri yanıltmalarıyla bugün bile onun için çalıştıkları söylenebilir. Fatımi halifelerin onlardan beklenilebileceği üzere, Fatımi dünya görüşünü ve Abbasi halifelerine karşı Fatımi davasını yayan ideolojik şairleri bulunuyordu. Tarihçilerin resmi şairlerin listelerini verdikleri de olmuştur. Ortaçağ'ın daha sonraki zamanlarından Mısırlı bir ansiklopedi yazarı, Fatımiler'in saraya bağlı şair bir kadrosu olduğunu ve bunların iki gruba

ayrıldığını yazmıştır. Bu gruplardan biri Sünniliği öven Sünni şairler, diğeri de İsmaili imamına uygun daha aşırı övgüler yapan İsmaili şairlerdir.

Çeşitli mezheplerden olan kişiler, isyancılar, siyasi ve başka grupların kullandıkları şiirsel propaganda, kişisel çıkarlar için de kullanılmıştır,IX.yy Arap şarkı kitabı Kitab el-Aghanil'de yer alan iki örnekte şiirin ekonomik amaçlara hizmet ettiği de görülmektedir. Anlatılan bir öyküye göre, VIII.yy'da Irak valisi kamu sulama sistemini genişletmek için bir araziye zorla el koymuş ve toprak sahibinin adına hareket eden ünlü şair Farazdak, valiyi baskıcılıkla suçlayan ve ona saldıran bir şiir yazmış. Bu olayın nasıl sonuçlandığı ve şaire ne kadar ücret ödendiği bilinmemektedir. Aynı kaynaktan başka bir öykü de tamamı anlatılmaya değer ölçüde ilginçtir:[2]

"Peçe satmak için Medine'ye giden Kûfe'li bir tüccar, siyah olanlar hariç tüm peçeleri satmış. El-Darimi'nin arkadaşı olan tüccar bunu ona anlatmış. O günlerde şiiri ve müziği bırakıp inzivaya çekilmiş olan El-Darimi, tüccara "Sen hiç düşünme, ben sana onları da satırım " demiş ve şu dizeleri yazmış:

Git sor siyah peçeliye Ne yaptın dindar imama?

Namaz için cübbesini toplamıştı Sen cami kapısında göründüğünde

El-Danmi'nin bestesini de yaptığı,şiiri çok ünlü olmuş ve herkes onun inzivadan çıkıp tekrar şiire başladığını düşünmüş. Medine'deki tüm kadınlar siyah peçe almaya başlamışlar, Iraklı tüccar da elindeki siyah peçelerin hepsini satmış. Bu olaydan sonra, El-Darimi yeniden inzivaya çekilmiş. "

Bu, şarkılı reklamın bilinen ilk örneği sayılabilir.

Ortaçağ'da Araplar tarafından öykülü şiirlerin kullanımı yaygın değildi. Ortaçağ Avrupası'ndaki ve klasik antik çağdaki destan ve baladlarla kıyaslanabilecek, resmi edebiyat sayılmayan vezinli ve vezinsiz uzun popüler aşk öyküleri ve bazı savaş parçaları dışında bir esere rastlanmaz. Destanın İslami Ortadoğu'da tekrar doğması, İslam öncesi Pers şiir parçalarının eski Pers epik geleneğinin bulunduğu İran'da olmuştur. Kısmen Pers milli kültürünün tekrar uyanması ve yeni bir Müslüman İran dilinin ortaya çıkması, bu geleneğin tekrar canlanmasını sağlamıştır. X.yy şairi Firdevsi'nin eski İran'ın tanrılarının ve kahramanlarının serüvenlerini

anlattığı uzun şiiri Şehname, Pers-Türk kültüründeki yeri Batı'daki İlyada, Odise ve Eneid'e benzerdir. Batıdaki benzerlerinde de olduğu gibi Şehname'nin de taklitleri olmuş, Farsça ve Türkçe çeşitli kalitelerde destanlar yazılmıştır. Orta Asya Türk halklarının kahramanlık şiirleri Türkçe olanların önemlileridir. Genellikle bir kitabın tamamı uzunluğunda, çoğunlukla da mutsuz aşıkların serüvenleri, Türkler ile İranlılar'ın yaygın olarak kullandıkları bir başka anlatım türüdür. Tüm bu aşklar ve destanlar Müslüman kitap resimleme sanatına büyük ölçüde ortam sağlamışlardır.

Arapça'da olay ya da oturum anlamındaki "Makama" tamamen Araplar'a özgü bir edebi türdür. Makama çoğunlukla hayali bir anlatıcı ve bir kahramanın konuştukları makamat koleksiyonundan bir parçadır. Bunlar konuşma ve anlatım, vezin ve nesir, vaaz ve tartışma ve mizahla ele alman büyük ölçüde toplumsal yorum içerirler. Makamat koleksiyonları arasında Arap edebiyatının şaheserleri bulunur. Farsça ve İbranice'de makamat taklit edilmiştir ama karakteristik Arap biçimi korunmuştur.

Farsça ve Türkçe şiirler tamamen İslami'dir. Benzer biçimde büyük oranda îslami olan Arap şiiri, en erken ve en geç dönemlerinde önemli bir Hıristiyan nitelik taşımıştır. Sayılan az olmakla birlikte Arapça yazan Musevi şairler de olmuştur. Genel olarak Musevi şairler, yalnızca din, bilim ve edebiyat dili olan İbranice ile lirik ve dini şiirler yazıyorlardı. İslam ülkelerindeki

İbrani şiiri yapı, konu ve edebi gelenekler açısından Arap örneklerine benzer.

Makama dışında klasik Arapça'da başka edebiyat türler de vardı. Deneme sanatı oldukça gelişmiş bir düzeydeydi. Roman olmayan alegorik öyküler, daha hafif bir eğlendirici edebiyat türüydü. Bu öyküler hayali oldukları halde, halifeler döneminde çeşitli bölge ve toplumsal düzeylerdeki yaşamı canlı bir şekilde yansıtırlar.

Mizah bu edebiyatta önemli bir yere sahiptir. Sivri anekdotlar ve hazır cevaplılık Ortaçağ Arap yazarlarının başlıca özellikleriydi. Arap edebiyatının en kutsal olanları da dahil olmak üzere her türüyle hafiften hafife alay etmek için hicvi kullanırlardı. Buna örnek vermek gerekirse; halifeler döneminde, tıpkı başka yerlerde ve rejimlerdeki gibi devlet

memurlarının ağır ve sık tekrarlarla dolu bir üslupları vardı. XI. yy'daki ‘'komik hatalar” koleksiyonundaki Halep prensinin öyküsü şöyledir: Prense bağlı olan Antakya valisinin biraz safça olan sekreteri, iki Müslüman gemisinin tüm mürettebatıyla battığını efendisi adına prense şu şekilde iletmiştir: “Esirgeyen ve Bağışlayan Allah adına. Allah, Prens'e kuvvet versin ki iki kayık, yani iki gemi, girdap, yani dalgalar yüzünden, devrildi, yani battı ve herkes kayboldu, yani öldü.” Halep prensi de valisini şöyle yanıtlamış: “Mektubun bize geldi, yani ulaştı ve biz onu anladık, yani okuduk. Sekreterini döv, yani ona vur ve yerine başkasını getir, yani onu kov, çünkü o ahmak, yani aptaldır.Hoşçakal, yani mektup bitti. ’’[3]

Diğer bir öykü de şöyledir: Hicri birinci yüzyılda komik öyküleriyle ünlenmiş Ashab adındaki kişiye, niçin iyi bir Müslüman gibi hadisleri anlatmayıp boş şeylerle uğraştığını sormuşlar. Ashab da kendisinin de hadisleri bildiğini söylemiş. Onlar da birini anlatmasını istemişler. O da hadisin kimin ağzın-

dan söylendiğinden başlayarak geleneksel bir şekilde anlatmaya başlamış. “İbn Ömer'den duyan Nafı bana şöyle anlattı: Allah'ın elçisi, Sahip olanların Allah'ın seçilmiş kullarından olduğu iki nitelik vardır, demiş." Dinleyenler bunun gerçekten doğru bir hadis olduğunu belirterek bu iki niteliğin ne olduğunu sormuşlar. Ashab, “Nafi birini unutmuştu, ben de diğerini unuttum," yanıtını vermiş.[4]

Eğlence edebiyatı da klasik Arap edebiyatının diğer türleri gibi Türkçe'ye ve Farsça'ya geçerek biraz farklı biçimlere dönüşmüştür. Alegori ve öykü epeyce gelişmişti. Öte yandan deneme türü daha az mizahi ve daha çok ahlakçı, didaktik nitelikteki daha ciddi ve daha dürüst bir toplumun anlatımları olmuştu.

Tiyatro büyük olasılıkla antik çağdaki putperest törenlerle ilişkilendiıüdiğinden, İslâmî Ortaçağ'da Ortadoğu'da yok olarak sonraki birkaç yüzyıl bir daha ortaya çıkmamıştır. Pandomim, meddahlık, palyaçoluk olmak üzere dram sanatlarının yaygın bazı unsurları vardı. Aktörlerce doğaçlama söylenen metinlerle kısa komik sahnelerden izler de vardır. Genellikle bunlar sıradan halkın popüler eğlenceleriydi, sarayda daha seçkin gösteriler oluyordu. Ne var ki bu seçkin gösteriler kimi zaman daha çirkin bir amaca hizmet edebiliyordu. XII.yy'da Bizans prensesi Anna

Komnena, Selçuklu sarayındaki aktörlerin gut hastalığı olan babası Aleksios Komnenos ile alay ettiklerini söylemiştir:[5]

"Barbarlar, hünerli aktörler onun acılarıyla dalga geçtiler. Gut hastalığı alay konusu haline geldi. Doktor ve hemşire gibi rol yaptılar ve impara-tor'u bir yatağa yatırarak onunla dalga geçtiler ve kahkahalar attılar. "

XV. yy'da Bizans imparatoru II. Manuel Paleologos, Osmanlı sultanı Bayezid'in sarayına yaptığı ziyaretini anlatırken aktörler, müzisyenler, şarkıcılar ve dansözlerden söz etmiştir.

Bir anlatımı ve hemen hemen hazır bir metni olan oyun, ilk kez XIV. yy'da özellikle Mısır ve Türkiye'de görülmüştür. Bu oyun türünde karakterler kuklalarla ya da bir perdeye yansıtılan gölgelerle canlandırılır ve kuklacı tarafından konuşturulurdu. Genel olarak komik bir içeriği olsa da sert bir toplumsal ya da siyasi yorum içerirdi. Metinleri bugüne dek gelen bu tür oyunlar vardır ve bazılannın yazarlarının adlan da bilinmektedir.

Antik çağdan itibaren kuklalar vardı. Ortadoğu ülkelerinde daha popüler olan gölge oyunlannın Doğu ve Batı Asya arasında yeni iletişim kanallan açan Tiirkler ya da Moğollar döneminden, Doğu Asya'dan gelmiş olması muhtemeldir.

Avrupa'dan, özellikle de XV. yy sonunda ve XVI.yy başında İspanya'dan göçen Museviler'in eseri olduğu kesin olan ve aktörlerin hazır metinlere göre oynadıkları tiyatro, Osmanlı döneminde görülür. Musevi, sonraları Ermeni ve Rum gibi Hıristiyan gruplarının sarayda ve başka kutlamalarda muhtemelen Türkçe olarak oyunlar oynadıkları bilinmektedir.

Ancak tüm bunların çok sınırlı etkileri ve boyutları vardı. Bir sanat dalı olarak tiyatronun ortaya çıkışı XIX. yy'da Avrupa etkisiyle olmuştur.

Şiileriin Hz. Hüseyin ve ailesinin Kerbela'da şehit olmasını temsilen, olayın yıldönümü olan Muharrem ayının onuncu gününde gerçekleştirilen "taziye" çok çarpıcı bir başka dramatik gösteri türüdür. Taziye, modem Şii dini törenlerinin temeli olmasına karşın çok yeni bir türdür, en eski olanları XVIII. yy sonlarından kalmıştır.

Çoğunlukla eğlendirmek yerine, bilgilendirmek ve eğitmek i. için yazılmış olan klasik nesir edebiyatının önemli bir kısmı geçmişe ait tarih, edebiyat tarihi, biyografi gibi bilgileri aktarmak ve korumak üzere yazılmıştır. İslamiyet bir din ve uygar-

lık olarak en başından itibaren güçlü bir tarih duygusu taşımıştır. XV. yy'daki Mısırlı bir bilgin "tarihi" savunurken Allah'ın da tarihi anlattığını belirtmiştir ki, aslında Kuran'da pek çok tarihi öykü vardır. "Peygamberlerin senin kalbini güçlendirecek öykülerini sana anlatıyoruz. Böylece gerçeğin bilgisini, müminlere de öğüt ve uyan getiriyoruz" (Kuran 11:120). Eski hadisler Hz. Muhammed'in vahiylerinin tarihsel sıralamasının tamamını bilen ve insanoğlunun yaratılışından kıyamete kadarki konumunun farkında olanlarla ilgilidir. Hz. Muhammed'in görevi tarihte bir olaydı; amacı ve anlamı hafızalara ve kayıtlara alınarak korunmuş ve aktarılmıştır.

En başından beri tarihteki alacakları yerlerin farkında olan Müslüman hükümdarlar, geleceğe bırakacakları eylemlerinin kayıtlarına çok önem vermişlerdir. Hem kendilerinden önceki hükümdarların yaptıklarıyla ilgilenmişler hem de kendilerinin yaptıklarıyla ilgili kayıtların onlardan sonra geleceklere kalmasını istemişlerdir. Hz. Muhammed ve ashabının biyografileri ve Arap aşiretlerinin kahramanlık destanlarının yazılmaya başlanmasıyla tarih yazımı başlamış, sonrasında da en ilkel bölgede-kiler de dahil olmak üzere, hüküm süren tüm Müslümanlar hanedanlardan bir tür tarih kalmıştır. Tarih yazımı bazı ülkelerde İslamiyet ile birlikte başlamıştır. Şiilerin görüşü farklı olmakla birlikte, Sünni Müslümanlar'a göre Allah'ın cemaati, Allah'ın insanlık için tasarladıklarının somutlaştırılmasıydı ve O'nun ilahi rehberliğinde Allah'ın amacının işleyişini gösterirdi. Tarih, bu açıdan dinin en derin sonınlannda ve hukukun en pratik konularında otorite bir rehber olması nedeniyle doğru bilinmeliydi.

Özede Müslüman açısından kendi tarihi önem taşıyordu. Müslüman olmayan ülke ve toplulukların tarihleri ne bu tür bir rehberdi ne de böyle bir değerleri vardı. Bu yüzden de Müslüman'tarihçiler, Hıristiyan Avrupa'da ya da başka bir yerdeki

Müslüman olmayan tarihi ya da kendi Hıristiyan, Zerdüşti ve diğer Müslüman olmayan atalarının tarihlerini önemsemezlerdi. Kuran'da ve

hadislerde eski tarihte önemli olan şeyler korunmuş, geri kalanı tarihe gömülerek unutulmuştu.

Muazzam bir zenginlik, çeşitlilik ve genişlikteki İslami Ortadoğu'nun tarih yazımı, imparatorluk, yerel, bölgesel ve evrensel tarihi, geçmişin ve günün tarihini, biyografileri ve az sayıda otobiyografileri, askerler, devlet adamları, nazırlar, şairler, bilim adamları, mistikler, yargıçlar ve ilahiyatçıların tarihçelerini kapsamaktadır. Bunlardan başka da tarih yazım türleri bulunur. İslamiyet öncesi kahramanlık tarihi geleneğinde putperest Araplar'ın savaşlarını ve baskınlarını anlatan öyküler bulunur ve Hz. Muhammed'in putperestlere seferleri ve ilk Müslümanların büyük fetihleriyle yeni bir biçime dönüşmüştür. Sonraları da övgü ya da propaganda halini alan bu tür tarih yazımı, kimi zaman da Selahaddin'in Arapça biyografisindeki ve Kanuni Sultan Süleyman'ın fetihlerinin Türkçe yazımlarındaki gibi destanımsı bir biçime dönüşmüştür.

Hukuksal, hatta bir anlamda da teolojik tarih yazımı türü de vardır. Bu tür tarih yazımı, Hz. Muhammed'in sözleri ve eylemlerinin ve "doğru yoldaki" halifelerinin kayıtlarını ve özellikle kamu siyaseti konularında Şeriat'ın korunmasına hizmet eden örnekler olarak sunar. Tarih yazımı, Abbasiler zamanında daha gelişmiş ve edebi bir biçiminin, sayılan hızla artan memurlara yönelik olmuştur. Bu biçimler, onlara daha az dindar, daha pratik, bürokratik ve Müslüman olmayan ve özellikle de İran örneklerini içeren farklı hükümet örnekleri sunmak için kullanılmıştır.

Bir dönem, bölge ve yazarı dikkate alınmaksızın, İslami tarih yazımının tamamı Arapça olmuştur. Ortak İslam uygarlığında ortaya çıkan yeni edebi dillerle, şiir, edebiyat ve tarih yazımında kültürel öz bilincinin yeni şekilleri ortaya konulmuştur. Bununla birlikte başka değişiklikler de olmuştur. Sünni İslam X.ve XVI yy'da mücadele ettiği üç büyük düşman karşısında çoğunlukla zafer kazanmışlardır. Hıristiyan haçlıları püskürtmüşler, dinsiz Moğollar'ı İslâmlaştırarak asimile etmişler ve Şii muhaliflerini bastırmış ya da yola getirmişlerdir. Tüm bu gelişmelerle birlikte yaşanan büyük Sünni canlanışı sürecinde uygarlık biçim değiştirmiş ve kültürel yaşam yeni yollarda ilerlemeye başlamıştır. Gerçekleşen değişiklikler, edebiyata, özellikle de tarihi edebiyata açık olarak yansımıştır. Devlet memurunun eğitiminin önemli bir parçası durumundaki tarih bir

ölçüde bu görüşle yazılmış olmalıdır. Öte yandan, Abbasi zamanındaki bilgili ve nazik memur, Selçuklu sonrasının medrese öğrenimli dindar memurundan çok farklıydı. Ortaçağ sonlaRInda, çağdaşlaRI arasında, çoğu önemli Arap tarihçisinin asıl ilgi alanı ve ünü, genelde dini bilimlerde olmak üzere tarihten başka alanlarda olmuştur. Tarihin asla medrese müfredatına girmemiş olmasına karşın, tarihçi medrese mezunu olmaya başlamıştı.

Bu değişiklik çok önemlidir. Başta Osmanlı İmparatorluğu ve İran olmak üzere, savaş sonrası dönemdeki daha kalıcı ve istikrarlı monarşilerde tarih yazma işi devletin ilgi alanına girmiş, tarihçi, devletin himayesinde alınarak devlet tarafından istihdam edilmiştir. Böylece tarihçinin, öncelikle gerçeklere önem veren ve bunları yorumlarken dürüst olması gereken bir hadis toplayıcı özelliği taşıdığı zamanlardaki gelenekçi anlayışı azalmıştır. Öte yandan, bazı farklılıkları olmakla birlikte eski gelenekler devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğundaki imparatorluk tarihçisi unvanındaki önemli tarihçiler, hükümdarlarının başarı ve erdemleri ile birlikte, başarısızlık ve eksikliklerini de anlatmışlardır. Osmanlı tarihçilerinin XVII.yy'dan sonra yaşanan Osmanlı yenilgileri karşısındaki eleştirel yaklaşımları bilimsel dürüstlük açısından önemli bir örnektir.

Ortaçağ İslamiyet’inde başka ilimlerde de gelişmeler olmuştur. İslamiyet, Hıristiyanlığın tersine, özgün dilini bilmeyenlerin de okuyabilmeleri için Kuran’ın çevrilmesini teşvik etmiyordu. Müslüman otoritelerinden bazıları çeviriyi dine karşı gelmeye ve dine küfüre eş gördükleri için Kuran’ın Türkçe, Farsça ve öteki İslam dillerine resmi çevirileri yapılmamıştır. Yorum adı altında resmi olmayan bazı çeviriler yapılmıştır. Müslümanlar, anadilleri başka olsa da, Kuran’ı kesinlikle ve yalnızca Arapça olarak okuyup incelemek zorundaydılar. Bu durum, sözlük ve dilbilgisi araştırmalarının gelişmesini sağlamıştır. Bu araştırmalar, öncelikle Kuran’m tüm müminlerce anlaşılmasını sağlamayı amaçlamıştır. Bunlar dilbilimlerinde daha önce görülmemiş bir gelişme sağlamıştır. Zaman içinde Arapça gibi öteki İslami diller ve İslami olmayan İbranice dili bundan etkilendi. İslam ülkelerindeki Museviler, Müslüman örneğinden hareketle Tevrat’ı, İbranice’yi sonradan öğrenenlere erişilebilir yapmak için Tevrat İbranicesi'nde metin ve dil araştırmaları yapmışlardır.

Sözcüklerin farklı anlamlarını ve klasik metinlerdeki örneklerini veren Ortaçağ'daki büyük Arapça sözlükleri önemli bir başarı elde ettiler. Bu anlamda filolojinin temelini oluşturan bu sözlükler, alfabetik olarak düzenlenmiş başvuru eserleri için de örnek oluşturmuşlardır. Bu sözlüklerin içinde ülkeler, şehirler ve coğrafi konularla ilgili bilgiler içeren coğrafi sözlükler ve yüzyıla, ülkeye ya da mesleğe göre hazırlanmış pek çok biyografik sözlük de bulunmaktadır.

IX. yy ve sonrasındaki fizik, kimya, matematik, astronomi, tıp, eczacılık, coğrafya, tarım, felsefe ve başka konulardaki önemli Yunan eserlerinin Arapça'ya çevrilmesi araştırmacılığın, genel olarak da bilim ve öğrenimin gelişimi açısından önemli olmuştur. Bu eserlerin kimileri Müslüman olmayanlarda bulunuyordu; kimileri de özel olarak Bizans'tan ithal edilmişti. Çevirmenler eski putperestlerin eylemlerini önemsemediklerinden Yunan tarihçilerin çevirilerini yapmamışlardır. Hem Müslümanlar'ın şiir edebiyatları zengin olduğu için hem de şiir çevirisinin zorlukları nedeniyle şairlerin eserleri de çevrilmemiştir.

Hem çevirmenler hem de hükümdar ve başka hamileri birincil olarak fayda sağlayacak konularla ilgileniyorlardı. Bu konular arasında sonraki nesiller açısından faydalı olacak, bu dünyanın sorunlarını çözme ve öteki dünyaya hazırlanma felsefesi de yer alıyordu. Barbar ve genellikle de ilgisiz olan Batı'da geçici, bazen de kalıcı olarak yokolan birçok önemli Yunan eseri Arapça çevirileriyle tanınmış, sonra da Latince çevirileri yapılmıştır. Çevirmenlerin çoğu gerekli dil bilgisine sahip olan Müslüman olmayan kişilerdi. Kimi metinler doğrudan Yunanca'dan, kinlileri de Yunanca metinlerin Syriac çevirilerinden çevriliyordu. Yunanca'dan başka, İslamiyet öncesi Farsça'dan ve Hintçe'den de çeviriler yapılmıştır. Latince'den yalnızca bir çevirinin yapıldığı bilinmektedir. Bu kitap, Orosius'un tarihçesidir ve İspanya'daki Müslümanların tarihiyle ilgili önemli bilgiler vermiştir.

Yüzyıllarca pek ilgi duyulmayan Batı'ya çok daha sonra bilim adamları ve araştırmacılar pratik nedenlerle yakın ilgi göstermişlerdir. İki örnek bu yeni ilginin farklı yönlerini gösterecektir. 1560'ta Osmanlı sadrazamının istediği Fransa tarihinin Türkçe çevrisi 1570'te bitirilmiştir ve çeviri tek bir metin olarak kalmıştır. Batı tarihi ile ilgili bir çalışma bundan sonraki

yüzyıllar boyunca yapılmamıştır. Baha el-Devle (ölümü 1510) adlı bir İranlı hekimin Hülasat el-Tecarib (Deneyimlerin Özeti) adlı kitabı Batı ile ilgili başka bir eserdir. Bu kitapta El-Devle “Ermeni iltihabı” ya da “Frenk vebası” şeklinde tanımladığı, frengi olduğu anlaşılan, yeni bir hastalıktan söz etmiştir. Kitaba göre Avrupa’da ortaya çıkıp buradan İstanbul’a ve başka yerlere yayılan hastalık, 1498 yılında Azerbaycan’da görülmüş, sonra da Irak ve İran’a yayılmıştır. XVII. yy’da artık Avrupa’da basılan metinlere dayanılarak Türkçe’de ve İslam dillerinin pek çoğunda “frengi” (Frenk hastalığı) olarak adlandırılan “sifilis” ayrıntılarıyla ele almıyordu.

Ortaçağ İslam biliminin ulaştığı başarı, yalnızca Yunan biliminin alınıp korunması ve daha eski ve uzak Doğu unsurlarının benimsenmesiyle sınırlı kalmamıştır. Ortaçağ İslam bilim adamları, çabalan ve katkılarıyla modern dünyaya bıraktıkları mirası büyük oranda zenginleştirmişlerdir. Genelde kuramsal olan Yunan bilimine karşın, Ortaçağ Ortadoğu bilimi çoğunlukla uygulamaya yönelikti. Bu çağda kimya, tıp, astronomi ve tarım gibi konulardaki klasik miras, Ortadoğu’nun gözlem ve deneyimleriyle açıklanıp desteklenmişti. Buna en güzel örnek matematik olmuştur. “Arap rakamları” Hindistan’dan gelmiş olmasına karşın, Ortadoğulular, IX. yy’da yeni bir aritmetik geliştirmişlerdir. Yunan geometrisi üzerine kurulan ve Hindistan öğretilerinden etkilenen İslam geometrisine kadastro, inşaat ve silahta gibi uygulama alanlarında ve kuramsal olarak pek çok yeni ve özgün eklemeler yapılmıştır. Cebir tümüyle ve trigonometri bir ölçüde Ortaçağ Ortadoğu icadıdır. Doğu’da matematik yazılan ve Batı’da boş zamanlarında yazdığı dörtlüklerle ünlü olan cebirci Ömer Hayyam (Ölümü 1311) ünlü mucitlerdendir. Özellikle hekimler olmak üzere bilim adamlarının çoğunluğu Hıristiyan ve Musevi idi. Büyük kısmı yerel halktandı ama aralarında Avrupa’daki baskılardan kaçıp gelmiş olanlar da vardı. Ancak Müslüman olan ve olmayan tüm bilim adamları tek bir bilimsel topluluk oluşturmuş ve eserleri bölgenin ortak Ortaçağ îslami uygarlığında yer almıştır. Önemli İslam yazarlarından bazılarının eserleri Latince’ye çevrilip Avrupa’da okunmuş ve modem bilimin gelişmesine önemli kalkılan olmuştur. Bunlardan biri, Avrupa’da Rhazes adıyla tanınan, çiçek hastalığıyla ilgili bir eseri olan ve belki de Ortaçağ hekimlerinin en önemlisi olan Tahran yakınlarındaki Rey şehrinden Muhammed ibn Zekeriya el-Razi’dir (ölümü 920). Avrupa’da Avicenna adıyla tanınan

Buharalı İbni Sina (980-1037) Latince'ye XIII. yy'da Cremonalı Gerard tarafından çevrilen büyük tıp ansiklopedisi Tıp Kanunu'nu derlemiş ve yüzyıllarca Avrupa tıp araştırmalarına kaynak olmuştur.

Batı tıp bilimine Ortadoğu'dan bilimsel katkıların yanı sıra pratik katkılar da olmuştur. 1717 yılında Lady Wortley Montagu, Edirneli Türkler tarafından uygulanan çiçek aşısı yöntemini şöyle anlatmıştır:[6]

"Kesinlikle bilmek isteyeceğin bir şeyi anlatacağım. Bizde de sık rastlanılan ölümcül çiçek hastalığı burada da aşının bulunmasıyla tamamen zararsız duruma getirilmiştir. Bu uygulama bazı yaşlı kadınlar tarafından yapılıyor. Her yıl sıcaklar sona erdiğinde, eylül ayında, aşı olmak isteyenler haber veriyorlar. On on beş kişi toplanınca, elinde içi en iyi çiçek hastalığı maddesi dolu bir ceviz kabuğu olan bir yaşlı kadın aşı olacak kişiye hangi damarının açılmasını istediğini sorup iğneyle daman deliyor İnsanın canım pek yakmayan bu işlemden sonra iğnenin ucuyla damara zehiri koyup içi boş bir kabukla kapatıyor. Bu şekilde dört beş damar açıldıktan sonra kişinin ateşi çıkıyor ve iki üç gün yatakta yatıyor. Hastalananlar sekiz günde eski sağlıklarına kavuşuyorlar. Bu ameliyat her yıl binlerce kişiye yapılıyor. Fransız elçisi, başka yerlerde içmelere giden insanlar gibi buradakilerin de çiçek aşısı olmaya gittiklerini söylüyor."

Bu durumdan çok etkilenen Lady Mary, sonraki yıl küçük oğlunu aşılatmıştır. Bu aşı yöntemi daha sonra İngiltere'ye ve oradan da Batı'ya yayılmıştır.

Uzakdoğu kökenli iki buluş, edebiyat ve öğrenimin, böylece de eğitimin gelişmesine katkı sağlamıştır. Çin buluşu olan kağıtla tanışma, 751 yılında Orta Asya'da Çinlilerle bir çarpışma sonunda Araplar'ın Çinli kağıt üreticilerini yakalamalarıyla olmuştur. Çinliler mesleklerini İslam dünyasına tanıttıktan kısa süre sonra, kağıdın kullanımı, sonra da üretimi Ortadoğu'dan Kuzey Afrika'ya yayılmış, X. yy başlarında İspanya'ya gitmiştir. Papirüs, parşömen gibi yetersiz yazı araçlarının yerini alan kağıt Ortadoğu toplumunu birçok açıdan etkilemiştir. Hızlı ve ucuz kitap üretimi eğitim ve araştırmalarda faydalı olmuştur. Diğer taraftan devlet ve ticaret işlerindeki kırtasiye işlemlerini artırmış ve kolaylaştırmıştır. Bir Arap tarihçisi, Halife Harun Reşid'in, devlet dairelerinde yazılanların iz

bırakmadan değiştirilememesi ve silinememesi nedeniyle kağıt kullanılmasını emrettiğini söyler.

Diğer bir Uzakdoğu buluşu olan matbaayı Ortadoğu İslam toplumu bu kadar kolay kabul etmemiştir. XV. yy'da Avrupa'da bulunan hareketli harflerle baskı tekniği Osmanlı topraklarında da ilgi çekmişti. Ancak 1485 yılında Sultan II. Bayezid matbaayı yasaklamıştır. Bu yeni kitap basım teknolojisi birkaç yıl sonra İspanya'dan gelen Musevi göçmenlerle birlikte geldi. Museviler, XVI.yy başında İstanbul ve Selanik'te sonraki yıllarda da başka Türk şehirlerinde matbaalar kurdular. Türkçe ve Arapça baskı yapmamaları şartıyla bu matbaalara izin verildi. İslam metinleri ve İslam dilleri için matbaanın kullanılması dine küfür sayılıyordu. Büyük olasılıkla bu yasağa kalemiye sınıfının ve hattatların çıkarları da etkili olmuştur. Bu nedenle Musevi matbaalarında yalnızca İbranice kitaplar ve birkaç Avrupa dilinde kitap basılmıştır. Venedik'te tipografi öğrenmiş Tokatlı Abgar Tibir, 1567 yılında İstanbul'da bir Ermeni matbaası kurdu. Oxford'da Balliol Koleji mezunu Sefalonyalı Nikodemus Metaxas da İngiltere'den ithal ettiği makine ve teknikle 1627 yılında bir Rum matbaası kurdu. Rum ve Ermeni matbaacılara da Musevi matbaacılarla aynı kısıtlamalar getirilmişti.

İtalya'da XVI. yy başında Arapça baskı yapan matbaalar kuruldu. Bu matbaalarda Doğu'daki Arapça konuşan Hıristiyanlar'a Incil'ler, dua kitaplan ve başka dini yayınlar basılırdı. "Horologium Breve" bugüne kadar gelen Arapça harflerle basılmış en eski kitaptır ve 1514 yılında Kilise devletlerinde, Fano'da basılmış bir Hıristiyan duaları kitabıdır. Dini olmayan bazı kitaplar, İbni Sina'nın tıp kanunu, coğrafya eserleri ve 1538'de Paris'te Arapça bir dilbilgisi kitabı basılmıştır. Klasik Arap metinleri doğubilimcilerin ortaya çıkmasıyla daha çok sayıda basılmaya başlamıştı. Bunlar arasında Ortadoğu ülkelerinin özel kitaplıklarına girenler de olmuştur.

Ancak XVIII. yy başında Ortadoğu'da Arapça harflerle baskı yapılmasına izin verilmiştir. 1721 yılında Osmanlı elçisi olarak Paris'te bulunan babasının yanında olan Said Efendi adlı bir genç bu girişimi başlatmıştır. Matbaanın ve yararlarının önemini fark eden Said Efendi, Türkiye'ye döndüğünde, başkentte bir matbaa kurmak için sadrazamın desteğini almaya uğraşmıştır. Said Efendi, mesleki ve tutucu muhalefete

rağmen bunu başarmıştır. îlk Türk matbaasının kurucusu ve müdürü İbrahim Müteferrika ile işbirliği yaptı. Müteferrika Macaristan’da doğmuş, Müslüman olmuş ve Osmanlı devleti hizmetinde çalışmıştı. Müteferrika ile Said Efendi yazdıkları matbaanın faydalarını anlatan raporu sadrazama verdiler. Umulmadık bir destek geldi. Başkent müftüsü ve İmparatorluğun Müslüman hiyerarşisinin başı dini konular hariç Arap harfleriyle Türkçe kitap basılması için fetva verdi. Kuran, hadisler, Şeriat ve Kuran fıkıhları basılması yine yasaktı. 5 Temmuz 1727 tarihinde Türk matbaasının kurulması ve Türkçe kitaplar basılması için padişah fermanı yayınlandı. Başlangıçta makineler ve gereçler şehirdeki diğer Hıristiyan ve Musevi matbaalardan sağlandı, Musevi dizgicilerden yardım alındı. Sonra da, Arapça matbaalar bulunan Hollanda’da Leiden ve Paris başta olmak üzere Avrupa’dan makineler ithal edildi. 1729 yılında ilk kitap olarak iki ciltlik" bir sözlük basıldı. Sözlüğün ilk cildinde padişahın matbaa kurulmasına izin veren fermanı, şeyhülislamın matbaanın caiz olduğunu belirten fetvası, imparatorluğun iki baş kadısının onay belgeleri ve matbaanın faydalarını anlatan bir yazı bulunuyordu.

1745 yılında İbrahim Müteferrika öldüğünde, dilbilgisi, askeri, coğrafya, matematik ve tarih konularında on yedi kitap basılmıştı. Hem kitap sayısı hem de baskı adedi çok azdı. İlk iki kitap biner, üçüncüsü bin iki yüz ve diğerleri de beş yüzer adet basılmıştı. Bu kitaplar, İslam dünyasının entelektüel yaşamında yeni bir çağın başlangıcını gösteriyorlardı.

Ortadoğu İslam uygarlığının bulunduğu en doruk nokta, insan uygarlığının o zamana dek ulaştığı en yüksek noktaydı. O sıralarda çeşitli konularda İslam uygarlığından önde olan ileri ve gelişmiş Hint, Çin ve daha az olmak üzere Avrupa uygarlıkları da vardı. Ne var ki, tüm bunlar temelde yerel ve en fazla bölgesel uygarlıklardı. İslamiyet, dünyadaki tüm halklara kendilerine emanet edilen evrensel doğrulan ve Allah’ın son sözünü getirmekle yükümlü olduklarına inanan ilk din değildi. Ancak tek ırk, bölge ya da kültürün sınırlarını aşarak dini bir uygarlık yaratan ve bu hedefe ulaşma yolunda çok ciddi ilerlemeler gösteren ilk toplum Müslümanlar’dı. İslam dünyası, Ortaçağ’da uluslararası çok ırklı, çok uluslu, polietnik ve kıtalararasıydı.

S. D. Goitein, İslam dünyasının yer ve zaman açısından bir “ara uygarlık” olduğu doğru tepsini yapmıştır. Güney Avrupa’da, Orta Afrika’da, Güney, Güneydoğu ve Doğu Asya’daki dış sınırlan tüm bu yerlerin özelliklerini kucaklıyordu. Antik çağ ile modem çağ arasında bulunması nedeniyle zamanlar arası bir uygarlıktı. Musevi ile Hıristiyan ve Avrupa ile Helenistik geçmişi paylaşıyor, onu uzak ülke ve kültürlerin özellikleriyle zenginleştiriyordu. Helenistik antik çağdan modem çağlara uzanan yollarda Yunan ya da Latin Htristiyanlığı’ndan çok Araplar’ın İslam uygarlığı, modern ve evrensel uygarlığa doğru ilerleme yolunda umut veriyordu.

Ortadoğu İslam uygarlığının, gücü, yaratıcılığı ve enerjisi azalırken, o zamana kadar fakir, güçsüz ve renksiz olan Hıristiyan Avrupa’nın gücü artmaya başlamıştır. Bu kaybın hızla fark edilip nedenlerinin araştırılması ve eski ihtişamını tekrar kazanma isteği Ortadoğu uygarlığının bundan sonraki gelişimine gölge düşürmüştür.

5.KISIM

MODERN ÇAĞ

14.BÖLÜM

MÜCADELE

Ortadoğu’da modem çağın başlangıcım, dünyanın her yerindeki gibi, Batı’nın etkisiyle, daha net bir biçimde de Avrupa emperyalizminin ortaya çıkması, yayılması ve yol açtığı değişikliklerle anlatmak bir gelenek olmuştur. Bu etkinin başlangıcına ilişkin farklı tarihler kabul edilmiştir. Kimilerine göre, 1798’de Fransız ordusunun Mısır’a girmesi; kimilerine göre de galip Rusya’nın mağlup Osmanlı İmparatorluğu’nu imzalamak zorunda bıraktığı yıkıcı Küçük Kaynarca Antlaşması; kimilerine göre ise l683’te Türklerin Viyana kuşatmasındaki son başarısızlıkları, bu sürecin başlangıç tarihidir.

Müslüman uygarlığı, kendisini din ile tanımlıyordu. İslam hukukunun ve Müslüman bir hükümetin egemenliğindeki ülkelerin tümü yani uygar dünya Dar ül İslam’dı (İslam'ın Evi) olarak kabul edilmişti. Çevrelerindeki henüz Müslümanlığı benimsememiş ya da Müslüman egemenliğine alınmamış kafirlerin yaşadığı yerler de Dar ül-Harb (Savaş Evi) olarak görülüyordu. Coğrafi ve tarihi belgelerdeki Müslüman görüşü, İslam sınırlan dışındaki yerler arasında açık bir fark olduğunu ifade etmektedir. İslam dünyasının doğu ve güneyinde bulunan yerlerden bazılarında faydalı şeyler öğrenilebilecek uygar kişiler yaşarken, bazılarında da barbarlar yaşıyordu. Ama bunlar hem din olarak İslamiyet'e, hem de dünya devleti olarak İslam halifeliğine rakip olamazlardı. Aralarında hem uygar hem de barbarlar bulunan bu kafirleri İslam dünyasına kazandırabilecekleri kişiler olarak kabul ediyorlar ve bunun kaçınılmaz olacağını düşünüyorlardı.

Doğuda bir tehdit bulunmuyordu. îslam dünyası için Hindistan ve Çin’deki büyük uygarlıklar, önemli bir tehdit oluşturmamışlar, hatta hiç

karşı karşıya da gelmemişlerdi. Doğudan Moğollarla gelmiş olan putperest istilası çok etkili olsa da, zaman içinde fatihlerin ihtidaları ve asimile olmaları nedeniyle bir sorun olmamış, hatta İslam dünyasının önemli bir parçası haline gelmişlerdi.

Batıda, yani İslamiyet'in kuzeybatı sınınndaki Yunan, Latin ve Hıristiyan Avrupa bölgesindeki durum çok farklıydı. Müslümanlar için burada onlarınkine benzer bir görevi olan ve rakip gördükleri bir dünya dini vardı. Rakipleri de Allah'ın son vahyine sahip oldukları ve bunu tüm insanlığa yayma görevini üstlendikleri inanandaydılar. Hıristiyan dünyasında da İslam dünyasındaki gibi, bu inanan yayılması için pek çok yöntem kullanıldığı gibi, bu uğurda savaşan büyük krallıklar ve imparatorluklar kurularak askeri ve siyasi destek de sağlanmıştı. Sonrasında da Hıristiyan başlıca kafir, Hıristiyan Avrupa ise Dar ül-Harb'm en önemli simgesi haline geldi. Müslümanlar, Bizanslıları eski Yunan ve Hıristiyan Roma'nın mirasçıları kabul ettiklerinden onlara bir ölçüde saygı duyarlar ama onlardan korkmazlardı. Çünkü Bizans ile İslam dünyası arasındaki süregelen uzun ilişki sürecinde Bizans sürekli geriler durumdaydı ve l453'te Türkler tarafından Konstantinopolis (İstanbul) alınıncaya dek sürmüştü. Önceki yüzyıllarda Müslümanlar, Batı ve Kuzey Avnıpa'daki barbar kafirlerden korkmamışlar ve onlara saygı da duymamışlardı. Onları tehdit olarak görmemiş, kölelikten başka bir işe yaramayan kaba ve ilkel insanlar olarak görmüşlerdi. Bu görüşlerinin değişmeye başlaması, Hıristiyanlar'ın karşı saldırısı, Güney İtalya ve İber Yarımadası'nı yeniden ele geçirmeleri, Haçlı seferleriyle Hıristiyan ordularının Levant'a giymeleri ve Hıristiyanlık için kutsal olan yerleri almak üzere sonuçsuz çabalarıyla olmuştu.

Müslümanlar, bu iki dünya sistemi arasındaki uzun mücadelenin ilk bin yılında genellikle üstün gelen taraf oldu. Haçlıların Levant'a girişlerinden sonra geçici, Portekiz, İspanya ve Sicilya'yı kaybedişlerinden sonra da sürekli olan bir gerileme olmuştu. Bu gerilemenin telafisi de Türkler'in Güneydoğu Avrupa'ya girişi ve yeni bir Müslüman devletinin Hıristiyan topraklarında kurularak bir dönem Avrupa'nın kalbini tehdit edişi olmuştu.

İslam dünyası ile Avrupa arasındaki kültürel ve toplumsal ilişkiler Haçlı Seferleri'nden önce başlamış, Haçlılar'dan sonra, daha da gelişip yaygınlaşmıştır. İslamiyet'in Doğu Akdeniz ve Asya'daki eski

uygarlıklardan aldığı ve değiştirip uyarladıkları ile kendi yarattıkları Avrupa'ya önemli katkısı olmuştur. Ortaçağ Avrupası, gelişmiş ve ilerlemiş Akdeniz İslam dünyası uygarlığından birçok şey öğrenmiştir. Bunlardan yalnızca birkaçı Avrupa'da unutulduğu halde Müslümanların koruyup geliştirdikleri Yunan bilimi ile felsefesi; Çin kağıdı ile Hint rakamları; pamuk, şeker, portakal, limon ve başka birçok bitki yetiştirme yöntemidir.

Avnıpalılar, İslam dünyasına uzunca bir zaman yalnızca maddi ve teknik bazı katkılarda bulunmuştur. Sanat, edebiyat, bilim ve felsefe alanlarında Ortaçağ Avrupası'nın, Müslümanlar'a verecek bir şeyi yoktu. Olsa bile Müslümanlar ön yargılı olarak, aşılmış bir din ile ilkel bir toplumdan gelecek düşünceleri kabul etmezlerdi. Öte yandan Avrupalılaşan Müslümanların faydalı bularak benimsedikleri birçok şey üreten el becerileri vardı. XV.yy'da Ortadoğu'da zamanı ölçen saat, görüşü artıran dürbün ile teleskop biliniyordu. Bunlar oraya daha önce gitmiş olması mümkündür. Avrupa'dan alınan bazı besin bitkileri vardı. Örneğin, bugün de Arapça ve Türkçe'de fasulye için İtalyan kökenli adlar kullanılmaktadır. Amerika keşfedildikten sonra, aksi yönde gidenlerden az olsa da Batı'dan ithal edilen besin maddeleri ve bitkilerde artış olmuştur. Bunlardan başlıcaları domates, mısır, patates ve en önemlisi de tütündür. İslam dünyasının yaşam ve de ölümüne Batı'nın en önemli etkisi silah ile olmuştur. Haçlı Seferleri'nde istihkam yapımında kullanılan Frenk savaş tutsakları yeteneklerini efendilerine öğretmişlerdi. Halifeye yazdığı bir mektupta Selahaddin Haçlılardan aldığı limanlarda Avrupalı tüccarların olmasına gerekçe olarak "aralarında savaş silahı getirip satmayan tek kişi olmadığı için onlardan faydalanıldığını belirtir." Bu gelenek Haçlı Seferleri, Osmanlılar'ın ilerleme ve gerileme dönemlerinden modern zamanlara kadar kesintiye uğramadan sürmüştür.

Silah ticareti kilise ve devlet tarafından durdurulmak istenmiştir. Devletler birbirlerini bu ticarete izin vermek ve onu teşvik etmekle suçlamışlardır. Bu konuda kilisenin tavrı çok açıktı. XVI. ve XVII. yy'daki papalık fermanlarında şunlar yazılmıştır: "Türkler'e, Magripliler'e ve başka Hıristiyanlık düşmanlarına silah, tel, demir, kalay, pirinç, bakır, kükürt, güherçile, at, top ya da silah ve saldın araçları yapmak için başka eşya, halat, kereste ve denizcilik gereçleri ve başka yasaklanmış şeyleri satanlar

aforoz edilecektir.” Ancak hem ticaretin kendisi hem de, onu engelleme çabaları son bulmamıştır.

Şüphesiz Batıdan ithal edilen en önemli silahlar, sahra ve kuşatma toplan ile tüfek gibi ateşli silahlar olmuştur. Başlangıçta bu kafir silahlarına karşı direnilmişse de, bu silahlar Osmanlılar tarafından yaygın biçimde kullanılmıştır. Osmanlılar bu sayede Ortadoğu’daki öteki Müslüman rakiplerine karşı önemli bir üstünlük elde etmişlerdi.

Tarihte başka dönüm noktalarını kesin olarak belirlemedeki zorluk, İslamiyet ile Hıristiyan dünyaları arasındaki güç ilişkişi açısından da geçerlidir. Bu gibi değişikliklerde, yeni düzenin başlangıcı, her zaman onu açıkça görünür yapan dramatik olaylardan daha önce olmuş ve eski düzen, ortadan kaldırıldıktan sonra da işlerliğini korumuştur. Bu “dönüm noktaları” tarihin gerçeği olmaktan çok, tarihçinin belirlemesi olarak, belirli ölçülerde yapay ve keyfi olsalar da, tarihi tartışmalara yardımları açısından çok önemlidirler. İslam dünyası ile Avrupa arasındaki değişen ilişkileri belirleyen önemli pek çok olay içinden XVII.yy sonlarındakileri değerlendirmek yerinde olacaktır.

Viyana surlarını kuşatmış bekleyen Türk orduları altmış günün ardından 12 Eylül l683’te çekilmeye başladılar. Türklerin Viyana’yı almak üzere ikinci kuşatmaları ve yenilgileriydi. İki kuşatma birbirinden çok farklıydı. 1529 yılında Kanuni Sultan Süleyman’ın orduları ilk kez Viyana surlarına gelmişler, tüm Güneydoğu Avrupa’yı ele geçirmişler ve Hıristiyan dünyasını tehdit eden yüzlerce yıllık fetih dalgasının zirvesindeydiler. Türkler’in düzenli olarak geri çekilmişlerdi ve kesin bir yenilgi yoktu. Kuşatma ile Habsburg ve Osmanlı imparatorlukları arasında, Macaristan’ı dolayısıyla da Orta Avrupa’yı hakimiyet altına alma mücadelesinin verildiği yüz elli yıllık süreç başlamıştı. Ancak ikinci kuşatma ile beraberindeki yenilgi çok daha farklıydı. Çünkü Türkler’in yenilgisi tartışmasız olarak kesindi. Türk orduları Viyana’dan çekildikten sonra başka yenilgiler de gelmiş, birçok eyalet ve şehir kaybedilerek Osmanlı orduları bozguna uğratılmıştı.

26 Ocak 1699’da Karlofça Antlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile yalnızca Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları arasında değil, genel anlamda Hıristiyan ve İslam dünyaları arasında yeni bir süreç başlamış

oldu. Değişimi antlaşmanın hükümlerinde ve pazarlıklarında görmek mümkündür. Osmanlar açısından çok yeni bir diplomasi süreci başlamışa ve ilk Avrupa'ya

girişleri için anlamlı bir antlaşmaydı. Çok ciddi bir pazarlık yoktu, yalnızca zafer kazananlar yenilenlere şartlar öne sürmüştü. İlk olarak l606 yılında Zitvatorok'ta düşmanla eşit koşulda görüşmüş yapmışlar ama Karlofça'da daha dramatik bir değişiklik olmuştu. Osmanlılar savaş alanındaki kesin yenilginin ardından, barış antlaşmasını zafer kazanan düşmanlarının belirlediği şartlara göre imzalamışlardı. Yeni bir taktik olarak, mağlubiyetlerinin sonuçlarını hafifletmek üzere hem onlar için aracılık yapacak hem de yakındaki komşularının güçlerini dengeleyecek, özellikle İngiltere ile Hollanda olmak üzere Bati Avrupa devletlerinden yardım istediler. Yeni askeri ilişkilere dayalı bu diplomasi daha sonraki yüzyıllara örnek teşkil etmiştir. Viyana yenilgisi, Karlofça Antlaşması ile mühürlenerek Müslümanlar için Hıristiyan gücü karsısında neredeyse kesintisiz ve uzun bir gerileme döneminin başlangıcı olmuştur.

Osmanlılar da durumun farkındaydılar. Yüzyıl başında bir Türk tarihçisi şunları yazmıştır: "Bu, Osmanlı devletinin kuruluşundan beri benzeri görülmemiş ölçüde büyük bir yenilgiydi."Yenilginin hemen ardından nedenlerinin tartışılması önemli bir noktaydı. İslami yükselişin ilk günlerinden itibaren, İslam dini ve siyasi görüşünde, dünyanın ve devletin eksik taraflarını tartışmak önemli bir gelenekti. Ancak ilk defa tartışmada "biz" ve "onlar" yer alıyordu. Eskiden, hep zafer kazanan İslam ordularını mağlup eden bu "kafirlerin" nasıl yendikleri ve onlara neden yenildikleri tartışılıyordu. Bu tartışmaya XVIII.yy başlarında Osmanlı resmi çevrelerinde başlandı, uzunca bir zaman da Osmanlı subayları, memurları ve entelektüellerinin dar çevresinde kaldı. Halkın büyük bölümü, çoğunlukla da iç eyaletlerde yaşayanlar dünyanın değişen durumundan habersiz kaldılar. Tartışma zamanla üst sınıftaki halk arasında ve Hıristiyan dünyasının karşısında uzunca bir süre İslamiyet'in silahşörlüğünü yapmış olan Türklerden tüm Müslüman dünyasına yayıldı. Bu değişim, önce Rus, sonra Batı Avrupa ordularının ilerlemeyi sürdürmeleri, çok fazla Müslüman toprağının Avrupa egemenliğinde girmesi ve İslam ülkelerinin aleyhine olan ticari gelişmelerle güçleniyordu. Ortadoğu pazarları, Batı'nın verimli üretimi ve Batı sömürgelerinden ucuza mal olan ucuz tekstil ve

başka ürünlerle dolduruyordu. Eskiden Ortadoğu'nun Batı'ya ihraç ettiği pamuk, kahve, şeker gibi ürünleri artık sömürgelerden sağlanarak Batılı tüccarlar aracılığıyla Ortadoğu'ya ihraç ediliyordu.

XVI. yy başında İran'da Safevi hanedanı Osmanlılar karsısında yenildiği halde, iki yüzyıldan fazla egemenliğine devam etmiştir. Bu dönemde; Osmanlılar'la askeri, siyasi ve dini mücadelenin sürmesi, Şiiliğin İranlıların çoğunluk dini olarak kabul edilmesi, Orta Asya ve Hindistan'daki Müslüman ülkelerle yeni bir ilişki düzeninin gelişmesi, Avrupa ile ticaretin ve onunla birlikte İran'a karşı Avrupa ticari ve siyasi rekabetinin artma-sı gibi birtakım önemli değişiklikler olmuştur. Safevi döneminde özellikle resim, mimari ve sanayi sanatlarında önemli gelişmeler olmuştur. Safevi devleti ve toplumu bu gösterişli görüntüsünün ardında hızla çürüyordu. Bu durum İran'ın XVIII. yy başında batı Osmanlı, doğu Afgan ve kuzey Rus istilasına uğramasıyla açığa çıktı.

Zamanla Ortadoğu Müslüman devletleri arasındaki rekabet kuzeydeki iki büyük Hıristiyan devletin, Avusturya ve Rusya'nın, tehdidinde kalmaya başladı. Her iki devlet savaşlarla Osmanlı ve İranlılar'dan ciddi toprak ve avantajlar sağladılar. Avusturya ilk olarak, daha önce Türkler'e kaptırdıkları eski Avusturya ve Macaristan topraklarını geri aldı. Avusturyalılar, Balkan yarımadasında çok ilerlemediler ama Tuna'nın ağzına kadar seyir hakkını kazandılar ve İstanbul'un yolu sayılan Morava vadisine girdiler.

Moskova gücünün güneye doğru ilerlemesi çok daha önemliydi. XVIII.yy'da Rus İmparatorluğu 'nun güneye doğru ilerlemesinde yeni bir aşama başlamış ama ilk başlarda çok başarılı olmamıştı. 1710 yılında Prut Nehri'ni geçerek Osmanlı İmparatorluğu'na saldıran Ruslar, geri çekilmek ve ele geçirdikleri yerleri terk etmek zorunda kalmışlardı. İran'daki karışıklıktan faydalanmak isteyen Ruslar, 1723 yılında Kafkasya bölgesine girerek, Derbent ve Baku şehirlerini- aldılar. Bu sefer Osmanlılarca birlikte hareket etmişlerdi. Osmanlılar kuzeydeki gibi doğu sınırlarında da Rus ilerlemesini engellemek isterken, İran devleti parçalanacaksa bir pay almak istiyorlardı ama Ruslar'ın başarılan kısa sürdü. Askeri komutan Nadir Han'ın başarılı liderliğindeki İran hızla toparlandı. Batı ve doğudaki zaferlerinin ardından, 1736'da hükümdar öldükten sonra şah olan Nadir

Han, Osmanlılar'ı, Ruslar'ı ve Afganlılar'ı İran'dan attı ve yeni yerler fethetti.

İran ve Osmanlı ordularının kazandıkları başarılarına karşın, İslam devletleri ve Avrupalı rakipleri arasındaki güçler dengesinde açık bir değişim oluyordu. Bu durum XVIII. sonlarına doğru iki tarafça da anlaşılmıştı. 1769 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na saldıran Ruslar, bu defa büyük bir üstünlüğe sahipti. Rus ordulan önlerindeki herşeyi yok ederken, Rus donanması da Avrupa çevresinden dolaşarak Akdeniz'e girerek Suriye ve Anadolu kıyılarını tehdit etti.

Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile sonlanan savaş Osmanlılar için çok büyük bir yenilgi, Avrupa ile Ortadoğu arasındaki ilişkiler için de bir dönüm noktası oldu. Bu durum, Rus Çariçesi II. Katerina tarafından "Rusya'nın eşini yaşamadığı bir zafer" şeklinde anlatılmıştır.

Bu antlaşma ile Rusya'nın sağladığı kazançları toprak, ticaret ve etkinlik olmak üzere üç grupta inceleyebiliriz. Rusya'nın aldığı topraklar az olmasına karşın, stratejik öneme sahipti. XVIII. yy başlarında Azak'ı alan Rusya, o zamana dek tamamen Türk-Müslüman denetiminde bulunan Karadeniz'in kuzey kıyısında bir köprübaşı elde etmişti. Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Yarımadası'nın doğu burnunda Kerç ve Yenikale limanları ve Dinyester Nehri ağzında Kılbyruri kalesi olmak üzere önemli iki bölgeye daha sahip oldu. Artık, yüzyıllardır Osmanlı hakimiyetindeki Tatar Hanlığı olan Kirim yarımadası da bağımsız olacak ve Tatar Ham ile ona bağlı olan Karadeniz'in kuzey kıyısındaki beylikler, Osmanlı denetiminden ve etkisinden çıkarılacaktı. Bu sayede Rusların ilerleyişi ve 1783'te Kırım'ın ilhakı yolu açılmış oldu.

Bu süreç çok önemli bir değişikliğe neden oldu. Türkler Avusturya ile olan önceki savaşlardan sonra bazı Avrupa eyaletlerinden çekilmişlerdi ama çoğunluğu nüfusu Hıristiyan olan yeni fetihlerdi. Ancak Kırım'ın durumu çok farklıydı. Tatar olarak bilinen Kırım halkı aslında Türkçe konuşan Müslümanlar'dı. XII.yy Moğol fetihlerinden, belki de ondan da önceden beri orada yaşıyorlardı. İlk defa eski bir Müslüman halkı ile toprağı Hıristiyan fatihlere verilmesi Müslüman gururu için çok ciddi bir darbeydi. Kırım Tatarlarının Rus denetimine girmeyerek bağımsız olmaları bir ölçüde bu küçük düşürücü durumun telafisiydi. Öte yandan sultan Tatarların

hükümdarı olmasa da, halife olarak üzerlerindeki dini otoritesini sürdürüyordu. Ancak Tatar bağımsızlığı da Osmanlıların dini yetki alanında kalmaları da pek uzun sürmemiştir.

Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslar ticari avantajlar da kazanmışlardı. Rusya Karadeniz'de ve Boğazlar yoluyla Akdeniz'de seyir özgürlüğünü ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ve Asya eyaletlerindeki deniz ve kara ticaretini elde etmişti.Bu durum, tüm Avrupa devletlerinin XIX. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'na ticari girişleri için önemli bir adım olmuştu.

Rusların sağladığı üçüncü avantaj, Osmanlı toprakları içinde güç ve etki elde etmeleri olmuştu. Tuna'nın Eflak ve Boğdan (Romanya) prensliklerinde Rusya'nın özel statüsünün tanınması bunlardan en önemlisidir. İlkesel olarak Osmanlı hakimiyetindeki bu iki eyalet artık bir ölçüde iç özerklik ve Rus etkinliği elde etmişti. Rusya eğer isterse, Osmanlı şehirlerinde elçilikler açma hakkı kazandı. Bu da Batılı devletlerin uzun süredir istedikleri ama elde edemedikleri önemli bir ayrıcalıktı. İstanbul'da bir Rus kilisesinin yapılması ve "her türlü koşulda yeni kiliseyi temsil etme hakki" (7. madde) küçük gibi görünen önemli bir ödündü.

Halife olarak Osmanlı hükümdarının Tatarlar üzerindeki dini otoritesi etkisizdi, ama karşılığında Rus çariçesine verilen ödün için aynı şey geçerli değildi. Antlaşma metnin yalnızca tek bir Rus kilisesi ile sınırlı olmasına karşın, kilise adına temsil hakkı, küçük bir yorumla, Osmanlı sultanının Ortodoks Hıristiyan tebaasının tümüne müdahale hakkı olacak şekilde genişlemiştir.

1783 yılında Kırım'ın ilhakıyla Rusların yayılma politikalarındaki yeni aşama başladı. Buradan Karadeniz'in kuzey kıyılarında iki yönde de yayılan Ruslar, daha önce Türkler'in, Tatarların ve öteki Müslüman halkların yaşadıkları ülkeleri ele geçirdiler. 1785 yılında, doğuda Kafkasya'da bir Kafkas imparatorluk eyaleti kurarak bölge halkı ve beyleri üzerindeki egemenliklerini güçlendirdiler.

Bu durum Osmanlı İmparatorluğu ile bir savaşa neden oldu. Türkler, 1792 yılında savaşın sonunda Tatar Hanlığı'nın ilhakını ve iki imparatorluk arasında sınır olarak Gürcistan'daki Kuban ırmağını kabul ettiler. 1795

yılında eski Tatar topraklarında Odessa liman şehrini kuran Ruslar, Türkler ile bir kez daha savaştıktan sonra 1812 yılında Osmanlılar'm Besarabya eyaletini ilhak ettiler. Müslümanlar'ın Karadeniz'deki yüzyıllardır süren egemenliklerini son erdiren Ruslar, Osmanlı İmparatorluğu'nu doğudan ve batıdan sıkıştırmışlardı.

Ruslar, 1794 yılında Kaçar hanedanının iktidarda olduğu İran'ı da tehdit ediyorlardı. Ülkede bir ölçüde otorite ve birlik sağlayan Kaçarlar, Ruslar'a kaptırılan Kafkasya topraklarını geri almak için uğraştılar ama bunu başaramadılar. İran'ın işgal edilmesi nedeniyle, eski Gürcistan Hıristiyan krallığı halkının bir bölümü, Müslüman fethine karşı Rusya'dan koruma istediler. 1801 Ocak ayında, Çar tarafından Gürcistan'ın Rus İmparatorluğuna ilhak edildiği açıklandı. Bu olaydan sonra, 1802 yılında Gürcistan ile Hazar Denizi arasındaki Dağıstan, Rus koruması altında yerel prenslerin oluşturduğu bir federasyon oldu. Küçük bir Gürcü krallığı olan İmeretya da 1804 yılında ilhak edildi.

Bu gelişmelerin ardından Rusya'nın İran'a saldırması için yol açılmış oldu. 1804-1813 ve 1826-1828 yılları arasında iki Rus-İran savaşı yapıldı. Bu savaşların sonucunda Ruslar, kısmen yerel hükümdarlardan, kısmen de İran'dan, ileride Sovyetler Birliğime bağlı Ermenistan ve Azerbaycan olacak yerleri aldılar.

Rusya, 1828 yılında İran ile imzaladığı barıştan bir ay sonra 1821 yılında, bağımsızlık savaşlarına başlamış olan Yunanlılara destek olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş açtı. Ruslar 1829 yılında Edirne'ye girerek önemli avantajlar elde ettikleri bir barış antlaşması imzalatabildiler. Rusya, iki imparatorluk arasındaki Balkan ve Kafkas sınırlarında önemli kazançlar elde etti, aynı zamanda da, Tuna prensliklerinin içişlerinde etkili oldu ve tüccarları ile deniz ticareti haklarını tekrar onaylattı.

Ruslar güneye Ortadoğu'ya doğru ilerlemeye devam ederken, Batı'da yeni bir tehdit ortaya çıkıyordu. XV.yy'ın ortalarından sonra Avrupa, karadan Rusya'ya, Batı Avrupa'dan denize doğru ilerliyordu. İslam'a karşı Batı'da ve Doğu'da ilerleme fetihlerle tekrar başlamış, Tatarlar'dan Rusya, Araplar'dan İspanya ve Portekiz alınmıştı. Bu fetihlerden sonraki karşı saldırılar, savaşı düşman topraklarına götürdü. Ruslar güneye ve doğuya

doğru Asya'ya girdiler, öte yanda da Müslüman Araplar'dan ve Magripliler'den yarım adalarını kurtaran İspanyollar ve Portekizliler eski efendilerini Afrika'ya ve daha da ilerilere sürdüler.

Büyük keşif yolculukları birçokları için dini mücadele, Haçlı Seferleri'nin devamı ve ortak Müslüman düşmana karşı tekrar bir fetih girişimiydi. Portekizliler Asya sularına girdiklerinde, başlıca düşmanları kendilerini durduramayan Osmanlı İmparatorluğu, Mısır, İran ve Hindistan'ın Müslüman hükümdarlarıydı. Portekizliler'in ardından Batı Avrupa'daki öteki denizci milletler, İspanyollar, Fransızlar, Hollandalılar ve İngilizler geldiler ve Afrika ve Güney Asya'da XX. yy'a kadar sürecek bir Batı Avrupa hegemonyası oluşturdular.

Batı Avrupa'nın Portekizliler'in ilk girişimlerinden sonra, Güney Asya'daki etkinlikleri genellikle denizcilik ve ticaretle ilgiliydi ama sonraları siyasi bir egemenlik kurulması yoluna gidilmiştir. Bu durum o zaman bile Hindistan, Güneydoğu Asya ve Doğu Afrika ile sınırlıydı ve Ortadoğu bundan dolaylı olarak etkileniyordu. Batılı devletler Ortadoğu ile büyük oranda ticari olarak ilgileniyorlardı. İstanbul'daki İngiliz elçiliğini XIX. yy başlarına dek bölgede İngiliz ticaretinin önemli aracı olan resmi Levant şirketi işletip finanse ediyordu.

Ortadoğu, Asya'da Hollanda ve İngiliz gücünün güçlenmesiyle iki taraftan Batı Avrupalılarla kuşatılmıştı. Bu gelişme, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nden geçen baharat ticaretinin büyük oranda azalmasını Portekizliler'in daha önce Afrika'nın çevresini dolaşmalarından daha çok etkilemiştir. Avrupa imparatorluklarının Asya ve Afrika'daki egemenlikleri henüz doğrudan Ortadoğu'ya ulaşmıyordu ama bölgenin stratejik yollarındaki Batı ilgisi giderek artıyordu. Fransasız devrimi ve Napolyon savaşlarının global özelliği bu düşüncelere yeni bir işlerlik getirdi. Batı müdahalesi, Fransızlar ile İngilizler'in mücadeleleri ve her iki ülkenin Ruslar'a karşı duyduğu endişe ile Ortadoğu'nun merkezine taşındı. Artık Türkler yalnızca Rusya ve Avusturya ile değil, İngiltere ve Fransa'nın da aralarında olduğu dört devletle uğraşmak zorunda kalmışlardı.

Haçlı Seferleri'nin ardından Ortadoğu'ya düzenlenen ilk askeri sefer Fransa tarafından gerçekleştirildi. 1798 yılında General Bonaparte komutasındaki bir ordu o zamanlar Osmanlı eyaleti olan Mısır'a girerek

ülkeyi kolayca ele geçirdi ama Fransız işgalini Filistin’e kadar genişletme girişimi başarılı olmadı. 1801 yılında Fransızlar Mısır’dan çekildiler. Bu sonuç, Mısırlılar’dan da, Türklerden de kaynaklanmıyordu, mücadele Fransız ve İngiliz güçleri arasındaydı.Yerel öğelerin etkisi bunlara oranla daha azdı. Kısa süren Fransız işgalinden sonra, Mısır tekrar Türk yönetimine girdi. Fransız işgali ile Batılı bir devletin küçük bir ordusunun bile Ortadoğu'nun önemli topraklarından birini kolayca ele geçirebileceği anlaşıldı. Ayrıca Fransızların Mısır’dan çıkışı yine yalnızca başka bir Batılı devletin onları çıkartabileceğini gösterdi. Bu çifte ders, daha sonraları çok kötü sonuçlar doğurabilecek bir durumu işaret ediyordu.

Batı Avrupa ülkeleri, XIX. yy’ın ilk yansında Ortadoğu’da daha çok ticaretle ve diplomasiyle, özellikle de kendi aralarındaki rekabetlerle ilgilendiler. Ortadoğu’daki etkinlikleri, genellikle içişlerine önemli oranda müdahale gerektiriyordu ancak merkezi topraklara saldırmıyorlar, bölgeyi kenarlarından kemirmekle yetiniyorlardı. Fransızlar, Ruslar ile Türkler arasında imzalanan Edime Antlaşmasından bir yıl sonra, 1830 yılında, o zaman Osmanlı hakimiyetinde özerk bir hanedanın yönettiği Cezayir’i işgal ve ilhak ettiler. O sıralarda İngilizler de Arabistan civarına yerleşiyorlardı. 1839 yılında, Hindistan yolundaki önemli bir kömür ikmal istasyonu olan Aden işgal edildi. Benzer stratejik ve ticari endişelerle İngilizler de Basra Körfezine yerleştiler. 1853 yılında yerel hükümdarlarla yapılan antlaşmayla bu yerleşme tamamlanmış oldu.

Ruslar, yüzyılın ortalarında tekrar Osmanlı İmparatorluğu’na yüklenmeye başladılar ve 1853 Temmuz’unda kargaşa içindeki diplomatik bir bunalım sırasında Tuna prensliklerini işgal ettiler. Fransa ile İngiltere Osmanlı İmparatorluğu’nu destekledi. Rusya’ya karşı 3854 yılının Martı ayında bir ittifak kuruldu ve iki yıl süren Kırını Savaşı Paris Antlaşması ile sona erdi. Rusya;birtakım ödünlerin yanı sıra, topraklarından da vermek zorunda kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Birliği’ne alınması, toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına saygı gösterilmesi kabul edildi. Bu, Batı Avrupalı müttefiklerin Türk imparatorluğu topraklarında çok sayılarda yer aldıktan ilk savaştı. Batı ile bu doğrudan ilişki ileride çok önemli değişikliklere yol açtı.

Ruslar Ortadoğu'da duraklayarak dikkatlerini Orta Asya'ya yönelttiler ve orada çok ilerlediler. Hazar Denizi doğusunda Çin sınırına kadar olan bölge yüzyıllardan bu yana Buhara Emirliği, Hokand ve Hive Hanlıkları olmak üzere üç İslam Türk devleti arasında paylaşılmıştı. Bunlar askeri seferler sonunda hızla Rus denetimine girdiler. Bölgenin bir bölümü ilhak edilirken, kalan bölümü de Rus işgali ve korumasındaki "yerel beylerin yönetimine bırakıldı.

Ruslar'ın Karadeniz'deki etkinlikleri 1856 yılındaki barış antlaşmasıyla kısıtlanmıştı. Avrupa Fransa-Prusya savaşıyla ilgilenirken, 1870 yılında, Ruslar bunu fırsat bilerek kısıtlamalardan kurtuldular. Rusya'nın Osmanlılar üzerindeki baskıları açısından da yeni bir dönem başladı ve 25 Nisan 1877'de savaş çıktı. Türkler, merkezdeki meşrutiyet krizi ve taşradaki isyanlarla uğraştıkları için Rus ordularının ilerlemesine karşı koyamadılar. Ruslar başkentten birkaç kilometre uzaktaki Ayastefanos'a (Yeşilköy) kadar girerek Padişah ile çok ağır bir antlaşma yaptılar. Osmanlı İmparatorluğu, Ban, özellikle de İngiliz diplomasisi sayesinde kesin bir felaketten kurtuldu. Ruslar'ın Osmanlılar aleyhine yayılması 1878 yılındaki Berlin Antlaşması ile sınırlandı.

Ruslar, tekrar doğuya yönelerek 1881 yılında ilerlemeye başladılar ve Kafkasya'ya sınır bölgelerini ilhak ettiler. Rus orduları bu on yıl süresince Hazar Denizi ile Amu Derya arasındaki yerlerin denetimini ele geçirdiler. 1884 yılında Merv'i alarak Rus imparatorluk gücünü İran ve Afganistan'ın Orta Asya sınırlarına dek genişlettiler.

Doğu Avrupa'dan gelen ataklarla doğru orantılı olarak, Batı Avrupa da genişliyordu. 1881 yılında Tunus'u Fransızlar, 1882 yılında da Mısır'ı İngilizler ele geçirdi. Her iki bölgede de tıpkı Rus Orta Asyası'ndaki gibi siyasi sistemler ve yerli monarşiler olduğu gibi korundu. Ancak askeri işgalle birlikte genel bir siyasi ve ekonomik denetime girdiler.

Ortadoğu'daki İngiliz diplomasisi Hindistan yolundaki yabancı tehditleri için bir kalkan şeklinde "Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığım ve bütünlüğünü koruma" ilkesine dayanıyordu ama saldırılar sürüyordu. Fransızlar ve az da olsa Ruslar Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir yer kazandılar. 1880 ^yılından sonra, İngiltere'nin en büyük rakibi olan Almanya da Ortadoğu'ya, giderek artan bir ilgi duymaya

başladı. Alman hedeflerinin art arda gelen Osmanlı rejimleri tarafından kabul edilmesi İngilizleri huzursuz ediyordu. Alman sanayicileri ve maliyecileri çeşitli ödünler elde etmişlerdi. Osmanlı ordusu, Alman subayları tarafından eğitiyor ve yeniden yapılandırılıyordu. İmparatorluğun Asya topraklan Alman bilim adamları ve arkeologları tarafından araştırılıyordu. Berlin’i İstanbul, Halep, Bağdat ve Basra yoluyla Basra Körfezi’ne bağlayacak olan ünlü Bağdat Demiryolu çalışmalarına 1889 yılında başlandı.

İngilizler’in başlangıçta geçici olmasını planladıktan Mısır işgaline devam etmelerinin en önemli nedeni, kuzeyden gelen Alman tehdidi olmuştur. Aynı endişelerle, 1907 yılında İran'ın Rus ve İngiliz etki alanlarına bölünmesi için Rusya ile anlaşma yapıldı. Bu anlaşma, Almanya'nın Osmanlı Irağı’ndan doğuya ve güneye daha çok ilerlemesini engellemeyi amaçlıyordu.

1911 yılında, Ruslar’ın İran’ın kuzey eyaletlerini ele geçirmeleri yeni bir ilerleme döneminin başlangıcı oldu. I. Dünya Savaşı’nın başlayana kadarki süreçte, bazı direnişler olsa da, İran, Rus hakimiyetine girdi. Fransızlar da bu sırada Fas’taki etkilerini genişleterek 1912 yılında bir manda kurdular. İtalya, Fransızların Tunus’u ele geçirmeleri ve Fas’ta ilerlemeleri karşısında telaşlanarak, 1911 Eylülünde Osmanlı İmparatorluğuna savaş ilan etti. Sonrasında Osmanlılar, Trablus ve Cyrenaica eyaletlerini ilhak ettiler ve her ikisi de İtalyan sömürgesi haline geldiler.

Artık İslami Ortadoğu XVI.yy’dan beri Avrupa'nın yayılmasıyla iki taraflı olarak kıstırılmıştı. Kuzeyden Ruslar, Türkiye ve İran’ı kıstırırken. Batı Avrupalılar da Afrika’nın etrafından dolaşarak Akdeniz’i aşıp Arap dünyasına ulaşmışlardı.

15. BÖLÜM

DEĞİŞİM

Ortadoğu'da Avrupa'nın siyasi ve ekonomik etkinliği aynı dönemde büyük ölçüde artmıştı. Bu artış, askeri ve siyasi konulardaki gibi öncelikle bozulan güç dengesine bağlıydı. XIX. yy'da Ortadoğu, Batı ve Doğu Avrupa ile karşılaştırıldığında XVI. yy'daki ihtişamlı dönemine göre oldukça güçsüz durumdaydı.

Bu duruma neden olan pek çok şey bulunmaktadır. Avrupa ile ilişkilerinde, Ortadoğu, savaşın hızla yarattığı karmaşa ve silahlanma gerekliliği yüzünden artan bir maliyetle karşı karşıyaydı. XVI-XVII. yy'daki yüksek enflasyon ekonomiyi etkilemiş, sonrasında, da fiyat artışları sürmüştü. Dış ticaret, Güney Afrika, Güney Asya ve Atlantik deniz ticaret yollan nedeniyle sarsılmış, transit ticaretin düşmesi de Ortadoğu bölgesinin önemini azaltmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusundaki ülkelerle ticaret dengesinin bozulması, Hindistan ve İran'a doğru al-tin ve gümüşün akışının artması başka bir etkendi. Bu süreçlerin hızlanmasında, Ortadoğu'nun nakliyat, sanayi ve tarım açısından teknolojik olarak gelişmemiş olması da büyük rol oynuyordu.

Öte yandan toprak mülkiyeti sisteminde de değişiklikler olmuştu. Devlet, yönetim ve savaş için artan nakit gereksinimini karşılamak üzere geleneksel olan askeri tımar sistemini terk etmek zorunda kalmıştı. Bunun yerine iltizam .sistemini uygulamaya başlamışa ama bu sistemin de hem taşrada hem de merkezde ters bir etkisi olmuştu. Özellikle XVIII. yy'da köyler başta olmak üzere nüfusta görülen hızlı azalış bir diğer değişikliktir. Türkiye, Suriye ve Mısır nüfuslarının 1800'de 1600'dekinden daha az olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.

XVI. yy sonuna doğru fiyatlar büyük ölçüde artmaya başlamıştı. Bu durum, Amerikan altın ve gümüşünün gelmesinin Ortadoğu'daki yıkıcı etkisinin bir görünümüydü. Osmanlı İmpara-torluğu'nda bu değerli madenleri alma gücü Batı'dakinden çok, îran ve Hindistan'dakinden azdı. İran ipeği başta olmak üzere, İran ürünleri, Osmanlı topraklarında da, Avrupa'da da çok ilgi görüyordu. Ancak Avrupa'da herhangi bir Osmanlı ürününe böyle bir ilgi söz konusu değildi. Avrupa'ya ihraç edilen başlıca ürünler tahıl ve tekstil ürünleriydi. Eskiden genellikle üretim mallarından oluşan tekstil ticareti azalmıştı. Ortadoğu'dan Avrupa'ya yalnızca pamuklu bez ihracatı bir dönem sürmüştür. Artık tekstil ürünleri ve Hint kumaşlarının ihracatı durmuş, durum tersine dönerek, Avrupa'dan Ortadoğu'ya ithalatı başlanmıştı. Avrupa'da tekstil ürünlerinin hammaddesi, pamuk, moher ve ipek çoğunlukla İran'dan ithal ediliyordu. Osmanlı belgelerine göre, Batı'dan altın ve gümüş ithal edildiği halde, para basmak için bile ülkede yeterli değerli maden bulunmuyordu.

Batı'dan alınan yeni tahıllar tarıma az da olsa fayda sağlamıştı ama yine de ekonomik ve teknolojik bir duraklama vardı. Ortadoğu ülkelerinde Avrupa'daki tarım devrimi yaşanmamış ve Avrupa sanayi devrimi hiç yansımamıştır. XVIII. yy ortaları-na dek Ortadoğu sanayisinde gelişme görülmüş ama herhangi bir teknolojik gelişme olmadan el zanaatları ile sınırlı kalmıştır.

Silah yapımı ve gemi inşası, teknolojide ilerlenmemiş olmasının en önemli iki göstergesiydi. XVIII. yy'da Osmanlı İmparatorluğu, Avrupalı denizcilik mühendislerinden faydalanmış ve İsveç ve Amerika Birleşik Devletlerinden sivil ve askeri amaçlı tekneler satın almıştı. İmparatorluk topraklarındaki su kanalı ve yol ağını geliştirmek için de girişimleri olmamıştır.

Ticaretle ilgili şarlar da Osmanlı İmparatorluğu ve öteki Ortadoğu devletleri aleyhine değişiyordu. Ortadoğu, açılan ve gelişen Okyanus yollarından etkilenmemiş, Osmanlı İmparatorluğu için başlıca vergi geliri ve hammadde kaynağı durumundaki İran ipek ticareti, büyük oranda Batı Avrupalı tüccarların kontrolü altına girmişti. Benzer değişikliklerle Karadeniz'de de Türkler güçsüz duruma düşüyordu. Rus gücünün Kuzey kıyısında yayılması nedeniyle bölgedeki Doğu Avrupa ticareti büyük oranda

artmıştı. Rus tüccarlar ve denizciler, Küçük Kaynarca Antlaşması ile kazandıkları ticari haklar sayesinde doğrudan Osmanlı tebaasıyla çalışmaya başlamışlar ve Türk başkentine hiç gitmeden Boğazlar’dan geçip Akdeniz’e gitme olanağı elde etmişlerdi. Çok geçmeden öteki Avrupa devletleri de kendileri için Ruslar’ın kazandıkları haklan isteyip aldılar. Karadeniz ticaretini Avrupalılar’a, özellikle de Yunanlılar’a kaptıran Türklerini Avrupa ticaretindeki paylan da çok düşmüştür. İngiltere ile ticaretleri XVII. yy ortasında onda bir, XVIII. yy sonunda yüzde bir, Fransa ile ticaretleri de XVI. yy sonunda yüzde elli, XVIII. yy sonunda ise yirmide bir oranında azalmıştır. Bununla birlikte, Avusturya ve Fransa başta olmak üzere ithalatta büyük ölçüde artış olmuş, ucuz ve kimi zaman daha iyi olan Avrupa mallan yerli malların büyük bölümünü piyasadan çıkarmıştır.

Bu dönemde Avrupa’da Osmanlı tarım ürünleri, özellikle Hıristiyan Balkan eyaletleri ürünleri için yeni piyasalar açılmaya başlamıştır. Bu durum, Osmanlı nüfusu için ciddi toplumsal sonuçlar doğurmuştur. Çoğu Müslüman olan esnaf ve zanaatkarlar, geleneksel zanaatların azalması nedeniyle niteliksiz işçi haline gelmişlerdir. Öte yandan, çiftçiler, tüccarlar ve nakliyeciler olarak Hıristiyan azınlıklar için yeni olanaklar doğmuştur. Bunlar, ticaret yaptıkları Avrupa devletlerinin yakınlıkları, teşvikleri ve bu yeni durum sayesinde servet, beraberinde eğitim,dolayısıyla da etkinlik ve güç elde etmişlerdir.

Arap eyaletlerinde meydana gelen ekonomik çöküş Osmanlı İmparatorluğu ’nda olduğundan çok daha da ağır olmuştur. Suriye, Irak ve Mısır’da hem tarım ara2isi hem de nüfus büyük ölçüde azalmıştır. Nüfus azalması şehirlerde görülse de, daha çok kırsal kesimde olmuştur. Ayrıca, sanayide de gerileme olduğu anlaşılmaktadır. Şehirlerdeki zanaatkar sayısı ve üretim kaliteleri düşmüş; çoğu büyük liman da önemini yitirmiştir.

Ortadoğu’da oluşan bu değişikliklerin nedenleri arasında çoğunlukla otorite eksikliği, kısmen siyasi nedenler, bir ölçüde bağımsız yerel yöneticilerin çıkması ve yerli göçebelerle ithal askerlerin taşrada yol açtıkları ciddi hasarlar yer almaktadır. Yönetici askeri ve bürokrat gruplar çoğunlukla yerel ekonomik gelişmelere ilgi göstermişler, az da olsa sarf ettikleri çabalarsa Avrupa’nın ekonomik çıkarları yüzünden engellenmiştir. Bu çöküş bir ölçüde ekonomik nedenlere, çoğunlukla da maden, su ve

kerestenin eksik oluşuna bağlıydı. Enerjinin ve yakıtın azlığı nedeniyle sanayinin, nakliyenin ve önemli teknolojilerin gelişmesi sınırlı olmuştur. Ortadoğu, hayvan kullanımını kolaylaştıran gelişmiş koşum teknikleri, yel ve su değirmeni gibi ilk teknolojik gelişmelerden pek etkilenmemiş ve bu konularda Avrupa'dan oldukça gerilerde kalmıştır.

Osmanlılar'daki gerilemenin nedenleri iç değişikliklerle birlikte, Batı'daki yaşanan bilim ve teknolojideki, savaş ve barış sanatlarındaki, ticaret ve devlet yönetimindeki hızlı ilerlemelere ayak uyduramamış olmalarıdır. Türk liderler, bu durumun farkındaydılar ve sorunun çözümüne yönelik birtakım düşünceleri vardı. Ne var ki yeni düşünce ve yöntemlerin benimsenmesi konusundaki büyük ideolojik ve kurumsal engellerle baş edemiyorlardı. Bu konuda, ünlü bir Türk tarihçisi şunları söylemiştir: "Bilimsel dalga, hukuk ve edebiyat engellerine çarparak kırıldı."Yeniliklere ayak uyduramayan Osmanlı İmparatorluğu, Sovyetler Birliği gibi onlar tarafından yok edilmiştir.

Osmanlılar ile Sovyetler Birliği'nin kaderinin karşılaştırmasında liberalizmin patlayıcı güçleri, eski ideolojilerin iflası, eski siyasi yapıların çökmesi ve milliyetçilik gibi ideolojik ve siyasi konular dikkat çekicidir. Tüm bu konularda Ruslar da, Türkler'in geçtikleri yollardan geçmişlerdi ve onların da milli tarihlerinde yeni bir sayfa açacak bir Mustafa Kemal Atatürk'e ihtiyaçları vardı.

Osmanlılar'daki gerilemede farklı bir yan söz konusudur. Ortadoğu'daki ekonomik güçsüzlük, Sovyetler Birliği'ndeki gibi merkezi denetimin aşırılığına bağlı değildi. Aksine, bu şekilde bir denetim neredeyse hiç bulunmuyordu. Kısmen taşra ve lonca pazarları düzeyinde bazı ekonomik düzenlemeler olsa da, Osmanlılar ekonomik gücün kullanılması ve seferber edilmesi konusunda, Batı Avrupa'nın epeyce gerisinde kalmışlar daha çok tüketim toplumu haline gelmişlerdi.

Üretime yönelik olarak, Batı'da merkantilizmin ortaya çıkması, Avrupa ticaret şirketleri ile onları teşvik edip koruyan devletlerin, gerçekte pazar güçlerinin herhangi bir kısıtlama olmadan işlemekte olduğu Doğu'da benzersiz olan ve tanınmayan ekonomik enerjilerini yaygınlaştırmalarını ve bir ticari örgütlenmeye kavuşmalarını sağlamıştır. Artık Batılı ticaret şirketi, ticarete destek olan hükümetlerin de yardımları sayesinde yeni bir

güç olmuştu. Batılı tüccarlar, sonra üreticiler, daha sonra da hükümetler, ekonomik güç ve iradede artmaya başlayan eşitsizlik sayesinde, Ortadoğu pazarlarım ve sonuçta en büyük Ortadoğu üretim sektörlerini neredeyse mutlak bir denetim altına almışlardır.

Bu dönemdeki tekstil ticareti, Batı'daki ilerlemeden etkilenmiştir. İran ve Osmanlı imparatorluklarının limanlarına İngiliz tüccarlar tarafından, artan miktarlarda Hint pamuklusu ve başka kumaşlar getirilmiştir. Daha ucuz ve daha saldırgan yöntemlerle pazarlanan Batılı ürünler, eskiden Batı'da çok ilgi gören Ortadoğu tekstillerini önce dış, sonra da iç pazarlardan çıkarmıştır. Bu ticari ilişkideki değişikliği Ortadoğu'nun geleneksel alışkanlığı olan kahve ile açıklayabiliriz. Kahve ve onu tatlandıran şeker Avrupa'ya Ortadoğu'dan gitmiştir. Hollandalılar, XVII. yy'ın son çeyreğinde Cava'da Avrupa pazarlan için kahve üretiyorlardı. Fransızlar da Osmanlı İmparatorluğu'na Batı Hint sömürgelerinden kahve ihracatı yapıyorlardı. 1739 yılında Batı Hint kahvesi, doğuda Erzurum'a dek gitmişti. Batı'nın sömürge kahvesi daha ucuz olduğu için Kızıldeniz. bölgesinden gelen kahve çok büyük ölçüde azalmıştı.

Aslında bir Doğu icadı olan şeker, ilk kez Hindistan ve İran'da rafine edilmişti. Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'den Avrupa'ya ithal ediliyordu ve Araplar tarafından İspanya ve Sicilya'ya da götürülmüştü. Burada Batı Hint sömürgeleri de iyi bir fırsat yakalamışlardı. Colbert'in emriyle 1671 yılında Fransızlar Marsilya'da bir rafineri kurdular ve oradan sömürge şekerini Osmanlı İmparatorluğu'na ihraç ettiler. Batı Hint kahvesi daha acı olduğu için Türkler şeker kullanmaya başladılar ve tüketim de çok büyük miktarlarda arttı. Mısır şekeri kullanıyorlardı ama Batı Hint şekeri çok daha ucuz olduğu için kısa sürede Ortadoğu pazarını ele geçirdi. Bir Arap ya da Türk'ün XVI-II. yy sonlarında içtiği bir fincan kahve ve şekeri Avrupa sömürgeleri üretmiş ve ithal etmiş oluyordu. Yerel kaynaklar yalnızca sıcak suyu sağlayabiliyordu ve XIX. yy'da Avrupa şirketlerinin Ortadoğu şehirlerinde kurdukları yeni tesislerden sonra bu da şüpheli oldu.

Batı'nın Ortadoğu'daki ekonomik egemenliği çeşitli biçimlerde desteklenmiş ve devam etmiştir. Ortadoğu ürünlerinin Batıya ithal edilmesi, koruyucu gümrüklerce kısıtlanmış ve kimi zaman de engellenmiştir. Ancak Ortadoğu'daki Ban ticareti sınırsız ve serbest giriş sağlayan kapitülasyon

sistemi ile korunmuştur. Osmanlılar döneminde, “Kapitülasyon” (Latince liste anlamına gelen; “bölüm”; capitula), Osmanlı ve öteki Müslüman hükümdarlar tarafından Müslüman ülkelerinde Hıristiyan devletlerinin tebaalarına tanınan iskan ve ticaret hakkı aynca-lığı için kullanılırdı. Onlar Müslüman olmayan tebaanın vergilerinden muaftı. Bu gibi ayrıcalıklar XTV-XV. yy’da İtalyan denizci devletlerine verilmişti. Bu ayrıcalıklar, XVI. yy’da Fransa’ya (1569), İngiltere'ye (1580) ve başka ülkelere de verildi. 1580 yılındaki bir İngiliz kapitülasyonunda şu hükümlere yer verilmiştir:[2]

. ***.Müslüman İmparatoru Sultan Murad Han, İngiltere Kraliçesi Elizabeth ‘e dostluğumuzu göstermek üzere, Kraliçe ’nin tebaasının ve halkının ülkemizde güven içinde mallarını ve diğer eşyalarını büyük ve küçük gemilerle ve karadan araba ve kervanlarıyla getirebileceklerini, kendilerine bir zarar verilmeyeceğini, kendi ülkelerinin geleneklerine göre hiçbir güçlükle karşılaşmadan mal alıp satabileceklerini... Burada yerleşecek ya da buradan geçecek, evli olan ya da olmayan bir İngiliz'in kelle vergisiya da başka bir vergi ödemeyeceğini... Ingilizlerin arasında bir anlaşmazlık çıkarsa kendi elçiliklerine başvurabileceklerini... Bu anlaşmayı ve kutsal barışı İngiliz Kraliçesi koruduğu ve uyguladığı sürece bizim de aynısını yapacağımızı bildiririz..*** "

Bu ilişki ticaretle birlikte başka şeyler de içeriyordu. Arşiv dairesindeki pek çok belgeden birisi olan Sultan III. Murad’ın 1590 Haziran’ında Kraliçe I. Elizabeth’e gönderdiği mektubun sonu şöyledir:[3]

“Daima çatışmada olduğun İspanyol kafirlerine saldırdığında, Allah ’nın yardımıyla zafer kazanacaksın. Bizi gerektiğinde işlerinden haberdar etmeyi ihmal etme. Allah 'a şükürler olsun ki, biz de boş durmayacak, zamanı geldiğinde kafir İspanyollar’ı rahatsız etmek için gerekli önlemleri alacağız ve mutlaka size yardım edeceğiz."

Kapitülasyonlar, Müslüman devletlerinin daha da zayıflaması ve Hıristiyan komşularıyla ilişkilerindeki değişiklikler yüzünden, başlangıçta amaçlandığından daha çok ayrıcalık içerir olmuşlardı. XVIII. yy sonu ile XIX. yy başında bir Avrupa devletinin koruması mali ve ticari büyük avantajlar sağlıyordu ve bu uygulama çok artmıştı. Daha da ileri gidilerek, Avrupa diplomatik misyonları kapitülasyon haklarını aşıp koruma

belgeleri olan beratlar dağıtmışlardı. Başlarda bu belgeler, Avrupa konsolosluklarının yerel halk arasından seçtikleri memur ve ajanları korumak içindi ama kısa sürede pek çok yerel tüccara verilir ya da satılır oldu. Onlar da korunmuş ve ayrıcalıklı bir statü kazanmış oldular. Böyle kötü kullanımı engellemek için Osmanlı yetkilileri boşuna uğraştılar. Sultan III. Selim, XVIII. yy sonları ile XIX. yy başlarında Avrupa devletlerinin konsoloslarıyla baş edemeyince katılarak Müslümanlar'a değil ama Osmanlı Hıristiyan ve Musevi tüccarlarına berat verdi. Bu beratlarla belirli ticari, hukuki ve mali ayrıcalıklar, bağışıklıklar ve Avrupa ile ticaret hakkı tanınıyordu. Osmanlı tebaasını yabancı tebaalarla neredeyse tümüyle eşit düzeye getirmeyi amaçlıyordu. Bu durum yeni bir ayrıcalıklı sınıfın ortaya çıkmasına yol açtı. Osmanlı Rumları denizcilik yetenekleri ve olanaklarıyla giderek daha üstün bir duruma ulaştılar. Bu sistem XIX. yy başında Müslüman tüccarlar arasında da yayıldı ancak çok az tüccar faydalanabildi.

Tarih boyunca daha karmaşık ve hareketli yapısı olan bir toplumun ticari etkisiyle canlanan daha basit ekonomi örnekleri de bulunmaktadır. Ortadoğu'daki örnekleri değişikliklerden faydalanan yabancılar ve ajanlardı. Yabancı olanlar Avrupalılar idi, ancak Müslüman ülkelerde dini azınlıkların üyeleri baş aktörlerdi ve çoğunluk toplumu onları marjinal bulurdu. Bu durumu, Türkçe'de Avrupalı yabancılar için kullanılan "Frenkler" ve Avrupalılaşmış olan yerli Levanten nüfus için kullanılan "tatlısu Frenkleri" terimleri de göstermektedir.

XX. yy başında, azınlıkların ve yabancıların mali konularda ağırlıkları oldukça fazlaydı. 1912 yılındaki bir listede, İstanbul'daki kırk özel bankacıdan on ikisi Ermeni, on ikisi Rum, sekizi Musevi ve beşi Levanten ya da Avrupalı idi. Yine başka bir listede, İstanbul'daki otuz dört borsacıdan on sekizi Rum, altısı Musevi, beşi Ermeni idi ve hiç Türk yer almıyordu.

Ermeniler, Rumlar ve Türk Musevileri'ni komşularından ayıran yalnızca dinleri değil, dilleriydi de. Arapçanın konuşulduğu ülkelerde böyle bir ayrım yoktu. Museviler ve Hıristiyanlar, Müslüman komşularıyla aynı dili, Arapçayı, konuşuyorlardı. 1830'lardan sonra Beyrut limanında ve çevresinde yeni Hıristiyan ticari burjuvazisinin ortaya çıkıp gelişmesi bu durumun bir sonucudur. Böylece yüzyılın ortalarına doğru, öğrenim görmüş, varlıklı ve Arapça konuşan yeni bir orta sınıf doğmuştur. Bu sınıfın

Hıristiyan kimlikleri yüzünden önemli bir toplumsal ya da siyasi rolü olmamıştı ama Arapçayı çok iyi kullandıkları için Arap kültürünün canlanmasında çok ciddi katkılan olmuştur.

Ortadoğu ülkelerinde Batı sızmasının ikinci yolu, iktidar ve etkinlik makamlarına gelen dini azınlıklardı. Ruslar, Küçük Kaynarca Antlaşmasının ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks Hıristiyan toplumu üzerinde bir ölçüde hamilik elde etmişlerdi. Nüfusunun çoğunluğu Ortodoks Hıristiyanlar, Yunan ve Balkan eyaletlerinden oluşturuyordu ve bunlar Suriye'de ve Anadolu'da önemli azınlıklardı. Çarların Ortodokslar üzerindeki hamiliği, Ruslar'a Osmanlı nüfusunun önemli bir unsuru üzerinde büyük etkinlik veriyordu. Benzer bir hamiliği sultanın Katolik tebaası üzerinde de Fransızlar elde etmişlerdi. Sayıları Ortodoks Hıristiyanlar'dan az olmasına karşın, önemliydi. Lübnan'daki önemli Maruni kilisesi de aralarında bulunuyordu. İngiltere, koruyacak bir dini azınlık bulamadığından, Rus ve Fransız rakiplerine göre oldukça avantajsızdı. Protestan topluluklar, İngiliz, Amerikan ve Alman misyonerler tarafından sayılan arttırılmaya çalışılsa da, önemsiz derecede azdı. Zaman zaman İngiliz dış işleri bakanları İngiliz korumasını Museviler ya da Dürziler gibi gruplarda yaygınlaştırmayı denemişlerdir. Benzeri bir dezavantajlı durumdaki, Protestan güç olan Almanya, bu durumu korumasını Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamına genişleterek avantajlı hale getirdi.

Dini koruma çeşitli yollarla yapılıyordu. Korunan dindeki Osmanlı tebaasının refahları ve çıkarları korunuyordu. XIX. yy'da Osmanlılar'ın güçten düşmesi ve Avrupalılar'ın kapitülasyon sistemiyle oluşturdukları zor şartlar içinde bu neredeyse Osmanlı içişlerinin her alanına sınırsız müdahale hakkı anlamına gelmeye başlamıştı. Osmanlı Musevileri'nin ve Hıristiyanları'nın eğitim ve dinle ilgili gereksinimleri, misyonlar, okullar ve öteki öğrenim, kültür ve toplumsal kurumlar ağı ile gideriliyordu. Bunların pek çoğu Hıristiyan, bir bölümü de Musevi kurumlarıydı ve laik olarak kurulan bazıları azınlıkların yanı sıra, Müslüman çocukları da kabul ediyordu. Ortadoğu'daki Batı okullarından mezun olanlar, yüksek öğrenimlerini de Batı üniversitelerinde yapıyorlardı. XIX. yy'ın ikinci yansından sonra, Ortadoğu şehirlerinin bazılarında Batı kolejleri açıldı. Hami devletin, kültürel, dolayısıyla da siyasi ve ekonomik etkinliğini

yaymasında eğitim, önemli bir yol oldu. Fransızlar bu konuda en başarılı olanlardı. Onlardan sonra da sırasıyla İtalyanlar, İngilizler, Almanlar ve Amerikalılar geliyordu. Rus girişimleri, Ortodoks Hıristiyanlar arasında önemli olmakla birlikte, diğerlerine oranla daha azdı. Batı misyonerleri, Müslümanlar içinde birkaç mühtedi buldular ama İslam hukukunda din değiştirmenin cezası ölüm olduğundan, Hıristiyan nüfus arasında daha başarılı oldular ve bazı Ermeni, Ortodoks ve diğer Doğu Hıristiyanları Katolikliğin ve Protestanlığın bir mezhebinden ötekine geçtiler.

Kudüs ve Filistin'deki Hıristiyan kutsal yerlerinin korunması, Avrupa devletlerinin dinle ilgi önem verdikleri başka bir konuydu. Bu konudaki tartışmalar, yerel kiliselerde yüzyıllarca yapılmıştı. Bu konuda, Türkler hor gören ama çoğunlukla etkin arabulucular olarak davranmışlardı. Büyük devletlerin kiliselerinin koruyucuları olarak ortaya çıkmalarıyla yerel tartışmalar da uluslararası çatışmalar haline geldi ve Kırım Savaşı'nı çıkaran nedenlerden biri oldu.

Kapitülasyonlar sayesinde Osmanlı İmparatorluğu içinde geniş bir yetki alanı ve güce sahip konsolosluk ve elçilikler korumayı sağlıyordu. Bunların kendi kanunları, mahkemeleri, cezaevleri ve hatta postaneleri bulunuyordu.

Avrupa, Ortadoğu'daki eğitim girişimlerinde askeri eğilime büyük önem veriyordu. Avrupa'nın, askerlik sanatının İslamiyet'inkinden üstün olduğu savaş deneyimleri ile görülmüştü. Bu yüzden, İslam devletleri Avrupalılaşın öğrencileri olmak zorundaydılar. Bazı Avrupalılar Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri uzman ve danışman olarak uzun süre kalmışlar ve önemli başarılar kazanmışlardı. XVIII. yy sonlarına doğru artık bu tür bireysel çabalar yetersiz kalıyordu. 1793 yılının sonbaharında Padişah, bir mesajla Fransa'dan getirtmek istediği subay ve teknisyenlerin listesini Paris'e gönderdi. Birkaç yıl sonra İstanbul'dan Kamu Güvenliği Komitesi'ne daha uzun ikinci bir liste gönderildi. 1796 yılında yeni Fransız elçisiyle birlikte bir grup Fransız askeri uzman geldi. 1798-1802 savaşında, Osmanlılar ve Fransa karşı taraflarda oldukları için bu işbirliği sona erdi ama daha sonra müttefik olduklarında yeniden başlayarak 1806-1807'de Rus ve İngilizler'in açtıkları savaşla en üst seviyeye ulaştı.

Reformcu sultan II.Mahmud'un, 1830'larda silahlı kuvvetlerini modernleştirmek üzere Batılı devletlerden yardım istemesiyle yeni bir

girişim başladı. 1835 yılında bir Prusya askeri heyetinin, 1838 yılında da bir İngiliz denizcilik heyetinin gelmesiyle XIX.yy süresince ve XX. yy başlarına dek devam edecek bir ilişki başladı.

Daha önceleri buna paralel bir gelişme, Mısır'da Osmanlı valisi Mehmed Ali Paşa'nın bağımsız bir beylik yaratmaya çalışmasıyla başlamıştı. Mehmed Ali Paşa da özellikle Fransız olmak üzere tek tek yabancı askeri ve teknik uzman toplamıştı. Napolyon'un son yenilgisinden sonra 1824 yılında, askeri personelin çoğunun boşta olduğu Fransa'dan daha sonra gelmeye devam edecek heyetlerin ilki olarak bir askeri heyet getirtmişti.

Avrupa güçler merkezinden uzaktaki İran'da değişiklik daha yavaş olmuştu. İngiltere ve Fransa, Avrupa politikasına ilk kez Napolyon döneminde karışmış olan İran'ın ordularım eğitmek üzere ilk olarak 1807-1808'de, daha sonra 1810'da heyetler göndermişlerdir. Sonrasında da orduda eğitmen olan Rus, İtalyan ve Fransız subayların etkileri sınırlı olmuştur. XX. yy'a dek İran ordusunun modernleşmesi başlamamıştır.

Genellikle askeri eğitimciler başta İngiltere, Fransa ve Prusya, sonra da Almanya olmak üzere Batı Avrupa'dan gelmiştir. Eğitmenlik yapan bazı İtalyanlar da olmuştur. Amerikan İç Savaşı bitince ülkelerinde kendilerine gerek kalmayan bazı Amerikalı subaylar, mesleklerini Mısır'da sürdürmüşlerdir. Eğitmen ya da danışman olarak Ruslar'ın ortaya çıkmaları ancak XX.yy'da görülür.

Askeri eğitimin sonuçlan önemlidir. Ortadoğulu öğrenciler Batı'nın kara ve deniz harp akademilerine giderken, Batılı subaylar ise Ortadoğu kurmay okullarında öğretmenlik yapmışlardır. Batılılar danışman ve zaman zaman da subay olarak istihdam edilmiş ve Batı'dan malzeme, silah ve teknoloji ithal edilmiştir. 1950'lerden sonraki öneme ve düzeye ulaşmamakla birlikte bu süreç, XIX. yy ve XX. yy başlarının güç politikaları açısından çok önemlidir.

Avrupa devletleri, XIX. yy'da uluslararası ticaret ve maliye ağına girmeye başlayan Ortadoğu'nun ekonomik iç işlerine doğrudan karışır olmuşlardır. Bu durumdan kaynaklanan değişiklikler de Ortadoğu'daki hayatı her yönüyle etkilemiştir.

Yüzyıllardan beri ihmal edilen tarım alanlarının genişletilmesi bu değişikliklerden biri olmuştur. Genişleme, güvenlik şartlan genişletilip toprak tekrar kazanılarak ve bazı yerlerde yaygın sulama sistemleri kullanılarak kolay olmuştur. İhracat amacıyla ipek, pamuk, tütün, kahve, haşhaş, hurma, arpa ve buğday gibi ürünler ekilmiştir. Öte yandan tarımın geçim yerine gelir sağlamak için yapılması ve bununla birlikte hukuk sistemindeki Batılılaşma toprak sahipliğinde önemli değişikliklere yol açmış, toprakta aşiret ya da köy sahipliği azalarak Avrupa tipi mülkiyet artmıştır. Bunun için ihtiyaç olan sermaye, yurt dışından yatırım ya da borç olarak gelmiş, kapitülasyonlar aracılığıyla devlet denetiminden korunan Avrupa şirketleri, Ortadoğu ülkelerinin kaynaklarının kullanımına hakim olmuşlardır.

Yabancıların uzmanlığı ve girişimciliği hizmetlerin gelişmesinde önemli bir rol almıştır. Bunlar örnek olarak, Doğu Akdeniz’in başlıca limanları Mısır, Türkiye, Suriye ve Irak demiryolları, telgraf, belediye taşımacılığı, su, gaz, büyük şehirlerdeki elektrik ve telefon verilebilir.

Karadeniz ve Ege Denizi’ne İstanbul’u yerel buharlı vapur şirketleri bağlıyorsa da, Avrupa ile ilk bağ yabancı denizyolları ile kurulmuştur. 1825 yılında çalışmaya başlayan bir Avusturya şirketinden sonra, Osmanlı ve Avrupa limanları ile imparatorluğun çeşitli limanları arasında taşımacılık yapan Fransız, İngiliz, Rus ve İtalyan denizyolu şirketleri gelmiştir. 1837 yılında yeni bir önemli gelişme olmuştur: Avrupa, İngiliz vapur seferleri aracılığıyla Süveyş’ten İskenderiye ve Hindistan’a önce posta, sonra ürün ve insan taşımacılığıyla bağlamıştı. Başlangıçta buharlı vapurlarla iç sularda ve arabalarla yeni açılan karayollarında taşıma yapılıyordu. 1851 yılında Mısır demiryollarının yapılması ve 1869 yılında Süveyş Kanalı’nın açılmasıyla Mısır, yeniden Avrupa ile Güney Asya arasındaki başlıca yol ve dünya trafiğinin önemli bir noktası olmuştu. İran, o yıllarda Hazar Denizi ve Basra Körfezinde başlayan buharlı vapur seferleriyle Rusya’ya da Batı Avrupa’ya da biraz daha yaklaşmıştı.

Avrupa’nın mali nüfuzu, Kırım Savaşı sırasında yeni bir döneme girdi. XVIII.yy sonu ve XIX. yy başında Osmanlı hükümetleri iç borçla para sağlamaya çalışıyorlardı. Kırım Savaşı’nın olanakları ve gereksinimleriyle, Avrupa para pazarlarından yeni bir tür borç almaya yöneldiler. İlk olarak

1854 yılında Londra’dan yüzde altı faizle üç milyon sterlin borç alındı; sonraki yıl da yüzde dört faizle beş milyon sterlin borç alındı. Daha sonra 1854-1874 yılları arasında yaklaşık olarak her yıl alman dış borçlar toplam iki yüz milyon sterline ulaştı. Bu dönemde bölgede önemli banka faaliyetleri de olmuştur. Önceki yirmi otuz yıl içinde, hem İngiliz hem de başka özel bankacılar çeşitli Akdeniz limanlarına yerleşmişlerdi. 1850’lerden sonra önemli gelişmeler oldu. Ortadoğu’da Mısır Bankası (1855), Osmanlı Bankası (1856), İngiliz-Mısır Bankası (1864), büyük İngiliz, Fransız, Alman ve İtalyan bankalarının şubeleri ile başkaları kuruldu. Tümü Avrupalılar’a ait olan bu bankalar, Ortadoğu'nun mâliyesine hakim durumdaydılar. I. Dünya Savaşı’ndan sonra açıla-bilen gerçek Türk, İran, Arap ve Mısır bankalarının toplam maliye işlerinin önemli bir bölümünü denetim altına almaları da ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında olmuştur.

Türkiye riskli ve güçsüz görüldüğü için çoğunlukla borçlar çok ağır şartlarla veriliyordu. Genellikle para bütçe açığının kapatılmasına ya da ekonomik olmayan kalkınma projelerine harcanıyordu. Bu nedenle 6 Ekim 1875 tarihinde ekonomisi çöken Osmanlı devleti anapara ve faizleri ödeyemedi. Avrupalı alacaklıların temsilcileriyle yapılan görüşmelerin ardından 20 Aralık 1881 fermanıyla yabancı alacaklılara karşı sorumlu ve onların yönetiminde olan “Düyunu Umumiye İdaresi” kuruldu. Görevi Osmanlılar’ın kamu borçlarının ödenmesi için “borcun tamamı ödenene dek” Osmanlı devletinin gelirlerini tahsil etmekti. Düyunu Umumiye İdaresi’nde 1911 yılında 8931 kişi çalışıyordu. Bu sayı, Osmanlı Maliye Nazırlığı’nda çalışanların sayısından çoktu. Benzer bir iflas yaşayan Mısır’da 1880 Likidasyon Yasası ile Mısır’ın toplam gelirinin yansı Mısır hükümetinin yönetim harcamaları, yansı da borçların ödenmesi için ayrıldı. İki ülkede de bu yüzyılın ilk yıllarında yeni borç anlaşmaları yapıldı ama bu kez de alacaklıların yatırımlarım korumak için kurulan bazı kurumlar paranın tümünün ya da önemli bir kısmının verimli bir şekilde kullanılmasını sağlamıştır.

Bu değişiklikler olurken, Avrupalı girişimcilerin, onların yabancı ve azınlık temsilcilerine karşın halkın büyük bölümünün durumu pek değişmemişti. Yalnızca bir tek konuda önemli bir değişiklik olmuştu. Yüzyıllardır yaşanan gerileme ve durgunluğun ardından, XIX.yy’da nüfusta

ciddi bir artış olmaya başlanmıştı. Şu veriler bunu açıkça göstermektedir. İstanbul, Anadolu ve Adalar'ın nüfusu 1831 yılında 6.500.000, 1884 yılında 11.300.000 ve 1913 yılında 4.700.000 kişidir. Mısır'ın nüfusu yaklaşık olarak, 1800 yılında 3-500.000, 1846 yılında 4.580.000, 1882 yılında 6.800.000, 1897 yılında 9-710.000 ve 1907 yılında 11.290.000.kişidir. Kırsal kesim ve şehir nüfusunun yaşam standartlarında fazla bir gelişme olmadığı gibi gerileme olmuştur. Toplumsal açıdan üst sınıflardaki Batılılaşmaya paralel olarak alt sınıflarda gelişme olmaması, eski sistemde onları birbirine bağlayan yükümlülük, sadakat ve ortak değerler ağını zayıflatarak yeni çatışmalara ve liderliklere yol açmıştır.

Hıristiyan Avrupa ile karşılaştırıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, askeri ve ekonomik açıdan güçsüz olması konusunda birçok açıklamalar vardır. Büyük keşiflerden sonraki dönemde, Batı dünyasında gerçekleşen büyük ilerlemeler ve bunların sonucundaki teknolojik, toplumsal, siyasi ve ekonomik değişikliklerden İslam dünyası etkilenmemiştir. Avrupa'nın ilerlemesi tek başına yeterli bir açıklama değildir. Osmanlı topraklarında da pek çok güçsüzlük belirtileri bulunmaktadır. Bir tarafta, Avrupa devletleri yeni rollerinin devamı için güç ve servet kazanırlarken, diğer tarafta padişahlar güçlerinin tamamını başkentte vezirlerine ve saray erkanına, taşrada ise özerk ve miras yoluyla başa geçmiş olan yöneticilere kaptırıyorlardı.

Güçleri bu şekilde erirken, diğer yandan da vergilendirme ve toprak mülkiyeti sisteminde önemli değişimler oluyordu. Osmanlılar'ın geleneksel düzenine göre tımar sahibi olan sipahiler, mali ve askeri bakımdan toprak dağıtım sisteminin merkezindeydiler.

XVI. yy başlarında ve ortalarında sipahi sistemi en üst seviyesine ulaşmıştı. Ancak sonralan, XIX. yy başlarında yok olana dek gerilemeye devam etmişlerdir. Önemini yitiren sipahilerin yerlerine, kırsal kesimde mültezimler, savaş alanlarında ise düzenli askerler geçmiştir. Sipahilerin azledilmeleri ya da ölmeleri nedeniyle boşalan tımarlar, yeni sipahilere verilmemiş, mâliyeye daha çok vergi geliri sağlamaları için tekrar imparatorluk topraklarına katılmışlardır. Ne var ki, genellikle bu gelirler doğrudan devlet memurlarınca toplanmıyor, ilk zamanlarda yıllık bir tutar üzerinden bir mültezime satılıyorlardı. Daha sonraları iltizamların kötüye

kullanmalarıyla süreler uzamış ve sonunda da malikane sistemi ortaya çıkmıştır. Bu sisteme göre teorik olarak belirli bir süre için vergi toplanıyordu ama uygulamada ömür boyu süren ve satılabilen ya da miras olarak kalabilen bir sistem ortaya çıkmıştır. Bu sistem, XVII. yy sonlarına doğru imparatorluk eyaletlerinin çoğunda yayılarak, XVIII.yy'da, yok edilmeye çalışılmasına rağmen, genel bir uygulama haline gelmiştir.

Taşranın asıl hükümdarları haline gelen ayan açısından malikane sistemi, ekonomik bir temel olmuştur. Merkezi hükümetin güçsüz oluşu ve eyaletlerin denetimini kaybetmesi, ayanın siyasi güç kazanmasını, hatta kimi zaman özerk yerel hükümdarlar haline gelmelerini sağlamıştı. İltizamlar, devletten satın alma ya da bağış yollarıyla, zaman zaman da otoritelere karşı çıkılarak el koyma yoluyla toprak mülkiyeti haline getirilmişti.Ayan, zengin toprak sahipleri, tüccarlar, bu işin askerlikten daha kârlı ve daha az tehlikeli olduğunu düşünen sipahiler, sarayda ve haremde çalışanlar gibi farklı kökenlerden geliyordu. Artık ayan, devletin tanıdığı ve kendi temsilcilerini ve liderlerini seçen, mülkiyet sahibi bir sınıf olmuştu.

Ayanın ekonomik gücü arttıkça, yasa ve düzenin sürdürülmesi işlevlerini de elde etti, silahlı güçler oluşturdu ve bazıları belirli bölgelerin irsi yöneticileri oldular. İstanbul hükümeti de bu gelişmeler karşısında bazı taşra şehirlerinin idaresini ve taşra işlerini ayana bıraktı. Ayanm büyüyen gücünden çekinen sultan ve hükümeti, 1786 yılında, onları şehir yönetimlerinden azledip yerlerine yeni yöneticiler getirmek için uğraştılar ama kısa süre içinde bu çabalarından vazgeçerek ayanın yönetimini kabul etmek zorunda kaldılar.

Artık, ayan bir taşra beyi ve kadısından daha fazlasıydı. Anadolu'daki yerel beyler XVII.yy başlarından sonra, çok geniş arazilerin denetimini ele geçirmişlerdi. Derebeyi olarak adlandırılan bu beylerin kökenleri farklıydı. Aralarında önceleri merkezi hükümetin taşra memurları olanlar ve bölgenin önde gelen ailelerinin çocuklan bulunuyordu. Derebeyleri, merkezi hükümet tarafından hoşgörüldü, kimi zaman da tanındı ve babadan oğula geçen özerk beylikler kurarak padişaha itaatle değil, bir tür vasallıkla bağlandılar. Savaşlarda sultanın öteki birlikleri ile birlikte hizmet ettiler. Padişah ordularının büyük bölümü zaten bu yan feodal askerlerden oluşuyordu. Babıali bunlara müfettiş ya da vali unvanları veriyordu ama

onlar aslında kendi topraklarında bağımsızlardı. Anadolu'nun neredeyse tamamı XIX. yy başında çeşitli beyliklerin elindeydi. Yalnızca Karaman ve Anadolu beylikleri İstanbul'un doğrudan yönetiminde kalmışlardı.

Benzeri bir gelişme Balkan yarımadasında da yaşanmıştı. Vidin valisi Pazvanoğlu Osman Paşa ve Yanya valisi ünlü Tepedelenli Ali Paşa gibi yerel liderler denetimi ele geçirmişti ve kendi ordularım oluşturup kendi vergilerini topluyorlar, kendi adlarına sikke bastırıp yabancı devletlerle diplomatik ilişkiler içine giriyorlardı. Ali Paşa'nın sivil memurlarının ve askerlerinin çoğunluğu Rumdu. Böylece onlar da bağımsızlığın tadını ve ona kavuşmak için gereken beceriyi kazanıyorlardı. İmparatorlukta Arapça konuşulan bölgelerden Mısır, neredeyse tümüyle özerk olmuştu. Güney Suriye'de ve Irak'ta merkezi hükümetin atadığı valiler, bağımsız hanedanlar gibi hareket ediyor, hatta feodal beylerle ve yerel aşiretlerle iktidar savaşlarına giriyorlardı. Arap yarımadasında zaten hiç yerleşmemiş olan Osmanlı otoritesi, şimdi de Vahabi dini hareketi tarafından başa getirilen Suudi Hanedanı'nın tehdidindeydi.

XVIII.yy'da saraya ait Enderun okulunda, imparatorluğun yöneticileri ve valileri büyük oranda yetişmeye devam ediyordu. Bu okulda Kafkas köleler çoğunluktaydı. Ancak buradan, Kafkasyalılar'ın bir zamanlar Balkan kökenlilerin tümüyle yönetici seçkinler arasına girdikleri anlaşılmamalıdır. Çoğunluğu yerini korumuş olsa da geçmişte köleliğin geçerli olduğu öteki alanlardaki gibi, sarayda da Müslüman tebaaya yer açılıyordu. Devşirme yönteminin bırakılmasından sonra, yeni kan ancak Kafkas kölelerden sağlanıyordu. Devlete hizmet edecek uygun kişilerin sayısı yetersiz olduğu için, önceden bu yana birtakım unsurları ayıran engeller küçülerek siviller geçmişte askeri ve idari köle seçkinlerinin makamları olan taşra valiliklerine, hatta sadrazamlıklara atanmaya başladı.

XVIII.yy'da Osmanlı sistemindeki sivil meslek yapısı, çoğunlukla devşirmelerin soyundan gelenlerin alındığı bürokrasi ve topluca ulema olarak adlandırılan dini hiyerarşi olmak üzere iki türdü. Genellikle tüm hizmet alanlarında kariyer ve mesleklerin miras yoluyla geçme eğilimi vardı. Bu eğilim özellikle de genel güvensizlik döneminde, aile mallarını korumak ve miras bırakmak için İslam dini vakıflar yasasını kullanan

ulemada vardı. Daha 1717 yılında usta gözlemci Lady Mary Wortley Montagu bu konuya değinmiştir:[4]

"Bu kişiler hukukta da, dinde de eşit ölçüde uzmanlaşmışlardı ve iki bilim birbirine karışmıştı :-Tüm kârlı işler ve "din kurumu"gelirleri imparatorluğun gerçekten önemli olan bu kişilerinin ellerindeydi. Halkının genel mirasçısı olmasına rağmen Büyük Senyör, onların paralarına ve topraklarına dokunamazdı ve bunlar kesintisiz biçimde onların çocuklarına miras kalırdı. Bu durum, imparatorluğun tüm bilimine ve neredeyse servetinin tamamına sahip, bu insanların güçlerini göstermektedir. Devrimlerin aktörlerinin askerlerken, aslında gerçek yazarlar bu kişilerdir. "

Padişah bu yeni sınıfa taşranın denetimini bırakıyor ve merkezi gücü de onlarla paylaşmak zorunda kalıyordu. Bu babadan oğula geçen mülk sahibi ve yönetici sınıfın oluşumunu Osmanlı sultanları önlemeye çalıştılarsa da başarılı olamadılar.Bu güçsüzlük döneminde, vergi toplayan, adalet dağıtan, toprağa sahip olan, taşraya, sonuçta da başkente ve hükümdara hakim olmak amacıyla birbirleriyle çarpışan yeni unsurlar ortaya çıkmıştır.

Osmanlı tarihinin bu aşamasındaki bu gruplar kesin olarak teşhis edilip tanımlanamamışlardır. İstanbul'da XVII.yy sonu ve XVIII.yy'da meydana gelen olayları etkileyen grupların ve çıkarların çatışmaları çok net olmamakla birlikte görülebilmektedir.

Sonraları Babıali olarak anılan sadrazamlık makamı, bunlardan biridir. Sadrazam, padişahın ve İmparatorluk Konseyi'nin gerçek gücü zayıfladıkça, otoritenin ve hükümetin etki merkezi haline gelmiştir. Sadrazamın altında güçlü bir ortak mesleki bağlılığı olan geniş bir bürokrasi kadrosuyla üst düzey memurlar hiyerarşisi yer alıyordu. Genellikle bu makamlara, başkentin, kökenleri Balkanlar'a kadar giden büyük yönetici aileleri sahip olmuştur. Ayrıca bu makamlar, başkentin ve taşra şehirlerinin eğitim görmüş, özgür Müslüman nüfusu açısından da bir meslek kapısıydı.

İmparatorluk sarayı, vezirliğin büyük rakibiydi. Mirasla orada da bir toplumsal grup oluşuyordu, ancak Afrika'dan ve Kafkasya'dan gelen yeni kölelerin güçlü etkinlikleri devam ediyordu. Afrikalılar genellikle hizmet işlerinde bulunurlarken, hadımlar büyük güçleri olan makamlara

çıkabiliyorlardı. Bir hadım olan Kızlar Ağası, Osmanlı sarayının en etkin kişilerinden biriydi.. Saray ahalisi hükümdarın yanına girebilmek için denetimi elinde tutar ve imparatorlukta büyük iktidara ulaşanlar kendi adaylarını sadrazamlığa getirebilirlerdi. Bu saray egemenliği dönemleri, vezirliğe ılımlı bakan tarihçilerce "cariyeler ve hadımlar yönetimi" olarak adlandırılmıştır. Yine bu tarihçilere göre saray mensupları ve adamları açgözlü, sorumsuz ve bencildir.

İktidar mücadelesi, Babıali ve saray bürokratları ile saray erkanı arasında basit bir çatışma şeklinde görülürse, konu çok basite indirgenmiş olacaktır. Taraflar kendi içlerinde birtakım fraksiyon ve kliklere ayrılmıştı. Bunlar bazen aralanndaki sınırlan kaldıran geçici koalisyonlar yaparlardı. Bu mücadelede etkileri olan diğer çıkar grupları arasında yer alanlardan bazı-lan şunlardır: Kendi çıkarları ve politikaları olan bağımsız kurumlar; taşra ve merkez bürokrasisi, yeniçeriler ve dini hiyerarşi; çoğunluğunun İstanbul'da çok paraya sahip ajanları bulunan taşra ayanı ve beyler; tüccarlar ve çoğunluğu Rum olan siyasetten uzak tutulmalarına rağmen sarayda da, Babıali'de de ortakları olan maliyeciler; önemleri ve sayıları azalmasına rağmen, hâlâ belirli kritik dönemlerde rol alabilen feodal sipahi kalıntıları.

Dönemin birçok gözlemcisine göre, saray erkanı ve bürokratlar, özgür doğanlar ve köleler, Rumeliler ve Kafkasyalılar hükümet mekanizmasının denetimine hakim olmaya uğraştıkları sırada, İmparatorluk ölmek üzereydi ama ölmedi. İmparatorluk, XVIII. yy'ın en karanlık günlerinde dahi Müslüman topraklarının neredeyse tamamının yabancıların ya da yerel rakiplerinin eline geçmesine engel olacak gücü buldu. İmparatorluğun başkentte ve taşrada hizmet verecek ve onu kendi düzensizlik ve dağınıklığının en kötü sonuçlarından kurtaracak namuslu ve sadık kişiler bulmayı sürdürebilmesi çok daha şaşırtıcıdır.

XV.yy sonuna doğru artık sultan ve danışmanları yaşanan bunalımın farkına varmışlardı. İmparatorluğun direnci, eyaletlerdeki isyancı liderlere karşı kısa süreli bir hükümranlık sağlamaya yetse bile, otorite daralmasını ve toprak kaybını engelleyemiyordu. Avusturya ve Rusya'ya karşı kazandıkları küçük zaferlerin kendilerinin güçlü olmalarından kaynaklanmadığını, düşmanlarının aralarındaki endişe ve anlaşmazlıklara,

Fransa’daki yeni karışıklığın yol açtığı korku ve Prusya yayılmacılığına bağlı olduğunun bilincindeydiler.

16. BÖLÜM

ETKİ VE TEPKİ

Yüzyıllardan bu yana Müslümanların tarihi bakış açılarında, Allah'ın gerçeğini tüm insanlığa kazandırmak gibi kutsal bir görevleri vardı. Ait oldukları İslam toplumu Allah'ın amacının dünyada somutlaştırılması, İslam hükümdarları da, Hz.Muhammed'in mirasçıları ve Allah'tan getirdiği mesajın bekçileriydi. Onlar Allah tarafından, Şeriat'ı uygulamak ve egemen olacağı alanı genişletmekle görevlendirilmişlerdi. Teorik olarak bu sürecin bir sınırı bulunmuyordu. XVI. yy'da Müslümanların Amerika ile ilgili yazdığı ilk ve uzun bir zaman tek olan kitabın Türk yazarı, Avrupa'nın "Yeni Dünya" adını verdiği keşif ve fethinden söz etmiş ve oranın İslamiyet ile aydınlanarak Osmanlı topraklarına katılacağını umut ettiğini yazmıştır.

Müslüman devleti ile kafir komşuları arasında zorunlu ve devamlı olan bir savaş durumu söz konusuydu. Bu durumun sona ermesi gerçek dinin egemenliği ve dünyanın tümünün İslam olmasıyla mümkün olacaktı. Gerçeğin ve aydınlanmanın tek sahibi olan İslam devleti ve toplumunun çevresinde, dinsizlik karanlığı ve barbarlık vardı. Allah'ın toplumunu gözde tutmasının göstergesi, Peygamber zamanından itibaren dünyada güç ve zafer kazanmalarıydı.

Osmanlılar'ın İslam ordularının Hristiyan dünyasının kalbine girdikleri XV-XVI.yy'daki büyük başarılan Ortaçağ mirası bu düşünceyi desteklemiş ve XVIII. yy'daki geçici ama etkileyici zaferleri de tekrar canlandırmışa. Artık koşulların Müslüman devleti yerine Hıristiyan düşmanlarınca belirleniyor olduğu yeni durumu ve devletin varlığını sürdürmesinin Hıristiyan devletlerin yardımına ve iyi niyetine bağlı olmasını Müslümanların kabul etmeleri ve bu duruma uyum göstermeleri oldukça acı ve yavaş olmuştur. Tüm tartışmaların en kesin sonucu savaş alanındaki

yenilgidir. Osmanlılar’ın ilk yenilgisini gösteren Karlofça Antlaşması imzalandıktan sonra, Osmanlı yöneticileri Batı yöntemlerini araştırma ve taklit etme çalışmalarına girişmişlerdir.

Türkler, başlangıçta sorunu askeri olarak görüp askeri çözümler aramışlardır. Savaş alanlarında Hıristiyan ordu lan onlardan üstün olduğu için onların tekniklerini, eğitim yöntemlerini ve silahlarını almak faydalı olacaktı. XVIII. yy’da Osmanlı hükümeti Avrupa savaş yöntemleri için okullar açıp Türk subayla n için Avrupalı eğitmenler getirtmişti. Zaman içinde bu küçük başlangıç, çok büyük değişikliklere yol açmıştı. Eskiden dinsiz ve barbar Batılılar’dan nefret etmek üzere eğitilen genç Müslümanlar, artık onları öğretmen olarak kabul etmiş ve onların dillerini öğrenip kitaplarını okumak zorunda kalmışlardı. Genç Türk subay adayları, XVIII. yy sonlarında, istihkam ve topçu okullarındaki dersleri için öğrendikleri Fransızca’yı başka kitapları okumak üzere de kullanmışlardır. Okudukları kitaplarda karşılaştıkları bazı düşüncelerin topçu öğretmenlerinin öğrettikleri her şeyden çok daha patlayıcı olduğunun farkına varmışlardı.

Askeri reformlardan sonra, iki dünyayı ayıran engellerden başka şeyler de olmuştur. Türkler’in uzun zamandır matbaaya karşı sürdürdükleri direniş 1729 yılında kırılarak bir matbaa kurulması izin çıkmıştır. 1742 yılında kapatılan matbaa on yedi kitap basılmıştı. Bu kitaplar arasında, Avrupa ordularının askeri sanatları ile ilgili bir araştırma ve 1721 yılında Fransa’da elçilik yapmış olan bir Türk’ün Fransa ile ilgili olarak yazdığı kitap vardı.

Batı’nın kültürel etkinliği oldukça azalmış durumdaydı. Çevrilen kitap sayısı çok azdı ve çoğu askeri ve siyasi konulardaydı. Öte yandan, Avrupa ihracatı Türk’lerin zevklerini koşullandırmaya başlamıştı. Dini mimaride, Osmanlı imparatorluk camilerinde bile Avrupa'nın etkisine rastlanıyordu. Bir toplumun doğası, durumu ve kendini algılayış biçimi ile ilgili pek çok şey mimarisinden anlaşılabilir. Modem New York’un gökdelenleri, eski Mısır'ın piramitleri ve tapınakları gibi, İstanbul’un büyük camileri de genişleyen ve müreffeh bir toplumun kendine güvenini ve gücünü anlatmaktadır. Her şeyden önce Osmanlı İmparatorluğu da, Ortadoğu’daki selefleri gibi bir İslam devleti olduğundan, karakteristik ve ihtişamlı binalarının istisnası olmaksızın tamamı ibadet yerleriydi. Yüzyıllar boyu

sultanların yaşadıkları Topkapı Sarayı bunlara oranla daha az önemi olan bir yapıydı. Geniş bir alanı kaplıyordu, büyük lüksleri vardı ama aslında her biri gösterişsiz olan bir dizi küçük binadan oluşuyordu: Tahta çıkan yeni bir sultanı kutlayan halkın, “Övünme Padişahım, senden büyük Allah var!” şeklindeki haykırıştan şüphesiz bu ruhu yansıtıyordu.

Bu durumdaki büyük bir değişim, 1755 yılında Kapalı Çarşı’nın girişinde inşa edilen Nuruosmaniye Camisi ile başlamıştır. Genel olarak bu bir Osmanlı imparatorluk camisidir ama süslemeleri İtalyan barok stiline benzemektedir. Osmanlı devlet ve toplumunun merkezindeki bir imparatorluk camisinde, Gotik bir katedralde arabesk süslemeler olması kadar şaşırtıcı olan yabancı süslemeler, azalmaya başlayan kendine güvenin ilk işaretidir.

XIX. yy’da bu tür işaretlerden daha pek çoklan görülmüştür. En ilginci olan, 1853 yılında inşa edilen Dolmabahçe Sarayı’nda iki değişiklik göze çarpar. Bunlardan ilki, sultanların ve mimarlarının kaynaklarım harcadıkları ve dış dünyayı etkilemek istedikleri yerin artık bir cami yerine, saray olmasıdır. İkincisi de, Osmanlı binalarını tanımlayan geleneksel değerlerin, standartların ve zevkin tam anlamıyla yıkılmasıdır. Dolma-bahçe Sarayı o düğün pastası mimarisiyle, aşın süslemeleriyle, Avrupa’dan ithal edilme konu ve stillerin muhteşem birleşimiyle, XIX.yy’daki reformların amaçlarını ve nereye yöneleceğini şaşırmış anlayışının bir göstergesidir.

Batının etkisi çok azdı ve Avrupa’nın düşünceleri halkın çok az bir bölümüyle sınırlı durumdaydı. Bu sınırlı müdahale bile kısıtlı olmuş ve bazen de 1742 yılında ilk Türk matbaasının kapatılmasına neden olan gerici hareketlerle tersine dönmüştü. Askeri yenilgi tetikleyici olmuşsa da, Osmanlılar’ın bir şekilde ayakta kalmayı başardıkları, bazen zaferler bile kazandıkları XVIII.yy süresince bunun etkisi azalmıştı. Bu tahrik, Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ın elden çıkarılması ve Fransızların Mısır’ı fethetmeleriyle daha büyük bir güçle yenilenmiştir.

XIX. yy’ın başından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu toprak bütünlüğüne yönelik yeni bir tehditle karşı karşıya kalmıştı. Sınırlarına doğru yürüyen yabancı devletlerden sonra, şimdi bir de ülkenin çeşitli yerlerindeki yerel liderler ve hareketler özerklik, hatta bağımsızlık peşindeydiler. Bunlardan bazıları XVIII. yy'da ortaya çıkmış olan eğilimin,

ayanın, derebeylerinin ve valilik olarak gönderildikleri eyaletlerde kendileri için birer beylik kapmış itaatsiz paşaların kazandıkları bölgesel özerkliklerin devamı niteliğindeydi. Osmanlı imparatorluk hükümetinin başkentin otoritesini tekrar kurma çabası direnişle karşılandı. Osmanlı direnişçileri başlangıçta ciddi başarılar elde ettiler. 1808 yılında İstanbul'da, derebeyleri ve ayanın kurduğu bir koalisyon ile merkezi hükümet yetkilileri ortak bir destek anlaşması imzaladılar. Bu anlaşmayı tahta yeni çıkmış olan Osmanlı sultanı II. Mahmud istemeden de olsa onaylayarak, XIX.yy başlarında, İmparatorlukta feodal ayrıcalıkları ve bölgesel özerklikleri tanıyan bir belge imzalamak zorunda kalmıştı.

Sultan imparatorluğun merkez eyaletlerinde otoritesini yavaş yavaş tekrar kurarak güçlendirmeye başladı ama uzak eyaletlerde bunu yapmak çok zor oldu. Arabistan, Irak, Lübnan ve özellikle de Mısır olmak üzere Arapça konuşulan ülkelerde bazı bağımsız yöneticiler gerçek denetime sahip olmak için uğraşarak, Osmanlı hükümdarına sözde bağlılıklarını bildirmekle yetindiler. 1805-1848 yıllan arasında, Mısır valiliği yapan ünlü Mehmed Ali Paşa, Osmanlı sultanına karşı diplomatik ve askeri bir mücadeleye başladı. Avrupalı devletlerin müdahalesi zafer kazanmasına engel oldu ama Mısır'ı özerk ve babadan oğula geçen bir beylik yapmayı ve modernleşme yoluna sokmayı başardı. Ondan sonra yerine geçenler de XX. yy ortalarına dek Mısır'da hüküm sürdüler. Osmanlı İmparatorluğundaki yarı monarşik statülerini belirtmek üzere birkaç kez unvanlarında değişiklik yaptılar. Sırasıyla paşa,sultan ve sonunda da bağımsızlıklarını ilan edip önce Osmanlı, sonra İngiltere hükümdarlarıyla eşitliklerini göstermek üzere kral unvanlarını kullandılar.

XVIII. yy sonlarından XX. yy ortalarına dek Ortadoğu'da yüz elli yıl süren Batı etkisi ve egemenliği yaşamın her düzeyinde çok önemli değişimlere neden olmuştur. Bu değişimler bir ölçüde Batılı hükümdarların ve danışmanların eylem ya da müdahaleleri sonucunda olmuştur. Ancak bunlar politikalarında dikkatli ve muhafazakar olmak için özen göstermişlerdir. En önemli değişim Batılılar'dan çok Ortadoğulu Batı yanlıları sayesinde olmuştur.

Ortadoğu hükümdarlarının ekonomik alandaki doğrudan katkıları çok az olmuştur. Bazı ülkelerde, özellikle Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'nda,

hükümetler Batı'nın güç ve servet anahtarı olarak gördükleri hızlı ve zorunlu sanayileşme yoluyla devlet denetiminde ekonomik kalkınma planları uygulamayı denemişlerdir. Bu planlar, XIX. yy'ın ilk yarısında çok büyük oranda ortaya konmuş ama sürekli etkili olmamıştır. XIX. yy'ın ikinci yarısında, hükümetler sulama tesisleri, ulaşım ve iletişim gibi alanlara önem vererek üretken ekonomik faaliyetleri özel teşebbüse bırakmışlardır. Bu yaklaşım, tarım dışında, girişimciliği yabancılara ve azınlıklara bırakmak anlamına gelmektedir.

Ortadoğu hükümetlerinin çabalarının askeri modernleştirme ve idari merkezileşme olmak üzere iki önemli amacı vardı. İçice geçmiş bu tasarılarla, hükümetin içeride muhaliflere ve ayrılıkçılara, dışarıda da güçlenmeye devam eden düşmanlara karşı otoritesinin tekrar kurulup güçlendirilmesi amaçlanıyordu. Hükümetler bu sonuçlara ulaşmak üzere çok ayrıntılı bir reform programı başlattılar.

Reform, Avrupa'nın silahlı gücünün egemenliğindeki dünyada ayakta kalabilme zorunluluğu nedeniyle askeri alanda başladı. Ne var ki, modem ordular kurmak yalnızca eğitmen tutup silah alarak üstesinden gelinecek bir eğitim ve teçhizat sorunu değildi. Modern ordular için bir idari reform; eğitim görmüş subaylar ve bir eğitim reformu; orduya malzeme sağlayacak fabrikalar, yani bir ekonomik reform; askere verecek para, yani uzun vadeli mali yenilikler gerekiyordu.

Askeri reformcuların amacı, uzun süredir İslamiyet ile Hıristiyanlığı ayıran engelde yalnızca bir gedik açarak buradan güdümlü ve kısıtlı bir akış gerçekleştirmekti ama kontrollerinden çıkan bir sel meydana getirdiler. Avrupa silahlarını ve teçhizatını getiren kişiler yanlarında, eski düzeni sarsacak Avrupa düşüncelerini de getirdiler. Diplomasi, ticaret, eğitim ve başka yollarla gelişen kişisel iletişim bu yeni düşüncelerin yayılmasını sağladı. Zamanla Ortadoğuluların daha çok yabancı dil öğrenmeleri, çevirilerin artması ve bunların matbaa sayesinde çoğaltılıp dağıtılması ve 1820 yılından itibaren haftalık, daha sonra da günlük gazetelerin çıkmasıyla bu düşünceler daha büyük bir alana yayıldı.

Yüzyıllardır süren üstünlük inancının Batılı silahların etkisiyle parçalanması İslam toplumunda derin bir yara açtı ve ilk ifadesini reform hareketlerinde buldu. Reformlar, Müslüman ordusunun, böylece de İslam

devletinin modernleştirilmesi amacına yönelikti. Batı uygarlığının teknolojinin kısıtlı alanında kalacağı umulan bazı ürünleri benimsendi ama çok geçmeden yabancı düşünceler, dahası yabancı devletlerin müdahalesi çok güçlü bir tepki yarattı.

Başlangıçta bu tepki dini bir görünüşteydi. XVIII. yy'daki önemli iki yeni hareket, İslam'ın Batı'nın giderek artan gücüne karşı tepkisini farklı yollardan ortaya koymuştu. İlk başlarda her iki hareket de İslamiyet'in çöküşüne, dinin saflığından uzaklaşmaya karşı yapılan protestolardı ve ikisi de yabancıların ülkeye girişleriyle ilgiliydi.

Bu hareketlerden ilki Nakşibendi dervişleri tarikatınınkiydi ve Sofi kökenliydi. Ortadoğu'ya Hindistan'dan gelen Nakşibendilik, ilk başta Arap ülkelerine, sonra Osmanlı İmparatorluğu'na, sonra da Kafkasya'ya yayıldı. Mısır'da Hintli bir Nakşibendi bilim adamı Arapça öğrenmenin yayılmasına ve Mısır rönesansını başlatmaya çalıştı ama Fransız istilası yüzünden başarılı olamadı. Arabistan'da bir başka Nakşibendi, eski Araplar'ın yüceliklerini ve onların gerçek İslamiyet'inin sonradan olan değişikliklerle çarpıtıldığını yazmaya başladı. Orta Arabistan'da dönemin ikinci büyük hareketi olan Vahabiler'in ortaya çıkışında, bu görüş etkili olmuş olabilir. Vahabiler dinin bozulması ye çürümesinin bir parçası olarak kabul ettikleri Sofi mistikliğine de karşı çıkıyorlardı. Teoride safıyetçi, uygulamada militan olan Vahabiler, Arap yarımadasının büyük bir kısmını ele geçirdiler. XVIII.yy'dan sonra da Mezopotamya sınırlarında Osmanlı İmparatorluğuna kafa tutmaya başladılar. 1818 yılında güçleri kırıldı, ancak Vahabilik varlığını sürdürdü. Arabistan'da birkaç defa canlandı ve öteki Müslüman ülkelerde de dolaylı etkileri görüldü. Ortadoğu'da Vahabi öğretisinin çok taraftarı olmadı ama temsil ettiği dini canlanma birçok ülkedeki Müslüman'ı etkileyerek, Avrupalı istilacılar karşısındaki mücadele için yeni bir militan ruhu kattı.

Yabancılar karşısındaki direnişin başında sultanlar, vezirler, askerler ya da ulema yerine, bu canlanan hareketlerden birini temsil eden popüler dini liderler yer aldılar ve güçlü arzular uyandırarak büyük enerji birikimlerine yön verdiler.

Batı'nın etkisine İslam'ın verdiği yanıtın sonraki aşaması, Rus Orta Asyası, İngiliz Hindistanı ve Fransız Kuzey Afrikası gibi sömürge

imparatorluklarındaki uyum ve işbirliği olmuştur. Her üç bölgedeki liderler, halkı, efendilerinin dillerini öğrenerek ilerlemek için ihtiyaç olan modem bilgiye ulaşmaya özendirmişlerdir. Henüz Ortadoğu'nun merkezinde yabancı bir efendi olmasa da, reformcu hükümdarlar ve modem entelektüeller de bu yolu izlediler.

XIX. yy'ın reform hareket ve etkinliklerinde aralarında sürekli bir mücadele olan iki farklı görüş dikkat çekmektedir. Görüşlerden biri Orta Avrupa aydınlanmasından çıkmış ve otoriter reformcuların benimsedikleri düşünceleri getirmişti. Orta Avrupa'daki örnekleri gibi onlar da halk için doğru olanı biliyorlardı ve doğru olanı yaparken sözde popüler hükümetin onlara engel olmasını istemiyorlardı. Bu görüşe göre, boyun eğip seyirci kalmaya alışmış olan hareketsiz yığınların kendi kaderlerine sahip çıkmaları mümkün değildi. Bunun için, tarihi görevleri öğretmek ve yönetmek olan entelektüeller ve askerler tarafından eğitilmeleri ve yönetilmeleri gerekiyordu.

Öteki görüş Orta Avrupa yerine, Batı Avrupa'dan, ekonomik ve siyasi liberalizm öğretilerinden kaynaklanmıştı. Bu görüşün, önce Osmanlı İmparatorluğu, sonra da öteki ülkelerdeki taraftarlarına göre, ülkenin genel kalkınmasının beraberinde insanların güvenceye alınacak hakları vardı. Bu da temsili ve meşruti bir hükümetle sağlanabilirdi. Batılı gücün, servetin ve büyüklüğün temelindeki gerçeğin özgürlük olduğu kabul ediliyordu.

Özgürlük sözcüğü birçok anlam ifade ediyordu. Ancak XX.yy'ın başında, henüz Orta doğulular tarafından, Avrupa siyasi görüşlerinin ortaya çıkmasının ardından, ancak ülkelerinde doğrudan Avrupa yönetiminin kurulmasından önce, ileride bağımsızlık anlamına gelecek şekliyle kullanılmıyordu. Vatandaşın hükümetin yasal olmayan ve keyfi eylemlerinden bağışıklığı, daha da geliştirilerek, hükümetin kurulmasına ve yürütülmesine katılma hakkı şeklinde, Batılı anlamında kullanılıyordu. Bu düşüncelerin ithali, uyumu ve bir ölçüde de uygulanması XIX. ve XX.yy'daki önemli siyasi gelişmelerden biridir.

Mısır'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda tümü atamayla kumlan ilk danışma meclisi deneyleri tarım, eğitim ve vergi konularını görüşmek için toplandıkları XIX. yy başında yapılmıştır. 1845 yılında Osmanlı sultanı her eyaletten iki kişi katılacak şekilde bir eyalet temsilcileri meclisi topladı.

Meclis üyeler, "saygın, güvenilir, bilgili ve halk tanıyan kişilerden” seçilecekti.Ancak tüm bu iyi özelliklerine rağmen uygulama başarılı olamayarak sona erdi. Aynı durum kısa bir zaman sonra İran’da da gerçekleşti.

Sultan, şah ve paşalar bu gibi atanmış danışma kurumlarıyla ilgilenirken halktan da daha radikal düşüncelerle uğraşmaya başlayanlar olmuştu. Avrupa'ya gitmiş olanlar orada gördükleri parlamenter hükümete övgüler yağdırıyorlardı. O zamana dek Ortadoğu’dan Avrupa’ya gidenlerden resmi temsilciler ve öğrencilere siyasi sürgünler de eklendi.

1860-1870’lerde meşrutiyet düşüncesi güçlenmeye başladı. 1861 yılında, Osmanlı hakimiyetindeki özerk bir hanedan olan Tunus Beyliği tarafından kabul edilen anayasa, bir İslam ülkesine ait ilk anayasadır. Bu anayasa 1864 yılında kaldırılmıştır ama aynı eğilim sürmüştür. 1866 yılında, Mısır hükümdarı üç yıllığına seçilmiş olan yetmiş beş delegelik bir danışma meclisi kurdu. Bu sırada Osmanlı İmparatorluğu’nda da meşrutiyet hareketleri gelişmeye başlamıştı. Ancak bu hareketlerin aktif destekçileri 1867 yılında Fransa ve İngiltere’ye sığınmak zorunda kaldılar. Osmanlı anayasası, yeni sultan II. Abdülhamid tarafından büyük bir gösterişle ilan edildi.

Osmanlılar’ın ilk meşrutiyeti kısa sürdü. İki seçim yapıldı ve padişah canlılık belirtisi göstermeye başladığında meclisi kapattı. İlk Osmanlı meclisi beş ayda yalnızca iki oturum yapabildi ve meclisin bir daha açılmasına dek otuz yıl geçti. Osmanlı meclisi, Abdülhamid tarafından kapatıldıktan sonra meclis seçimleri yalnızca Mısır’da yapıldı, birkaç meclis seçildi ve çalıştı. 1882 İngiliz işgalinin ardından da bu süreç sürdü. 1883 yılında çıkarılan “Kuruluş Kanunu” ile sınırlı seçmeni ve gücü olan, ara sıra kısa toplantılar yapabilen iki yan meclis açıldı. Bu meclisler, 1913 yılında birleşerek güçlerini artırdılar, ancak 1914 yılında savaş çıkınca, seçimler de meclisler de sona erdi.

Bu sırada başka yerlerde daha radikal gelişmeler yaşanıyordu. 1905 yılında meşruti Japonya’nın otokrat Rusya’ya karşı kazandığı zaferle, yüzyıllardır ilk defa bir Asyalı devletin bir Avrupalı devleti yenmesi, çok popüler bir mesaj veriyordu. Bu mesaj Rusya’dan bile duyuldu ve halkın baskısıyla bir çeşit parlamenter rejim kuruldu.

Meşrutiyet adeta hemen alınması zorunlu olan bir hayat iksiri gibiydi. İran'da 1906 yılı yazında olan meşrutiyet taraftarı bir isyan şahın bir millet meclisi toplayıp liberal bir anayasayı kabul etmesini sağladı. İki yıl sonra, Osmanlı subaylarından oluşan Jöntürkler adlı bir grup, padişahı 1876 anayasasını tekrar kabul etmeye zorlayarak Osmanlı İmparatorluğunda çok daha Önemli olacak bir meşruti ve parlamenter hükümet dönemine geçişi sağladı.

Avrupa etki ve örneğinin ve Avrupa ile eşit şartlarda bulunma isteği, bu gibi ilk anayasal reformları doğurmuştu. Bu reformlar gerek borç alabilmek gerek de müdahale ve işgali önlemek üzere yapılmış uyum jestleri olma özelliğini de taşıyordu. Ne var ki, bu amaçlara ulaşmak konusunda pek de başarılı olunamadı. Hem Tunus'daki, hem de daha uzun süreli olan Mısır'daki parlamenter deneyimler, karışıklığa, iflasa, denetim ve işgale doğru ilerleyişi engelleyemediler. Hatta bu sürecin hızlanmasını sağladıklarını öne sürenler olmuştur.

Bu sırada Avrupa'daki iki taraftan ilerleme sürmüş tür. Bu yeni müdahalelere karşı Ortadoğu Müslümanları'nın gösterdikleri tepkiler dini terimlerle ifade edilmiştir. Hıristiyan imparatorluklarının ortak tehdidine karşı Müslüman halkların ortak cephesi olan pan-İslamizm, 1860-1870'lerde doğmuştur. Bu harekette, Alman ve İtalyanlar'ın kendi halklarını ve ülkelerini birleştirme başarılarından esinlenilmiş olması mümkündür. Türkiye'de, varlığım sürdüren tek bağımsız Müslüman devleti,Osmanlı împaratorluğu'nun Piyemonte'nin İtalyanlar ve Prusya'nın Almanlar için yaptıklarını yapacağına inanılıyor ve bu bütün Müslümanlar'ın birliği ve dayanışması olarak kabul ediliyordu.

Resmi Osmanlı politikası kontrollü ve sınırlı bir pan-İslamizm oldu. Bu politika, ülke içinde sultana bazı ihanetler karşısında Müslüman tebaasına yaptığı sadakat çağrılan için yardım ederken, ülke dışında da Osmanlı olmayan Müslümanlar, özellikle Avrupa imparatorluklarındaki Müslüman tebaa arasında faydalı oldu. Ancak ülke dışındaki pan-İslamizm politikası, resmi olan Osmanlı pan-İslamizm politikasından daha radikal ve militan bir yapıdaydı. Bunu da önemli etkileri olan bazı liderler sağlıyordu. Öte yandan, o zamanki pan-İslamizm dönemin radikal seçkinlerinin izlediği siyasi programların temel unsurları arasında yer almıyor, Avrupa'dan

^aldıkları liberal ideolojilerin ve yeni “bir ülke ve millet” düşüncesinin gölgesinde kalıyordu.

17. BÖLÜM

YENİ DÜŞÜNCELER

Eylül 1802'de Osmanlı İmparatorluğu'nun hariciye nazırı Ali Paşa, Paris'te bulunan elçisine yazdığı bir mektupla diplomatların "ufuk turu" olarak adlandırdıkları bazı bilgileri gönderdi. Avrupa'nın genel diplomatik durumunu inceledikten ve ülke ülke gezdikten sonra, milli birlik mücadelesi vermekte olan İtalya'yı anlattı. Ali Paşa mektupta şunları söyledi:[1]

"Dini ve dili aynı olan tek bir ırkın yaşadığı İtalya, birliğini sağlamada önemli zorluklarla karşı karşıyadır. Şu ana dek tüm başarısı düzensizlik ve anarşidir. Tüm farklı milli özlemler serbest olursa, Türkiye'de olabilecekleri bir düşün. Az da olsa bir istikrar elde edebilmek için bir yüzyıla ihtiyaç olacak ve çok kan dökülecektir."

Ali Paşa doğru kehanetlerde bulunuyordu ama "bir yüzyıl" tahmini gerçeklerden oldukça uzaktı. Aslında bunlar, kehanetten çok çağın iyi gözlemleriydi ve bu denli endişe duyduğu milliyetçilik virüsü siyasete bulaşmış, Osmanlı İmparatorluğu'nu güçsüzleştirip yıkacak süreç başlamıştı. Tarih araştırmalarında çok nadir görülen bir kesinlikle, bu sürecin kaynağı, şekli ve zamanı bilinmektedir: Fransız Devrimi ile başlayıp Fransızlar tarafından yayılmış, Osmanlı halkının başlangıçta az olan ama giderek artan ve zaman zaman hakim duruma gelen bir azınlığı tarafından kabul edilmiştir.

Hıristiyan Avrupa ile Müslüman Ortadoğu dünyasının etkileşimi yeni bir durum değildi. Yüzyıllardan beri, mal ve teknoloji i alışverişi, kimi zaman çok büyük çaplı olarak yapılıyordu. Ortadoğu, çok daha önceki çağlarda Avrupa'ya yeni teknikleri ve zevkleri öğretmiş ve sağlamıştı. Avrupa'nın ekonomik ve askeri açıdan güçlendiği son dönemlerdeyse,

büyük hareket batı yerine, doğuya doğru artmıştır. Ancak bu durum fazla bir entelektüel özelliği olmadan, maddi düzeyde kalmıştır. Ortaçağlardaki düşünce hareketleri sürekli olarak doğudan batıya doğrudur. Batı Avrupa’nın geri kalmış ve fakir toplumları, astronomi ve kimyada, matematik ve tıpta, felsefede ve İlahiyatta İslam dünyasının öğrencileri olmuşlardı. Ancak Batılı tarihçilerce Ortaçağ olarak kabul edilen dönemin sonunda, Müslüman Doğu’nun Avrupa’ya öğretecek bir şeyi kalmamış, zaten Avrupa’nın buna ihtiyacı kalmamıştı. Yalnızca sanat, resim ve edebiyat alanlarında bazı önemli olmayan etkiler kalmıştı. Defoe’nun Robinson Crusoe adlı romanının konusu, İngilizce çevirisi birkaç yıl önce yayınlanmış olması olası bir Ortaçağ Arap felsefe romanından alınmıştı. Arap öyküler külliyatı olan Binbir Gece Masalları’nın 1704-1717 yıllan arasında Fransızca çevirileri yayınlandıktan sonra, neredeyse Avrupa dillerinin tümünde taklit ve uyarlamaları yapılmıştı. Balkanlar’da Türk müziği ve İspanya’da Mağripliler, Avrupa sınır ülkelerinin folk ve sonra da sanat müziklerini önemli ölçüde etkilemişti. Osmanlı sefirlerinin Avrupa başkentlerini ziyaretleriyle, iç dekorasyonda, mimaride ve zaman zaman da giyimde Türk modası yaratılmıştır.

Bunun tersi yönündeki entelektüel iletişim neredeyse hiç yoktur. Ortaçağ’da çok daha gelişmiş ve ileri olan İslam toplumlarına Avrupa'nın verebileceği pek bir şey yoktu. Ne var ki, daha sonra maddi güç dengesi gibi, entelektüel denge de değişmiştir. İslam dünyası eski kabul edebilme yeteneğini yitirerek Hıristiyan dünyasından gelecek her şeye için bağışıklık kazanmıştır. Öte yandan, Avrupa'nın üstünlüğünün erken bir tarihte kabul edildiği askeri konulardaki bilgi ihtiyacı Avrupa’dan karşılanmaktaydı. Ancak Rönesans, Reform, Aydınlanma ve Bilimsel Devrim gibi hareketler hiç dikkatlerini çekmemiş ve hiçbir etki yapmamıştır. Birkaç yüzyıl önce İslamiyet’in kendi Rönesans’ı gerçekleşmiş ve Avrupa’ya bile etkileri olmuştur. Avrupa Rönesansı’na bir yanıt ve bir Reform hareketi olmamıştır. Bu hareketlerin tümü ve daha sonrakiler, Hıristiyan olarak görüldükleri için gereksiz bulunmuş ve önem verilmemiştir.

Halklarının düşünce ve eylem süreçlerinde bir değişiklik başlatan Fransız Devrimi, Ortadoğu’da ilk kez önem kazanan bir Avrupa düşünce hareketi olmuştur. Bu, Avrupa’da düşüncelerin Hıristiyan terimleriyle anlatılmadığı ilk büyük ayaklanmaydı, hatta bazı savunucuları tarafından

Hıristiyanlık karşıtı olduğu öne sürülüyordu. Avrupa'nın öteli hareketleri ile Fransız Devrimi arasındaki bir ayrım da, Fransızlar'ın Ortadoğu halkları arasında düşüncelerini yaymak üzere adım atmalarıydı. Fransız devrimci propagandasına ilk tepkiler, az oranda ve Hıristiyan tebaa ile sınırlıydı. Ancak bunlar arasında düşünceler çok hızlı yayılarak kısa süre içinde imparatorluğun tebaası ile birlikte efendilerini de etkiledi. Dönemin Osmanlı yazarlarının bir benzetmesini ile "yeni Frenk düşünceleri, yeni Frengi hastalığı gibi" yayılmıştı.

İslam halkları için eşitlik, kardeşlik ve özgürlük tamamen yeni ve tuhaf düşünceler değildi. Kardeşlik, müminlerin kardeşliği, aralarındaki eşitlik gibi temel bir ilkeydi ve aristokratik ya da etnik ayrıcalıklarla engellenmezdi. Başka yerlerde olduğu gibi İslam topraklarında da yüzyıllar boyunca bu tür ayrıcalıklar olmuştu. Ancak bu ayrıcalıklar, İslamiyet'in bir parçası olarak değil, ona karşı çıkmış ve asla Avrupa'daki gibi kabul edilmemişlerdi.

Müminler ile inanmayanlar arasındaki eşitlik farklı bir konuydu ama İslam dininin seçilmesiyle irade dışı bu kusur ortadan kalkabilirdi. Kadın ve kölenin eşit olmayan statüleri böyle kolayca ortadan kalkmazdı ama bu durum o dönemde de,daha sonraki dönemlerde de güçlü bir duygu uyandırmamıştı. Azat edilen köleler yüksek makamlara çıkabiliyorlardı ve sultanın köleleri birçok açıdan 'imparatorluğun gerçek yöneticileri olmuşlardı. Öte yandan, kadınların vahiyle gelen ve Şeriat'ta yer alan aşağı statüleri pek net değildi. Müslüman kadınların bazı mallar için Batılı hemcinslerinin henüz sahip olmadıkları hakları olduğundan Şeriat'ın tamamen olumsuz bir etkisi yoktu. Batı'dan gelen birçok kadın ziyaretçi bu konuyu belirtilmiştir.

Batı yönetimi, müdahalesi ya da etkisiyle hukuki cariye köleliği kaldırılmış ve fazla bir tartışma yaratmamıştı. Buna oranla kadınların özgürlüğü, Batılı düşüncelerden etkilenmekle birlikte, Batı'nın müdahalesine ve baskısına bağlı değildir. Bu konuda kaydedilen ilerleme oldukça hararetli iç tartışmalarla yapılan iç girişimler sonucunda olmuştur. Gerek geleneksel gerekse de radikal İslami militanlar, bu çok kısıtlı ilerlemeden bile şikayetçi olmuşlardır. Erkeklerin olmasa da, kadınların geleneksel kıyafetlerine dönmeleri, İslami canlanmanın çok önemli

sonuçlarından biridir. Devrimden sonra İran'daki erkekler, Batı stili giyinmeyip kravat takmayarak Batı'yı reddettiklerini göstermişlerdir. Kadınlardan da çok daha fazlası istenmiştir.

Özgürlük, eşitlik ve kardeşliğe göre, en azından siyasi anlamıyla, yeni bir sözcüktü. İslami kullanımda “özgür ve özgürlük” sözcükleri önce hukuki, sonra da toplumsal bir anlamı taşımıştır. Özgür bir kadın ya da erkek köle olmayan kişilerdi. Sözcük, zorunlu çalışmadan ve başka yükümlülüklerden kurtulmuş olmak gibi bazı durumlarda belirli ayrıcalıkları ve bağışıklıkları ifade etmek için de kullanıldı. Müslüman geleneğine göre uygarlığın karşıtı özgürlük değil, adaletti. Adalet, tebaanın bir hakkı değil, hükümdarın görevi olarak görülürdü. Devrimci Fransa'nın etkisiyle Batı'daki yurttaşlık kavramı ile beraberindeki katılım ve temsil ilk kez öğrenilmiştir.

İstanbul'daki Fransız elçiliği daha başlarda bir pfopagan-da merkezi haline gelmişti. İmparatorlukta konuşulan Türkçe, Arapça, Rumca ve Ermenice dillerinde çevrileri yapılan devrimci edebiyat, Fransa'dan ithal edilmiş veya elçilikteki bir matbaada basılmıştır. 1793 yılında Sarayburnu karşısında demirlemiş olan iki Fransız gemisine Cumhuriyet bayrağının çekilmesi büyük bir kutlama ile karşılanmıştı. Bu olay için Fransız elçisi şunları söylemiştir: “Osmanlı ve Amerikan bayrakları ve silahlarını günahkar zorbaların ittifakında birleştiren diğer devletlerin bayrakları bu iki gemide dalgalanmıştır.” Bu kutlama, Fransızlar ve arkadaşlarının Fransız Sefareti'nde Türk topraklarına diktikleri özgürlük ağacının etrafında yaptıkları “cumhuriyet karmanyolu" dansı ile sona ermişti.

Bu olaylar, Türkler'den daha çok öteki Avrupa devletlerinin sefaretlerini endişelendirmişti. Bir Osmanlı tarihçisinin yazdıklarına göre Rusya, Avusturya ve Prusya birlikte, Türkiye'de Fransızların üç renkli şapkalarını ve başka devrimci amblemlerini giymelerinin yasaklanmasını istemişlerdir. Bu ortak istek karşında Babıali'den şu yanıt gelmiştir:[3]

"Sevgili dostlarımız, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Müslüman devleti olduğunu sizlere sıkça ifade etmekteyiz. Aramızda onların bu işaretlerine önem veren hiç kimse yoktur. Dostumuz olan devletlerin tüccarları aramızda misafir olarak bulunur, istedikleri gibi giyinebilirler, buna karışmak Babıali'nin işi değildir. Sizler boşuna endişeleniyorsunuz

Diğer bir Osmanlı kaynağı, Babıali'nin yabancı konuklarının başlarına veya ayaklarına giydikleri ile ilgilenmediğini belirtmektedir. Bu ve başka eski kaynaklardan anlaşıldığına göre, Türkler başlangıçta eskisi gibi Batılı düşüncelerin bulaşmasına karşı dinleriyle bağışıklı olduklarına inanmışlardır.

Ne var ki, kısa bir süre içinde düş kırıklığına uğrayacaklardı. 1797 yılı Ekim ayında Campo Formio antlaşmasıyla Habsburg İmparatoru devrimci Fransa ile barış yapmak zorunda kaldı. Antlaşmaya göre uzun bir ömür süren Venedik Cumhuriyeti son bulmuş, topraklan da Fransız Cumhuriyeti ile Habsburg İmparatorluğu arasında paylaşılmıştı. Fransa'ya Preveze limanı ile İyonya Adaları ve Yunanistan ile Arnavutluk kıyılan verilmişti. Bu bölgede 1797'den 1799'a ve 1807'den 18l4'e kadar kısa süren Fransız egemenliğinin çok büyük etkileri olmuştur. Yüzyıllar boyunca Venedik egemenliğinde olan bu topraklarda yaşayan halk Yunanlı'ydı. Fransız yönetimi zamanında gerçekleşmiş olan devrimci ve radikal değişikliklerin Osmanlılar'ın Mora eyaletindeki Rum komşularım etkilememesi olası değildir.

Çok uzun süredir Fransızlar, kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel dostları gibi gösteriyorlardı. Eski dost, atık yeni komşuydu ve bu şok karşısında dostluk duramadı. Kısa süre içinde başkente Osmanlı Yunanistanı'ı, Fransız yönetiminde olan bölgelerde gerçekleşen olaylarla ilgili telaşlı raporlar gönderilmeye başlandı: "Soyluların ayrıcalıkları ellerinden alınmıyor, köylüler zorunlu çalıştırılamıyor, seçimler yapılıyor, eşitlik ve özgürlük konuşmaları serbestçe yapılıyordu." Bir Osmanlı tarihçisine göre en kötüsü şuydu: "Eski Yunanistan devletlerinin dönemini anımsatarak bölgedeki Ortodoksları cumhuriyetçilik için kışkırtıyorlar ve komşu Osmanlı devleti tebaasını da etkilemeye çabalıyorlardı.[4]

Nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan bir Osmanlı eyaleti Mısır'ı ele geçiren Fransızlar, burada da eski ihtişamlı günlerden ve modem özgürlükten söz etmeye başladıklarında artık ders alınmıştı.Bu iki düşüncenin çeşitli karışımlarda çeşitli zevklere sunulan bileşimi karşı konulmaz olmaya başlamıştı. Vatandaşlık anlamında-özgürlük, başlangıçta sınırlı bir çekiciliği olan alışılmadık bir tad vermişti ama Avrupa'dan ithal edilen yeni milliyetçilik ve yurtseverlik düşünceleri ile birleşince ve sadakat

ile kimliğin, dolayısıyla da bağlılık ve yasallığın determinantları olarak millet ve ülke dinin yerine geçince gücü iyice artıyordu.

Başta laik sonuçlan olmak üzere tehlike muhalefetsiz kalmadı. Sultanın hükümetinin Arapça ve Türkçe yayınladığı bildiride şunlar vardı:[5]

"Fransızlar... Cennetin ve dünyanın Tanrısının birliğine inanmazlar... Tüm dinlen terk etmişlerdir... Onlar... kıyamet ve hesaplaşma günü cezalandırma, imtihan, soru ve yanıt olmayacakmış gibi davranırlar...Onlar tüm insanların insanlık açısından eşit olduklarına inanırlar; hiç kimsenin bir üstünlüğü olmadığım ve herkesin kendi ruhundan ve yaşamından sorumlu olduğunu savunurlar. Bu boş inançları ve saçma düşüncelerinden hareketle yeni kanun koymuşlardır. Şeytan'ın söylediklerini yaparak, dinin temellerini yıkmış, yasaklananları yasal yapmış, tutkulu arzularına ulaşmış, tüm insanları günahlarına ortak etmeye çalışmış, dinler arasında nifak tohumlan ekmiş, krallar ve devletler arasına fesat sokmuşlardır. Yalanlarla dolu sahte kitaplarıyla "Biz size, dininize ve toplumunuza aitiz demiş ve herkesi Şeytan ın bayrağı altında birleşmeye çağırmışlardır. "

Burada Şeytan'a sıkça yer verilmiş olması ilginçtir. Kuran'ın son cüzü (114:5) Şeytan'ın "insanların kalplerine fısıldadığı" yazmaktadır. Bu durum, XX. yy sonunda Avrupa'nın, sonra da Amerikan düşünce ve yaşayış tarzının çekiciliğine karşı koyma çabalarında da görülmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ve birtakım değişikliklerle İran şahlarının ülkesindeki geleneksel toplumsal ve siyasal düzenin kökeni klasik İslam hukuk ve geleneklerine, bundan da öte eski Ortadoğu uygarlıklarına dayanır. Bu da, öteki dini kültürlerdeki gibi Allah'ın son vahyini kabul edenler ve reddedenlere eşit davranmak mantıklı ve uygun olmayacağından, eşitsizliğe dayanmaktadır. Bunu eşit haklar düzeni olarak gösteren,geleneksel İslam rejimlerinin dini hoşgörüsünü hakkıyla öven bazı modem savunucular olmuştur ama durum böyle değildi. O dönemde bu tür bir eşitlik bir erdem gibi görülmez, görevin kötüye kullanılması olarak kabul edilirdi. İslam devleti inanmayanlara eşitlik tanımayı kabul etmeyerek iktidardaki dinlerin uygulamasını izlemekteydi. Ötekilerdeki bu farklı yan, toplumda inanmayanlara Şeriatla tanımlanan, sınırlanan ve Müslüman toplumunun çoğunluğunu kabul ettiği bir yer veriyordu.

Ancak bu bir eşit statü değil, bir hoşgörü düzeyiydi. İslamiyet'in hoşgörüsü, eski dinler olarak kabul ettiği tek tanrılı olanlarla sınırlıydı ve uygulamada, Ortadoğu'daki çeşitli mezheplerden olan Musevileri ve Hıristiyanları içeriyordu. İran'da küçük bir Zerdüşt toplumu vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu azınlıklar "millet" olarak adlandırılıyordu.

Millet bir dine bağlılığıyla tanımlanan dini ve siyasi bir topluluktu. Üyeleri, o dinin, devlet kanunları ve çıkarlarıyla çatışmadığı sürece liderlerinin kanunlarına ve kurallarına uymak zorundaydılar. Bu dini özgürlük ve komünal özerklik karşılığında Müslüman olmayan milletler devlete sadakat borçlu olurlardı ve "zimmi" statülerinin eksikliklerini ve sınırlılıklarını kabul ederlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler ve Museviler olmak üzere başlıca dört millet vardı. Tümü de yalnızca dini terimlerle tanımlanırdı. Müslüman millete "millet-i hakime" de denirdi ve arasında Türkçe, Arapça, Kürtçe, Arnavutça, Rumca ve başka Balkan ve Kafkasya dilleri konuşanlar vardı.

Rum milleti de aym ölçüde farklılıklar taşıyordu. Etnik Yunanlılarla birlikte başka kökenlerden olduğu halde Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olanlar vardı: Avrupa'da Romanyalılar, Sırplar, Arnavutlar ve Bulgarlar; Asya'da, Batılı sınıflandırmasında Hıristiyan Türkler ve Araplar olarak bilinen Türkçe ve Arapça konuşanlar.

Ermeni milleti homojen özellikteydi ve Ermeni Kilisesi'ne bağlı Ermeniler'den oluşuyordu. Türkçe konuşan kişi sayısı çoktu ve bunlar Türkçeyi Ermeni alfabesi ile yazarlardı. Belirli zamanlarda Suriye Yakubi Kilisesi ve Mısır Kıpti Kilisesi'ne bağlı olanlar da Ermeni Kilisesi ile ilişki kurmuşlardı. Gerek Ermeni, gerek de Rum milletinde, diğer Katolik Rum ve Ermeniler veya daha sonra her iki milletten de Protestanlığı seçen kimsenin olmaması önemli bir konudur.

Musevi milleti, Suriye ve Irak'taki Arapça konuşan Museviler, 1492 kovulma fermanıyla İspanya'dan kaçan ve İspanyolca konuşanlar, Mora'daki Rumca konuşan Museviler ve daha başka dilleri konuşan daha küçük Musevi gruplarından oluşuyordu.

Dinlerine göre tanımlanan bu milletlerde çeşitli etnik ve bazen de aşiret grupları yer alıyordu. İçteki bölünmeler de önemliydi ve bürokratik, siyasi, toplumsal ve ticari rekabetlerdeki dayanışma gruplarının temellerini oluşturuyorlardı. Bunlar yüzyıllardan beri edebi kaynaklarda rastlandığı üzere ve bugün de sürdüğü gibi çeşitli etnik stereotip tipe ve alışılmış ön yargılara neden olmuşlardır. Ancak klasik millet sistemi henüz kendi iç mantığında yürüdüğü için bu gibi etnik dayanışmalar temel kimliği tanımlamadığı gibi, kesin bir bağlılığı da belirlemiyordu. Bugün bizler tarafından Araplar ve Türkler olarak adlandırılan, kendilerine de Arap ve Türk diyenler, çok yakın çağlara kadar kendilerini böyle tanımlamamışlardı. Dil Türkçe bilinse de İstanbul ve başka şehirlerdeki uygar insanlar, kendilerini Türk olarak adlandırmazlardı. Türk adını Anadolu'nun ilkel köylüleri ve göçerleri için kullanırlardı. Benzer şekilde, Mısır ve Verimli Hilal'deki Arapça konuşan kişiler dillerine Arapça dedikleri halde, Arap adını çöl kıyılarında yaşayan Bedeviler için kullanırlardı. Şehirlerde yaşayan eğitimli insanlar, ancak modem çağlarda ve Avrupa'daki milliyet düşüncelerinin etkisiyle kendilerini bu etnik terimlerle tanımlamaya başlamışlardır.

Doğal olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan halklarını Avrupalı düşünceler daha çok etkiliyordu. Bu yeni ve güçlü milliyetçilik düşünceleriyle sırasıyla Yunanlılar, Sırplar, öteki Balkan halkları ve son olarak da Ermeniler karşılaştılar ve tepkileri olumlu oldu. Müslüman olmayan azınlıklardan en küçük, güçsüz ve en az tatminsizliği olan Museviler bile milliyetçiliklerini geliştirmeye başladılar. Osmanlı Saraybosna şehrinde doğan ve yaşayan, Haham Yehuda Alkalai 1843 yılında yazdığı kitabında Museviledin Kutsal Topraklar'a dönüp ilahi yardım beklemeksizin, onu kendi çabalarıyla tekrar kurmaları gibi yeni bir düşünceye yer verdi.

XIX.yy'da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan azınlıklar üç farklı ve uyuşmayan hedefe yöneldiler. Osmanlı devletinde yaşayan Müslüman çoğunlukla aynı haklara sahip eşit yurttaşlık, bu hedeflerden biriydi. Avrupalı devletler, dini ayrım yapmadan bu eşit yurttaşlık konusunu Türkler'e dayatıyorlardı. Ancak bazı durumlarda bu kendi ülkelerindeki uygulamalarla çelişkili olsa da, Osmanlı liberalleri ve reformcuları

tarafından benimsendi. Bundan daha azı dönemim aydınlanmış düşünce standartları karşısında kabul edilemez ve küçültücü kabul ediliyordu.

Yalnızca yeni düşünceler yüzünden değil, yeni refah nedeniyle de eski eşitsizlikler kabul edilemez oluyordu. Devrim ve Napolyon savaşları sırasında ve XIX. yy'ın başlarında Müslüman olmayan toplumlar çoğunlukla başarılı olmuşlardı. Eğitim düzeyleri Müslümanlar'dan daha yüksek olduğu ve dış dünya ile daha kolay iletişim kurabildikleri için gittikçe refah düzeyleri artıyordu. Böylece eski sistemin onlara dayattığı -siyasi ve toplumsal aşağılanmanın verdiği rahatsızlık daha az oluyordu. XIX.yy süresince Osmanlı devletindeki hakların eşitliği, bazı önemli reform fermanlarıyla resmen sağlanmış oldu. Sonuçlar kanunlardaki boyutlarına ulaşamamış olmasına rağmen çok önemli olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan azınlıkların artarak daha fazla bir ilgiyle yöneldikleri ikinci hedef bağımsız, en azından kendi milli toprakları üzerinde özerk olmaktı. XIX.yy'da ve XX. yy başında ilk önce Sırplar ve Yunanlılar, daha sonra Balkan Yarımadası'nın öbür halkları kendilerinin milli toprakları kabul ettikleri yerlerde egemen bağımsız devletler kurmuşlar ve hem Osmanlıların hem de komşularının topraklarına göz dikmişlerdi. Asya'daki Osmanlılar'a ait topraklarının tamamına dağılmış olan ama her yerinde azınlık olan Ermeniler'in durumu daha zordu. Balkan halklarının, daha sonra da Arap ve Museviler'in tersine, Ermeniler, Sovyetler Birliği yıkılıp eski Sovyet Ermeni Cumhuriyeti bağımsızlığını alıncaya dek modern çağlarda hiç egemen devlete sahip olmamışlardı.

Ara sıra gündeme geldiği halde, ısrarla üzerinde durulan üçüncü hedef ise, milletlerin eski sistemde sahip oldukları özerklikleri ve ayrıcalıkları, başka bir deyişle kendi dini yasalarını devam ettirme ve uygulama, eğitim sistemlerini kendi dillerinde denetim altına alma ve kendi farklı kültürlerini sürdürme haklarını korumaktı. Avrupa icatlarından, XIX.yy'da askere alma listenin önemli bir maddesiydi. Önceleri silah altına alınmadan bağışık tutulmak aşağılayıcı bir durumken artık zorunlu askerlikten bağışık tutulmak bir ayrıcalık haline gelmişti, bu ayrıcalık için ufak bir bedel olarak askeri hizmet bağışıklık vergisi altında eski kelle vergisi ödeniyordu.

Sonuç itibariyle birbiriyle uyuşmayan bu üç hedefin kısa vadede bile çeşitli dezavantajları olmuştu. Eşit yurttaşlık, yükseğe çıkmak gibi daha aşağı inmek anlamına da geliyordu. 1856 yılının Şubat ayındaki büyük Islahat Fermanı ile ilgili olarak çağdaş Osmanlı tarihçisi Cevdet Paşa şunları yazmıştır:[6]

"...***Patrikler, memnun değillerdi... Eskiden Osmanlı devletindeki toplumların bir sıraları vardı. Sırayla Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler ve Museviler gelirdi. Artık tümü aynı düzeye indirilmişti. Bu duruma itiraz eden bazı Rumlar şunları söylemiştir: Devlet bizi Musevilerle aynı yere koydu,biz İslamiyet'in üstünlüğünden memnunduk. "***

Rumlar'ın bu tepkisi olağandı. XVII-XVIII. yy'da Başkentteki Rum aristokrasisi Osmanlı devletiyle hemen hemen ortak bir ilişki kurmuştu. Adlarım İstanbul'da yaşadıkları yerden alarak Fenerliler olarak adlandırılan soylu aileler, Osmanlı hizmetindeki bazı önemli makamları ele geçirmişlerdi. Babıali Yüksek Tercümanlığı bu makamlar arasındaydı ve dışardan yalnızca bir çevirmenlikmiş gibi görünse de imparatorluğun günlük dış ilişkilerini yürütme göreviydi. Avrupa'ya gönderilen her Osmanlı sefiri ile birlikte Yüksek Tercümanlık'tan bir Rum çevirmen de bulunuyordu ve sefaret işlerinin çoğunu o yapıyordu. İleride Romanya Krallığı olacak iki Tuna prensliğinin valilikleri de Fenerliler'in yer aldıkları makamlardandı.

Bağımsız olma isteği ve buna ulaşma çabaları, doğal olarak Müslüman olmayan tebaanın, özellikle de devletin Müslüman olmayan hizmetkarlarının güvenilirliği ve sadakati ile ilgili şüpheler doğurmaya başlamıştı. Bunun sonuçlar çok ağır oldu. İleride Yunan Bağımsızlık Savaşı'na haline gelecek olan Yunan isyanının başlangıcında Babıali Yüksek dragoman'ı (tercümanı) büyük olasılıklar uydurma olan, isyancılarla birlik olduğu iddiasıyla asıldı. 1840'ta Osmanlılar'ın Atina'da açtıkları ilk elçiliklerinde bile ilk elçileri, gelecekte Londra'daki sefirleri olacak Fenerli Rum Kostaki Musurus idi. Ne var ki, Osmanlı Rumları bir toplum olarak Osmanlı devletinde sahip oldukları güven ve güç makamlarına bir daha hiç sahip olamadılar.

Azınlıkların durumlarında başka değişiklikler de olmaya devam ediyordu. XVI.yy'da, Osmanlı hükümdarları, devletin Avrupalı

düşmanlarına sempati duymalarından şüphe edilmeyen ama Avrupa bilgi ve becerisine sahip tek toplum olduklarından Museviler'den gerek siyasi, gerek de ekonomik işlerde yararlanıyorlardı. Ancak Musevi toplumu, Osmanlı gücünün çökmesinden bütün azınlıklardan daha fazla etkilenmiştir. Onlar, Osmanlı Hıristiyanları'nın güvendiği gibi, Avrupalı tüccarların lütuflarına ve Avrupalı devletlerin korumasına güvenemezlerdi. Yine onların tersine XIX. yy'ıri ikinci yansına dek, Hıristiyan toplumlarını canlandıran herhangi bir eğitim ve kültür canlanması yaşamamışlardı. Başkent ve taşrada iş ve hükümetteki yerlerini Rumlar'a, Ermeniler'e ve önemli bir yeni unsur olan Levant'ın Arapça konuşan Hıristiyanlan'na bırakmışlardı.

Bu azınlıklar, arasından Rumlar giderek şüphe altına girmeye başlarken, Arapça konuşan Hıristiyanlar imparatorluktaki çok uzak yerlerde yaşıyorlardı ve henüz gelecekte sahip olacakları etkinliği ve önemi elde etmemişlerdi. Bu değişim en çok Ermeniler'in işine yarıyordu. Uzunca bir zaman "millet-i sadıka"olarak adlandırılan Ermeniler'i yalnızca Osmanlılar değil, Batılı araştırmacılar da Osmanlı devletine en sadık azınlık olarak kabul ederlerdi. Onlar da kendilerinden önceki Rumlar gibi Batı'nın eğitim ve ticaret olanaklarını kullanarak zengin olmuşlardı. Bir Ermeni grubu, XX.yy'ın başına dek, Jöntürkler'in Sultan II. Abdülhamid'in despot yönetimine son vermelerine ve 1908 Jöntürk devrimini yapmalarına yardım etmişlerdi. Devrimden sonra hükümette bir süre bir Ermeni dışişleri nazırı bile görev yapmıştı.

Ne var ki, Rumlar için olduğu gibi, Ermeniler için de eski ortak ilişkiye devam etmek imkansızdı. Yeni refah, Rumlar'ı olduğu gibi onları da daha iyi bir eğitim ve kültür ortamına kavuşturmuş, dış dünyadaki düşüncelere daha açık duruma getirmişti. Batı'dan da, Doğu'dan da gelen düşünceler, genellikle birbiriyle çatışan ve çelişen mesajlar içeriyorlardı. Batılı düşünceler, milli bağımsızlık, liberal demokrasi ve sayılan hızla çoğalan misyoner okulları sayesinde büyüyen Hıristiyanlık duygusuydu. Doğulu düşüncelerse, Rus devletinin koruma önerisi, Rus devrimcilerinin ihanet mesajları ve yöntemleriydi. Tüm bu düşünceler, iyi kullanılsa da "zimmi" statüsünün artık katlanılabilir olmadığı kişiler arasından taraftar buluyordu.

Osmanlı gücünün çok açık bir şekilde gerilemesiyle yeni umutlar doğdu. 1876 Bulgar krizi, sonra da Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilerek yabancı devletlerin iç işlerine karışması,bu adımların tatmin yollarını gösteriyordu. 1878 Berlin Antlaşması'nın 6l. maddesi ile Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi korunuyordu. Bu maddelere göre, Osmanlı devleti Ermeniler'in yaşadıkları eyaletlerde gereken yerel reform ve düzenlemeleri yapmak, onları Kürtler'e ve Gürcüler'e karşı korumakla yükümlüydü. Bu konudaki uygulamaların, denetleyici olan(Avrupalı) devletlerine düzenli bir şekilde bildirilmesi gerekiyordu.

Bu durumun açık mesajını pekiştiren olaylar oldu.Bulgarlar da kendilerinden önceki Yunanlılar gibi ayaklanma, bastırılma ve müdahale yollarıyla bağımsızlıklarını elde ettiler. Bu yolu izleyerek Ermeniler'in de bağımsız bir devlet kuracakları düşünülüyordu. Kışkırtmanın silahlı eyleme dönüşmesiyle çok uzun süredir uyuyan dini ve etnik düşmanlıklar tekrar uyandı. 1890 yılından sonra, özellikle 1895-1896 yıllarında Doğu Türkiye'de isyan ve bastırma, terör ve kıyım hakim oldu ve bu durumdan kısa süreliğine olsa da başkent de etkilendi. II. Sultan Hamid'in emriyle, Ermeni isyancılar ile onlara yardım ve yataklık edenleri sindirmek üzere yerel başıbozuklardan oluşan Ha-midiye birlikleri tarafından çok sayıda Ermeni öldürüldü. Ancak bu olay devrimci eylemlerin bastırılması yerine, teşvikiyle sonuçlandı. Hıristiyanlar (Ermeniler) ile Müslümanlar (Türk, Çerkez ve Kürt köylüleri ve göçerleri) arasındaki savaş ve baskınlar yerel olarak sürdü.

Ermeniler'in durumu onlardan daha önce bağımsızlık mücadelesi başlatan Balkan Hıristiyanları'ndan daha kötüydü. Çoğunluk oldukları kasabalar, köyler ve bölgeler çok dağınıktı. Bulgaristan ya da Yunanistan gibi bir anavatan şeklinde birleşmemişti ve yaşadıkları her yerde azınlık durumundaydılar. Ermeni anavatanı ile eski başkentleri, çarların imparatorluğuna ilhak edilmişti. Koruma ve teşvik teklif etmelerine rağmen Ruslar, özgür bir' Ermenistan istemiyorlardı.

Türkler, Araplar ve imparatorluğun diğer Müslüman halkları, eski bağışıklıklarını kaybetmeye başlamışlardı ve Avrupa'nın vatansever, milliyetçi, liberal düşünceleri onları da etkilemişti.

Geleneksel yasallık ve sadakat yapısını zayıflatarak eski düzeni yıkan bu düşünceler, önce Batı Avrupa'dan vatanseverlik, sonra da Orta ve Doğu Avrupa'dan milliyetçilik şeklinde iki aşamalı olarak gelmişti.

Geleneksel İslam dünyasında da, Hıristiyan dünyasındaki gibi, ülkeler ve milletler güçlü bir milli ve bölgesel kimliğe sahiplerdi. Ortadoğu İslamiyeti'nin başlıca üç halka Araplar, İranlılar ve Türkler, tarihleri, kültürleri, dilleri, edebiyatları,, ortak kökenleri, ayırt edici gelenekleri ve davranışlarından oluşan milli miraslarıyla gurur duyarlardı. Ayrıca insanın doğduğu yere karşı doğal bağlılığı ile gelişen yurt sevgisi, yerel gurur, sıla özlemi gibi duygular Batı'da da olduğu gibi, İslam edebiyatında da vardı ama siyasi bir mesaj içermiyorlardı. Batılı düşüncelerin etkilerinden önce, milli vatanın ya da milletin siyasi kimlik ve egemenlik unsuru olduğu düşüncesi bilinmez ve benimsenmezdi. Müslümanların kimlikleri dinleriydi ve dinleri için onları yöneten hükümdara ya da hanedana sadakatle bağlı olurlardı.

İslam dünyası için milliyetçilik ve vatanseverlik yabancı kavramlardı. Tarihçilerin yazdıklarına göre ülke ve millet ne egemenliği kısıtlar, ne de kimliği tanımlardı. Ali Paşa tarafından da gözlemlendiği gibi, bu düşünceler yıkıcı etkiler yapmıştır.

Batı uygarlığında, insanın yalnızca doğduğu yeri doğal olarak sevmesi olmayan, insanın vatanına karşı siyasi ve gerekirse askeri görevi anlamına gelen vatanseverlik yerleşmiş bir kavramdı ve kökeni eski Yunanistan ve Roma'ya dayanıyordu. İngiltere, Fransa, sonraları da Amerika Birleşik Devletleri'nde başka iki düşünceyle ilişkili hale geldi: ülke nüfusunun çeşitli birimlerinin bir tek milli bağlılıkta birleşmeleri düşüncesi ve egemenliğin tek ve gerçek kaynağının Kilise ve devlet değil, halk olduğu düşüncesi.

İngiltere ve Fransa'nın farklı din ve dilleri olan halklarının birleşik ve güçlü milletler haline gelmelerini vatanseverlik sağlamıştır. Avrupa'nın Osmanlı gözlemcileri, bu düşüncenin, Osmanlı İmparatorluğunun farklı dini ve etnik toplumlarını ana-vatanlarına ve onu yöneten Osmanlı devletine ortak bir sadakatle bağlamak için kullanılabileceğini düşünmüşlerdi.

Vatanseverlik düşüncesi, bu amaç için çeşitli avantajları olan Mısır'da biraz daha geç etkili olmuştur. Bölgenin öteki ülkelerine göre Mısır, gerek coğrafya gerek de tarih açısından daha sınırlıdır. Mısır, tek bir nehrin vadisi ile deltasından oluşuyordu. İslâmlaştırılmış ve Araplaştırılmış olduğu halde, bin yıl süresince sahip olduğu bir kimlik ve bölgede eşi görülmeyen bir homojenlik ve merkeziyetçilik vardı. Osmanlı sultanlığının sözde egemenliğindeki Mısır'da özerk bir devlet kuran Hidiv hanedanının emelleri, ülkenin bu yeni vatanseverlik düşüncesini belirlemesine yardım etmişti. Hidivler, ayrı bir milliyet ve devlet olarak tanımlanacak, ayrı bir Mısır kimliği düşüncesini yayacak bir ideolojiye karşı açık bir ilgi duyuyorlardı. Batılı anlamda bir millet ve ülke olarak XIX. yy'ın çok dilli ve çoğulcu Osmanlı İmparatorluğu yerine, Mısır'ı görmek çok daha kolaydı. Öte yandan bu kimliğin kabul edilmesi Mısır'da da çok yavaş;olmuş ve itirazla karşılaşmıştır. Bugün bile Mısırlılar'ın tamamının tam olarak kabul etmiş olduğu söylenemez.

Yüzyılın ortalamadan sonra, vatanseverliğin ardından çok farklı bir düşünce olan milliyetçilik gelmiş ve daha ileri gitmiştir. Batı Avrupa'da vatanseverlik iyi hizmet görmüş, bir taraftan ülke ve devlet, öteki taraftan da millet tam olarak tanımlanmıştır. Ancak bu durum, Orta ve Doğu Avrupa'daki bölünmüş Almanya, Avusturya-Macaristan'ın etnik çeşitliliği ve çarların "milletlerin hapishanesi" gibi farklı koşullara uyum sağlayamamıştır. Çünkü vatanseverlik bu koşullarda statükonun desteklenmesi anlamına geldiğinden, giderek artan sayıdaki kişi açısından kabul edilemez oluyordu. Bu kişilerin günlük yaşamlarına, ülke ve statü yerine, dil, kültür ve ortak soydan geliş olarak tanımlanan millet düşüncesi daha uygundu. Orta Avrupa milliyetçiliğinin, Batı'nın liberal vatanseverliğinden daha anlaşılabilir ve kabul edilebilir olduğu Ortadoğu gerçekleri de bu düşünceye daha yakındı.

Ortadoğu'ya gelen vatanseverlik ve milliyetçilik düşüncelerinin, özgürlükçü muhalefet hareketleriyle ilişkisi bulunuyordu. Genellikle vatanseverlik var olan siyasi düzeni pekiştirirken, milliyetçilik baltalıyordu. Vatanseverlere göre ülkenin bağımsızlığı kabul edilmiş bir gerçekti ve özgürlük ülkede yaşayanların durumlarına ilişkindi. Milliyetçilere göre devlet baskıcı, yabancı olabilirdi; ülke ve millet yabancı ve bölünmüş bir

yönetim altında olabilirdi; hu sapmaların sonu ve milli bağımsızlıkla birliğin elde edilmesi, özgürlük demekti.

‘ Hıristiyan Avrupa’dan gelen düşüncelere daha açık olan ve kendilerini yöneten devletin yabancı bir despot olduğuna daha kolay inanan Müslüman olmayan kesim, bu yeni düşüncelerin etkisini ilk hissedenler olmuştu ve bu durum yalnızca devletle sınırlı değildi. İmparatorluğun tüm Ortodoks Hıristiyanları’nı eski rejim altında birleştiren Rum milleti için de aynı durum söz konusuydu. Rum Ortodoks Kilisesi’nin Helen olmayan taraftarları, XIX.yy’da üst makamlarının neredeyse tamamı etnik Yunanlılar’ın elinde olan dini otoriteden hoşnut değillerdi. İlk önce Balkan halkları, sonra da daha az başarıyla Suriye’nin Arapça konuşan Ortodoks Hiristiyanları kendi toplum işlerinde daha çok söz hakları ve kendi dini örgütleri olmasını istediler. Rum milletini içten içe yıkan, bu yeni milliyetçi eğilimler, daha sonra da Osmanlı İmparatorluğu’nu yıkacaktı.

Batı’dan gelen ani etkilere karşı Osmanlı ve Rus imparatorlukları tarafından korunan ve Avrupa’dan daha uzakta bulunan İran’da, Batılı düşüncelerin etkisi çok daha zayıf yavaş ve geç olmuştur. Şahlar da sultanlar gibi farklı din ve dilleri olan çeşidi azınlıkları yönetiyorlardı ama İran’da bu azınlıklarının rolleri, Osmanlı İmparatorluğu’ndakinden çok daha önemsizdi ve varolan toplumsal ve siyasi düzen için Osmanlı’da olduğu gibi bir tehdit hiç olmamıştı. Müslüman olmayan azınlıkların sayısı Osmanlı İmparatorluğu'ndakine göre daha azdı, bu azınlıklar daha az zenginlerdi ve daha çok baskı altında bulunuyorlardı. Zerdüştiler ile Museviler kültürel açıdan bütünleşmişlerdi, yalnızca Farsça konuşuyorlardı ve kökenleri İslamiyetten önceki çağlara dayanıyordu, ancak toplumsal ve hukuki açıdan tecrit edilmişlerdi ve siyasi güçleri yoktu. Ermeniler, tek büyük Hıristiyan toplumuydu ve pek çok konuda durumları Zerdüşti ve Musevi tebaadan çok daha iyiydi. Ancak onların tersine, İranlılar’dan yalnızca dinleriyle değil, sahip oldukları ayn etnik, dil ve kültürel kimlikle de ayrılıyorlardı. İran’daki Müslüman olmayan toplulukların kendi içlerinde belirli bir özerk düzenleri olsa da, Osmanlı İmparatorluğu’nun milletleriyle karşılaştırıldığında bu topluluklar çok önemsizlerdi.

İlk bakışta, Müslümanların içindeki dini ve etnik azınlıkların daha önemli olduğu düşünülebilir. Küçük bir Sünni azınlığı ve yeni Bahai

inancının daha aktif taraftarlardan oluşan bir azınlık vardı ama Sünniler sessizlerdi, diğerleri de sıkı kısıtlamalar altındaydılar. İran nüfusunun yansından çoğu Farsça konuşanlardan oluşuyordu, nüfusun geri kalanı da etnik azınlıklardan oluşuyordu. Bunlar, kuzeydoğuda Türkmenler, kuzeybatıda Azeriler ve Kültler, güneydoğuda Beluciler, güneybatıda Kaşgaylar ve Araplar idi. Pek çoğunun dilleri, Osmanlı İmparatorluğu sınırlarının ötesinde, çarların Transkafkasya ve Orta Asya sömürgelerinde konuşulan Türki dillerin akrabalarıydı. Ancak bu etnik farklılıklar Osmanlılar'dakinden daha az önemliydi. Bu azınlıkların tümü Müslüman, çoğunluğu Şii olduğundan, sahip oldukları dini bağlılık ve kültürel yakınlık Avrupa'dan gelen yeni milliyetçilik düşüncelerinden çok daha güçlüydü.

Tüm bunlara karşın İran, yine de yeni düşüncelerden milliyetçilik olmasa da,vatanseverlik düşüncesini kabul etmeye daha uygundu. Arap dünyasına haline gelen Mısır, Kuzey Afrika ve Mezopotamya halklarının tersine İranlılar, İslamiyetten önceki geçmişlerinin bilincini korumuşlar ve başarılarıyla gurur duyuyorlardı. Geçmişteki anılar, tarihi olmaktan çok efsanevi olduğu halde çok canlıydı, sanat ve edebiyatta önemli bir yerleri vardı. Yine Arap dünyasının tersine kendi dillerini korumuşlardı. Dillerini yazarken Arap alfabesini kullanıyorlardı,Arapça'dan da pek çok sözcük almışlardı ama Farsça, Arapça'dan çok farklı bir dildi.

İranlılar, XVI.yy'da Safevi hanedanının ortaya çıkmasının ardından tek bir meşruti hükümdar altında birleşmişlerdi. Onları komşularından ayıran şey Fars dili ve kültürü, daha çok da Safeviler'in resmi, sonra da bölgenin hakim dini olan Şiilikleriydi. İranlılar'ın Şiilikleri, Sünni komşuları Orta Asya'nın İslam devletleri, Afganistan, Hindistan ve Osmanlılar ile sürekli bir çatışma yaşamalarına neden oluyordu. İran'a geç gelen vatanseverlik geldiğinde de, Şii radikal hareketlerin Batı, modernlik ve laiklik aleyhtarı liderleri tarafından sempatiyle karşılanmıştı.

Seymour'un raporuna göre, 9 Ocak 1853 tarihinde 'Tüm Rusyalar'ın Çarı" St. Petersburg'da İngiliz sefiri Sir George Hamilton Seymour ile bir konuşmasında, Osmanlılar için şunları söylemişti: "Elimizde hasta bir adam var ve gereken düzenlemeleri yapmadan elimizden kayarsa çok yazık olur." Seymour da hasta adama iyi davranılarak iyileşmesi için yardım edilmesi

gerektiğini, cerrah yerine bir doktorun gerekli olduğunu söylemişti. Yurt içinde ve yurt dışında pek çok doktor bulunuyordu ve bunlar ara sıra anlaşmazlığa düşseler de hasta adamı iyileştirmek için bir miktar ilerlemişlerdi. Sakin ve sabırlı olarak başarıya ulaşabilirlerdi belki de ama bunun için zamana da, sakinliğe de sahip olamadılar.

18. BÖLÜM

SAVAŞLAR

Osmanlı İmparatorluğu yıkılışına dek geçen yüz yılı aşkın süre içerideki ve dışarıdaki düşmanlarıyla savaşmıştır. XVI. yy başlarından itibaren Müslüman Ortadoğu'daki güç olmak ve aralarındaki sınırı belirlemek için İran'la yapılan savaşların sonuncusu 1821-23 yıllarında olmuştur. Sonucunda sınırlar kesinleşmiş ve ortak bir komisyon tarafından çizilmiştir. Netlik kazanmayan birkaç sınır çizgisi de, Türkiye ve İran cumhuriyetlerinin doğu sınırı olarak sonraki yıllarda belirlenmiştir. Osmanlı ve İran'ın bölgedeki hakim güç olma mücadelesi her iki ülkenin de yerlerini dış güçlere bırakmalarıyla sona ermiştir. Yaklaşık olarak iki yüzyıl boyunca, bu dış güçlerin bazen bölge içinde, bazen de dışında sürdürdükleri rekabet ve mücadele, bölgenin siyasi tarihine hâkim olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı zorlu ve uzun süren savaşlar, bu rakip dış güçler ve himayelerindeki yerel devletler arasında olmuştur.

İmparatorluğun içinde bulunan düşmanlarla da çok savaşılmıştır. Bu savaşlarda karşılarındaki, kimileri bağımsızlık isteyen milliyetçi gruplar ve tümü Hıristiyan olan ve dışarıdan yardım alan gruplar başarı kazanmışlardı. Osmanlı paşaları da İmparatorluktaki karışıklıktan yararlanarak valilikleri oldukları illerde kendilerine özerk beylikler kurmak isteyerek isyan çıkarmışlardır. Mehmed Ali Paşa bunlar arasında en başarılı kişidir ve sözde Osmanlı egemenliğini kabul ederek, Mısır'da yan bağımsız bir devlete hükmeden yeni bir hanedan kurmuştur. Irak ve Suriye'de, daha küçük ve kısa süreli olarak böyle bir özerklige sahip başka paşalar da olmuştur.

Arap topraklarında yaşayan ama. Arap olmayan bu paşaların çoğunluğu, Balkan ya da Kafkas kökenli Türkçe konuşan Osmanlılar'dı. Yalnızca iki alanda Arapça konuşan liderler bir tür bölgesel özerkliğe sahip olmuşlardı.

Hıristiyan ve Dürzi yerel liderlerin bir beylik kurdukları, gelecekteki Büyük Lübnan Cumhuriyeti'nin temeli olan Lübnan bunlardan biriydi. Yüzyılın ortalarından itibaren, bu beylik ve etrafındaki Osmanlı yönetiminde bulunan topraklar bir Arap kültür ve ekonomi rönesansına şahit olmuşlardır.

Arabistan yarımadası, özellikle de Osmanlılar, İran ve sonra da İngiltere arasında tartışmalı durumdaki Körfez bölgesi Arap hareketlerinin diğer alanı olmuştur. XVIII.yy'in sonuna doğru bu rekabetlerin yerel ve bölgesel aşiret reisleri tarafından kendi lehlerine çevrilmesiyle büyük bir ölçüde özerklik kazanmışlardı. 1756 yılında baştaki Sabah ailesinin iktidarı ele aldığı Kuveyt (Hintçe kale sözcüğünün Arapça kısaltmasıdır) prensliği bunlardan en önemlisidir.

Vahabilik, Osmanlı devletinin meşruluğuna karşı gelen tek Arap hareketidir. Necid'deki bir diri adamı olan Muhammed ibn Abdülvahab, bu hareketin kurucusudur ve Hz, Muhammed'in gerçek ve saf İslamiyeti'ne geri dönülmesini istemiş,onu çarpıtıp yozlaştıran yanlış ve kör inançlara, kötü uygulamalara ve onları destekleyip koruyan rejimlere karşı çıkmıştır.Necid'de Dariye emiri Muhammed ibn el-Suud onu destekleyenler arasındaydı. Muhammed ibn Abdülvahab taraftarlarına öğretilerini ve ateşli silah kullanmasını öğrettiğini anlatan bazı metinler vardır. XVIII. yy ortalarından sonra dinin bu yeni savaşçıları ibn Suud'un askeri yeteneğiyle Arabistan'ın büyük bir bölümünü ele geçirip Suriye ve Irak sınırlarını bile tehdit ettiler. Dini arındırma çabalan, Hz. Muhammed'in ve ondan sonrakilerin zamanındaki İslamiyet'in ortaya çıkışının yenilenmesi olarak sunuluyordu. Ancak Osmanlı İmparatorluğu içinde bulunduğu tüm sıkıntılara rağmen, o güçsüz halinde, Vahabi Suudi saldırısını kolayca püskürterek Bizans ve Pers büyük imparatorluklarının aksine başarı kazandı. VII. yy'da saldıranlar da savunanlar da aynı silahlan kullanmışlardı ve XVIII-XIX yy'da ise Osmanlılar'ın topları vardı.

Osmanlı ordularının isyancı Bedevilerin üstesinden gelebilecek olan güçleri, Avrupalılar'ı kovacak kadar güçlü değildi. Dış güçlerin iç isyanlara karışmaları da dış savaşlara yol açmıştı. Diğer dış savaşların nedenleri yabancı devletlerin arasındaki rekabetti. Rusya ile 1808-1876 yılları arasında dört defa savaşan Osmanlılar, tümünde de toprak kaybetmiştir.

Batılılar'ın müdahalesiyle Ruslar kazandıklarının bir bölümünden vazgeçmeselerdi Osmanlı'nın mağlubiyeti çok daha kötü olurdu.

Bu müdahaleler, Osmanlı gerilemesinin, diplomatlarca "Doğu Sorunu" olarak adlandırılan duruma gelmesi gibi önemli bir değişikliği göstermektedir. Dolayısıyla imparatorluğun ayakta kalması yalnızca Osmanlı ordularının başarılı olamayan inatçı savunmalarıyla değil, bu yeni müdahalelere bağlı olarak da gerçekleşmiştir. Avrupa devletleri, Rusların yayılmasından endişe duyuyordu. Diğer taraftan da Osmanlı devleti bu rakipleri tanıyıp elde ettikleri fırsatlardan faydalanma olanağı kazanıyordu.

Osmanlılar 1699 yılında, Viyana'dan ikinci ve son kez çekildiklerinde, bir yenilginin ardından imzaladıkları ilk antlaşmayla ülkelerinin, Avusturya'nın ilerlemesinden duyduğu endişeleri taşıyan İstanbul'daki İngiliz ve Hollanda sefirlerinin düşüncelerinden ve yardımlarından yararlanmışlardı. XIX. yüzyıl süresince diplomatik müdahale kadar, askeri müdahale de olağan durumdaydı. Fransız! ada karşı İngilizler, devrim ve Napolyon savaşları sırasında, daha sonra da Ruslar'a karşı Fransızlar, Türkler'e yardım etmişlerdi. Prusyalı bir ara bulucu, 1829 yılında zafer kazanmış Rusları şartlarını yumuşatmaya ikna etmişti, Osmanlı müttefikleri olarak İngiltere ile Fransa, Kırım Savaşı'nda Rusya'ya karşı omuz omuza savaşmışlardı. İngiliz diplomatik müdahalesi ile 1878 yılında Osmanlı askeri yenilgisinin siyasi sonuçlan daha ılımlı hale getirilerek, imparatorluğun yıkılışı bir sonraki yüzyıla ertelenmişti. Bu sırada da, hasta adamın mirasından bir ön pay alan Batılı müttefikler, Osmanlı eyaletlerini doğrudan yönetmek yerine daha uzak topraklardaki yerel yönetimleri ele geçirmişlerdi.

İranlılar da XIX.yy'da ve XX.yy başlarında, Osmanlılarla aynı tehditlerle karşı karşıya kalmışlardı ve işleri çok daha kolay olsa da, tehlikeliydi. Kısa bir süreliğine de olsa îranlılar da, Napolyon'un şaha yardım için, kuzeyde Ruslar'a kaptırılan toprakları geri almak ve güneyde Hindistan'da İngilizîer'e saldırmak üzere 1806-1807 yıllarında Tahran'a bir heyet göndermesiyle, Avrupa mücadelesine karışmış oldular. Fransızlar'ın bu ilgileri,Tilsit'te 1807 yılında imzalanan Fransız-Rus barışının ardından yok oldu. İngilizler ile Ruslar oldukları yerlerde kaldılar.

İran tarihi bir yüzyılı aşkın bir süre Asya'daki en büyük iki Avrupa imparatorluğunun rekabeti altında geçti.

Rusya, yerel hükümdarların ve şahın aleyhinde elde ettikleri topraklarla önce Hazar Denizi'nin batısında, sonra da doğusunda, İran'ın kuzey komşusu oldu. Hindistan'da güçlenen yönetimiyle de İngiltere, İran'ın güneydoğu sınırına koşu oldu ve etkinliklerini de daha ötelere götürdü. Rus birliklerinin güneye doğru ilerlemesiyle Tahran'da Rus etkisinin artması sonucunda bu ilerlemeyi imparatorluk çıkarlarına bir tehdit olarak gören İngilizler, Rus yayılmasını durdurmak üzere kendi yayılmalarını genişletmeye çalıştılar.

Fransızlar çekildi. Almanlar da I.Dünya Savaşı'nda müttefikleri olana kadar Osmanlı topraklarında görülmediler. O zamana kadar Osmanlılar'ın aksine İranlılar, güneyde İngiltere ve kuzeyde Rusya olmak üzere yalnızca iki imparatorluk devletiyle karşı karşıya kaldılar.

Bazı açılardan İranlılar'ın durumları Osmanlılar'dan daha iyiydi. Özellikle de Ermenistan topraklarını Ruslar ele geçirdikten sonra, dini azınlıkları artık önemli olmayacak derecede azalması ve daima İran devletine boyun eğmemiş olan etnik azınlıkların da yeni bir devlet yaratmak ya da başka bir devletle birleşmek istemekten vazgeçmesi, İran açısından oldukça büyük avantajlardı.

Şahlar, silahlı kuvvetlerini, zorunlu olarak yönetim ve eğitimlerini modernleştirmek ve merkezileştirmek; iletişim alanında modem bir altyapı kurmak ya da başkalarının kurmasına izin vermek; asgari ölçüde gereken Batı teknik ve yöntemlerini benimsemek ve kendilerine uydurmak, bunu yaparken de rakip imparatorluk güçlerini birbirlerine düşürerek bağımsızlıklarını korumak gibi bazı politikalarında Osmanlı sultanlarını örnek almışlardı.

Ne var ki, İranlılar gerek iç, gerek de dış politikalarda Osmanlılar'dan daha az başarı elde etmişlerdir. İranlılar'ın askeri ve sivil reformları daha az ayrıntılı olmuştur. Merkezileştirme önlemleri bölge ve aşiret tavırlarıyla gecikmiş, kimi zaman da engellenmiştir. Dolayısıyla da rakip imparatorlukların ilerlemelerini engelleme amaçlarına ulaşamamışlardı.

Rus baskısı genellikle askeri olmuştu, Rus fetih ve ilhak aşamaları da antlaşmalarla yasallaştırılmıştı. İngiltere, anlaşma ve ödünlerle belirlenmiş daha çok ekonomik ve diplomatik bir nüfuz elde etmişti. Ancak her iki devlet de birbirlerinin yöntemlerini gözardı etmemişlerdi. Kimi zaman İngiltere İran'a isteklerini yaptırtmak için Hindistan'dan İngiliz askerleri getirtiyordu. Rus iş adamları ve diplomadan da Rus etkinliklerini artırmaya çabalıyorlardı. İngilizler, İran'da 1864 yılında Hindistan'la iletişim hattının bir parçası olarak ilk telgraf sistemini kurdular. 1872 yılında da bir İngiliz şirketine Reuter İmtiyazı ile İran'ın maden kaynaklarını geliştirme, telgraf hattı ve bir banka kurma ve demiryolu inşa etme hakları verildi. Karşılık olarak İran gümrük gelirleri gösterildi ama İran hükümeti bu imtiyazı, hem şiddetli Rus muhalefeti hem de pratik zorluklar yüzünden iptal etti.

Ruslar'ın bir başarısı da 1879'da Rus eğitimi almış, Rus silahlarıyla donanmış ve kısmen Rus subayları emrindeki Kazak Tugayı'nın sözde şahın muhafızları olarak kurulmasıdır. Ruslar'ın Orta Asya'da ilerlemeleri Kuzey İran'daki güçlerini sağlamlaştırarak güneye doğru ilerlemelerinde bir üs olmuştur. İngilizler'e 1901'de verilen petrol imtiyazı Ruslar'ın ilerlemesinde ve başarısında tek önemli istisnadır.

1905'te yalnızca İran'la sınırlı kalmayan tüm bölgede önemli olan bir değişiklik gerçekleşti. Rus-Japon Savaşı'nda Rusya'nın ağır bir şekilde yenilmesi, Avrupalı bir imparatorluk devletinin bir Asya milleti karşısındaki ilk yenilgisi olmuştur. Bu yenilgi Rusya'da önemli sorunlara neden oldu, 1905 yılının Ekim ayında temsili ve parlamenter hükümeti öngören bir anayasa yapılması gerekti. İran dersini almıştı, çarların despotluğu yenilgiye uğramıştı. 1889 yılında kendileri bir anayasa yapan Japonlar zaferi kazanmışlardı. Bu örneği izleyen Ruslar da liberal demokrasinin gücünü ve etkinliğini gösteriyorlardı.

1905 yılının Aralık ayında İran anayasal devrimi başladı. Mücadelelerden sonra, ilk Meclis 1906 yılı Ekim ayında, Tahran'da toplandı ve şahın imzaladığı anayasayı hazırladı. Bu sırada uluslararası durumda İran aleyhine değişiklikler oldu. Rusya ile İngiltere, Almanya'nın güçlenmesinden korktukları için, 1907 yılının Ağustos ayında İran'ı kuzeyde Rus, güneyde İngiliz etki alanına alacak ve ortada iki devlete açık bir kuşak oluşturacak bir anlaşma yaptılar. Bunun sonrasında İran, şah ile

meclis, gericiler ile liberaller ve Rus ile İngiliz çıkarları arasında bir mücadele dönemine girdi. Savaş 1914 yılında başladığında Ruslar da Kuzey İran'ı işgale başladılar.

Daha iyi koşullarda başlayan Osmanlı 1908 anayasa devrimi, yeni bir çağın başlangıcım müjdeliyordu. Sultan Abdülhamid'in despotluğuna son verilmiş, otuz yıl önce rafa kaldırılmış olan anayasa tekrar yürürlüğe girmiş ve özgür seçimler ilan edilmişti. Birbirleriyle kucaklaşan Türkler, Ermeniler, Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Museviler, yeni bir kardeşlik ve özgürlük çağının başladığını müjdeliyorlardı. Türk tarihçisinin 1940 yılında yayınlanan bir kitabında bu devrimle ilgili şöyle denilmiştir: "Dünyada bunun gibi umut verici ve yine bunun gibi umutların bu kadar çabuk boşa çıktığı çok az hareket olmuştur."[1]

Jöntürk Devrimi'ni ileriye doğru önemli bir adım olarak gören Osmanlı Hıristiyanları ile Avrupa devletleri, onun kendi planlarına müdahale etmesine izin vermediler ve tam tersine, kaçırılmayacak bir fırsat olarak gördüler. Avusturya-Macaristan, Bosna ve Hersek! ilhak etti. Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. 1896 Yunan-Türk Savaşı'nın ardından imparatorlukta özerk statü verilmiş olan Girit de Yunanistan'la birleştiğini ilan etti. 1909 yılında karşı devrimci bir isyan kanlı bir çarpışmayla bastırıldı.

İtalyanlar'ın Trablus'a saldırmasıyla 1911 yılının Eylül ayında yeni bir savaşlar dizisi başladı. Bu sırada Mısır'dan Fas'a kadar bütün Kuzey Afrika kıyıları İngiliz ya da Fransız denetimin-deydi, yalnızca iki Osmanlı sancağı olan Trablusgarp ve Bingazi kalmıştı. İmparatorluk oyununa daha sonra dahil olup hasta adamın topraklarında bir köprübaşı tutmak isteyen İtalya, Avrupa devletlerinden izin alarak bir kara ve deniz harekâtı başlattı. Ancak Kuzey Afrika'da beklenmedik derecede güçlü bir Osmanlı direnişi ve yerel direnişle karşılaştı. Ne var ki, aynı yılın. Ekim ayında daha yakın yeni bir tehditle karşılaşan Osmanlılar bu direnişe son vermek zorunda kaldılar

18 Ekim 1912 tarihinde başlayan I. Balkan Savaşı, 30 Mayıs 1913 tarihinde son buldu. Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan gibi Balkanlı müttefikler Osmanlılar'dan büyük topraklar elde ettiler. Arnavutluk da bağımsız devletler arasına girdi. 1913 yılının Haziran ve Temmuz aylarında yapılan II. Balkan Savaşı'nda Osmanlılar kaybettikleri toprakların bir

bölümünü ve özellikle Meriç ırmağına dek Edirne'yi geri alma şansını elde ettiler ve burası da bugünkü Türkiye'nin Avrupa'daki sınırı oldu.

Tüm bu zorluklara karşı büyük umutlarla kurulan Jöntürkler demokrasisi sarsıldı ve 1913 yılının Ocak ayındaki bir darbeyle askeri bir diktatörlük başa geçti. Sonraki yıl, Jöntürkler Merkezi Devletler tarafında bir dünya savaşına katıldılar ve Osmanlılar bu ölümüne savaşta geleneksel dostları ile düşmanlarını karşılarında ittifak halinde buldular.

Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük devletler arasında yer alarak, büyük bir devlet olarak yaptığı son savaş Birinci Dünya Savaşı idi. İki Alman kruvazörünün eşliğindeki Türk savaş gemileri tarafından, 1914 yılının Ekim ayı sonunda Ruslar'ın Odessa, Sivastopol ve Theodosia limanları bombardımana tutuldu. Halife sultan tarafından ona ve müttefiklerine karşı savaş açan herkese cihad ilan edildi. İngiltere, Fransa ve Rusya başlıca üç müttefikti ve Kuzey Afrika, Orta Asya ve Hindistan'da çok büyük Müslüman nüfusları bulunuyordu. Türkler ve Alman müttefikleri, bu Müslüman halkların cihad çağrısına karşılık efendilerine başkaldıracaklarını düşünmüşlerse de bu olmamıştır. Osmanlılar doğu ve güney sınırlarında imparatorluk Rusyası ve İmparatorluk İngilteresi'nin güçleriyle karşı karşıya kaldılar.

Türkler savaşın başlarında başarılı oldular ve 1914 yılının Aralık ayında Doğu Anadolu'da saldırıya geçtiler. 1878 yılında Rusya'ya bağlanan Kars'ı ve bir süreliğine yine Ruslar'dan İran'ın Tebriz şehrini aldılar. 1915 yılı başında, Osmanlı birlikleri Filistin'den Sina çölüne girdiler ve İngiliz işgalindeki Mısır'da Süveyş Kanalı'na saldırdılar.

Osmanlıların bu başarıları kısa sürdü. Doğuda Ruslar büyük bir güçle karşı saldırıya geçtiler ve yerel halkın da yardımıyla girdikleri Van'a bir süreliğine hâkim oldular. Türkler tarafından Süveyş Kanalı'na düzenlenen saldırılan, o sırada Hindistan'dan Basra Körfezi'ne bir birlik gönderen İngilizler püskürttü. 22 Kasım 1914 tarihinde bir Osmanlı limanı olan Basra bir İngiliz birliğince işgal edildi. Öncelikli amacı İran'dan gelen petrol boru halimi korumak olan İngilizler, bu ilk başarılarından sonra daha büyük planlar yapmaya başladılar ve 1915 yılında Dicle ve Fırat nehirlerinde bazı yerleri ele geçirerek kuzeye, Bağdat'a doğru ilerlediler.

Osmanlılar da bu sırada başkentlerinin çok yakınında daha tehlikeli bir saldırıyla karşılaşmışlardı. 1915 yılının Şubat ayında Çanakkale bölgesinde bir deniz harekâtı başlatan İngilizler Limni adasını işgal edip orayı bir üs haline getirdiler. Boğazlar'daki Osmanlı savunma hatlarını yarmayı ve Karadeniz'de Ruslarla birleşmeyi amaçlayan İngiliz ve Avustralya birlikleri ilkbahar ve yaz süresince Gelibolu yarımadasına çıkartma yaptılar. Ancak 1915 sonu ve 1916 başmda işleri yolunda giden Osmanlılar, Ruslar'ı Van'dan çıkarıp, İngilizler! de Irak'ta yendiler. Sonra da Süveyş Kanalı'na ikinci bir saldırıya giriştiler. 1916 başındaki büyük bir savaşta ağır kayıplar veren İngiliz ve Avustralyalılar Gelibolu'dan çekilerek Boğazlardan geçme girişiminden vazgeçtiler. Ancak sonuçta müttefiklerin üstün gücü galip oldu. 1917 Rus Devrimi'nden sonra Doğu'daki baskı azalmış olsa da, güneyden gelen İngilizler'i durdurmak mümkün olmadı.

Osmanlı İmparatorluğu halkının büyük bölümü, tüm bu mücadele ve karışıklık ortamında, etnik ve dini kimliklerini gözardı ederek, devlete bağlılıklarını korumuşlardır. Yalnızca Anadolu'daki Ermeniler ve Hicaz'daki Araplar arasında bu durumun istisnaları olmuştur. Ermeniler ve Araplar'ın da çoğunluğu kanunlara karşı gelmeyen, barışçı insanlardı ve erkekleri sultanın ordularında hizmet ediyorlardı. Ancak bu iki grubun bazı milliyetçi liderleri, savaşı Osmanlı yönetiminden kurtulup milli bağımsızlığı elde etme fırsatı olarak görüyorlardı. Bunun sultanın düşmanları olan Avrupalı devletlerin yardımıyla olacağı açıktı. Ruslar 1914 yılında dört ve 1915 yılında beş büyük Ermeni gönüllü birliği kurdular. Başlangıçta Rus Ermenistanı'ndan olan bu birliklerde aralarında asker kaçağı ve tanınmış kişiler olan Osmanlı Ermenileri de bulunuyordu. Osmanlı parlamentosunun eski bir Ermeni üyesi birliklerden birinin komutanıydı. Ülkedeki çeşitli bölgelerde Ermeni gerilla çeteleri faaliyete başladılar ve Ermeni halkı Anadolu'da Van ve Kilikya'da Zeytun şehirleri başta olmak üzere ayaklandı.

1915 yılı ilkbaharında Ermeni isyancılar Van'ın denetimini ele geçirdikleri sırada, İngilizler Çanakkale'ye girmişler, Ruslar da doğudan saldırıyorlardı. Diğer bir İngiliz birliği de Bağdat'a doğru ilerliyordu. Osmanlı hükümetince, Anadolu Ermeni nüfusunun sürülmesine ve başka yerlerde iskânına karar verildi. Bölgede buna benzer sert uygulamalar daha önceki çağlarda da olmuştur. Katolikler, Protestanlar, demiryolu işçileri ve

silahlı kuvvetlerdeki bazı Ermeni grupları ve aileleri bu sürgünün dışında tutuldular. Anadolu'daki Ermeniler'in çoğunluğu ve tehlikeli bölgelerle şüpheli grupların dışındakiler bile, sürgüne ve onun ölümcül sonuçlarına dahil edildiler.

Sürgünlerde büyük zorluklar yaşandı. Savaş halindeki imparatorlukta insan gücü eksik olduğundan, yeterli asker ve jandarma bulunmadığı için yerel halktan seçilen gruplara sürgünlere eşlik etme görevi verildi. Sayıları kesin olmamakla birlikte yüz binlerce Ermeni'nin açlık, yorgunluk, hastalık ve hava koşulları nedeniyle öldüğü bilinmektedir. Yerel aşiretler ya da köylüler, kendilerine eşlik etmek için para almayan, açlık çeken ve disiplinsiz muhafızlarla işbirliği yapan köylüler ve muhafızlar tarafından da çok. sayıda Ermeni öldürülmüştür.

Bu aşırılıkları engellemek için Osmanlı merkezi hükümetinin bazı çabaları olmuştur. Arşivlerde yüksek Osmanlı makamlarının Ermeniler'e karşı şiddetin cezalandırılması ve engellenmesi için telgrafları ve sürgünlerde işlenen suçlardan yargılanan ve hüküm giyen, kimileri de ölüm cezasına alan bin dört yüz kadar askeri mahkeme kaydı bulunmaktadır. Ancak tüm bu çabaların etkisi kısıtlı olmuş, Ermenilerle bir zamanki barışçı komşuları arasında yıllardır biriken etnik ve dini anlaşmazlıklar yüzünden durum daha kötü bir hal almıştı. İstanbul ve İzmir, sürgünden bağışık tutulurken, çoğunluk Osmanlı Suriye ve Mezopotamyası'na sürülmüştür.

Osmanlı yönetimine karşı Arap isyanı daha iyi planlama, zamanlama ve destekle yapılmıştı. Ermeniler Müslüman çoğunluk arasında Türkiye'nin ortasında yaşarlarken, Arap isyanı yarı özerk Hicaz eyaletinde başlamıştı. Burada neredeyse tamamı Müslüman olan Araplar vardı. İslamiyet'in en kutsal iki yeri olan Mekke ile Medine buradaydı ve bir Arap hükümdarı olan Şerif Hüseyin baştaydı. Bölge Osmanlı güç merkezlerinden uzakta ve Mısır'daki İngilizler'e yakındı. Arap isyancıların İngilizler'e sunacakları faydalı şeyler vardı. Şerif, gizli ve uzun görüşmelerin ardından 1917 yılında Hicaz'ın bağımsızlığını ve sonra da kendini. "Araplar'ın Kralı" olarak ilan etti. Bunları destekleyen İngiliz hükümeti, daha önce de Hüseyin'e yazdıkları mektuplarda çok açık olmasa da bir Arap bağımsızlığından söz etmişti.

Müslüman tebaaları üzerindeki otoritelerini sürdürmek isteyen İngiliz ve Fransızlar için birkaç bin Bedevi başıbozuk, düzenli ve büyük ordular içinde askeri önemi taşımıyordu ama Türkler'e karşı savaşan Arap ordusu ve kutsal yerlerin koruyucusunun Osmanlı sultanına ve sözde cihadına karşı çıkması çok önemliydi. Arap isyanının zamanlaması, Osmanlı ordularının Arap eyaletlerinden çekilmesine rastlamıştı. Araplar'ın seçtikleri koruyuculardan yana daha şanslı olmaları belki de en önemlisiydi. Ruslar'ın yaptığı gibi, İngilizler kendi ülkelerinde bir devrimle uğraşmıyorlardı ve askeri destek verebilirlerdi. Siyasi vaatlerinin tutulması farklı bir konu olsa da, en azından Arap isyancıları Osmanlı misillemesinden kurtarmışlardı.

1916 yılı sonunda İngiliz birlikleri, Mısır'dan Osmanlı Filistini'ne doğru ilerlerken, bir diğer İngiliz birliği de Irak'a çıkarak kuzeye doğru ilerlemeyi sürdürdü. İngiliz güçleri 1917 yılı ilkbaharında Bağdat'ı ve Filistin'de Gazze'yi aldılar. 1917 yılı Aralık ayında Kudüs'ü, 1918 yılı Ekim ayında da Şam'ı ele geçirdiler. 29 Ekim 1918 tarihinde, üç günlük ön görüşmenin ardından, bir Osmanlı heyeti Limni Adası'nın Mondros limanı açıklarındaki İngiliz Âgamemnon zırhlısına gitti ve sonraki gün ateşkes imzalandı.

I.Dünya Savaşı, ilerleyen Batı karşısında İslam ordularının çekilmeleriyle sona erdi ve resmen tarafsız olan İran yabancı askerler tarafından işgal edildi. Osmanlı topraklarında, daha önceki Kirim Savaşı gibi, bu sonuncu savaş da Avrupa ile yakınlaşmayı yoğunlaştırarak yaşanacak değişimleri hızlandırdı. Kırım Savaşı'nın tersine, savaştan yenilgiyle çıkılmış, Arap topraklan İngiliz ve Fransızlar'a bırakılmıştı. Türkler, zafer kazanmış devletlere yalnızca Anadolu'da meydan okuyarak verdikleri mücadelenin ardından bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'ni kurdular.

Avrupa tarihinde 1918-1939 yılları savaşlar arası dönem olarak adlandırılmasına karşın, kimilerine göre de bu yıllar, aynı savaşın iki aşaması arasındaki uzun bir ateşkes yıllandır. Ancak Ortadoğu açısından her iki açıklama da yeterli değildir. Bölge tarihinde bu yılların bir ara dönem ya da bir cerrahi müdahale gibi değerlendirilmesi daha anlaşılır olacaktır. Bu dönem, Ortadoğu açısından hem iki dünya savaşı hem de onların arasındaki huzursuz banş yıllandır.

Ortadoğu’nun büyük bir kısmında dört yüzyıldan beri süren eski düzenin çöküşü, daha doğrusu ortadan kaldırılması bu dönemin başlangıcı olmuştur. Osmanlılar kendilerinden öncekilerin çalışmaları üzerine ayakta kalabilen bir siyasi yapı ve işleyen bir siyasi düzen kurmuşlardı. Geliştirdikleri oldukça iyi anlaşılan siyasi kültürde, yer alan her grup ve birey, durumlarını, sınırlarını, güçlerini, en önemlisi de ne alıp vereceklerini ve kimden alıp kime vereceklerini çok iyi biliyordu. Osmanlı düzeni zor zamanlarda da’ birçok zorluğa rağmen işlemeye devam ediyordu. Hıristiyan tebaasının çoğunluğunun onayını ve bağlılığım kaybetmiş olsa da, Müslüman halkın çoğunluğu meşruluğunu kabul etmeye devam ediyordu. Osmanlı düzeni son yüz yılı içinde kendine gelmeye v düzelmeye başlamıştı ama I.Dünya Savaşı’na girilmesi ve imparatorluğun sonunun gelmesiyle bu gelişme kesilmişti.

XVIII. yy sonunda General Bonapart’ın ordusuyla Mısır’a gitmesi, Ortadoğu'daki olayların seyrini etkilemiş ve Avrupalı büyük devletlerin çıkarları, eylemleri ve amaçlarıyla kimi zaman krizler çakmıştı. En sonunda Osmanlılar’ın çekilmesiyle yerlerine bölgenin hâkimleri olarak Batılı devletler geçince, imparatorluk rekabetleri de yeni ve daha doğrudan bir duruma geldi.

Söz konusu rekabetlerin üç dönemi vardır. İlk dönemde, bölge büyük oranda İngilizler ve Fransızlar’ın elindeydi ve ikisi arasındaki mücadele uluslararası ilişkilerin başlıca konusunu oluşturuyordu. İkinci dönemde,1930’lar ve 1940’lardaki İngiliz-Fransız hakimiyeti önce Faşist İtalya’dan, sonra da Nazi Almanyası’ndan yeni tehditlerle karşılaştı. Üçüncü dönemde, yani II.Dünya Savaşı'nda Almanlar ve İtalyanlar bertaraf edildiler. Sonrasında da güçlerini kaybeden Fransa ve İngiltere hakimiyetlerini de kaybettiler. Bu gelişmelerin ardından, yeni bir mücadele daha uzaktaki yabana devletler olan Sovyetler Birliği ile Birleşik Devletler arasında başladı.

Ortadoğu sahnesi I. Dünya Savaşı sona erdikten sonra, savaşın dumanları ve diplomasinin sisleri yok olunca, meydana gelmiş olan büyük değişiklikler ortaya çıktı. Bazı değişiklikler, Doğu ve Batı Avrupa imparatorluklarının hakimiyetindeki insanlara yeni umutlar vermişti. Rusya’daki devrim, sonrasında da merkezi otoritenin azalması Orta Asya ve

Kafkasya ötesi topraklarda liberal milliyetçi Müslüman rejimlerinin kurulmasına neden oldu. Güneyde ise İngiltere ve Fransa hakimiyetleri altına giren Arap halklarına önce özerklik, sonra da bağımsızlık vaat ediyordu. Kuzey Afrika'da milliyetçi liderlerin 1918 yılı Kasım ayında ilan ettiği Trablus cumhuriyeti, İtalya tarafından da bir süreliğine tanımıştı.

Ne var ki, kısa bir süre içinde bu umutlar hayal kırıklığıyla sonuçlandı. Kızılordu'nun Orta Asya ve Kafkaslar'daki girişimleri ve Moskova'nın denetimi tekrar ele geçirmesiyle bağımsızlık deneyimleri son bulan bu ülkelerin tümü Rusya'nın yörüngesine yerleştirildiler. Yerel hükümdarlarını deviren -Trablusgarp ve Bingazi'deki İtalyanlar da kendi otoritelerini hâkim kılarak İtalyan sömürgeleri oldular ve 1934 yılının Ocak ayında Libya adını aldılar.

Barış anlaşmaları Güneybatı Asya'da Araplar arasında uyandırılan umutları tatmin etmemiş ama boşa da çıkarmamıştı. Verimli Hilal, İngiltere ve Fransa tarafından önceki sömürgeler yerine, yeni sınırlan ve adları olan yeni devletlere bölündü ve bağımsızlık hazırlıktan için Milletler Cemiyetinden yetki alındı. Sonra da yeni devletler kendilerine uygun modellerde rejimler kurdular. Önce Mezopotamya, sonra da Irak olarak bilinen doğudaki devlet İngiliz Mandası altında Şerif Hüseyin'in oğlu Kral Faysal yönetiminde bir monarşi haline geldi. Suriye ve Levant olarak bilinen batıdaki devletin kuzeyi ile ortası Fransız Mandası'na, Filistin olarak adlandırılan güneyi de İngiliz Mandası'na girdi. Manda altındaki bu iki devlet kendi içlerinde topraklarını böldüler. Fransa birçok kez denemesinin sonucunda Lübnan ve Suriye adını alan iki cumhuriyet kurdu. Bölgelerini ikiye bölen İngilizler ise, doğuda Şerif Hüseyin'in diğer oğlu Abdullah'ın başına geçtiği Trans-Ürdün adım alan bir Arap emirliği kurdu; batıda Filistin adını alan Ürdün'ün yönetimini ellerine aldılar.

Arabistan'da daha-farklı bir durum vardı. Güneybatıdaki İngiliz kolonisi Aden ve büyük bölümü İngiliz denetimindeki Basra Körfezi şeyhlikleri hariç yarımadanın çoğunluğu bağımsızdı. Vahabi öğretisinin ikinci seferinde daha başarılı olması sayesinde Suud Hanedanı'nın başa gelmesi, bu bölgedeki en önemli gelişme oldu. 1914'te savaşın başladığı sıralarda hanedanın başında olan Abdülaziz ibn Suud Doğu Arabistan'a

kadar hâkimiyetini genişletti ve Türkler'e karşı ihtiyaç duyduğu yardım için İngilizlerle ilişki kurdu. Savaş bitince de fetihlerini sürdürerek Kuzey ve Güney Arabistan'da yeni yerler ele geçirdi ve bu ülkelerin hükümdarları sürgüne gönderdi.

İngiltere'nin Doğu ve Güneydoğu Arabistan'a ilişkisinden haberdar olan Abdülaziz ibn Suud, doğuda bululan prensliklere ve şeyhliklere karşı hiçbir şey yapmayıp yalnızca iki önemli rakibinin kaldığı Batı ve Güneybatı Arabistan'a konsantre oldu. Bu rakipler, Türkler'e karşı olan Arap isyanının kahramanı Şerif Hüseyin'in Hicaz Krallığı ile yarımadanın güneybatı köşesindeki Yemen İmamlığı idi.

1924 yılında ibn Suud, Hicaz'a karşı harekete geçti ve 1925 sonunda Medine, Mekke ve Cidde'yi aldı. Kral Hüseyin oğlu Ali'nin başa geçmesi için tahttan çekilmişti. Ali ülkeyi terk etti ve ibn Suud 8 Ocak 1926 tarihinde Hicaz Kralı ve Necid Sultanı ilan edildi. Krallığın adının Suudi Arabistan olarak değiştirildiği 1932 yılının Eylül ayına dek ibn Suud unvanını korudu. Bu gelişmelerin ardından barışçı süreç başladı. İbn Suud, İran,Irak, Türkiye ve uzun tartışmaların ardından da Ürdün ile dostluk anlaşmaları yaptı.

1934 yılında Yemen ile yeni bir savaş patlak verdi. İbn Suud, askeri zafer kazanmalarına rağmen, İngilizler'in arabuluculuğuyla barış anlaşması imzalamak zorunda kaldı. Sınırlarında bir düzenleme elde ederken, Yemen'in bağımsızlığı da korundu.

Yüzlerce yıldır bölgedeki hakim güç olma mücadelesi veren Osmanlı İmparatorluğu ve İran, 1918 sonunda kendi bağımsızlıklarını kaybetme riskiyle karşılaşmışlardı. Yenilgiye uğramış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti işgal edilmiş, toprakları da zafer kazanmış olan düşmanları ve uyduları arasında paylaşılmaya başlanmıştı. İran, sözde tarafsız olduğu halde, çarpışan devletlerin savaş alanı haline gelmişti. Almanlar, Türkler, Ruslar ve İngilizler, bağımsız İran devletini hiçe sayarak İran-topraklarında faaliyederini sürdürmüşlerdi. Batı'nın yükselen gücü karşısında, onlar için de öteki Asya ve Afrika ülkelerinin kaderini paylaşmaktan başka kurtuluş yoktu.

Sonuçta iki ülke de bu kaderlerini farklı şekillerde değiştirebilmişlerdir. Bu değişim, 1919 yılında, ileride Atatürk adım alacak olan Türk subayı Mustafa Kemal’in Anadolu’daki düşman işgaline karşı başlattığı ve başında bulunduğu direniş hareketiyle başladı. Şaşırtıcı zaferlerinin sonucunda işgalcileri kovarak, zafer sahibi devletler tarafından padişahın hükümetine zorla kabul ettirilmiş ve ağır şartlar getirmiş olan barış antlaşmasını iptal etti. Padişahın hükümeti yeni güce katılmayı kabul etmeyince, padişahlığı kaldırarak cumhuriyeti ilan etti. Atatürk’ün başında bulunduğu cumhuriyet ile geniş ve kapsamlı bir modernleşme ve Müslüman dünyasında benzeri görülmeyen laikleşme süreci başladı.

İran’da da 1919 yılında, İran'ın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını tanıyan, yanı sıra da etkin bir İngiliz üstünlüğü sağlayan İngiliz ve İran anlaşması son buldu. Anlaşmayı kanunlaştırmak üzere toplanan İran parlamentosundan onay çıkmadı. Rusya’nın Kuzey İran’da Bolşevik kisvesi altında tekrar ortaya çıkmasıyla durum daha karmaşık bir hal aldı. İran Kazak Tugayı subayı Rıza Han, anarşi döneminin ardından 1921 yılının Şubat ayında iktidarı ele geçirerek bir diktatörlük kurdu. 1925 yılında da şahı tahttan indirdi ve kendini şah ilan ederek iktidarını güçlendirdi. Sonraları Pehlevi adını alan Rıza Şah’ın, hanedanı, İran İslam Devrimi ile yıkılana dek 1979 yılına kadar devam etti. Rıza Şah da Atatürk’ün yaptığı gibi modernleşme ve merkezileşme politikası uyguladı. Ancak Atatürk’ün yaptığı gibi din ile devlet ilişkisini ayırmayı denemedi.

Ortadoğu’daki yalnızca üç bölgede ayakta kalan bağımsız Müslüman devletler olmuştu. Bir süre sağlam görünen İngiliz ve Fransız egemenliğini, yalnızca iki devlet arasındaki mücadeleler tehdit etti. Ne var ki, bu devletlerin Ortadoğu’da egemenlik kurma istekleri iki dünya savaşı arasında azalmaya başlamıştı. Ekonomik olarak güçsüz olmaları ve isteksizlikleri nedeniyle, kendilerinden önce imparatorluk kuranların sahip oldukları irade gücüne sahip değillerdi.

Her iki devletin artan kararsızlığı, tebaa halklarında yeni bir isyan ruhunun ortaya çıkmasına yol açtı. Yüzyılın başlarında Rusya’yı yenerek anayasal demokrasi ile sınai modernleşmenin canlandırıcı özelliklerine sahip olduğunu gösteren Japonya’dan sonra, Türkler de galiplerin dayattığı anlaşmalardan kurtularak milliyetçiliğin faydalarını görmüşlerdi. Asya ve

Afrika’da ilk başarılı milliyetçi devrimi kazanan Mustafa Kemal komutasındaki Türk ordularının zaferi ve galip müttefiklerin karşısındaki başarıları, Batı karşısında onların silahlarıyla zafer kazanmanın yolunu ilk kez gören Müslüman ve diğer halklar için yeni bir umut olmuştu. İslami Osmanlı İmparatorluğu’ndan sonra, Modernleşen Türkiye Cumhuriyeti de, bir süreliğine İslam dünyasına yol göstermiş oldu ama böyle bir niyeti olmayan Atatürk’ün devlet ile dini birbirinden ayırarak hukuk ile devleti laikleştirmesi ve de sıklıkla Türkiye’yi Avrupa'nın bir parçası haline getirme amacından söz etmesi, başlangıçta onun zaferlerini alkışlayan Müslümanların düşmanlığını kazandırdı.

Arap ülkelerin neredeyse tümünde, yeni efendilere karşı şiddet hareketleri baş gösterdi. Doğrudan yönetim gibi basit bir politikanın yürümeyeceği anlaşılarak, bunun yerine manda kuran devletler amaçlarına Arap hükümetleri eliyle dolaylı olarak ulaşmak istediler. Böylece de onlara bir ölçüde bağımsızlık tanıdılar. Bununla birlikte kendilerinin ayrıcalıklı durumlarını ve milli topraklarda silahlı kuvvet bulundurma haklarını güvenceye alacak antlaşmalar yaptılar.

Ancak bu politika başarılı olmadı. Mandater devletlerce milliyetçi isteklere verilen ödünler çok küçük ve geç ordu. Antlaşmalar aktif siyasi desteği olmayan hükümetler tarafından ya da ortak bir dış tehdide karşı yapıldı. Habeşistan’ın İtalya tarafından istila edilmesi, İngiltere ve Mısır’ı tehdit etmeye başladığında 1936 yılında yapılan İngiliz ve Mısır Antlaşması da böyle bir antlaşmaydı.

Bir takım milliyetçi hareketlerle Araplar’ın' hayal kırıklıkları kendini gösterdi. Mücadeleleri uzun, zorlu ve en azından siyasi amaçlarına ulaşmalarında başarılı olmuştu. Kısa bir süre sonra Mısır ile Irak resmen bağımsız oldular, birindeki himaye, diğerindeki manda rejimi son buldu. Öte yandan, Irak’ta Kraliyet Hava Kuvvetleri üsleri ve Mısır’da kanal bölgesinde ile diğer yerlerde askeri üslerle İngiliz varlığı sürdü. Yabancı güçlerin çekilmesi ve eşit olmayan antlaşmaların iptal edilmesi konusunda resmi bağımsızlığı gerçek bağımsızlığa dönüştürecek milliyetçi çabalar devam etti.

Manda sistemi, Levant devletlerinde daha uzun süre devam etti. Fransızlar, Suriye ve Lübnan’da kalırken, İngilizler de, Ürdün emirine biraz

daha fazla özerklik vererek Filistin'de doğrudan yönetimi sürdürdüler.İki bölgede de durumu karmaşık hale getiren şeyler vardı. . Lübnan, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki kalıntıları üzerinde kurulan yeni Ortadoğu devletleri arasında özel bir konuma sahipti. Lübnan ötekilerin tersine, yeni kurulmuş bir devlet değildi ve Osmanlı hakimiyetindeki yüzlerce yıl, genellikle büyük zorluklarla yerleşen ayn bir özerklik geleneğine sahipti. Fransızlar, dağ ve çevresindeki özgün Lübnan topraklarına ekledikleri bölgelerle "Büyük Lübnan'ı kurmuşlardı. Bu ana bölgede genellikle Sünni olmayan Müslümanlar ve Hıristiyanlar" yaşardı ve bu bölge uzun zamandır Osmanlı dünyasında sosyal, entelektüel ve bir ölçüde siyasi bağımsızlığın sığınağı durumundaydı. Hıristiyan çiftçiler, Beyrut'un kuzeyindeki bölgelerde o zaman tüm Ortadoğu'da tek bağımsız toprak sahipleri toplumunu oluşturmuşlardı. XIX.yy'da da gelişen Hıristiyan burjuvazisi Beyrut şehri ve limanı etrafında yerleşmişti. Yetenek ve enerjileriyle Arap canlanmasına çok önemli entelektüel, siyasi ve ekonomik katkılan olmuştu. Tekrar canlanan Müslüman milliyetçiliği, Hıristiyanlar'ın etkisini önemli derecede azaltmasına rağmen, Lübnan bir süre daha Arap dünyasındaki kültürel ve dini çoğulculukla siyasi ve ekonomik özgürlüğün tek merkezi olarak benzeri olmayan görevini sürdürmüştür.

Arap-İslam dünyasının tek istisnası olan Lübnan'daki Hıristiyan kalesinden başka, güneyde daha önemli bir istisna ortaya çıkmaya başlıyordu. Antik çağlardan itibaren Filistin'de bulunan Museviler, Roma döneminin sonu geldiğinde artık nüfusun çoğunluğu durumunda değillerdi. Musevi nüfus, göçler ve dini esinlenmelerle desteklenmeye çalışılıyordu. XIX.yy'ın son çeyreğinde Doğu Avrupa'dan gelen genç Museviler durumu değiştirdiler. Bu Museviler, önce Avrupa, sonra da Ortadoğu'da reddedilişlerine ve gördükleri zulme karşı gelişen ve bir ölçüde Musevi dini geleneğinden, bir ölçüde de yeni milliyetçi akımlarının Musevi biçiminden doğan Siyonist akımın öncüleriydi. Gelecekte bu akımı devam ettirenlerin kurdukları yerleşim birimleri İsrail devleti olacaktı.

Gençlerin ve yaşlıların oluşturduğu Musevi toplumu Birinci Dünya Savaşı sonunda epeyce büyümüştü. Siyonist girişimi, 1917 yılının Kasım ayında Balfour Deklarasyonuyla İngiliz hükümeti tarafından resmen tanındı. "Museviler'in milli vatanının kurulması" projesine devlet desteği vaat edildi ve bu konudaki hükümler İngiltere'nin Filistin'i yönettiği

Milletler Cemiyeti mandasına geçirildi. Araplar'ın İngiliz mandasına ve Musevi varlığına-karşı mücadeleleri bu vaadin verilmesi ve gerçekleştirilmesiyle özel konuma geldi.

1930'lardan sonra Ortadoğu'daki Batı'nın hâkimiyetinde yeni bir tehdit ortaya çıktı. Bu tehdidin kaynağı isyan eden halk değil, imparatorluk gücünün iki yeni rakibi Faşist İtalya ile Nazi Almanya idi.

1930'larda bölgede liberal ve anayasal kurumların bir dönem sahip oldukları çekicilik etkisini yitirmeye başladı. Aslında bunların iyi işlememesi şaşırtıcı değildi. Çünkü bu kurumlar, küçük bir Batılılaşmış seçkinler grubu olarak kalmışlar ve toplumda bir bütün olarak gerçek bir destek bulamamışlardı. Ayrıca gerek kavram olarak gerekse de görünüşte hiçbir etkileri yoktu. Geçmişi canlandıramadıkları gibi, günün gereklerine de yanıt olamıyorlar ve geleceğe dair bir umut veremiyorlardı. Daha kötüsü de, artık çok sayıda Arap tarafından Batı Avrupa'daki nefret edilen imparatorluk güçleri gibi görülüyorlardı.

Farklı bir alternatif sunan İtalya ile Almanya, yakın bir geçmişte birçok küçük devleti zorla özgürleştirip birleştirerek birlik sağlamışlardı. Onlar, durumlarının ve çözümlerinin benzer koşullarda olduğunu düşünenlerin liderleri için fesin kaynağı ve örnek olmuşlardı. En önemlisi de, siyasi, stratejik ve ideolojik olarak İngiltere, Fransa ve Filistin'de artmaya devam eden Musevi varlığının hasımları olmalarıydı.

Hitler başa geçtikten sonra, 1933 yılında İngilizlerin Kudüs Müftüsü olarak atadıkları Hacı Emin el-Hüseyni, Alman konsolosuna desteğini bildirmiş ve yardım teklifinde bulunmuştu. Hacı Emin el-Hüseyni, İngilizler ve Musevilerle yıllarca süren mücadeleden sonra Filistin'den ayrılarak Beyrut, Bağdat ve Tahran'a gittikten sonra 1941 yılında Berlin'e ulaştı. 1941 yılının Nişan ayında Raşid Ali el-Geylani adlı Iraklı bir siyasetçinin askerin de desteğini alarak iktidarı ele geçirerek Mihver ülkeler yanlısı bir rejim kurduğu Bağdat, müftünün en önemli durağı olmuştu. Vichy hükümetihin denetiminde bulunan Suriye'den az da olsa yardım almıştı ama Mihver güçlerinin kurtaramayacağı uzaklıkta olduğu için rejimi Ingilizler ve İngiliz yönetimindeki birliklerce devrilmişti. Raşid Ali rejimine destek amacıyla Suriye'de, gelecekte Baas partisi olacak ve rakip kollan Suriye'yi de Irak'ı da yönetecek olan bir komite kuruldu.

Raşid Ali kaçarak Berlin’de Kudüs Müftüsü ile buluştu. Savaş yıllarında Mihver devletlerine destekleri ya da onlara sempatileri olan bazı kişiler ileride ünlü kişiler olmuşlardır. Nasır, Almanya’ya sempatisini ve Alman yenilgisiyle yaşadığı hayal kırıklığını ifade etmiştir. Enver Sedat, Almanya için gönüllü casusluk yaptığım belirtmiştir. Raşid Ali bile Saddam Hüseyin’in Irağı’nda kahraman olarak görülmüştür.

Nazi davasına göre aşağı ırktan bir halka Nazi ırkçılığı çekici gelemezdi. Nazi propagandası Sami ırkı aleyhtarlığı yerine, Musevi aleyhtarı olduğu için destek görebilirdi. Öte yandan Museviler, Almanya’da Naziler ve başka yerlerde onların taklitçilerinin zulümleri yüzünden Filistin’e göçmek zorunda kalıyor ve orada Musevi toplumu güçleniyordu. Naziler yalnızca bu göçe neden olmakla kalmadılar, îngilizler Araplar’ın iyi-niyetini kazanabilmek için Filistin’e girişte sınırlamalar getirirken, Naziler savaş başlayana dek bunu teşvik edip kolaylaştırmışlardı. Yine de çok sayıda Arap, Museviler’i Filistin’den uzak tutmaya çalışan îngilizler yerine, onları oraya gönderen Almanlar’ ı tutmuşlardır.

Mihver devletleri olanlardan farklı şekillerde fayda sağlamaya uğraştılar. İlk önce Faşist İtalya, sonra da Nazi Almanya Arap dünyasındaki geniş çaplı propagandalarıyla siyasi düşünür ve eylemci yeni nesili etkilediler. Özellikle de Naziler, Museviler’e karşı nefreti körükleyerek kendilerinin yarattıkları sorunu sömürmeyi- başardılar.

Mihverlere dönüş aslında bir tür önlemdi. Savaşın" başlangıcında, özellikle de 1940-194l’de, Fransa’nın düşmesiyle Rusya’nın işgali arasında İngiltere tek başınayken Mihver zaferi-kaçınılmaz görünüyordu. Artık Ortadoğu’da başlarındaki imparatorluk devletlerine bağlılık ve sadakat duyan kişi sayısı çok azalmıştı. Irak’ın Nuri Said’i, Mısır’ın Nahas Paşası ve Arabistan’ın ibn Suud’u gibi Batı dostları oldukları için övgü (ya da yergi) alan kişiler bile Berlin’le ilişki kurmaya uğraşmışlardır. Aldıklan çok sayıdaki yardım teklifini kabul etmeyen Naziler bu konuda başarılı olamadılar. Mihverler açısından destek kısmen ideolojik olmasına karşın, “düşmanımın düşmanı benim dostumdur” ilkesi geçerliliğini koruyordu. Batı’nın amansız düşmanları olmaları Mihverlerin en çekici yanlarıydı. İleride çok daha farklı bir güç olan Sovyetler Birliği de aynı nedenle, hatta aynı kişilerden destek alacaktı.

II. Dünya Savaşı'nda iki taraf Ortadoğu'daki destekçilerine hayal kırıklığı yaşatırken, onlar da kendilerini hayal kırıklığına uğrattılar. İki tarafa da az da olsa askeri yardım oldu. Raşid Ali'nin devrilmesinde ve Ortadoğu'da Müttefik düzenin devam etmesinde Ürdün'ün Arap Lejyonu'nun önemli bir rolü olmuştur. Almanlar'ın "Doğu Lejyonları" adıyla topladıkları Fransız Kuzey Afrikalıları, İngiliz Hintlileri, Orta Asya ve Kafkasya cumhuriyetlerinden Kızılordu askerleri gibi Müttefik savaş tutsaklarından oluşan gönüllü güçler olmuştu. Bu güçlere bu halkların Almanya'nın işgalindeki Avrupa'da yaşayanlarından gönüllüler de katılmışlardır ama bu katılım ciddi bir boyutta ve sayıda olmamıştır. Londra'nın pişmanlığına karşın Filistin'de oluşturulan bir Musevi Tugayı, Kuzey Afrika ve İtalya seferlerinde rol almakla birlikte askeri açıdan önemli olmamıştır.

Ortadoğu ülkelerinin Müttefik davasına en önemli katkılan toprak, kaynak ve tesislerinin kullanılması olmuştur. Bu da ülkelerin çoğunluğunda,inanda ve himaye şartlarında oluşturulan askeri garnizonlar ile olanaklı olmuştur. Tarafsız İran'da da 1941 yılında aynı anda İngiliz ve Rus birliklerinin İran topraklarına girmeleriyle sağlanmıştır. Savaşın sonuna dek tarafsızlığını koruyan yalnızca Türkiye olmuştur. Türk hükümeti, galip devletlerin yanında yer alabilmek için ancak son haftalarda savaş ilan etmiştir. Bu durum, bir Türk devlet adamı tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: "Biz, yemek listesinde değil, konuk listesinde bulunmak istedik."

Durum Ortadoğu halkları ve hükümetleri açısından hüsranla son buldu. Almanlar Arap yandaşlarını hayal kırıklığına uğrattılar. Aslında Naziler Avrupa'yı hedef almış olduklarından Ortadoğu ile gerçekten ilgilenmiyorlardı. Avrupalı dostları olan Faşist İtalya'yı, Vichy Fransası'nı ve 1939 yılının Ağustosundan 1941 yılının Haziran'ına dek Sovyetler Birliği'ni tatmin etmek için Ortadoğu'da korudukları devletleri gözden çıkarabilirlerdi.

Müttefik kuvvetleri bağımsızlık ve çekilme sözlerine rağmen savaş bittiği zaman halen Arap ülkelerinde bulunuyorlardı. Kuzey Afrika gibi bu ülkelerden bazıları halen sömürge yönetimindeydiler. Filistin'deki Museviler bile, İngiliz makamlarının, savaşın öncesinde ve sonrasında

Avrupa’da kalan Museviler’in Filistin’e gitmelerini engellemeye çalıştıkları için yöneticilerine yabancılaşmışlardı.

Musevi Örgütleri’nin, Londra ve Washington’dan Auschwitz’teki Ölüm kamplarını bombalamalarını istemeleri ve Berlin’deki Müftülük’ün de Alman hükümetinin Tel Aviv'i bombalamasını istemesi olmak üzere savaş sırasında savaşan taraflara sürekli olarak istekte bulunulmuştu. Bu istekler kabul edilmemişti ama bu ne bir tarafın kötü ne de diğer tarafın iyi niyetiyle olmamıştı. Her ikisinin kabul edilmeme nedeni de aynıydı: Bunların askeri bir amacı olamayacağı ve savaşın kazanılmasına katkı sağlamayacağı için getireceği riske ve masrafa değmeyecekti.

Sonuç olarak, 1939-1945 arasındaki savaş yıllan Ortadoğu’daki her iki taraf açısından da tatmin edici olmadı. Mihver devletlerin büyük çabalarına ve davalarına duyulan büyük sempatiye karşın tepki çok yetersizdi. Vichy hükümetinin işgali altodaki Suriye’de birkaç tesis ile 1941 yılında Irak’taki Mihver yanlısı darbe, Almanlar’ın tek kazanından oldu ama her ikisi de uzun sürmedi. İngilizler’in Arap milliyetçiliğinin dostluğunu kazanma girişiminin sonucu daha da kötü oldu. Muazzam askeri varlıklarına rağmen Müttefikler ancak hoşgörüsüz bir tarafsızlık elde ettiler. Mısır’ın önce İtalyanlar’a, sonra da Almanlar’a karşı savunulması İngiltere’ye ve imparatorluk güçlerine, Kuzey Afrika’nın kurtarılışı da Amerikalılar’a bırakılmıştı.

Bu büyük savaş, ilkindeki gibi, yine hızlı ve uzun vadeli değişikliklere yol açtı. Müttefik ve Mihver propagandacılar milliyetçi hareketlerin teşvik edilmesi konusunda yarışıyorlardı. Arap topraklarında kamp kurup savaşan Müttefik ve Mihver orduları, yanlarında modem savaşın ayrılmaz parçaları olan kaygıyı ve alışılmamış bir yaşamı da getirmişlerdi. Artık çok sayıda Arap devleti az ya da çok oranda bağımsızlık elde etmiş ve dış siyasetlerini uygulamaya başlamıştı. 1945 yılında kurulan Arap Birliği, Ortadoğu’nun egemen Arap devletlerinin tümünü ortak siyasi amaçlar için bir araya getirmişti. Başlangıçta İngilizler tarafından desteklenen bu proje, çok geçmeden onlardan kurtularak üyelerinin zaman zaman çatışan amaçlarına uygun şekilde gelişmişti.

Petrolün bulunması, çıkarılması ve kullanılması, bu yüzyılda bölgedeki en önemli değişikliklerinden biri olmuştur ve Ortadoğu’nun Rusya

yönetimindeki yerlerinde başlamıştır. 1842 yılında Apsheron yarımadasında ilk petrol sondajı yapılmıştır. Rus Azerbaycanı'nda petrol sanayiinin gelişmesi ile Pennsylvania'daki Amerikan petrolünün gelişmesi yaklaşık olarak aym zamanda olmuştur. 1863 yılında Bakü'de ilk rafineri inşa edilmiştir. 1877-1878 yıllarında Apsheron petrol bölgesinden Bakü'ye ilk petrol hattı döşenmiştir. Rus Devrimi yaklaşırken Rusya'nın petrolünün yüzde doksan beşi Bakü petrol yataklarından sağlanıyordu. Avrupalı ve Amerikalı iş adamları, henüz bağımsız olan İran ve Osmanlı topraklarında ayrıcalık kazanmak üzere ilk girişimlere başlamışlardı. XX. yy'ın başlarında İran şahı, aslında Yeni Zelandalı olan bir İngiliz işadamı William Knox D'Arcy'ye ilk önemli ayrıcalığı tanıdı. Sonra da D'Arcy'nin ayrıcalığı Anglo-Iranian Oil Company tarafından alındı. Bu, çoğu İngiliz, Fransız,Hollandalı ve Amerikan olan imtiyaz şirketlerinin imtiyaz hakkını ödeyerek Ortadoğu petrolünü çıkartmalarının ilk örneği olmuştur. Sonraları da sırasıyla İran, Irak, Arabistan ve başka yerlerde yeni büyük petrol yatakları bulundu. Böylece Ortadoğu petrol üreten başlıca bölgelerden biri oldu.

Ortadoğu ülkeleri bu yeni gelişmeyle çeşitli şekillerde etkilendi. Kara ulaşımı, içten yanmalı motorun kullanılmaya başlamasıyla kolaylaştı. Önceki yüzyıllarda hayal bile edilemeyecek hızda, büyük merkezleri birbirine bağlamak, insanları, ürünleri, basılı malzemeyi ve düşünceleri taşımak artık olanaklıydı. Araba, kamyon ve otobüsün, at, eşek ve devenin yerini alması; matbaa, gazete, sinema, radyo ve televizyon gibi Batılı iletişim araçlarının yaygınlaşması ve hızlı ekonomik gelişme ile çok uzun menzilli toplumsal bir değişim başladı.

Fransızların ve İngilizler'in Ortadoğu'dan ne umup ne buldukları merak edilebilir. Artık kabul edilen gerçek şudur ki iki devletin de bölgeye gidip orada yirmi beş yıl kalmasının en önemli medeni stratejik, bölgenin askeri tehlikesi ile potansiyeli olmuştur. Bu stratejik amacın kapsamı, bir tampon,, bir kavşak, iletişimde bir merkez noktası, bir üs olarak Ortadoğu şeklinde sunulmuştur. Bölgeye başkalarının girmesini engellemek stratejik amaçlardan biriydi ve eğer Batılı güçler onları kovmak için orada olmasalardı başkalarının oraya gireceklerinden emindiler. Fransızlar ve İngilizler için çok önemli diğer bir konu da daha zengin imparatorluk topraklarını güvence altında tutmaktı. Hindistan konusunda İngilizler,

Kuzey Afrika konusunda da Fransızlar endişeleniyorlardı. İki devlet de bu topraklarını Müslüman Ortadoğu’dan çıkabilecek istikrar bozucu güçlere karşı korumaya gerek duyuyorlar, buna engel olmak için de, Ortadoğu halklarının ve ülkelerinin imparatorluk kontrolünde ya da hiç olmazsa denetiminde olması gerektiğini düşünüyorlardı.

Şüphesiz daha başka unsurlar da söz konusuydu. O dönemde Fransız varlığından yana olanlar, Fransa'nın kültürel ve dini misyonuna, Hıristiyan, özellikle de Katolik azınlıkların korunmasına ve Fransız kültürünün yaygınlaştırılmasını desteklemişlerdir. Benzer düşünceler İngilizler tarafından da destek bulmuştur.

Zamanında geçerli olan emperyalizm yorumunun tersine ekonomik nedenlerin çok önemi olmadığı gibi fazla bir ekonomik beklenti de yoktu. Tam tersine, İngilizler de, Fransızlar da stratejik ve siyasi amaçlarına ulaşabilmenin yüksek maliyetleriyle çok uğraşmışlardır. İki devlet de maliyeti olabildiğince düşük tutmaya gayret etmişlerdir. Önemli bir unsur olarak oldukça geç ortaya çıkan petrolün ileride kazanacağı önem bilinmiyordu. Savaşlar arası dönemde petrole karşı ilgi ekonomik olduğu kadar stratejikti.

Fransızların ve İngilizler’in Ortadoğu’daki durumlarında birtakım hataları olmuştu. Güçlerini devam ettirmek için yapmaları gereken masraftan kaçmıyorlar, muhalefete karşı koymak için de güç kullanmak istemiyorlardı. Hem Fransa’da, hem de İngiltere’de bir kararsızlık, duraklama ve güçsüzlük söz konusuydu. Girişimin masrafa ve çabaya değip değmeyeceği en başında tartışma konusu olmuştu. Rivayete göre, Churchill Ortadoğu’yu olduğu gibi Türkler’e geri vermenin daha iyi olacağını söylemiştir; herhalde bu hediye Türkiye Cumhuriyeti tarafından asla kabul edilmezdi.

Fransızlar’ın ve İngilizler’in Ortadoğu’daki konumu önemini kaybederken, diğer taraftan bölge, halen imparatorluk havasının açgözlülük, acımasızlık ve kendini beğenme ruh halini taşıyan milletler ve rejimlerden oluşan diğer düşman güçlerin tehdidindeydi. Bu unsurlar iki devlet arasında yorgunluk, doygunluk ve kendinden şüphelenme durumunu ortaya çıkarmıştı. Bir süreliğine her ikisi de birbirleri için oluşturdukları tehdidin farkına varmışlardı. Her ikisi de hem bölgedeki hâkimiyetlerine

son vermek isteyen güçlerden ya da dışardan onların yerini almak isteyenlerden gelen çok daha büyük tehditlere, hem de birbirlerine karşı kararsız ve güçsüz davrandılar.

Kavga ve didişmelerin sürekliliği de Fransızlar'ın ve İngilizler'in konumunun zayıflamasına neden olmuştu. Bu durum, Fransız'lar ve İngilizler ve diğerlerine karşı; Fransızlar ve İngilizler birbirlerine karşı; Fransızlar ve İngilizler kendi kendilerine olmak üzere pek çok düzeyde ve pek çok şekilde yaşanıyordu. Bugün karar verme süreci olarak adlandırılan durum, yerel makamlarla merkezi hükümetler arasında, toplumsal kökenler, çatışan çıkarlar ve amaçlarla bölünmüş bürokratik fraksiyonlar arasında, çeşitli servisler ve daireler arasında ısrarlı ve sayısız çatışmalarla saptırılıyor ve gecikiyordu.

Ortadoğu'ya bir yapı ve koruyucu bir perde sağlayan OsmanlI İmparatorluğu, bölgeyi dışarıdan gelecek tehlikelere karşı korumuştu. Artık bu koşullar ortadan kalkmıştı. Osmanlı sisteminin ve yapısının yerini sonuç olarak tümü yıkılıp yok olan yenileri almıştı. Koruyucu perde yine var olsa da, Avrupalı devletlerin sağladığı koruma ancak birbirleri için olduğundan, Ortadoğu ülkelerinin halklarının çoğuna pek de fayda sağlamıyordu.

Bu dönemin bilançosu, bir taraftaki Fransızlar ve İngilizler için ve diğer taraftaki Ortadoğu halkları için ne olmuştu? Ortadoğu'daki Fransız ve İngiliz güçlerinin hakim olduğu dönem, modem tarihin en büyük zaferlerinden birinden hemen sonra sona erene dek ne başarmıştı? Batılı devletler ya da Ortadoğu ve halkları açısından sonuçlar bir değer taşıyor muydu?

En olumlu sonuçlar, büyük olasılıkla o dönemde en az önem taşıyan hedefler olan ekonomik ve pratik hedeflerle ilgili olmuştu. Şüphesiz Ortadoğu halkının çoğunluğu açısından 1939 yılındaki yaşam, 1918 yılından ve hatta 1914 yılından çok daha iyi olmuştur. Nüfusun tamamının olmasa da çoğunluğun yaşam standardı yükselmişti. Konfor artmış ve yaygınlaşmış, yaşam süresi eskisine göre uzamış, yeni bir altyapı kurulmuş ve her çeşit genel hizmet sağlanmıştı.

İngiliz Hindistanı veya Fransız Kuzey Afrikası gibi imparatorluk yönetiminin doğrudan bulunduğu yerlere oranla bu yararlar Ortadoğu'da

daha az olmuştu. Ortadoğulular emperyalizmin kötü yanlan altında yaşadıkları ve önemli avantajlarının çok azından faydalanabildikleri için şanssızdılar. Çok az da olsa faydalandıkları bu avantajlar önemli olmuştu. Birçok açıdan bölge halklarının durumu 1939 yılında açıkça görünür şekilde iyileşmişti.

Ortadoğuluların kazandığı çok önemli bir fayda da Lübnan ve Mısır dışında pek bilinmeyen İngilizce ve Fransızca dilleri olmuştu. Modem dünyaya, onun kültürüne ve bilimine bu diller sayesinde erişebilmişlerdi. Bölge halkları açısından Batı bilimi, başka bir deyişle modem bilim önemli bir kazanç olmuştu. Batı kültürü ve toplumsal sonuçlarının etkileri çok daha farklı olmuş, kimileri tarafından hevesle karşılanırken, kimileri tarafından da şüpheyle karşılanmış, kimilerince de lanet olarak görülmüştür.

Ortadoğu, Fransız ve İngiliz hâkimiyeti ile liberal ekonomi ve siyasi özgürlük dönemi yaşamıştır. Ancak özgürlük sınırlıydı ve zaman zaman kaldırılırdı. Yine de tüm sınırlamalara ve iptallere rağmen, öncesinde hiç rastlanmamış, sonrasmda da rastlanmayacak denli geniş kapsamlıydı. Artık Batı tarzı kurumların çoğunluğu yok olmuş, terk edilmiş, hatta suçlanmışlardır. Ortadoğu’da liberal düşüncelere ve uygulamalara karşı tekrar bir ilgi doğmaya başlamıştır ve bu değişim bölgenin bazı ülkelerinde daha uygun bir zemin bulabilir.

Fransız ve İngiliz hâkimiyetinin, öncelikle Batılı devletler, sonuç olarak da Ortadoğulular açısından en olumlu sonucu, Ortadoğu’nun II. Dünya Savaşı’ndaki rolünden de anlaşılacağı üzere, istenen stratejik hedefe ulaşılmasıdır. Ortadoğu’nun Mihver devletlere karşı savaşta üs ve destek kurumlan sağlaması, Batı için en önemli hizmeti olmuştur. Buna karşılık olarak onu Mihver devletlerin doğrudan hâkimiyetinden kurtarmaları da Batı’nın Ortadoğu’ya en önemli hizmeti olmuştur.

19.BÖLÜM

ÖZGÜRLÜKLER

1945'te Müttefikler'in kazandıkları zafer ve Mihver devletlerin aldıkları yenilgi dünyaya hemen barış getirmemiştir. Doğu ve Orta Avrupa'da Sovyet İmparatorluğu'nun ilerlemesi, Asya ve Afrika'da Batılı sömürge imparatorluklarının gerilemesi bu bölgelerde önemli sorunlara yol açmıştır. Kaybedilen ve kazanılan bağımsızlık, eski nefretlerin canlanmasına ve yenilerin ortaya çıkmasına neden olmuş ve milyonlarca kişiyi mülteci durumuna getirmiştir. Ortadoğu da savaş sonrası ve imparatorluk sonrası karışıklıklardan' nasibini almıştır. Bölge barışı, sıklıkla içeriden ve zaman zaman da dışarıdan düşmanlarla mücadelelerle huzursuz olmuş ve kesintiye uğramıştır. Ortadoğu'daki sıkıntılar, Sovyetlerin Orta ve Doğu Avrupa'daki hâkimiyetinden ya da İngiliz yönetiminin Güney ve Güneydoğu Asya'yı terk ederken yaşananlar kadar zarar verici ve yoğun olmamıştır. Ortadoğu sorunları, büyük boyutta olmasa da siyasi ve diplomatik çözümleri bakımından yoğun ve zor olmuştur.

Ortadoğu'da da eski sömürgeler dünyasındaki başka yerlerde olduğu gibi, halkın bir süreliğine ilgilendiği tek konu bağımsızlık olmuştu.I. Dünya Savaşı'nın ardından, Türkiye, İran ve Afganistan olmak üzere bölgenin üç ülkesi tam bağımsızlıklarını kazanmış ve bu konuda da uzun süreli deneyimleri olmuştu. Bunlara iki savaş arası dönemde dört Arap devleti, Suudi Arabistan, Yemen, Irak ve Mısır katılmıştır. Suudi Arabistan ve Yemen'in bağımsızlığı kuramsal olduğu kadar uygulamada da söz konusuydu, ancak- Irak ve Mısır, eşit olmayan antlaşmalarla' diplomatik olarak ve Ingiliz güçlerinin ve üslerinin varlığıyla askeri olarak eski hükümdarlarına bağlı durumdaydılar. Suriye ve Lübnan da Fransa zorunlu olarak Levant'ı terk ettikten sonra bağımsız Arap devletlerine katılmıştır.

1945 yılının Mart ayında, Suudi Arabistan, Mısır, Irak, Suriye, Lübnan, Yemen ve prensipte halen İngiliz mandasında olan Filistin bölgesinin bir parçası durumundaki Trans-Ürdün tarafından Arap Devletleri Birliği kuruldu. Trans-Ürdün, 1946 yılının'Mart ayında bağımsızlığını kazanarak Ürdün adını aldı.

Antlaşmaları iptal ederek ve yabana varlığına son vererek sözde bağımsızlıklarını gerçek bağımsızlık yapmak bu devletlerin ilk hedefiydi. Batılı imparatorlukların topraklarından çekilmesinden sonra, 1950'li yılların başında tam bağımsızlık süreci tamamlandı.

Yine bu dönemde Arap dünyasının geri kalanında da bu süreç yayılmıştı. 1951 yılında Libya, 1956 yılında Sudan, Tunus ve Fas, 1960 yılında Moritanya 1960, 1961 yılında Kuveyt 1961, 1962 yılında Cezayir, 1967 yılında Güney Yemen (Eski Aden kolonisi), 1971 yılında Körfez Emirlikleri bağımsızlıklarını kazandılar. Güney Yemen ve Cezayir başta olmak üzere, bağımsızlıklarına zorlu ve uzun bir mücadeleyle kavuşanlar da oldu. Diğerleri de bağımsızlıklarını çoğunlukla barışçı yollarla, zaman zaman da anlaşmalarla yapılan sıkı pazarlıklarla kazandılar.Filistin mandası son bulduktan sonra 1948 yılında kumlan İsrail dışında, savaştan sonraki dönemde bağımsızlığını elde eden yeni devletlerin tümü Arap devletleriydi. 1990'lı yılların başlarında durumda dramatik bir değişiklik oldu. XIX.yy'da çarların ele geçirdikleri ve XX.yy'da Sovyetlerin elindeki Kafkas ve Orta Asya ülkeleri, Sovyetler Birliğinin 1991 yılında dağılmasıyla, hiç beklemedikleri bir bağımsızlığa kavuştular. Tüm bu ülkeler, tarihsel süreçte Ortadoğu'nun parçası ya da Ortadoğu'ya bağımlı olmuşlardı. Bu ülkelerden Gürcistan ve Ermenistan Hıristiyan'dı ama yüzyıllarca Türk ya da İran Müslüman imparatorluklarına tabi olmuşlardı. Azerbaycan ve beş Orta Asya cumhuriyeti olan diğerlerindeki hâkim din İslamiyet'ti; Farsça ve Türkçe'ye yakın diller konuşuyorlardı. Bunlar, Ortadoğu'daki güney komşularına tarihi, dini ve kültürel sayısız bağ ile bağlıydılar, içlerinden Tacikistan hem dili hem de kültürüyle bir Pers ülkesiydi. Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan olmak üzere diğer dördü Türkçe ile akraba dilleri konuşuyorlardı. Kazakça'nın hariç, bu diller arasında, Irak'tan Fas'a kadar konuşulan Arap lehçelerinden daha fazla bir fark bulunmuyordu ama Araplar'ın tersine, Türkler'in ortak bir yazılı dilleri yoktu. Çok uzun zamandır Ortadoğu'ya hâkim olan ve politikasını

belirleyen Arap dünyasına paralel bir Türk devletleri dünyası pek çok şey vaat eden yeni bir gelişmeydi. Ancak yeni devletlerin eski deneyimleri onları milli ve kişisel özgürlüğe pek hazırlamamıştı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasına rağmen, yeni Rus devleti bu cumhuriyetlerle ilgilenmiş ve oralarda Rus varlığım devam ettirmek istemişti. Türk dünyasının, bir süre önce Arap dünyasının yaşadığı eski imparatorluk efendilerinden kurtulma deneyimlerini yeniden yaşamak üzere olduğu görülmüştür.

Ne var ki egemen bağımsızlığın elde edilmesi bölgedeki siyasi sıkıntılara son verememişti. Eski çatışmalar sürerken, iç, bölgesel ve uluslararası düzeylerde yeni çatışmalar çıkmıştır. Arap dünyasındaki yeni bağımsız milletlerden Fas ve Mısır gibi ayn bir kimliğe sahip eski ve sürekli bir tarihsel varlıkları olanların sayısı çok azdı; çoğunluğu gerek ülke gerek de rejim olarak yeni yaratılmışlardı. Suudi Arabistan, farklı aşiret ve bölge gruplarının fetihleriyle bir araya geldiği halde, homojenlik gibi bir üstünlüğe sahipti. Tamamı Arap, tamamı Müslüman ve doğu bölgesi hariç tamamı Sünni idi. Yeni devletlerden pek çoğu böyle bir avantaja sahip değillerdi. İç rekabetler ve nefretlerle parçalanmışlardı ve bu rekabetlerin isyan, devrim ya da iç savaş adını alan silahlı çatışmalara dönüştüğü de oluyordu.

Yerel ve bölgesel, mezhepçi ve dinci, aşiretçi ve etnik bu rakip gruplar ile bazen de aynı grubun içindeki rakip fraksiyonlar arasında gerçekleşen en yıkıcı ve uzun olan mücadele Lübnan'da olmuştur. Yabancı devletlerin katkılarıyla bu mücadeleler çok daha karmaşık duruma gelmiş ve uzamıştır. 1958, 1975-1976 ve 1983-1991 yıllarındaki Lübnan iç savaşları da bu şekilde gerçekleşmiştir.

Güney Arabistan da sürekli çatışmanın olduğu bir bölgedir. 1962 yılında Mısır'ın desteklediği devrimci bir hareketle İmam'ın geleneksel yönetimi devrilmiş ve yerine bir cumhuriyet kurulmuştur. Suudi Arabistan ve Mısır gibi dış devletlerin ve ülkedeki kralcı ve cumhuriyetçi grupların mücadeleleri daha uzun süre devam etmiştir. Eski imamlık ile merkezinde Aden olan eski İngiliz topraklarının birleşmesiyle 1990 yılında kurulan Birleşik Yemen, 1994 yılında güneyi ile kuzeyi arasındaki iç savaşla tekrar sarsılmıştır. 1965-1975 yıllan arasında parçası olduğu Umman Sultanlığı'ndan ayrılmak isteyen Dofar'daki uzun süreli çatışmaya

Yemenliler de katılmışlardır, şahın gönderdiği bir İran birliğinin yardımıyla bastınlan bu ayrılıkçı Do-far isyanı, o dönemde Sovyetler Birliği'ne çok yakın bir marksist devlet olan Güney Yemen de dahil olduğu için çok büyük önem taşıyordu.

Ortadoğu ülkeleri arasında hükümetlerin muhalif azınlıkları ve bölgeleri bastırmak üzere güç kullandıkları başka ülkeler de vardır.-Türkiye ve Irak, Kürt azınlıklar arasındaki tatminsizlikler ve zaman zaman da ayaklanmalarla karşılaşmıştı. Irak, aslında ülkenin tamamında çoğunluk olan orta ve güney bölgelerdeki Şii nüfusa karşı askeri hareketle karşılık vermiştir. Sudan'ın Arapça konuşulan Müslüman kuzey bölgesi, çoğunlukla Arap ve Müslüman olmayan güneydeki Afrikalılarla savaş durumundadır. 1970 yılının Eylül ayında Ürdün'deki Filistin liderliği ile Ürdün krallığı arasındaki anlaşmazlık doruk noktasına ulaşması sonucunda, Ürdün devletinin otoritesine açıkça meydan okuyan Filistin Kurtuluş Örgütü kanlı bir yenilgiye uğramıştır. Tüm bu gelişmelerden en kötü olanı 1990'ların başlarında, Cezayir'de güçlü İslami köktendinci hareket ve liderliğin, Cezayir hükümetinin meşruluğuna ve otoritesine karşı iç savaştır.

Bir Arap ülkesinin herhangi anlaşmazlığı sonuçlandırmak için başka bir Arap devletine karşı silah kullanmaması Arap Birliği'nin temel ilkelerinden biridir. Arap devletlerinin aralarında çeşitli anlaşmazlıklar çıkmış, bazen bir devlet komşu devletin toprağında hak iddia ederek oranın kendi elinden emperyalist müdahaleyle alınan milli toprağı olduğunu savunmuştur. Mısır'ın Sudan, Suriye'nin Lübnan, Fas'ın Moritanya ve Irak'ın Kuveyt üzerindeki iddiaları bu yönde olmuştur. 1953 yılında Mısır, Sudan'ın ayn bir egemenliği olduğunu kabul ederek üzerindeki iddialarından vazgeçmiştir. 1970 yılında Fas da Moritanya'yı tanımıştır. Zorlu ve uzun bir mücadelenin ardından 1994 yılının Kasım ayında Irak, Kuveyt'in egemenliğini ve bütünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır.

Irak'ın sınır düzeltmesi ve Kuveyt'in bütününde hak iddia etmesi şeklinde iki ayrı iddiası olmuştur. 1961 yılındaki Irak tehdidi nedeniyle Kuveyt'e İngiliz askerleri gönderilmişti. Böylece bir süreliğine de olsa Irak'ın ilerlemesi durdurulmuş ancak iddiasına son verilememişti. Suriye'nin Lübnan ve eski Filistin mandasının tamamı üzerindeki iddiasına ilişkin sorunlara henüz çözüm bulunamamıştır. 1963 yılında Fas ile Cezayir

arasındaki, 1980, 1986-87 yıllarında da Libya ile Çad arasındaki ufak sınır çatışmaları, yerel düzeyde kalmış ve önemli bir genel etkileri olmamıştır. 1990 yılında Irak'ın Kuveyt egemen devletini istila, işgal ve ilhak etmesi, Arap Birliği'nin ilk büyük ihlali olmuştur. Olay Araplar arası çatışma şeklinde başlayıp hızla uluslararası büyük bir kriz haline gelmiştir.

Pan-Arabizm ideali doğrultusunda zaman zaman egemen Arap devletleri, bir tür doğrudan ama gönüllü birliktelik çaba-' lan olmuştur. 1958 yılında Mısır ve Suriye'nin birleşmesiyle kurulan Birleşik Arap Cumhuriyeti bunlardan en önemlisidir. Kısa süreli huzursuz bir birlikteliğin ardından BAC'den ayrılan Suriye, 1961 yılından itibaren varlığını birlik dışında sürdürmüştür.Daha çok Libya'nın başlattığı başka ayrılma çabaları da sonuç vermemiştir.

Bölgelerini imparatorlukların terk etmelerinin ardından kumlan Arap devletleri, bir iki istisna hariç, yapay nitelikli olmalarına karşın bağımsız devletlerini ve toprak bütünlüklerini korumak konusunda hayret verici ölçüde ısrarlı olmuşlardır. İki açıdan da sayısız girişim olmasına rağmen Arap devletleri ne dağılmış ne de birbirleriyle birleşmişlerdir (Yemen hariç).

Bölgede yakın geçmişte yapılan savaşlardan iki tanesi çok yıkıcı ve uzun olmuştur. Bu savaşlar, 1948 yılında İsrail ile Arap devletleri arasında çıkan ve bir dizi kısa savaştan sonra 1994 yılında son bulan savaş ve 1980-1988 yıllarında İran ile Irak arasındaki savaştır.

İsrail-Arap savaşlarının kökenleri, İsrail devletinin kuruluşundan daha öncesine, Arap liderliğinin orada bir Musevi vatanı oluşturulma çabasını engellemeye çalıştığı döneme kadar uzanır. Bu mücadele, henüz o günlerde Filistin olarak tanımayan topraklar Osmanlı İmparatorluğu'a aitken başlamıştır. Bu mücadele, Filistin'de Museviler için milli bir vatan oluşturulması ilkesinin de yer aldığı İngiliz mandasının uygulanmaya başlamasından sonra ivme kazanmıştır. 1930-1940'larda Almanya'da Naziler'in iktidara gelmesiyle birlikte Nazi düşünce ve uygulamalarının gerek zorla gerekse de başka yollarla diğer ülkelere yayılması durumu kriz haline getirmiştir. Avrupa'nın ortasında militan bir Sami ırkı düşmanlığı, Siyonistler'iri Museviler'in kaderiyle ilgili fikirlerini doğrular nitelikteydi. Durgunluk nedeniyle ekonomilerinin çökmesinden sonra eski sığınılacak

ülkelerin kapılarının kapanması, Avrupa'nın, daha sonra da Ortadoğu’nun Musevileri’ne gidecek yer bırakmayacaktı.

1945 yılında savaş bittiğinde Avrupa’nın Almanya işgalindeki yerlerindeki Museviler’in çoğunluğu öldürülmüş, sağ kalan birkaç yüz bini de genellikle kamplarda yaşıyorlardı. Batı Avrupa’dan gelmiş olanlar ülkelerine dönerek pek bir zorlukla karşılaşmadan tekrar entegre oldular. Oysa, iç karışıklıklar, yabancı istila ve işgallerine uğrayan Doğu ve Orta Avrupa ülkelerinden gelenler çok daha büyük sorunlar yaşadılar; geri dönmek istediklerinde eski komşularının şiddeti ve düşmanlığıyla karşılaştılar. Sonuç olarak da Vaad Edilmiş Topraklar’a gitmenin tehlikelerini, onları kabul etmeyen vatandaşları arasında yeni bir baskı ve zulüm süreci yaşamaya tercih ettiler.

Bu beklenmedik Musevi göçmen dalgası, İmparatorluğun yıkılan sütunlarına tutunmaya çalışan, Filistin’de ve diğer yerlerde Araplar’ın artan öfkesinin farkında olan İngilizler açısından çok önemli bir sorundu. İki yıl boyunca, İngiltere hükümetinin bazı ülkelerde diplomasi aracılığıyla, açık denizlerde güç kullanarak gelen bu dalgayı Filistin mandasında polisiye eylemlerle engelleme, durdurma ve püskürtme çabalan girişimleri sınırlı oldu. Nazi kıyımının dehşetiyle henüz şaşkına durumdaki Batı dünyasının Museviler’e karşı sempatisi vardı. Sovyet bloğu da Museviler’i kendiyle ilgili nedenler yüzünden İngiltere'ye karşı koruduğundan diplomatik çabalar da sonuç vermedi.

Hindistan’da İngiliz yönetiminin son bulmasının ardından İn-gilizler’in Ortadoğu’da kalmalannın asıl amacı ortadan kalkmıştı. Savaş sonrasında fakir ve güçsüz durumdaki İngiltere’de yurtiçi ve yurt dışında popüler olmayan başarısız .bir politikayı sürdürmek artık anlamlı değildi. İngiltere hükümeti, ortadan kalkmış olan Milletler Cemiyeti’nden aldığı mandayı Birleşmiş Milletler’e iade edeceğini 2 Nisan 1947 tarihinde bildirdi ve 15 Mayıs 1948 Cumartesi günü mandaya son verilmesi karan alındı.

Bir yıl daha Filistin’de kalan İngilizler, bu sürede yalnızca geçici bir hükümette görev aldılar. Artık eski manda bölgesinin geleceğinden Birleşmiş Milletler sorumluydu. Yoğun ve uzun görüşmelerin ardından 29 Kasım 1947 tarihinde Genel Kurul tarafından Filistin’in üçe bölünmesi kararı verildi. Bu üç bölüm, bir Musevi devleti, bir Arap devleti ve Kudüs

şehrinin uluslararası gözetimde olacağı bir ayn birim (corpus separatum). Bu karar, Genel Kurul tarafından gerekli üçte iki çoğunlukla alınmasına karşın uygulanması konusunda zorlayıcı bir hüküm bulunmuyordu.

Öte yandan kararın uygulanmasını engellemeye çalışanlar da olmuştu. 17 Aralıkta, Arap Birliği Konseyi bu bölünmeye gerekirse güç kullanarak karşı koyacağını bildirdi. Manda hükümetine ve Musevi yurduna karşı Filistin liderliği tekrar silahlı direnişe geçti. Filistin'deki Musevi liderliğiyse Birleşmiş Milletler planım kabul etti. Manda "Sabat" günü son bulduğundan birkaç saat önce harekete geçerek 14 Mayıs 1948 Cuma günü, BM bölünme planında onlar için ayrılan topraklarda İsrail adını verdikleri devleti kurduklarını duyurdular. Bir süredir bu devletin kurulmasını engellemek için savaşan Filistin liderliği, şimdi de komşu devletlerin ordularından ve uzaktaki Arap-ülkelerinden destek buldular.

Filistin'de savaş zamanında azalan Museviler ile Araplar arasındaki çatışmalar, 1947 yılında tekrar başlayarak manda sona erdikten sonra da sürdü. Suriye'den Arap Kurtuluş Ordusu adlı gönüllü bir birlik de Filistin Arapları'na yardım ediyordu. ABD tarafından "de facto" ve SSCB tarafından "de jure'' olarak kabul edilen İsrail devletinin kurulması ve komşu Arap devletlerinin silahlı müdahalesiyle çatışma resmen uluslararası bir boyut kazandı. Böylece Filistin için mücadele, Arap-İsrail savaşına dönüştü.

Bu şartlar altında yeni devletin dayanabilme şansı pek yoktu ama birkaç haftalık mücadelenin sonunda durumda önemli bir değişiklik meydana geldi. Düşmanları ve deniz arasında sıkışmış olan Museviler umulmadık bir güç sergilediler. Öte yandan da Arap koalisyonu hanedan rekabetleri ile milli rekabetler yüzünden gücünü kaybetti.

Birleşmiş Milletler gözetiminde yapılan hassas ateşkeslerle kesintiye uğrayan ilk savaş aylarca devam etti. Bu aralıklı savaşlarda askeri durumda kesin bir değişiklik oldu. İlk Arap saldırısı karşısında İsrail devleti, yalnızca direnmedi, biraz da toprak ele geçirdi. İleride "Gazze Şeridi" adını alacak olan Gazze'de Mısırlılar, Şeria ırmağının batısında ve Doğu Kudüs'te Ürdünlüler, Ölü Deniz'in doğu kıyısında Suriyeliler olmak üzere Filistin'in geri kalan kısmı komşu devletlerin ordularının elinde bulunuyordu. İsrail ile

komşu Arap devletleri arasında 1949 yılının Ocak ve Nisan aylarında Rodos adasında ateşkes pazarlıktan yapılarak anlaşmalar imzalandı.

Sonraki onlarca yıl boyu, anlaşmaların tarafları arasındaki ilişkiler yalnızca bu anlaşmalara göre sürdü. Arap devletleri ateşkes anlaşmalarını kabul etmelerinin İsrail devletini ve sınırlarını da kabul etmiş olmaları anlamı taşımadığını kesin olarak bildirmişlerdi. Lübnan ile yapılan anlaşma iki tarafın arasındaki eski uluslararası sının tanıyordu. Suriye, Mısır ve Ürdün ile yapılan anlaşmalar, yalnızca ateşkes hatlarını tanıyor, siyasi ve toprak sınırlarının belirlenmesini "Filistin sorununun kesin olarak çözülmesine" bırakıyordu.[1]

İsrail topraklarında yaşayan, sayılan o dönemin Birleşmiş Milletler kuruluşları tarafından 726.000 olarak tahmin edilen Filistinli Arap savaş sırasında kaçmış, sürülmüş ya da komşu Arap ülkelerine sığınmıştı.

Kaçışın ve sürgünün yol açtığı acı ile savaşın ve diplomasinin karmaşası ve kararsızlığı içindeki Filistinli mülteciler, II. Dünya Savaşı sonrasında dünyanın kanlı bir şekilde tekrar şekillenmesi sırasında Hindistan, Doğu Avrupa ve başka yerlerden kaçan ya da vatanlarından kovulan milyonlarca insanın kaderine ortak oldular. Ancak onlardan farklı ve benzeri görülmeyen bir şekilde, ne yerlerine iade edildiler, ne de yeni yerlerine yerleştirildiler, kamplarda tutularak, hem onlar ve hem de onlardan sonraki nesiller daima vatansız mülteci olarak görüldüler. Ürdün bunun tek istisnası olmuştu. Haşimi devleti ırmağın batı yakasında kendi işgalindeki topraklan resmen ilhak etmiş, sonra da Arap Filistinliler'in tümüne vatandaşlık hakkı vermişti. İsrail de Arap ülkelerinden kaçan ya da sürülen yüz binlerce Musevi'yi kabul etmişti. Bunların durumu giderek yoğunlaşan Arap-Musevi çatışmalarında oldukça zor bir hale gelmişti.

İsrail ve Arap komşuları arasında zaman zaman toplu olarak, zaman zaman da ayrı ayn yapılacak savaşların ilki 1948-49 savaşıydı. Bu savaşların yapılmasında her iki taraf da eşit sorumluluğa sahipti. Arap devletleri 1948 ve 1973 savaşlarını başlatırken-İsrail de 1956 ve 1982 savaşlarını başlatmıştır. Sorumlusunu belirlemenin daha zor olduğu 1967 savaşının başlamasına neden olan olaylarla ilgili daha fazla çok bilgi elde edildikçe, tarafların bir Yunan trajedisindeki gibi, savaşa doğru yaklaşmalarının kaçınılmaz olduğu görülmektedir.

1967 savaşı, bu savaşların en dramatiğiydi. İsrail silahlı kuvvetleri altı günde Mısır, Ürdün ve Suriye ordularıyla bir Irak birliğini art arda yenilgiye uğratmışlardı. İsrail savaşın sonunda Ürdün ırmağının batısındaki manda Filistini ile birlikte güneyde Mısır'dan Sina Yanmadası'nı, kuzeyde de Suriye'den Golan Tepeleri'ni ele geçirmişti. Artık İsrail'in askeri sınırlan Süveyş Ka-nalı'nda, Ürdün ırmağında ve Şam'dan 48 km uzaktaki Golan Tepeleri'ndeydi. 1979 yılma dek Sina Yarımadası İsrail'in elinde kalmıştı. O tarihte Mısır ile İsrail arasında imzalanan ve bir Arap devletiyle yapılan ilk anlaşma olan barış anlaşmasıyla iki devlet arasında banş ve normal diplomatik ilişkiler sağlanmış, İsrail belirli aşamalarla manda Filistini ile Mısır Krallığı arasındaki eski uluslararası sınıra çekilmeyi kabul etmiştir. Bir Arap devletiyle yapılan ikinci barış anlaşması, İsrail ile Ürdün arasında 1994 yılının Ekim ayında imzalanan barış anlaşmasıdır. Suriye ile de aynı amaca yönelik görüşmeler başlatılmıştır.

Anlaşmazlık, İsrail hâkimiyetinin Batı Şeria ve Gazze Şeri-di'ne yayılmasıyla Filistin liderliğinin aktif katılımı şeklinde yeni bir boyut kazanmıştır. 1949-1957 yılları arasında Arap Birliği ve özellikle Filistin'de bazı yerleri işgal etmiş olan Arap devletleri, Filistinliler adına konuştuklarını ileri sürmüşler ve Filistinlilerin siyasi sürece aktif olarak katılımını teşvik etmemişler, hatta zaman zaman da engellemişlerdir. 1967 yılında bu devletlerin topyekün yenilgileriyle bu gibi iddialar sona ermiş ve üç yıl _önce kurulan, o güne dek Araplar arası siyasetin aracı olan Filistin Kurtuluş Örgütü yeni bir önem kazanmıştır. Filistin Kurtuluş Örgütü tamamen yeni bir rol elde etmiş, İsrail karşısındaki Arap muhalefetinin simgesi gerileyen asker yerine ilerleyen gerilla olunca da giderek uluslararası boyuta erişmiştir. 25 yıl süresince, Filistin Kurtuluş Örgütü liderliği farklı görüşlerin gerilla savaşı, direniş ve terörizm olarak adlandırdığı bir mücadele sürdürmüştür. Filistin Kurtuluş Örgütü'nün ilk üssü Ürdün'de bulunuyordu. 1970 yılında Ürdün krallık hükümetiyle çatıştıktan sonra Lübnan'a gitmişlerdi. Lübnan'daki iç savaş ve merkezi hükümetin gücünü kaybetmesiyle Filistin Kurtuluş Örgütü denetiminde bir devlet içinde devlet kurulmuştur. Bu dönem, 1982 yılında Lübnan'a giren İsrail ordularının Filistin Kurtuluş Örgütü'nü ülkeden kovulmasını sağlamasına kadar sürdü. Sonra da Tunus'a taşınan liderlik ve karargâh 1994 yılına kadar orada kaldı.

Bundan sonra da Filistin Kurtuluş Örgütü'nün İsrail'e karşı mücadelesinin yönü değişmiştir. O güne kadar öncelikli amaçlan propagandaydı ve eylemleri diğer ülkelerdeki İsrailli ve başka hedeflere yönelikti; 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında da mücadele işgal edilmiş topraklara taşınarak "İntifada" adı verilen yeni bir isyan ve direniş dönemi başladı. İntifada yabancı ülkelerdeki tarafsız hedefler yerine, ülke içindeki işgal personel ve araçlarına karşıydı ve birincil amacı dikkati çekmek değil, işgalin gücünü ve cesaretini kırmaktı. 1993'te İsrail ve Filistin Kurtuluş Örgütü hükümeti görüşmelere başlama ve birbirlerini tanıma karan aldılar. Görüşmelerin sonucunda İsrail polis ve askerlerinin Gazze Şeridi ve Batı Şeria'daki otoritelerinin Filistinliler'e devredilmesi ile ilgili anlaşmalar yapıldı.

Kaçınılmaz olarak bu gelişmeleri Arap-İsrail çatışmasının uluslararası bağlamı etkilemiştir. ABD ile SSCB, 1948-49 yıllarında yeni İsrail devletine diplomatik destek sağlamışlardır. Bu tarihlerde Stalin, dünyadaki en büyük düşmanı olarak ABD'yi değil,'İngiltere'yi görüyor; İngiltere'nin Ortadoğu'daki durumunu sarsmak için yeni İsrail devletinin iyi bir fırsat olduğunu düşünüyordu. Amacını gerçekleştirmek için de o günlerde bir Sovyet uydusu olan Çekoslovakya'nın, İsrail'e ilk savaşından ayakta çıkmasını sağlayan silahları satmasına izin verdi. Her iki tarafın da genel olarak uyduğu resmi ambargoya rağmen bazı özel ABD kaynaklarından askeri yardım gelmişti. Fransızlar ve İngilizler 1956 yılında, öncesinde İsrail'le anlaşarak, sözde İsrail ve Mısır'ın arasına girmek için Mısır'a asker gönderdiler. Ancak üç işgalci devlete karşı sert bir tavır takman ABD ve SSCB hükümetleri çeşitli yollarla Mısır topraklarından çekilmelerini sağladılar.

Bu sırada stratejik durum bazı radikal değişimlere uğramıştı. Savaştan sonraki yıllarda Sovyet baskısı daha çok Türkiye ve İran üzerinde oldu ve bu iki ülke Sovyet baskı ve tehditlerine karşı Amerika Birleşik Devletleri'nden yardım istediler. İlk başlarda İngilizler'in çökmekte olan durumlarını desteklemek isteyen ABD, bunun mümkün olmadığını görünce, muhtemel bir Sovyet saldırısına karşı Ortadoğu'da bir savunma sistemi kurmak üzere Ortadoğu işlerine karışmıştı. Türkiye ile Yunanistan, 1952 yılında NATO'ya girdiler. 1955 yılında da Irak hükümeti, İran, Türkiye ve İngiltere ile Bağdat Paktı adı verilen yeni bir ittifak kurması için ikna edildi.

O günlerde Amerika Birleşik Devletleri bu ittifakta resmi bir üyelik yerine gayri resmi bir ilişkiyi tercih etti.

Bir Arap ülkesinin Batılılar'ın himayesindeki bir ittifaka alınmaya çalışılmasının verimli sonuçları olmadı. Eski egemen devletler olan İran ve Türkiye, Sovyetler Birliği'nin güney sınırında olduklarından, gerek geçmiş deneyleri gerek de günün gerçekleri nedeniyle kuzeyden gelecek tehdidin farkındaydılar. Bu tür bir deneyimleri olmayan Arap devletlerinin yakın geçmişteki siyasi tarihleri önce Batı yönetiminden, sonra da Batı işbirliğinden kurtulma çabalarından oluşmuştu. Irak'ın Bağdat Paktı'na girmesi, ülkede Batılı devletlerin hâkimiyetine doğru bir geri adım olarak kabul edildi. Başta yeni cumhuriyetçi rejime girmiş olan Mısır olmak üzere, öteki Arap ülkelerinde bu durum güçler dengesinin Mısır aleyhine değiştirilmeye çalışılması olarak görüldü. Sovyetler Birliği 1950'li yıllarda Mısır ve diğer Arap devletleriyle yakın ilişkiler kurmaya çalıştığında iyi karşılandı ve çok geçmeden kazandığı güç ve etkinlikle Arap hükümetlerini antlaşma imzalamak ve kendine /üs kolaylıkları tanımak konularında ikna etti.

Birleşmiş Milletlerde ve diğer uluslararası alanlarda İsrail'e karşı Arap davasını diplomatik olarak savunmaları, Sovyet politikasının 1950'li yılların ortalarından başlayarak 1960-70'li yıllarda daha da güçlenen bir özelliği olmuştur. Arap ordularına gelişmiş silahlarla teknik ve lojistik olarak askeri yardım sağlamışlardır. Bu durum karşısında ABD, İsrail ile yeni ve daha yakın bir stratejik ilişki kurmak zorunda kalmış ve İsrail'in başlıca diplomatik, stratejik ve mali kaynağı olmuştur.

Bu gelişmelerle Arap-İsrail çatışması, Soğuk Savaş'ın en önemli konularından biri haline gelmiştir. Diğer sorunlarda da yaşandığı gibi Ortadoğu'da süper devletlerin çeşitli devletlerin yanında yer almaları krizlere ve yol açtıklarına kısıtlama getirmiş ama diğer taraftan da çözüm için gerçek bir adım atılmasına engel olmuştur. Dünyanın başka yerlerindeki paralel barış süreçleri için olduğu gibi, Ortadoğu barış süreci için de Soğuk Savaş'ın bitmesi gerekiyordu.

Arap-İsrail çatışması, Ortadoğu devletleri ve halkları arasındaki savaşlar içinde dış dünyanın en çok dikkatini çeken savaş olmuştur. Bunun nedeni kısmen rakip süper devletlerin doğrudan işe karışmaları, kısmen de olaylara

karşı endişe ve ilgidir. Bu dış kaygılar, taraflardan birinin zafer kazanmasına ve çatışmanın kesin bir sonuca ulaşmasına engel olmuştur. Sert ve kısa savaşlar şeklinde süren bu çatışmalar, uluslararası müdahalelerle asla stratejik olmayan zaferler olmak üzere taktik zaferleriyle son bulmuştur. Uluslararası kurumların çatışmayı çözmek yerine devam etmeye götürmesi bu konuda amaçlanmayan bir sonuç olmuştur.

1980-1988 yılları arasında İran ve Irak arasındaki savaşa tepki daha farklı olmuştur. Onlar, İsrailliler ve Araplar gibi güçlü bir uluslararası destek alamamışlardır. Hatta tam tersine, her iki devletin de dış dünyada güçlü düşmanları olduğundan, gerek diğer devletler gerek de uluslararası kurumlar savaşa son vermek için risk almayı ve uğraşmayı göze almamışlardır. Bu iki ülke arasında, tüm Arap-İsrail savaşlarındakinden çok daha fazla can kaybı olan ve II. Dünya Savaşı'ndan bile uzun süren bir savaş olmuştur.

Temelde çok açık ve basit olan Arap-İsrail çatışmasında ortada üç soru yardi: İsrail var olacak mı? Olacaksa, sınırlan ne olacak? Bu sınırların içinde kim hüküm sürecek? Çok farklı yönleri olan Irak-İran savaşındaysa konu daha karmaşıktı. Bir bakıma bu savaş, Saddam Hüseyin ve Humeyni gibi iki güçlü lider arasında kişisel bir mücadele olarak düşünülebilirdi ve zaten de böyle gösterilmiştir. Etnik açıdan Araplar ile İranlılar arasındaki bir mücadeleydi. İdeolojik açıdan İslama canlanma ile laik modernizm (sonradan Saddam Hüseyin bu konuda fikir değiştirmiştir) arasında bir mücadeleydi. Mezhep açısmdan Şiiler ile Sünniler arasındaki bir mücadeleydi. Ekonomik açıdan bölgedeki petrolünün kontrolü için bir mücadeleydi. Bu mücadeledeki önemli bir başka nokta da hem Iraklılar'ın hem de İranlılar'm ülkelerine ve kendilerini yönetenlere olan vatansever bağlılıklarıydı. Güneybatı İran'da yaşayan Arap azınlık Iraklılarla birleşmemiş; Irak'ın Şii nüfusu da, birkaç istisna dışında İran devrimi ve rejimine sempati duymamıştır.

İran ve Irak, iç ve dış baskı altında olmadıkları ve ikisi de petrol ihraç ettiği için henüz mali sıkıntıları olmadığı için karşılıklı olarak yıkıcı savaşlarına 8 yıl devam etmişlerdir. Başlarda üstünlüğü sağlamış gibi görünen İran, Irak'ın ilk saldırısını durdurarak güçlü bir karşı saldırıya geçmiş ve Irak topraklarına girmiştir. Irak, ABD'den aldığı büyük istihbarat

ve lojistik yardımının yanı sıra, zengin Arap ülkelerinden de gördüğü destek sayesinde bu saldırıyı durdurmuş ve kendisinin biraz daha avantajlı olduğu bir barışı İran'a imzalamayı başarmıştır.

Saddam Hüseyin, İran karşısında bu yarım zaferi kazanmasından ve dış dünya tarafından onaylanmasından aldığı cesaretle 1990 yılının Ağustosu ayında Kuveyt'i işgal ve ilhak etmiştir.

Saddam Hüseyin, bazı açılardan doğru bazı açılardan da yanlış olan askeri ve siyasi hesaplar yaparak bu iki savaşı başlatmıştır. İran'a saldırırken doğru düşünerek, hiçbir bölge ve dış devletin onları dehşete düşüren ve korkutan devrimci bir rejimi desteklemek için kılını kıpırdatmayacağını hesaplamıştı. Ancak öte yandan yanlış düşünerek, devrim karışıldığı içindeki İran'ı kolayca ve hızla işgal edeceğini hesaplamıştı. Aradan geçen 10 yılın ardından Kuveyt'i işgal ederken bu defa doğru ve yanlışların dengesi tersti. Kuveyt'i kolayca ve hızla işgal edeceği askeri hesaplan doğruydu. Yanlış olan, bölge devletlerinin onu destekleyecekleri, en azından kabullenecekleri ve dış güçlerin zorunlu ve etkisiz bir protestodan ileri gitmeyecekleri siyasi hesabıydı.

Bu hataya dünyadaki değişikliği dikkate almaması nedeniyle düşmüştür. 1990 yılının sonunda, birkaç ay sonra Sovyetler Birliği'nin dağılmasına ve Soğuk Savaş'ın sona ermesine yol açacak süreçler başlamıştı. Saddam Hüseyin, eskiden olduğu gibi bir süper devletin tedbirliliği ile bu tehlikeli serüvenlere girmekten kaçınmıyordu ve bu yeni özgürlüğünden sonuna faydalanmak istiyordu. Ancak bunun için ödemesi gereken bir bedel olacaktı. Çok geçmeden göreceği üzere, süper devlet, bölgedeki kurbanlarının çağırdığı diğer süper devlete karşı kendini koruması için hamisini çağıramayacaktı.

Bölgedeki yeni oluşumda dış devletler artık Ortadoğu'daki olaylarla ilgili karar vermiyor ve bunları yönetmiyor olduklarından, Ortadoğu hükümetlerinin eylemleri ve siyasetleri giderek isteksizleşen yabancı devletlerin müdahalesini gerektiriyordu. 1990-1991 arasındaki Kuveyt savaşı, bölgedeki daha önceki mücadelelerin tersine dış rakiplerce ne kışkırtılmış ne de uzatılmıştı; bölgesel, hatta Araplar arası bir mücadele olmuştu. Bu savaşa özellikle ABD olmak üzere yabancı devletler de karışmışlardı. Savaş ve sonrası, süper devletlerin her ikisinin de Ortadoğu

için savaştan çekildiklerini gösterdi. Çünkü bir imparator rolü oynamak ya da en azından bölgenin tehlikeli devletlerine karşısında diğerlerini korumak için birinin gücü, ötekinin de isteği yoktu.

8 yıl süren İran ve Irak savaşıyla karşılaştırıldığında, Saddam Hüseyin'in ordularının bölgesel ve dış devletler-koalisyonu tarafından yenilmesi, çok daha kolay ve hızlı olmuştu. Öte yandan Amerika Birleşik Devletleri ve müttefikleri Irak güçlerini Kuveyt'ten çıkarmakla yetinmeyip Saddam Hüseyin'i ve rejimini iktidarda bırakmışlardı. Bu sonuca ilişkin çeşitli yorumlar yapılmışsa da, oldukça basit bir nedeni vardı. 1991 yılında rejimi yıkmak yerine bir başkasını getirmek anlamına geliyordu; bu da geçmişteki bazısı açık, bazısı gizli manda ve koruma dönemlerini anımsatacak bir korumaya neden olacaktı. O günlerde ABD'nin Bağdat'a bir yönetici konsül yerleştirme niyeti olmadığı belirtilmişti ve Amerika'nın Arap müttefikleri de bunu istemiyorlardı. Böylece hükümetlerini koruma ve değiştirme karan Irak halkına bırakıldı. Koalisyon güçleriyle Irak arasında yapılan ateşkesin hemen ardından bu politikanın pratik sonuçlan görüldü. Saddam Hüseyin güneyde Şiiler'i, kuzeyde Kürtler'i ve merkezdeki muhalifleri acımasızca bastırmaya girişti.

Ders açıkça ortadaydı; ABD kendinin ve uluslararası toplumun temel çıkarlarını savunacak şekilde davranacaktı; bu çıkarlar da deneme yanılma yöntemiyle tanımlanacaktı. Diğer taraftan Ortadoğu halkları ve devletlerinin başlarının çaresine bakmaları gerekiyordu. Artık Ortadoğu daha özgür olduğu kadar da daha tehlikeli bir yerdi.

Soğuk Savaş'ın bitmesiyle iki süper devletin bazen düşman olarak, bazen de beraber hareket ettikleri çift kutuplu sistemin çöküşü, süper devletlerin müdahalesinden ya da kontrolünden kurtarılmış başka yerlerde olduğu gibi Ortadoğu'da da halkları zor bir seçim yapmak zorunda bırakmıştı. Dünyânın başka bölgelerindeki örnekleri gibi, sorunlarını çözmek için istemeden ve zor olsa da harekete geçerek yan yana barış içinde yaşamayı seçebilirler ya da sorunlarını ve birbirlerine karşı nefretlerini dizginlemeden kanlı çatışmaları seçebilirlerdi. Bu kanlı çatışmalara girme olasılıklarını ve bunu bölgenin dışında değil, içinde isteyen güçlerin varlığım fark etmeleri, Filistin Kurtuluş Örgütü liderlerinin, İsrail hükümetinin ve bazı Arap devletlerinin, başta Amerika olmak üzere

dış yardımlarla, karşılıklı olarak birbirlerini tanıma, ortak bir hoşgörü ve daha pratik olarak, işgal edilmiş toprakların İsrail'den Filistin yönetimine verilmesi ilgili görüşmeler yapmalarını sağlayan önemli bir etkendir.

Arap halklarının sonuncusu olan Filistinliler, işgal edilmiş bölgelerde İsrail yönetimine son verilmesiyle ilgili anlaşma sağlanması üzerine özgürlük hayallerine ulaşabileceklerdi. Ne var ki geçmişte Arap halkları arasında olduğu gibi, Filistinliler arasında da aciliyet kazanan yabancı yönetiminden kurtulduktan sonra kendilerini nasıl bir özgürlüğün beklediği sorusuna yanıt aranıyordu. Yabancı yönetimindeki halkların kimileri için ilk, kimileri için de tek hedef bu yönetimi sona erdirmekti. Ancak yabancı bir yönetim altındayken bile o sona erdikten sonra gelecek rejim konusunda tartışmalar başlamıştı. Bu tartışma bağımsızlık elde edildikten sonra daha acil bir duruma geldi.

Fransızlar ve İngilizler kendilerini örnek alarak yeni devletler yaratmışlar; Fransızlar parlamenter cumhuriyetler, İngilizler anayasal monarşiler kurmuşlardı. Ancak efendileri çekildikten sonra bunların neredeyse tamamı yıkılmış ya da terk edilmiş; bölge halkları başka modeller aramaya başlamışlardı. Mihverlerin Ortadoğu'ya yöneltikleri stratejik ve siyasi tehdidin yenilmelerine neden olmasına rağmen, düşüncelerinin yeni ortaya çıkan milliyetçi ve ona bağlı başka hareketlerde artan bir etkisi olmuştu.

Bu yeni düşünce, toplumsal ve siyasi organizasyon biçimi iki nedenle çok çekiciydi. Bunlardan ilki, Batı hâkimiyetine karşı olması; İkincisi, sunulan ideolojilerin ve toplumsal stratejilerin bölgenin geleneklerine ve gerçeklerine daha yakın olmasıydı. Toprak tanımlamasının belirsiz olduğu, değişen milli kimliğe sahip ülkelerde etnik milliyetçilik, vatanseverlikten daha anlaşılabilir bir olguydu. Benzer biçimde, otoriter ve radikal ideolojilerin çekiciliği, özgürlükçü ve liberal düşüncelerden fazlaydı. Batı'nın gereksiz ve uygunsuz görülen daha bireyci formülleri karşısında, kolektif ve komünal kimlikler ve haklar daha anlamlıydılar. Irak'ta ve Suriye'de Mısır'da olduğundan daha aktif olan bu etkiler, halen öyledirler. Mısır'da da daha güçlü bir milli kimlik ile daha yaygın ve etkili parlamenter tecrübeye sahip eski bir liberalizm geleneği vardır.

İsrail’in doğuşunun Birleşik Arap güçleri tarafından engellenememesi, Arap ülkelerinde derin bir iç hesaplaşmaya'yol açmış ve sorumlu olan yöneticilerin ve rejimlerin birkaç yıl içinde şiddet eylemleriyle yıkılmasına neden olmuştu. İlk rejim Suriye’de yıkılmıştır. Albay Hüsnü Zaim, 1949 yılının Mart ayında başkanlık ve parlamenter düzenini kansız bir darbeyle sona erdirmiş ve bir dizi darbeyi başlatmıştır. Askeri yönetim, parlamenter rejimin başlaması ve seçimlerin yapılmasıyla 1954 yılında son bulmuş ama bu durum kısa sürmüştür. 1958-1961 yıllarında Birleşik Arap Cumhuriyeti’nin bir_parçası olan Suriye, bu birlikten ayrıldıktan sonra hızla Baas partisinin diktatörlüğüne girmiştir. Ürdün’de Filistin’deki Arap yenilgisinin sorumlusu olarak görülen, daha kötüsü de, İsrail’le barış yapmaya çalışan Kral Abdullah 1951 yılında öldürülmüştür. Arap rejimlerinin en zayıfı olarak görülen Haşimi monarşisi ise bir şekilde ayakta kalabilmiş ve krallığın kurucusu Abdullah’tan sonra oğlu, ondan sonra da torunu hükümdar olarak başa geçmişlerdir.

En dramatik değişikliklerin olduğu Mısır’da, Kral Faruk 1952-54 yıllarındaki bir dizi hareketin ardından sürgün edilmiş ve monarşinin yerine cumhuriyet ilan edilmiştir. Kısa bir süre sonra devrimin lideri General Muhammed Necib indirilerek yerine, rejim değişikliğini planlayan ve gerçekleştiren “Hür Subaylar” örgütünün gerçek başı Albay Nasır geçmiştir. Askeri karakterini kaybetmeye başlayan Cumhuriyetçi hükümet, otoriter olmayı sürdürmüştür.

Arap devle deri de zamanla başka devrimci dalgadan etkilenmişlerdir. Irak’ta, özellikle Batılı bağlan nedeniyle gözden düşen monarşi 1958 yılında kaldırılmış, yerine bir dizi askeri diktatör almıştır. Irak’ta da Suriye’de olduğu gibi ordunun yerini, Baas’ın parti diktatörlüğü almıştır. Suriye’de hüküm süren partiyle ortak kökenleri olmasına rağmen Baas’ın iki kanadı birbirlerine düşmandılar.

İsrail’e sınırı olan Arap devletlerinden yalnızca, 1948 askeri harekâtında önemli bir rolü olan ve Rodos ateşkes anlaşmasıyla İsrail’le uluslararası sınırı kabul eden Lübnan demokratik ve parlamenter sistemini korumuş, ama büyük ölçüde dış müdahaleler sonucunda iç savaşla yıkılmıştır.

Daha uzaktaki, İsrail’e sının olmayan Arap rejimlerinden, Kuzey Afrika’da Libya ve Cezayir ile Güney Arabistan’da da iki Yemen devrimle

yıkılmıştır. Arap yarımadasında Filistin'deki çatışmaya daha uzak yerlerde ve Fas'ta geleneksel rejimler varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

Olayda daha aktif olan ülkelerde arka arkaya gelip geçen devrimler ve devrimci rejimler olmuştur. Ancak her yeni rejimi iktidara getiren, İsrail'in bölgenin ortasında olması, tüm Arap dünyasının düşmanlığına karşın ayakta kalması, hatta gelişmesi temel sorunları çözülemeden sürmüştür.

Aylarca süren zorlu savaşların ardından İsrail'in halâ ayakta kalması, umutsuzluğun aşırı özgüvene karşısındaki zaferi olarak görülebilir. Ancak bu görüş, sonraki savaşlarda daha büyük ve daha donanımlı ordular karşısında kazandığı çok daha büyük ve hızlı zaferler için yeterli olmayacaktır.

Kimileri açısından İsrail'in kurulması ve gelişmesini Batı emperyalizminin Arap ve İslam ülkelerine karşı saldırgan eylemlerinin devamı olarak görüyorlardı. Bu açıdan bakıldığında İsrail, Batı etkisi, nüfuzu ve hâkimiyeti için bir köprübaşı olmak için çok uygundu. Siyonizm emperyalizmin ve İsrail Batı gücünün bir aracıydı. Daha sonra da kimileri de bir açıklamaya gerek duyarak Avrupa'nın Sami ırkına aleyhtarlığı düşüncesinden hareketle olayları aynı ölçüde dramatik ama tarafları rolleri değiştirmiş olarak göstermek istemişlerdir.

Başkalarının açıklarını aramak ve onları suçlamak yerine kendi toplumlarının hatalarını bulmak ve düzeltmekle uğraşan bazı kesimler de tarafların bilimsel ve teknolojik başarılarına, toplumsal ve ekonomik yapılarındaki farklılıklara, Araplar'da olmayan İsrail'in siyasi özgürlüğü gibi ayrıntılara dikkat çekmişlerdir. Nüfusunun büyük çoğunluğunun Ortadoğulu olmasına rağmen İsrail, yalnızca Batılı devletlerin bir aracı olarak değil, Batı uygarlığının bir parçası olarak Batı'nın bir parçası gibi görülmektedir. Dolayısıyla İsrail'in başarısı, Müslümanların yüzyıllardır süregelen, Müslüman devletlerin fakir ve güçsüz olmasına karşın Batı'nın gücü ve refahı çelişkisinin parçasıdır.

Bu çelişkiye çeşitli yanıtlar verilebilir. Kimilerine göre başlıca neden dağınıklık ve bir dönemin büyük Arap dünyasının kendi aralarında anlaşamayan, enerjilerini kısır rekabetler ve çatışmalarla harcayan küçük devletlere ayrılmış olmasıydı ve çözümü de pan-Arabizm, yani çeşitli Arap

devletlerinin dar fikirli politikalarından daha saf ve soylu olan daha büyük bir ülkeye sadakat idealiydi. Emperyalizme karşı mücadelelerinde bu ideal en üst seviyesine çıkmıştı. Ancak bu ideal, devletler bağımsızlıklarını elde ettikten sonra liderlerin bu görevlerini kurumlara bırakmak konusunda isteksiz olmaları yüzünden gerilemiştir. Öte yandan Avrupa, hatta Batı dünyası tarihinde, ülkeler arasında birlik olmamasının maddi ve entelektüel ilerlemeye mutlaka engel olmadığı, hatta bazı durumlarda ilerlemeye katkı bile sağladığı görülmüştür.

Bölgenin ayrılmış olduğu devletler siyasi sınıf ve bölgenin gerçekleri konusunda bilinçlenmede bir istikrar sağladıklarında, hükümetler ve halklar milli egemenlik yapısı içinde uygulanacak çözüm arayışına girdiler. Siyasi bağımsızlık mücadelesi gerilerde kalmaya başlayınca, ekonomik sorunlar ve daha hızlı ekonomik kalkınma gereksinimleri ön plana çıktı. Ancak bu şekilde modem dünyadaki yerlerini alabileceklerini ve modem düşmanlarına karşı koyacak gücü bulabileceklerini düşünen bu ülkelerin çoğunluğunda ekonomik durum,, "yalnızca Batı ve Uzakdoğu’nun yükselen ekonomileri karşısında değil, hızla artan nüfusun yaşam standardının düşmesiyle de kötüye gidiyordu.

Bir süre tüm bu sorunlara yalnızca sosyalizmle çözüm arandı. Gelişmekte olan ülkelerin pazar ekonomisindeki yavaş ilerlemeyi bekleyecek zamanlan olmadığı ileri sürülüyor ve bu anlayış genel kabul görüyordu. Bununla birlikte siyasi demokrasinin kararsızlıklarına ve karışıklıklarına dayanacak sabırları da yoktu. Gereken hızlı kalkınma ancak güçlü bir el ve merkezi planlama, başka bir deyişle otoriter bir sosyalist hükümet tarafından gerçekleştirilebilirdi. Bu görüş, zamanın Ortadoğu ve Kuzey Afrika’daki en saygın devleti olan Sovyetler Birliği örneği ve etkisiyle daha da güçleniyordu.

1950’li yıllarda entelektüeller arasında yayılmış olan sosyalizmi iktidara getirenler entelektüeller olmamıştır. Sosyalizm de önceki neslin yaşadığı liberalizm gibi zorla tepeden inmişti ve durumu daha iyi değildi. Mısır’da iktidara gelişinin 9- yılında Nasırcı rejimin bir kararıyla sosyalizm getirilmişti. Başka ülkelerde de farklı görüşlerdeki askeri ve milliyetçi rejimler sosyalizmin hızlı ekonomik kalkınmanın tek yolu olduğunu düşünüyorlardı. Sosyalizmin çeşidi türleri vardı: Aşağı yukarı Marksist ve

Sovyet türü; Arap sosyalizmi adı verilen diğerleri daha insancıl, daha az katı ve Arap koşullarına daha uygun görülüyordu.

1990'ların başlarında Marksist sosyalizmin de Arap sosyalizminin de başarılı olmadığı ve reformcu hükümetlerin genellikle yanlış yönlendirilmiş, beceriksiz reformlarının ekonomik kalkınmayı hızlandırmak şöyle dursun, daha da yavaşlattığı görüldü. Ekonomik politikaların başarılı olduğu tek alan, ' geleneksel İslami düzenin ılımlılığının ve yeni Batılı düzenin özgürlüklerinin baltalandığı ve yok edildiği acımasız diktatörlüklerin yıkılması alanıydı. Bunların yerlerini, sözde sosyalist ülkelerdeki yeni siyasi düzenin en kötü örneklerinden, Orta ve Doğu Avrupa modellerinden bazen oralardan ithal edilen uzmanların yönetimiyle taklit edilen çeşitli totaliter diktatörlükler aldı. Ekonomik politikalar başarılı olamadıkları halde, hızlı bir ekonomik ve daha hızlı bir toplumsal ve kültürel değişim dönemi yaşandı. Siyasi açıdan en aza inen Batı etkisi, başka açılardan artıyordu.

En maddi, en kalıcı ama en az fark edilen Batı etkisi, çoğu eski Avrupalı yöneticiler ya da imtiyaz sahipleri tarafından yapılan modern devlet ve şehir hizmetleri alanlarında görülmüştür. Bu alanda modernleştirme süreçleri tersine çevrilmemiş ya da saptırılmamıştır. Telefon, televizyon, araba, uçak, top ve tank top gibi Batılı olan ya da icatlarını kolaylaştıran Batılı felsefelerle ilgili alanlarda da bir engelleme olmamıştır.

Daha şaşırtıcı olanı da, Batı aleyhtarı olduklarını belirten devletlerin Batı'nın anayasa ve yasama meclisleri gibi siyasi mekanizmalarını korumalarıdır. Gerçek İslam devletini kurduğunu iddia eden İran İslam Cumhuriyeti, bunu İslam doktrini ve tarihinde benzeri olmayan bir biçimde yazılı bir anayasa ve seçilmiş bir parlamentoyla yapmıştır.

Bölgedeki Batılı siyasi düşüncelerinin en kalıcı ve güçlü olanının devrim düşüncesi olduğu söylenebilir. Müslüman Ortadoğu'nun tarihinde, başka toplumlarda olduğu gibi, hükümetlerin komplolar ya da isyanlarla devrilmesine ilişkin pek çok örnek vardır. Eski bir İslami gelenek de liderlerin siyasi ve toplumsal sistemdeki kutsal görevlerinin uranlığı yıkarak yerine adaleti getirmek olduğuna inanmaktır. Hükümdara karşı gerekli saygının sınırlarını belirleyen İslam hukuku ve gelenekleri, bir hükümdarın

tebaasının bağlılığını kaybettiği ve yasal olarak tahtından indirilmesi gereken durumları çok dikkatle ele alarak tartışmaya açıktır.

İslam dünyası için XVI. yy Hollandası'nda, XVII. yy İngilteresi'nde ve XVIII. yy Amerika ve Fransası'nda ortaya çıkan devrim düşüncesi çok yabancı ve yeniydi. 1905 yılında İran'daki meşrutiyetçilerin ve 1908 yılında da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Jöntürkler'in kendilerine özgü devrimleri Ortadoğu'da gerçekleşen ilk devrimler olmuştur. Bunlardan sonra da pek çok devrim gerçekleşmiştir. XX. yy'ın son 10 yılında bölgedeki devletlerin önemli bir çoğunluğu daha öncekilerin şiddet yoluyla yerlerinden atıldıkları rejimlerle yönetilmişlerdir. İlk başlarda yabancı efendilere karşı bir milli mücadele verilmiş, sonraları da genellikle askerlerin, hizmet ettikleri orduların hükümdarlarını devirmeleriyle gerçekleşen rejim değişiklikleri olmuştur. Bütün bunlar aynı heyecanla, zamanla Ortadoğu'da bir hükümetin meşruluğuna ilişkin olarak en yaygın kabul gören sıfat olan "devrimci" unvanında iddia sahibi olmuşlardır.

Rejim değişikliği, bazı durumlarda toplumun daha derin hareketlerinden, en üst konumdakileri değiştirmenin ötesinde, çok daha derin nedenlerden ve çok daha büyük sonuçlara neden olarak yapılmıştır. 1979 yılındaki İran İslam Devrimi bunlardan biridir. Bu devrim, şekli, kökenleri ve kaderi açısından Fransız ve özellikle de Rus devrimleriyle kıyaslanabilir. İran'da gerçekleşenler klasik-anlamda bir devrim gibi görülebilir. Hal-kın katılımıyla bir kitle hareketinin siyasi ve ekonomik gücü değiştirmesi ve büyük bir toplumsal değişim sürecini başlatması, daha doğrusu devam ettirmesi söz konusudur.

Fransa'da Bourbonlar ve Rusya'da Romanovlar dönemlerindeki gibi büyük bir değişim süreci İran'da da Pehleviler döneminde başlamış bulunuyordu. Bunu sürdürebilmek için siyasi güçte bir değişiklik olması gerekiyordu. İran devriminde de başka yerlerdeki devrimlerde olduğu gibi değişim sürecinin sapması ve durması olasılık dahilindeydi. Farklı ve kimi zaman çelişkili açılardan bakan kimi İranlılar, bunun daha ilk aşamada gerçekleştiğini ileri sürmüşlerdir. Devrimci rejim, iktidarı elde ettikçe onların bu görüşlerine katılanların sayısı artmıştır.

İran'daki devrim, devrim adı verilen önceki süreçlerin aksine, Islami Devrim adını almıştır. Devrimin Paris ve Petrograd örneklerini

önemsemeyen liderleri, tıpkı sağdakiler gibi Avrupa'nın sol ideolojilerini kendilerine karşı mücadele sürdürdükleri kafir düşmanın bir parçası gibi görüyorlardı. Onlarınki farklı bir toplumdu, farklı bir kitaba dayanıyordu ve farklı tarihi anılarla biçimlenmişti. Yalnızca onların mücadele için kitleleri seferber edecek gücü olduğu için devrimin sembolleri ve sloganları İslami'ydi.

İslamiyet sembol ve sloganlardan ibaret değildi ve devrimci liderler ile sözcülerinin yorumlayışlarına göre de varılacak hedefleri belirliyor, en az o kadar önemli bir konu olarak mücadele edilecek düşmanları tanımlıyordu. Bunlar, ülke dışında kafirler, ülke içinde mürtetler olmak üzere tarihten, hukuktan ve geleneklerden tanıdık kişilerdi. Devrimcilere göre "mürtet" onların gerçek İslam yorumlarına inanmayan, kafir ve yabancı yöntemleri ithal ederek İslam toplumunu ve onun içinde yaşadığı hukuk ve inancı yıkan tüm Müslümanlar ve özellikle de Müslüman hükümdarlardı. İran'daki İslam devriminin ve bu tür hareketlerin yerleşeceği başka ülkelerdeki amacı, Müslüman ülkelere ve halklara yabana hâkimiyetindeyken zorla kabul ettirilen tüm yabancı ve kafir birikimleri yok etmek ve gerçek ilahi kudretin İslâmî düzenini getirmekti.

Ne var ki İran'da ve başka yerlerdeki bu devrimcilerin geçmişlerinin incelenmesi sonucunda elde edilenler, onların Batı'yı ve Batı'nın sunduklarını reddederken, propagandalarında ki gibi geniş kapsamlı ve ayrım gözetmez olmadıklarını ve dinsizlerin ülkelerinden gelen bazı şeylerin iyi karşılanmaya devam edildiğini ortaya koymaktadır.

Bunlardan bazıları çok belirgindir. İran'daki İslam devrimi elektronik çağdaki ilk gerçek modem devrimdir. Humeyni milyonlarca v atandaşına sesini kasetlerle ülke dışından gönderen ilk karizmâtik hatiptir. Aynı zamanda sürgünde olup da yurdundaki taraftarlarına Şah'ın İran'da gerçekleştirdiği otomatik telefon sistemiyle ulaşan ilk sürgün liderdi. (Ama bunu ilk sürgün yeri olan Irak'tan değil, daha sonra Fransa'dan yapabilmiştir.) İran devrim liderleri resmi ve iç savaşlarda Batı'nın ya da Batı taklitçilerinin silahlarını kullanmışlar, ayrıca internet ve uydu anteni gibi yine Batı'nın hediyesi olan silahlan da ellerinin altında bulundurmuşlardır.

İran'daki devrimci rejim Avrupa'dan başka bir alanı daha ödünç almıştır. Sembolleri Avrupalı'dan çok İslami olmakla birlikte, yöntemleri ve tarzları İslami olmaktan çok Avrupalı'dır. İdeolojik açıdan düşman kabul edilen pek çok kişinin acilen yargılanarak idam edilmesi, özel mülkiyete büyük oranda el konulması, yüz binlerce erkek ve kadının sürgün edilmesi, iktidarın pekiştirilmesi için uygulanan şiddet, endoktrinasyon ve baskı, Hz. Muhammed ve Hz. Ali örneklerinden çok Robespieıre ve Stalin örneklerine çok yakındır. İslami olmayan bu yöntemler, tam anlamıyla devrimcidir.

İran devrimcileri de Ruslar ve Fransızlar gibi kendi ülkelerine olduğu kadar diğer ülkelere de hitap etmişler ve devrimleriyle aynı kültüre sahip ülkelerde de büyük bir hayranlık yaratmışlardır. Doğal olarak bu hayranlık Güney Lübnan'daki Şiiler arasında ve Sünni komşuları arasında zayıf durumda kalan bazı Körfez devletlerinde çok daha fazla olmuştur. Hatta bir süre Müslüman dünyasında Şiiliğin neredeyse hiç bilinmediği bölgelerinde de büyük güç kazanmıştır. Mezhep farklılığı önemli olmadığı için Humeyni bir Şii ya da bir İranlı olarak değil bir İslami devrim lideri olarak görülmüştür. Zamanında Paris ve Petrograd'daki gelişmelere ilahi bir heyecanla tepki gösteren genç Batılı radikallerin yaptığı gibi, İslam dünyasının her köşesinden milyonlarca genç, genç olmayan, erkek, kadın da aynı heyecanla, sonsuz umutla, her türlü dehşeti mazur görme ve bağışlama isteğiyle, gelecek için endişeli sorulan sorarak İslami devrimin çağrısına koşmuşlardır.

İran devrimin ardından zor yıllar yaşamıştır. Halk iç çatışmalar ve baskı, yabana savaşlar, giderek artan ekonomik kriz yüzünden çok acı çekmiştir. Başka devrimlerdeki gibi, bazen aşırılıkçılar ve ılımlılar, başka bir deyişle ideologlar ve pragmatikler olarak tanımlanan rakip fraksiyonlar birbirleriyle sürekli çatışmalardır. Tüm bunlar ve başka değişiklikler nedeniyle İran tarzı İslami devrim ideali, çekiciliğinin tamamını olmasa da birazını yitirmiştir. Başka Müslüman ülkelerde ortaya çıkan ve ondan ilham alan,, etkilenen ya da ona paralel giden İslami devrim hareketleri de oralarda iktidar için ciddi, bazen de başarılı rakipler olmuşlardır.

Tüm bu devrimci rejimlerin, monarşilerin ve geleneksel rejimlerin ortak yanlan, modernleşmenin onlara sunduğu siyasi mekanizmaları ve ekonomik faydaları korumaları ve kullanmaları olmuştur. İstenmeyen şey ekonomik

mekanizmanın yabancı kökeni değil, mekanizmanın yabancılar tarafından kontrolü ve sömürülmesi olmuştur.

Ortadoğu rekabetinde, Sovyetler ve ABD de onlardan önceki İngilizler ve Fransızlar gibi, kendi imajlarında devlet ve toplumlar oluşturmak istemişlerdi. Ancak bu hiç de kolay değildi. Otoriter bir devleti desteklemek bir sorun olmayabilirdi, ama bir İslam ülkesinde Marksist, sosyalist bir rejim yaratmak oldukça zor, Liberal bir demokrasi yaratmaksa fazlasıyla zordu. Öte yandan demokrasilerin yaratılması kadar yıkılması da zordur. Uzun vadede bu durum bölge içinde ve dışındaki demokrasilere yarar sağlarken, onların otoriter düşmanlarına da zarar vermiştir.

Sonuç olarak büyük güçlüklerle elde edilen bağımsızlığın kullanılması ve insanların kaderlerinin iyileştirilmesi konularında temel iki ideolojik görüş oluştu: Demokrasi ve İslamiyet. İkisi de çeşitli ve rekabetçi şekillerde uygulandılar. Müslümanların kopya ya da taklitle kullandıkları çeşitli ithal yöntemlerin tümü açık bir başarısızlığa uğrayınca, zarardan başka bir şey getirmeyen yabancıların ve kafirlerin bu yöntemleriyle ilgili tartışmalar güç kazandı. Müslümanların İslam dinine ve hukukuna dönmeleri, devlet ve toplumu yabancı birikimlerden arındırarak özbenliklerine kavuşmaları ve gerçek bir İslâmî düzen yaratmaları çözüm olarak görüldü.

Diğer seçenek demokrasiydi. Ancak barış zamanlarında uygulanan yalnızca en üst düzeydeki küçük bir grubun yönettiği Batı demokrasisinin taklidi yerine, köyden en tepeye dek kamu yaşamının her düzeyinde özgür kurumlanyla gerçek demokrasinin uygulanmasıydı. Demokratlarla köktendinciler muhalefetteyse, köktendinciler çok daha avantajlıydılar. Çok despot olsa da hiçbir hükümetin tamamen kontrol edemeyeceği ve başka hiçbir grubun rakip olamayacağı camilerde ve vaazlarda gerçekleştirdikleri bir toplantı ve iletişim ağları vardı. Zaman zaman despot bir rejim tarafından rakip muhalefet ortadan kaldırılarak köktendincilerin yolu açılmıştır. Köktendinciler dışında toplumdaki tek bir grup, bağımsız eylem yapacak birlik, yapı ve olanağa sahip ve bölgedeki siyasi değişimin diğer büyük motoru olan ordudur. Ordu, çeşitli zaman ve zeminlerde, Sudan'daki gibi köktendincilik, Türkiye'deki gibi demokrasi için harekete geçmiştir.

Gerek demokratik gerek de İslami çözümlerin savunucularının kendi içlerinde de büyük ayrılıkları, hatta zıt düşünceleri vardır. Müslümanlar içinde aktif ve önemli bir azınlık olan islami köktendinciler için yalnızca iktidara gelme aracı olması dışında demokrasi gerekli değildir. Demokratlar içinde militan laikler de İslamiyet'in bir devletin kamu yaşamında oynadığı geleneksel role son verme ya da en azından azaltma isteklerini gizlemezler. Batı'nın din ve devlet ayrılığı düşünceleriyle dine dayalı İslam devleti geleneği arasındaki çatışmanın süreceği görülmektedir.

İslam ülkelerinde yaşanan uzun özgürlük döneminin kadınlar ve erkekler üzerinde silinemeyecek derin etkileri olmuştur. Geri dönüşler olsa da Avrupa tarzı demokrasi İslam topraklarında henüz ölmemiştir ve yeniden canlanma işaretleri görülmektedir. Parlamenter ve anayasal sistemlerin etkin olmaya başladığı ülkeler bulunmaktadır. Aynca henüz daha küçük olsa da ekonomik olduğu kadar siyasi liberalleşmeye doğru adımlar atan ülkeler de vardır.

En militan ve radikal kesimlerin ya fark edemedikleri ya da kabul etmek istemedikleri Avrupa yöntemlerinin getirilmesi ve kabullenilmesi toplumsal ve kültürel yaşamda çok ileri gitmiş ve ısrarla varlığım korumuştur. Geleneksel sanat ilk değişikliklere sahne olmuştur. Kitaplardaki eski minyatür ve binalardaki eski süsleme gelenekleri XVIII.yy sonlarına doğru yok olmaya başlamıştı. Bunların yerini XIX.yy'da Batılılaşmış ülkelerde başlarda Avrupa örneklerinden etkilenen, sonra da onların hâkimiyetine giren örnekler almıştır. Eski minyatür ve hat sanatları bir dönem daha sürmüş olmasına karşın, birkaç istisna hariç, özgünlüklerini ve prestijlerini kaybetmişlerdi. Sanatsal anlamda toplumun kendini anlatma şekli olarak bunların yerine tuvale yağlı boyayla çizen Avrupa stili ressamlar geçmiştir. Mimari, cami mimarisi bile, Batı teknikleriyle birlikte Batı sanat akımlarına da uyum göstermiştir; bazı geleneksel İslami örneklere dönme çabaları da bilinçli bir neo-klasisizm formunu almıştır. Heykel, İslami sanatsal normların değişmediği ve İslamiyet'in resim yasağının ihlali olarak görülen tek alan olmuştur. İran'da Şah ve Türkiye'de Atatürk gibi laik modem liderlere karşı olan suçlamalardan biri kendi heykellerini diktirmeleri olmuş ve bu putperestlik olarak görülmüştür.

Edebiyatta da sanattakinden daha yavaş ve geç bir Batılılaşmadan olmuştur. Geleneksel edebi biçimler, XIX. yy ortalarından sonra belirli kesimler dışmda bırakılmıştır. Yerlerini Batı'dan gelen yeni biçimler ve düşünceler alarak, geleneksel masal ve öykünün yerine roman ve öykü geçmiş; denemeler ve gazete makaleleri ortaya çıkmış; modem şiir yeni konular ve biçimlerle tüm halk katmanlarına yayılmıştır. Bölgedeki ülkelerin tümünde Modem edebiyatın yazıldığı dil bile, Batı etkisiyle geri dönülemez, ve yaygın bir biçimde değişmiştir.

Avrupa sanat müziğinin etkisinin hâlâ çok az görüldüğü müzik alanı en az değişiklik olan alandır. Avrupa etkisinin daha derin ve uzun süreli olduğu Türkiye'de, uluslararası ün kazanmış yetenekli sanatçılar ve Avrupa tarzında besteciler yetişmiştir. Batı'mn kültürel bir parçası haline gelen İsrail'deki şehirler gibi, Ankara ve İstanbul da uluslararası konser şehirleri olmuştur. Aynca bu şehirlerde konserleri doldurup taşıracak ölçüde çok ve sadık dinleyici kitleleri bulunmaktadır.Ortadoğu'da diğer yerlerde Batı müziği besteleyen, çalan ve dinleyenler henüz sayıca çok azdır. Müzik hâlâ çeşidi geleneksel biçimleriyle en yüksek düzeyde bestelenmeye, çalınmaya ve halkın büyük çoğunluğu tarafından kabul ve takdir görmeye devam etmektedir. Son zamanlarda Batı müziğinin popüler türlerine karşı görülen ilgi, daha çok büyük şehirlerdeki küçük gruplar arasında kalmıştır. Bir kültürün en derin ve mahrem ifadesi olan müziğin yabancı etkilere en kapalı kültür alanı olması çok normaldir.

Kıyafet, Avrupa etkisinin çok açık bir şekilde gözlendiği bir alan olmuştur. Müslüman ordular tarafından modem silahların ve donanımın kullanılması bir ihtiyaç olabilir. Aynca savaşta kafir düşmana karşı zafer kazanmak üzere onu taklit etmenin hukuka uygun olduğuyla ilgili hadisler de bulunmaktadır. Ama kafirin kıyafetini taklit etmek çok farklıdır ve hem sembolik, hem kültürel, hem de dini bir önem taşır.

XIX. yy'da Osmanlılar subay ve askerleri için Avrupa tarzı üniformaları, atları için Avrupa koşumlarını kullanmışlar, başka Müslüman devletler de onları izlemişlerdir. Batıklaşmayan tek şey başlıklar olmuştur ki bunun da nedeni önemlidir. Türkiye'de İslami tutuculuğun bu son kalesi, Kemalist devrimle düşmüştür. Avrupa tipi şapka ve kepler, Türk ordusu ile halkı tarafından kullanılmaya başlamış ve bir süre sonra da

Müslüman devletlerinin neredeyse hepsinde tüm halk ve sonra da ordular tarafından benimsenmiştir.

Kadınların durumu daha farklıydı. XIX. yy’da ve XX. yy başlarında kadın kıyafetinin Batılılaşması çok yavaş, çok geç ve çok sınırlı olmuştur. Bu değişim güçlü bir direnişle karşılaşmış ve nüfusun çok daha küçük bir kısmını ilgilendirmiştir. Toplumun çeşitli katmanlarında erkeklerin Batılı kıyafetleri normal görülürken, kadınlar henüz geleneksel kıyafetleri içindeydiler. XX. yy ortalarında önce modernleşmiş zengin sınıflar, sonra çalışan kadınlar ve öğrenciler arasında Batılı kıyafetleri giyen kadın sayısında artış oldu. Bu değişimin tersine dönerek erkeklerden çok kadınların geleneksel kıyafetlerine dönmeleri İslami canlanmanın dikkat çekici sonuçlarından biridir.

Kadınların durumundaki değişim, Batılı etkisi ya da örneğine dayalı değişikliklerin hepsinin en büyüğü ve en uzun vadelisi olmuştur. Cariyelik, köleliğin kaldırılmasıyla birlikte kanun dışı olmuş, bazı yerlerde bir süre daha sürse de, kabul edilirliği ve yaygınlığı sona ermiştir. Çok eşlilik başta Türkiye, Tunus ve şahın devrilişine kadar İran olmak üzere birkaç ülkede yasaklanmıştır. Müslüman devletlerin çoğunluğunda yasal olmaya devam etse de, bazı hukuki ve başka sınırlamalar getirilmiştir. Çok eşlilik, Şehirli orta ve üst sınıflar arasında toplumsal olarak kabul edilemez olmuş; şehirli alt sınıflarda ise zaten ekonomik nedenlerle hiç olmamıştı.

Ekonomik gereksinim kadınların özgürlüğünde önemli bir noktaydı. îlk çağlardan itibaren iş gücünün bir parçası olan köylü kadınlar ve şehirli hemcinslerine yasaklanmış bazı toplumsal özgürlüklere sahiptiler. Ekonomik modernleşmeyle kadının el emeğine gereksinim ortaya çıkmış, modern savaşlar için yapılan seferberlikle bu gereksinin artmıştır. Bu durum, özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nda, I. Dünya Savaşı’nda erkek nüfusun büyük çoğunluğu askere alındığında önem kazanmıştır İki dünya savaşı arasındaki döneme ve sonrasına kadar uzanmış olan kadınların ekonomiye katılması ve neden olduğu toplumsal değişiklikler kadınlar lehine bazı hukuksal değişikliklere de yol açmıştır. Bu değişiklikler toplumsal yaşamı ve aile yaşamını da etkilemiştir. Kadınların eğitiminde de önemli gelişmeler olmuş, 1970-80'li yıllarda pek çok kadın üniversitelere yazılarak öncelikle, “kadın meslekleri” olarak tanımlanan hemşirelik ve

öğretmenlik eğitimi almaya başlamışlar, sonra da başka fakültelere ve mesleklere girmişlerdir, İran’da bile kadın hastalar için kadın doktorlar, daha önemlisi de kadın parlamenterler bulunmaktadır.

Bazı militanlar, kadınların geleneksel mesleklere girmelerine bile tepki göstermişlerdir. Humeyni, kadınların erkek çocuklara öğretmenlik yapmasının mutlaka ahlaksızlıkla sonuçlanacağını büyük bir öfkeyle ifade etmiştir.

Parlamenter rejimlerin olduğu ülkelerde kadınların siyasi özgürlüklerinde önemli gelişmeler olmuştur. Bu, ordu ya da parti denetimindeki diktatörlükte, pek de önemli değildir, ikisi de büyük çoğunlukla erkeklerden oluşur. Batılılar kadınların özgür olmasının liberalleşmenin bir parçası olduğunu ve kadınların durumunun otokratik rejimlere oranla liberal rejimlerde daha iyi olacağını düşünmüşlerdir. Bu varsayım şüpheli ve genel olarak yanlıştır. Irak ve Güney Yemen, Arap ülkeleri arasında kadınların en çok hukuksal özgürlüğe sahip oldukları yerlerdir ve ikisinin rejimi de baskıcıdır. Mısır, Arap ülkelerinin en açık ve en hoşgörülü ülkesi olduğu halde, orada kadın haklan çok gerilerde kalmıştır. Bu tür toplumlarda büyük bir bölümü erkek ve muhafazakâr olan kamuoyu değişikliğe karşı koymaktadır. İran gibi köktendincilikle yönetilen ya da köktendincilerin etkin oldukları ülkelerde kadın hakları konusunda çok önemli gerilemeler olmaktadır. Köktendincilerin başlıca şikâyetlerinden biri olan kadınların özgürlüğüdür ve geri alınması programlarının en başında yer almaktadır.

Öte yandan geri dönülmez değişikliklerin olduğu çok açık ortadadır. Şeriatı yeniden getireceklerini ileri sürenler dahi cariyeliği yasallaştıramayacaklardır. Ortadoğu şehirlerindeki eğitimli sınıflar arasında çok eşlilik olasılığı fazla değildir. Kadınların eğitiminde köktendinci etkiler ve yöneticiler tarafından önemli değişiklikler yapılmış olmakla birlikte, kadınlar eski cahil hallerine getirilememiştir ve bu da pek mümkün değildir. İslam ülkelerinde de Avrupa ve Amerika’daki gibi kendi kurtuluştan için çalışan ve seslerini duyurmaya çalışan kadınlar bulunmaktadır. İslam topraklarında Batı eğitimi almış çok sayıda kadın yaşamaktadır ve onların önemli etkileri görülmeye başlanmıştır. Nüfusun dışlanmış yarısının katkılarıyla İslam kamu yaşamı daha zengin olacaktır.

Halk arasında kendilerinden önceki ve sonraki toplumsal, hukuksal ve kültürel değişiklikler çok farklı tepkiler yaratmıştır. Tüm bu gelişmeler pek çok kadın için kurtuluş ve fırsat olmuş; pek çok erkek için gizli olan bir dünyanın yolu açılmıştır. Batı etkisi bazı yerlerde hayal edilemeyecek ölçüde servet sağlamıştır. Batı teknolojisi ve Batı tarzı ticaret para kazanmanın yeni kapılarını açarken, Batı tüketim kültürü de bu paranın harcanacağı yeni yolları açmıştır.

Modernleşme, kimilerine göre de Batılılaşma, fakir ile zengin arasındaki uçurumu iyice büyütmüş, bu uçurumu gözle görülür, elle tutulur yapmıştır. Arap yarımadası dışındaki pek çok yerde artık zenginlerin kıyafetleri, yiyecekleri farklıdır ve halkın modernleşmemiş kitlesinden farklı toplumsal kurallar çerçevesinde yaşamaktadırlar. Başta televizyon olmak üzere Batılı iletişim araçları, fakirlerin kendileriyle zenginler arasındaki farkı ve daha da önemlisi neleri kaçırdıklarım görmelerini sağlamaktadır.

Bazı ülkelerin akıllı ve ılımlı hükümetleri bu hızlı değişim döneminde yaşanan kaçınılmaz huzursuzluk ve sancıyı daha aza indirebilmişlerdir. Bazılarında da otokratik rejimlerin ekonomik yanlışlıkları yüzünden durum daha da kötü olmuştur. Hızla artan nüfusa karşılık ülkedeki besin kaynaklarında paralel bir artışın olmaması gibi ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır. Bazı ülkelerin ellerinde bulunan önemli kaynaklar da boşa harcanmıştır. Ekonomik sıkıntıların büyük bir bölümü, ülkede düzeni korumak, ülke dışında da olası düşmanlardan korunmak için askeriye ve güvenliğe yapılan çok miktardaki harcamalardan kaynaklanmıştır. Ne var ki her şey bu harcamalarla açıklanamaz. Bir Fransız haber dergisinde röportaj yapılan bir Cezayirli şunları söylemiştir: “Eskiden Cezayir Roma'nın tahıl ambarıydı ama artık ekmeklik buğdayı ithal etmek zorunda. Bahçeler ve sürüler ülkesi ama et ve meyve ithal etmek zorunda. Doğal gaz ve petrol yönünden zengin ama milyarlarca dolar dış borcu ve milyonlarca işsizi var.” Ve bu durumun 30 yıllık kötü yönetimin sonucu olduğunu da eklemiştir.

Cezayir’in petrol geliri az ve nüfusu çoktur. Öte yandan gelirleri büyük, nüfusları küçük olan ülkeler de ekonomilerini altüst etmişler ve halklarını fakirleştirmişlerdir. Petrol yatakları olan ülkeler uzun vadede bundan hem yarar hem de zarar görebilirler. Petrol gelirleri siyasi olarak otokratik

hükümetli devletleri mali baskılardan kurtarıp güçlendirirler. Oysa başka ülkelerde aynı mali baskılar hükümetleri demokratikleşmeye zorlarlar. Bu ülkeler, petrol zenginlikleri yüzünden tehlikeli bir şekilde dünyadaki petrol fiyatı dalgalanmaları ve petrol dışı enerji kaynaklan gibi, denetimleri dışındaki etkenlere maruz kalmaktadırlar. Ortadoğu'nun baskılarından ve kararsızlığından kaçmak isteyenler, Ortadoğu'dan başka yerlerde de petrol olmasını ve petrolden başka enerji kaynakları bulunmasını çözüm olarak görmektedirler.

Ortadoğu XX.yy'ın son on yılında iki büyük krizle karşılaşmıştır. Bunlardan biri ekonomik ve toplumsaldır; ekonomik yoksunluğun yol açtığı zorluklar ve bunların toplumsal sonuçlandır. İkincisi siyasi ve toplumsaldır: Uyumun, bir devletin işlerliğini sağlayan ve otokratik bir yönetimde bile toplumun onlar olmadan işlevini göremeyeceği kabul edilmiş kuralların ve ilkelerin bozulmasıdır. Uyum kaybının sonuçlan ve yeni bir uyum yaratmanın zorluk ve tehlikeleri için Sovyetler Birliği'nin dağılması iyi bir örnektir.

Ortadoğu devletleri ve halkları XX. yy'ın son on yılında bu sorunları, çözmek için yalnız kalmışlardır. Artık yabancı devletler bölgenin işlerine karışmıyor, hatta aşırı bir isteksizlik gösteriyorlardı. Avrupa, Amerika ve Uzakdoğu ülkeleri gibi dış dünya devletleri Ortadoğu ile üç konuda ilgiliydiler: Enerji gereksinimleri için kaynak; mal ve hizmetleri için zengin ve genişleyen bir pazar ve bu ikisini güvenceye almak için görünüşte de olsa, uluslararası hukuk ve düzenin sağlanması.

Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgal ve ilhakı ile Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkelerine karşı oluşturduğu tehdit, dış askeri müdahaleyi kışkırtmış ve en üst noktasına ulaştırmıştı. Çünkü dış dünya açısından iki tehdit söz konusuydu. İlk tehdit, bölgenin petrol kaynaklarının, daha doğrusu dünya petrol kaynaklarının büyük bir bölümünün saldırgan bir diktatörün tekelci kontrolüne girmesi; İkincisi de II. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan uluslararası düzene dönülmesiydi. İlk kez Birleşmiş Milletler'in bir üyesi başka bir ülkenin işgaline uğruyordu.

Saddam Hüseyin'e göz yumulması, çok güçsüzleşmiş durumdaki Birleşmiş Milletler'in eski Milletler Cemiyeti'nin kaderini paylaşması ve dünyanın şiddet taraftarlarına bırakılması anlamına gelecekti.

Bölgenin içinden ve dışından büyük güçler, Saddam Hüseyin'i Kuveyt'ten çıkarmak için birleşerek onun kazanmasına izin vermediler. Öte yandan Saddam Hüseyin, Irak'tan değil Kuveyt'ten çıkarılmış, ülkesindeki hükümet biçimine devam etmesine izin verilmişti. Verilen mesaj açıktı.Iraklılar eğer istiyorlarsa yeni ve farklı bir hükümeti kendileri yaratmak zorundaydılar, onlar adına bunu başkası yapmayacaktı.

XX.yy'ın son on yılında dış güçler, daha çok kendi çıkarlarını gözetmek, yani pazarlarını ve petrolü ve Birleşmiş Milletlerin temel kurâllarına gereken saygıyı elde etmek, uluslararası toplumun çıkarlarını savunmak için hareket edecekleri mesajını veriyorlardı. Diğer taraftan Ortadoğu'da iki yüzyıldan beri ilk defa halklar ve hükümetler kendi kaderlerini belirleyeceklerdi. İsterlerse beraber yeni bölgesel devletler kurabilirler ya da bölge hakimiyeti için rekabete girebilirlerdi. Belki de Yugoslavya ve Somali gibi bölünerek bir kaosa girebilirlerdi; aslında bölgede dini görevleri ve milli haklan olduğuna inandıklarından ödün vermektense bu yolu tercih edeceklerini açıkça ifade etmiş hareketler ve kişiler vardı. Lübnan'da iç savaş sırasında yaşananlar tüm bölge için bir örnek teşkil edebilir. Tıpkı geçmişteki gibi yeni bir Haçlı Seferi yaratacak yeni bir cihad başlatabilirler. Belki de kendileriyle, komşularıyla ve dış dünya ile bir barış yapmak için birleşerek daha tatmin edici, zengin ve özgür bir yaşam için maddi kaynaklarıyla birlikte manevi kaynaklarını da paylaşabilirler. Modem çağların bu zor döneminde, Ortadoğu halkları ve devletleri en doğru kararı ancak kendileri verecektir.

NOTLAR

GİRİŞ

1. Kâtip Çelebi, ***Mizan Al-Haqq*** (İstanbul, Hicri 1290), sf. 42-43.

İngilizcesi G. L. Lewis, ***The Balance Of Truth*** (Londra, 1957), sf. 56.

2. Abu Abdallah Muhammad’ 'Abd Al-Wahhab, ***RihlaîAl-Wazirfi îftikak Al-Asir,*** Ed. A. Bustani (Tangier, 1940), sf. 67.

3.. ***Takvim-t Veka'i,*** I Jumada 11247/14 Mayıs 1832.

4. Mehmed Efendi, ***Paris Sefaretnamesi,*** Ed. Ebüzziya (İstanbul, Hicri 1306), sf. 139-146.

1. BÖLÜM ***Hıristiyanlık Öncesi***

1. Sabbath 33b; Bkz. ***The Babylonian Talmud: Seder Mo’ed,*** Çev. I. Eps-tein (Londra, 1930), cilt. I, sf. 156.

2. BÖLÜM ***İslamiyet Öncesi***

1. ***Ammianus Marcetlinus,*** Çev. John C. Rolfe (Cambridge, Mass.r Loeb Classical Libraıy, 1963) cilt II, sf. 375 ve cilt I, sf. 27

2. Menander, ***Excerpta De Legationibus,*** Ed. C. De Boor (Berlin, 1903), cilt I, sf. 205-206; ***Cambridge Medieval History,*** cilt IVa, sf. 479’daki çeviri.

3. BÖLÜM ***Kökenler***

1. ***Al-Mas'udi, Muruj Al-Dhahab,*** Ed. Barbier De Meynard ve Pavet De Courteille, Charles Pellat (Beyrut, 1970), cilt IH, sf. 76-77.

2. İbn Qutayba, ***'Uyun Al-Akhbar,*** Ed. Ahmad Zaki Al-’Adawi (Kahire, 1343-8/1925-30), cilt **II,** sf. 210; İngilizcesi Ed. ve Çev. Bemard Lewis, ***İslam From The Propbet Muhammad To The Capture*** O/Constanti-nople, 2 (1974), sf. 273.

3. Al-Muqaddasi, ***Descriptio Imperii Moslemici,*** Ed. M. J. Goeje, 2. Baskı (Leiden, 1906), sf. 159.

6. BÖLÜM ***Moğollar'm Ardından***

1. Al-Suyuti, ***Hıtsn Al-Muhadara*** (Kahire, Hicri 1321), sf. 39.

2. C. Imber, ***The Ottoman Empire 1300-1481*** (İstanbul, 1990), sf. 24.

3. ***TbeReign Of The Sultan Orchan, SecondKing Of The Turks, Transla-ted Out Of Hojah Effendi, An Eminent Turkish Historian, By William Seaman (bonûn,*** 1652), sf. 30-31.

7. BÖLÜM ***Barut İmparatorlukları***

1- İbn Kemal, ***Tevârib-İÂl-t Osman VU Defter,*** Ed. Şerafettin Turan (Ankara, 1957), sf. 365.

2. Kemalpashazade, ***Mohaczname,*** Ed. M. Pavet De Courteille (Paris, 1859), sf. 97-109-

3. Rudolf Tschudi, ***DasAsafname Des Lutfi Pasha*** (Berlin, 1910), sf. 32-33-

4. **Peçevi,** ***Tarih*** (İstanbul, Hicri 1283), cilt I, sf. 498-99-

5. ***The Turkish Letters Of Ogier Gbiselin De Busbecq,*** Çev. Edward Sey-mour Forster (Oxford, 1922), sf. 112.

6. Ed. Guglielmo Berchet, ***La Repubblica Di Venezia E La Persia*** (Tori-no, 1865), sf. 181; İngilizcesi ***A. Narrative Öfltalian Travels in Persia in The 15th and I6th Centuries*** (Londra, 1873), sf. 227.

7. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, ***Osmanh Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları,*** cilt I (Ankara, 1943), sf. 306, Not l'deki alıntı.

8. Selaniki Mustafa, ***Tarib-i Selâniki,*** Ed. Mehmed İpşirli (İstanbul, 1989), sf. 471.

9. Koçu Bey, ***Risale,*** Ed. Ali Kemali Aksüt (İstanbul, 1939), sf. 32; sonraki alıntı sf. 45.

8. BÖLÜM ***Devlet***

1. Ed. ve Çev. Emest Barker, ***Social And Political Thougbt in Byzanti-um From Justinian I To The Last Palaeoiogos: Passages From Byzan-tine Vvriters AndDocuments*** (Oxford. 1957), sf. 54-55.

2. Barker, op. cit. sf. 75-76.

3. Metin ve çeviri M. Back, ***Die Sassanidischen Staatsinschrlften, Açta Iranica 18 (1978),*** sf. 284-85.

4. ***The Dııvans Of ‘Abid B. Al-Abras,*** Ed. ve Çev. Sir Charles Lyali OLei-den, 1913), sf. 81, sf. 64.

5- ***Repertoire Cbronologique D'Epigraphie Arabe,*** cilt I (Kahire, 1931), No. 1.

6. Al-Jahiz. ***Rasa'il,*** Ed. A. M. Harun (Kahire, 1964-65), cilt II, sf. 10-11.

7. Ibn Qutayba, op. cit. Cilt II, sf. 115.

8. Mustafa Nuri Paşa, ***Netaic Öl-Vukuat*** (İstanbul, Hicri 1327), cilt I, sf. 59.

9. Lütfi Paşa, ***Tevarih-i Âl-i 'Osman*** (İstanbul, Hicri 1341), sf. 21; Yazıcıoğlu Ali, ***Selçukname***, Agah Sırrı Levend, ***Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*** (Ankara, 1949), sf. 34'teki alınu.

10. ‘Abbas Iqbal, ***Vezarat Dar Ahd-i Salatin-i Buzurg-i Saljuqi*** (Tahran, 1959), sf. 302.

11. Ibn' Al-Rawandi, ***Rabat-Us-Sudur,*** Ed. Muhammad Iqbal (Leiden,

1921), sf. 334.

12. Al-Jahshiyari, ***Kitab Al-Wuzam Wa‘l-Kuttab,*** Ed. Mustafa Al-Saqqa, İbrahim Al-Abyari, ‘Abd Al-Hafiz Shalabi (Kahire, 1938), sf. 53-

13- Lütfi Paşa, ***Asafname,*** sf. 14-15-

14. Hilal Al-Şabi’, ***Kitab Al-Wuzara,*** Ed. H- F. Amedroz (Leiden-Bevnıt 1904), sf 64.

15- Al-Baladhuri, ***Futub Al-Buldan,*** Ed. M. J. Dc'Goeje (Leiden, 18b6), cilt I, sf 263.

16- Ibn Qutayba, op. cit. cilt I, sf 2, 6, 9, 10.

9- BÖLÜM ***Ekonomi***

1. Ibn Al-Faqih, ***Mukhtaşar Kitab Al-Buldan,*** Ed. M. J. De Goeje (Leiden, 1885), sf 187-88.

2. Peçevi, op. cit. cilt I, sf 365.

3. ***Akbbar Al-Şin Wa’l-Hînd,*** Ed. J. Sauvaget (Paris, 1948), sf. 18.

4. Ralph sf. Hattox, ***Coffee and Coffeebouses: The Origins Of A SocialBe-veragein The Medieval Near*** fiast(Seatde, Wash., 1985), sf. 14-15’ten alıntı.

5. Ibn Khaldun, ***Al-Muc/addima,*** Ed. E. Quatremere (Paris, 1858), cilt I, sf. 272.

6. Jean De Thevenot, ***Relation D'un Voyage FaitAu Levant*** (Paris, 1665), A. Lovell, ***The Travels OfMonsieurDe Thevenot înto The Levant*** (Londra, 1687), bölüm I, sf 144’ten alıntı.

7. Volney, ***Voyage En Egypte*** (Paris, 1825), ciltli, sf 254.

8. Kari Jahn, ***Die Frankengeschicbte Des Raşid Al-Din*** (Almanca Çeviri) (Vienna, 1977), Fol. 415 V. (Farsça Metin), sf 54 (Almanca Çeviri).

9. P. Dan, ***Histoire De Earbarie Et De Ses Corsaires*** (Paris, 1637), sf. 277. ***Calendar Of The State Papers Relating To Ireland Of The Reign Of Charles I, 1625-1632, Preserved in The Public Record Office,*** Ed. R. P. Mahaffy (Londra, 1900), sf. 621-622.

10. BÖLÜM ***Seçkinler***

1. Malik İbn Anas, ***Al-Mudaunvana Al-Kubra*** (Kahire, Hicri 1323), cilt IV, sf. 13-14; ***ATMuıvatta’*** (Kahire, Hicri 1310), 3, sf. 57, 262.

2. ‘Abd Al-Hamid, ***Risala ila ‘l-Kuttab***, Ahmad Zaki Şafwat, ***famharat Ra-Sa’ilAl-Arab*** (Kahire, 1356/1937), II, sf. 534; İngilizcesi Ed. ve Çev. B. Lewis, ***İslam From The Propbet Muhammad To The Capture OfCons-tantinople*** (New York, 1974), cilt. I, sf 186.

3. Paul Rycaut, ***The History Of The Present State Of The Ottoman Empi-re,*** 4. Baskı (Londra, 1675), sf. 45.

4. Abu ‘Amr Muhammad Al-Kashshi, ***Ma'rifatAkbbar Al-Rijal*** (Bombay, Hicri 1317), sf. 249.

5. Ibn Sama'a, ***Al-Iktisab Pi'l-Rizq Al-Mustatab*** (Kahire, 1938), sf. 16.

11. BÖLÜM ***Halk***

1. Metin: Al-Maqrizi, ***Al-Khilat*** (Bulaq, 1270/1854), sf. 199-200; İngilizcesi Yusuf Fadl Haşan, ***The Arabs And The Sudan, From Tbe Seventb To The Early Svcteenth Century*** (Edinburgh, 1967), sf. 23.

2. Abu Dulaf, ***Qasida Sasaniyya,*** 17-23- satırlar; Çev. C.E. Bosworth, ***The Mediaeval Islamic Undenuorld; The Banu Sasan in Arabic Soci-ety and Literatüre*** (Leideıı, 1976), bölüm 2, sf. 191-92.

12. BÖLÜM ***Hukuk ile Din***

1. Mirza Abu Talib Khan, ***Masir-i Talibi,*** Ed. H. Khadiv-Jam (Tahran, 1974), sf. 251.

2. Al-Jahiz, ***Kitab Al-Hayawan*** (Kahire, 1938), cilt I, sf. 174.

3. Al-,Ghazali, ***Faysal Al-Tafriqa Bayn Al-Isiam Wa’l-Zandaqa*** (Kahire, N.D.), sf. 68.

4. Ignaz Goldziher, ***Vorlesungen Über Den İslam*** (Heidelberg, 1925), sf. 185-86’daki alıntı.

5. ‘Ali Ai-Muttaqi Al-Hindi, ***Kanz Al-'Ummal,*** bölüm I (Hyderabad Hicri 1312), Nn. 5350, 5445, 5451, 5987.

6. Mehmed Esad, ***Uss-i Zafer*** (İstanbul, Hicri .1293), B. Lewis, ***İstanbul And The Civüization Of The Ottoman Empire*** (Norman, Okla., 1963), sf. 156’daki alıntı.

7. Jalal Al-t)in Rumi, ***Ruba ‘iyyat.***

8. Jalal Al-Din Rumi, ***Divan-i Shams-i Tabriz.*** No. 31.

13. BÖLÜM ***Kültür***

1. Mehmed Efendi, ***Paris Sefaretnamesi,*** Ed. Ebüzziya (İstanbul, Hicri 1306), sf. 109; Fransızcası ***Le Paradis Des Infideles,*** Ed. Gilles Veinste-in (Paris, 1981), sf. 163.

2. Abu’l-Faraj Al-Isfahani, ***Kitab Al-Aghani*** (Kahire, 1372/1953), VII, sf. 13-14.

3. Ghars Ai-Ni’ma Al-Şabi’, ***Al-Hafawat Al-Nadira,*** Ed. Salih Al-Ashtar (Damascus, 1967), sf. 305-306.

4. Ibn Qutayba, op. cit. cilt II, sf. 55.

5. Anna Comnena, ***Alexiad,*** 15.1; Çev. E. R. A. Sewter (Londra, 1969), sf. 472.

6. ***Tbe- 'Complete Letters Of Lady Mary Wortley Montagu,*** Ed. Robert Hals-

band (Oxford, 1965), cilt I, sf. 338-39.

14. BÖLÜM ***Mücadele***

1. Abu Shama, ***Al-Rauıdatayn Fi Akhbar Al-Daıvlatayn,*** Ed. M. Hilmi ■ Ahmad ve M. Mustafa Ziyada (Kahire, 1926), I/II, sf. 621-22.

2. B. lewis, ***The Müslim Discovery OfEurope,*** sf. 193’ten alıntı.

3. ***Sthhdar Tarihi*** (İstanbul, 1928), cilt II, sf. 87.

15. BÖLÜM ***Değişim***

1. Abdülhak Adnan (Adıvar), ***La Science Chez Les Turcs Ottomans*** (Paris, 1939), sf. 57.

2. Richard Hakluyt, ***The Principall Navigations Of The English Nation,*** cilt V, sf. 178-83.

3. State Papers 102/61/23.

4. ***Letters,*** op. ciL cilt I, sf. 316-17.

16. BÖLÜM ***Etki ve Tepki***

1. Ahmed Lütfi, ***Tarih*** (İstanbul, Hicri 1290-1328), cilt VIII, sf. 15-17.

17. BÖLÜM ***Yeni Düşünceler***

1. Cavid Baysun, Tarih Dergisi 5 (1953), sf. 137-45.

2. E. De Marcere, ***Une Ambassade A Constantinople: La Politique Orien-tale De La Revolution Française*** (Paris, 1927) ciltli, sf. 12-14.

3. Cevdet, ***Vekâyi-i Devlet-i Aliye*** (İstanbul, 1294/1877), cilt V, sf. 130.

4. Cevdet, op. cit. cilt VI, sf. 280-81.

5. E. Z. Karal, ***Fransa-Mtsır Ve Ostnanh İmparatorluğu (1797-1802)*** (İstanbul, 1940), sf 108; İstanbul arşivlerinden alıntı. Sir Sidney Smith, Acre; CezzarPaşa, ***Ta'nkh Ahmad Basha Al-Jazzar***(Beyrut, 1955), sf. 125.

6. Cevdet, ***Tezakir 1-12*** Ed. Cavid Baysun (Ankara, 1953), sf. 67-68.

7. Harold Temperley, ***EnglandAnd TheNear East: The Crimea*** (Londra, 1936), sf 272'deki alıntı.

18. BÖLÜM ***Savaşlar***

1. Hikmet Bayur, ***Türk İnkılâbı Tarihi*** (İstanbul, 1940), cilt I, sf. 225.

19- BÖLÜM ***Özgürlükler***

1. Şubat 1949 İsrail-Mısır Anlaşması, Madde V, Alt Bölüm 2, Suriye ve Ürdün Anlaşmalarıyla Benzer Hükümler.

KAYNAKÇA

İki bin yıllık Ortadoğu tarihi için hem nitelik hem de içerik açısmdan çok çeşitli pek çok kitap yazılmıştır. Ortadoğu tarihini tamamıyla olmasa da büyük ölçüde anlatan önemli başvuru eserleri ve kaynakçalar da bulunmaktadır. Bu kitapta ele alman konularla ilgili önemli başvuru eserleri, özellikle yeni ve kapsamlı çalışmalan içerecek şekilde aşağıda listelenmiştir.

1. Kaynakçalar ve El Kitapları

J. D. Pearson, ***Index Islamicus, 1906-1955***. ***A Catalogue Ofarticles On Is-lamic Subjects In Periodicals And Other Collective Publications.*** Camb-ridge, 1958, I, 1956-1960 (Cambridge, 1962); II, 1961-1965 (Cambridge, 1967); m, 1966-1970 (Londra, 1972); IV, 1971-1975 (Londra, 1977); V, 1976-1980 (Londra, 1982), ***Quarterly Index Islamicus*** (Londra, 1977-). Deniş Sinor, ***Introduction A l'Etude De VEurasie Centrale,*** Wiesbaden, 1963.

Jean Sauvaget, ***Introduction To The History Of The Müslim East: A Bibliog-rapbical Guide***, Berkeley & Los Angeles, 1965- (Claude Cahen, Fransızca II. Basım)

J. D. Pearson, ***A Bibliograpby Of Pre-Islantic Persia,*** Londra, 1975.

Diana Grimwood-Jones, Derek Hopwood, J. D. Pearson, ***Arab Islamic Bibliograpby: The Middle East Library Committee's Guide,*** Hassocks, Süsse^ 1977.

Margaret Anderson, ***Arabic Materials In English Translation- A Bibliograpby Of Works From The Pre-Islamic Period To 1977,*** Boston, 1980.

Claude Cahen, ***Introduction A l'Histoire Du Monde Musulman Medieval VII-XVSiecle: Metbodologie Et Elements De Bibliograpbie.*** Paris, 1982. Wolfgang Behn, ***Islamic Book Reuieıv Index,*** Berlin/Millersport, PA, 1982-.

L. P. Elwell-Sutton, ***A Bibliograpbical Guide To Iran,*** Totowa, NY, 1983-Jere L. Bacharach, ***A Middle East Studies Handbook,*** Seatde & Londra, 1984.

R. Stephen Humphreys, ***Islamic History: A Frameıvork For Enquiry,*** Prince-ton, NJ, 1991.

2. Kronoloji ve Şecere

Eduard Von Zambaur, ***Manuel De Geneaologie Et De Cbronologie Pour l'Histpire De l'Islam.*** Hanover, 1927; II. Basım, 1955.

C. E. Bosworth, ***The Islamic Dynasties: A Chronological And Geüealogical Handbook.*** Edinburgh, 1967.

H. U. Rahman, ***A. Chronology Of Islamic History 570-1000 C.E.,*** Londra, İ989-

Robert Mantran, ***Les Grandes Dates De Tlslam,*** Paris, 1990.

3. ***Atlaslar***

Donald Edgar Pitcher, ***An Historical Geograpby Of The Ottoman Empire From The Earliest Times To The End Of The Sixteenth Century,*** Leiden, 1972.

Tübinger Atlas Des Vorderen Ortents, Wiesbaden, 1977-.

William C. Briçe, ***An Historical Atlas Of İslam,*** Leiden, 1981.

Jean Sellier, Andre Sellier, ***Atlas Des Peuples d'Orient, Moyen Orient, Cauca-se, Asie Centmle,*** Paris, 1993.

4. Belgeler

Sylvia G. Haim, ***Ar ah Nationalism: An Antbology,*** Berkeley ***&*** Los Angeles, 1962.

Charles Issawi, ***The Economic History Of Tbe Middle East, 1800-1914*** (Chi-cago, 1966); ***The Economic History Of Iran, 1800-1914*** (Chicago, 1970); ***The Economic History Of Turkey, 1800-1914*** (Chicago, 1980); ***The Ferti-le Crescent, 1800-1914*** (New York, 1988).

Kemal H. Karpat, ***Political And Social Thought İn The Contemporary Middle East,*** Londra, 1968.

Lewis, Bemard, ***İslam, From Tbe Prophet Muhammad To The Capture Of Constantinople, 2 Cilt,*** New York, 1974.

J. C. Hurewitz, ***The Middle East And Nortb Africa In World Politics. A Docu-mentary Record,*** II. Basım, New Haven & Londra, 1975.

Andrew Rippin, Jan Knappert, ***Tesctual Sourcesfor The Study Of İslam,*** Chicago, 1986.

Norman Stillman, ***The Jews OfArab Lands*** (Philadelphia, 1979); ***The Jews Of Arab Lands In Modern Times*** (Philadelphia, 1991).

5. ***Ansiklopediler***

The Encyclopedia Of İslam, Leiden, 1954-,

Encyclopedia Iranica, Ehsan Yarshater. Londra & Boston, 1982-.

The Cambridge Encyclopedia Of The Middle East And Nortb Africa, Camb-ridge & New York, 1988.

The Oxford Dictionary OfByzantium, New York, 1991-

TAKVİM HAKKINDA

Kronolojide yer alan tarihler başlangıcı Hz. İsa'nın doğumu olan miladi takvime göredir. 1582 yılında Papa XIII. Gregor'un hazırladığı Gregoryen adlı takvim, tarihin çeşitli dönemlerinde, dünyanın çeşitli yerlerinde kullanılmıştır. Modern çağlara gelene dek Doğu kiliselerinin çoğunluğu ve Ortodoks Hıristiyanlar tarafından eski Julien takvimi kullanılmıştır; halen de dini takvim olarak kullanılmaktadır. Gregoryen takvimin 7 Ocak günü Ortodoks Noeli'dir.

Ortadoğu'da, İslamiyet'in doğuşundan itibaren büyük çoğunlukla Müslüman takvimi yani hicri takvim kullanılmıştır. Müslüman takviminin başlangıcı, Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretinin tarihi olan 16 Temmuz 622'dir. Hicri takvim 10 ay 354 gündür. Hicri takvimde güneş yılına uygun bir düzeltme yapılmadığı için aylar mevsimlere uygun değildir. Hac ve Ramazan orucu gibi önemli dini günler güneş yılma göre değişir. Yaklaşık olarak 103 Hicri yılı, 100 Gregoryen yılıdır.

Ay hesabına dayanana Hicri takvim idari ve mali amaçlara uygun olmadığından, Müslüman devletler, ilk dönemlerinden itibaren Hicri yılda, Hıristiyan, İran ve başka takvimlere uyacak düzenlemelere gitmişlerdir. Aşağıdakiler başlıca düzenlemeler olmuştur:

1- Türk Mali Yılı Maliye:

Hicri tarihi güneş yılı ile birleştiren eski mali takvimlerden uyarlamadır. İlk kez 1789 yılında, Osmanlı gelirler idaresinde kullanılmıştır.

2- İran Güneş Yılı.

İlk kez 1925 yılında kullanılmıştır. Hicret ile başlar ancak güneş yılına göre hesaplanır. İran güneş yılını Gregoryen îakvimi-ne uygun hale getirmek için hesaplama; 1 Ocak - 21 Mart tarihlerine 622 ve 21 Mart - 31 Aralık tarihlerine 621 eklenerek yapılır. Mart’ın 3- haftasına denk gelen 1 Farvardin Yeni Yıldır. Artık İran’da yalnızca dini amaçlar için kullanılmaktadır.

Musevi takvimi ise, dünyanın yaratılışından itibaren başlar. Ay esasına göredir. 19 yılda 1 ay eklenerek güneş yılma çevrilir. 5756 yeni yılı 25 Eylül 1995 tarihinde başlamıştır. İsrail devletinde dini ve başka bazı amaçlar için kullanılır.